

השעיהו פנח

אזק-ישיר-אל

ספר-המסעות

494/180-

אשר נכתב על ידי

פאנודקוויץ, תל אביב

הר 3 סניף

11.12.26

אר קיישר אג

וסוריה הדרומית

ספר-המסעות

חברו עפ"י הזמנת חברת אקספרס אר קיישר אג

ישעיהו פרס

ירושלם

עם שלש מפות, חמש תכניות, שתי תבניות
וגם ארבע תמונות אמנותיות מאת א. מ. לילין

№ 292

ח

ת פ ר א
הוצאת בנימין הרץ ירושלם - ברלין - וינה

Handwritten text: (מקסי) ויליאמס אג
1915

Copyright 1921 by Benjamin Harz
Jerusalem — Berlin — Wien.

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

מעט שהתחילו אחינו בכל תפוצות הגולה להתענין בשוב
ארצנו ולעלות אליה לתור אותה הרגישו בהוסר כפר עברי שיהיה
להם לעינים להורות להם את הדרך ילכו בה בסוּרֵיהֶם בארץ
העברים, הספרים ממין זה אשר ישנם בשפות זרות הנם כתובים
ברוח שכלו נוצרי בעד נוסעים נוצרים, שבשבילם פלשתינה היא
מולדת משיחם וערש דתם, הנוסע היהודי לא ימצא בספרים
האלה מה שהוא מבקש בארצנו.

בתקופה החדשה, שקמה עתה לארצנו, תגדל ותתרבה ההתענינות
בה ובהתפתחותה הכלכלית והמדינית מצד בני עמנו, ובה במדה
תגדל גם העליה וירבו התורים העברים, שיבאו לתור את הארץ
הישנה-החדשה, לכן התעוררה חברת אקספרס ארץ-ישראל,
שתעודתה היא בעקר לנהל את מסעות אחינו התרים את ארצנו,
למלא את הצורך הגדול ולהוציא ספר-מסעות בארץ-ישראל
לנוסעים עברים, המחבר השתדל למלא את תעודתו באיכות
ובכמות עד כמה שאפשר, אך בהיות עבודה זו הנסיון הראשון
במקצוע זה בקרבנו ובשים לב לעובדה, שתנאי הזמן והמצב בלתי
המבורר אינם מרשים עדין לתת לכל הענינים צורה קבועה, אפשר
רק לקוות, שהנסיון הראשון הזה יהיה ליסוד קים לספר-המסעות
העברי, שיתוה לו דרך בקרב עמנו ויצא במהירות הבאות באופן
שלם ומשוכלל יותר.

הספר הזה יכיל מלבד הידיעות הכלליות, שהנוסע בארצנו
זקוק להן, גם השקפה כללית על תכונותיה הטבעיות של הארץ,
על יושביה ומנהגיהם ואופן חייהם, על תנאי הכלכלה של הארץ
ועל תולדות ישובה ותרבותה בכלל והישוב היהודי בעבר ובהווה
בפרט, המסעים המתוארים בספר משתרעים בעקר על פני עבר
הירדן מערבה, אבל גם המסעים העקריים בעבר הירדן מזרחה

וכן גם בסוריה הדרומית הקרובה לארצנו (דמשק—בעלבך—לבנון—בירות—צידון) מתוארים בו באופן מפורט.

הקורא יקבל מכל מקום בואו—עד כמה שהדבר אפשר מתוך החוג הצר של ספר שכזה— תמונה כוללת מקורותיו. מישובו הכללי והעברי ומהעתיקות אשר בו. על שמו העברי של כל מקום ומקום נוסף גם שמו הערבי הנוכחי. השמות הערביים כתובים בהעתקה עברית בכתב ובנקוד מדויקים עפ"י הכתב הערבי ובהתאמה לתורת הלשון העברית (ראה להלן: כללי קריאת האותיות הערביות ומקביליהן בעברית ובטיוח). מראי המקומות יועילו לקוראים לעין במקורות ולהרהיב ע"י זה את ידיעותיהם והשקפתם על אדות הארץ. על הספר נוספה בסופו רשימת המלים המחדשות ושמות החיות, העופות והדוממים עם באורם בלועזית בצדם. כן נוספה עליו גם לוח מפורט של המושבות והחוות העבריות.

המפות הנספחות לספר ערוכות ומעובדת ע"י מחבר הספר עפ"י החומר הקרטוגרפי היותר טוב והן מודפסות במוסד הגיאוגרפי—הצבאי המפורסם אשר בווינה. באותו מוסד נדפסה גם התכנית המפורטת של ירושלים בשלשה צבעים. בעזרת התכנית ומפתחה שבסוף הספר יכול יוכל כל איש ואיש למצוא בנקל כל מקום בעיר ומחוצה לה. הקלישאות ליתר התכניות והתכניות נעשו בבית החרושת האמנותי של מ. יפה בווינה. הוספה חשובה לספר הן גם התמונות האמנותיות של ארץ-ישראל מידי הצייר א. מ. לילין.

מוציאי הספר הזה לא השכו כל עמל והוצאות ברצותם לתת לו צורה יפה ומשופרת, בכדי שלא יושפל ערכו הן בפנימיותו והן בהיצוגיותו כלפי הספרים המובהרים ממין זה אשר לאומות העולם. בקוותם, שהספר הזה יקובל ברצון מאת הקהל העברי, מוכנים מתברו ומוציאו לקבל מאת קוראיו עצות והצעות לשפורו ולשכללו בעתיד.

ירושלים, בחדש זיו תר"פ.

כללי קריאת האותיות הערביות ומקביליהן העבריים ובטוין.

ל מ ש ל	ב ט ו י ה	כתיבת האות הערבית בעברית
Bâb = בַּב	כמו בית דגושה בעברית	ב
Tell = תֵּל	דגושה כאות t	ת
Hârit = חֵרֵת	רפויה, כמו במלה האנגלית third	ת
Rudschum — רֻדְשֻׁם	דש, כמו j באנגלית, dsch בגרמנית	ג'
Halhûl — הֶלְחֹל	חית גרונית, כמו שמבטאים אותה יהודי המזרח	ה
Chân = חַ'ן	ח שויצית או במלה הגרמנית ch lachen	ח'
Dahab = דַּהַב	th רפויה באנגלית, כמו במלים then, the	ד'
Ramla = רַמְלָה	בועזוע קצה הלשון	ר
Safad = סַפַּד	סמך במלוא הפה	צ
Ard = אַרְדִּי'	דלת במלוא הפה	צ'
Tabarija = טַבְרִיָּה	ט במלוא הפה	ט
Tâhir = טַ'הֵר	ז במלוא הפה, בשפת ההמון ד במלוא הפה	ט'
'Ain = עֵיִן	ע גרונית, כמו שמבטאים אותה יהודי המזרח	ע
Rôr = עֹר	ככטוי האות ר הרפה בהך	ע'
Kuds = קֻדְס	במלוא הפה ובדחיקת הגרון	ק
Kafr = כַּפֵּר	כ דגושה כאות k	כ
Wâdi = וַדִּי	כמו w אנגלית במלים was, we	כ

נקוד השמות הערביים מתאים בספר הזה למבטא הספרדי בעברית.

קמין לפני א זה בסוף המלה = a, כמו דרעא = Dar'â.
ערבא = Araba.

קמין במתג מורה על פתחה ואלף בערבית באמצע המלה ומטעמה כמו a ארוכה, כמו ודי = Wâdi.

פתח ואחריה ו בשוא נח מבוטאת כמו au בגרמנית או w בסוף המלה האנגלית window, כמו חורן = Haurân, גולן = Dschaulân.

כל קמין בהברה מורכבת בלתי מוטעמת = o, כמו ערמן = Ormân.

צירי מלא מבוטא כצירי בהברה האשכנזית הליטאית או כבטוי ee בגרמנית, כמו פליב = Kleeb.

כל סמן ~ (דגש חזק בערבית) מעל לאות ר בא להראות, שצריך לבטאה כדגושה, כמו הרה = Harra, וכן מעל לאות פ רפויה, כמו צפה = Saffa.

השמות הגיאוגרפיים הערביים היותר שכיחים ובאורים:

אב (ס' אב)	אב	בלד (ר' בלד)	כפר, עיר, ארץ
אם	אם	בקעה, בקיעה	בקעה
אבן (ר' בני)	בן	ברפה (ס' ברפת)	ברכה
ארץ	ארץ	ברך	ברכות
בב	פתח, שער	ברג'	מגדל, מצודה
בחר	ים	ג'ב	גוב, בור
בחרה, בחירה	ים קטן, אגם	ג'בל (ר' ג'בל)	הר
בטן	גיא	ג'זרה	אי
ביר (ר' ביר)	בור	ג'מע	מסגד
בית	בית	ג'נין	גנים

לשון, לשון ים	לְשׁוֹן	גִּישׁוּר	גִּישׁוּר
או לשון ארץ		מנור, חצר	דִּיר (ר' דִּיּוּר)
מִזְרְעָה (ס' מִזְרַעַת) חוה, מקום זרע	מִזְרְעָה	דולבא, מין עץ	דְּלָב
מגדל	מִגְדָּל	דם	דָּם
מִינָה (ס' מִינַת) חוף, נמל	מִינָה	רוח, אויר	הוֹא
מַעְרָה (ר' מַעְרָר) מערה	מַעְרָה	נחל	זְרִי
בית קברות	מִקְבְּרָה	קבר קדוש	זְרִי
קדוש נוצרי	מִרְ	מוסלמי	זְרִי
דיר לבהמות, מחנה	מִרְחָה	שמן	זֵית
נביא	נְבִי	זיתים	זֵיתוֹן
נהר	נְהַר	אבן	חֲבִיר
מעלה, מעבר	נֶקֶב	מרחץ	חֲמָם
בהרים			חֵץ פִּנְדֵק
מְלַחָה	סַבְחָה	חפירה	חֲפִיר (ר' חֲפָאֵר)
מישור	סֶהַל	מבצר חזק	חֲצֵץ
נחל, זרם־מים	סִיל	ח'רבה (ס' ח'רַבַת) חורבה	ח'רַבָּה
שוק	סוּק	מקום קדוש	חֵרֶם
שר, אדון	סִיד	כִּפְיֵהָר	חֵשֶׁם
בקעה, עמק צר	עִוָּר, עִוִּיר	מדרגה	מִבְּקָה
מעין	עֵין (ר' עֵינָן)	הר, טור	טוֹר
ענבים	עֵנָב	מַלְעָה (ס' טַלְעָת) מעלה	טַלְעָה
מעלה	עֵקֶבָה	כובע, ראשההר	טַנְשׁוֹר
מבצר	עֵרָק	דרך	טְרִיק
סכות	עֵרִישׁ	כנסת, בית תפלה	פְּנִיסָה
ערמת־חטים	עֵרָרָה	כפר	כְּפָר
צבוע	צִבְעָה	כרם	כְּרָם (ר' כְּרוּם)
מקום צר	צִיָּק	ארץ מקלט,	לְגֵיא
		ארץ אבנים	

הול	רמל	קפה (ס' קפת)	כפה
ראש, ראש הר,	רם	קבר	קבר
כף		קלעה (ס' קלעת)	מצודה
עיץ	שגרה	מבצר	קסטל
זקן, ראש השבט	שיה' (ר' שיוח)	היכל	קצר
שוקת	שריעה	כפר	קריה
תל, גבעה	תך (ר' תלול)	גל אבנים	רגים

תוכן הענינים.

ד ע' ג - ד	* * *
	כללי קריאת האותיות הערביות ומקביליהן	
	העבריים ובטוין " ה - ו	
	השמות הגיאוגרפיים הערביים היותר שכיחים	
	ובאורם " ז - ח	
	מבוא " 18 - 1	

על הנסיעות בארץ ישראל ע' 1. — זמן
 הנסיעה ע' 2. — הכנות לנסיעה ע' 3. —
 לשמירת הבריאות ע' 3. — אופני הנסיעה
 בפנים הארץ ואמצעי התנועה ע' 4. — תנאי
 הדירה והמזון ע' 6. — ערך המטבעות ע' 7. —
 המדות והמשקלים ע' 7. — עניני תעודות-המסע
 והמכס ע' 8. — חוקי הדואר והטלגרף ע' 9. —
 חבורים לארץ ישראל ע' 10. — תכניות של
 נסיעות בארץ ישראל ובסוריה הדרומית ע' 13.
 — חברת אקספרס א"י ע' 16.

השקפה גיאוגרפית 19—48

מצבה הגיאוגרפי של הארץ, גבולותיה
 ושטחה ע' 19. — המבנה הגיאולוגי של הארץ
 והתהוות צורתה ע' 20. — מראה פני הארץ
 ומימיה ע' 23. — מצב האקלים ע' 28. —
 הצומח ע' 35. — חית הארץ ע' 41. —
הדוממים ע' 45. — מצב הכלכלה ע' 47.

תושבי הארץ ע' 49—65

נזעם, טיבם ותכונותיהם, תרבותם והשכלתם
 ודרכי חייהם.
 א. יהודים ע' 49. — קראים ע' 52. —
 שומרונים ע' 52. — ב. ערבים ע' 53. —
 ג. סורים ע' 60. — 1. סורים-נוצרים ע' 61. —

2. סורים מבני כתות אסלמיות ע' 62. —
 נצארים ע' 63. — מתולים ע' 63. — ד.
 יסודות עממיים שאינם מבני שם ע' 63. —
 תורכמנים ע' 63. — משרקסים ע' 64. —
 ארמנים ע' 64. — אפריקאים ע' 64. —
 פרנקים ע' 64.

- לקורות ישוב הארץ ותרבותה 66 — 86
 לתולדות הישוב היהודי האחרון 86 — 101
 מסעים 102 — 353
 א. מקהירה ללוד במסלת הברזל 102
 ב. מלוד במסלת הברזל לירושלם 107
 ג. ירושלם 111
 ד. טיולים בסביבות הרחוקות של ירושלם 197
 1. מירושלם לענתות ולנחל פרת (עין פרה) 197
 2. מירושלם למצפה (נבי סמויל) 198
 3. מירושלם לבית לחם ולברכות שלמה 200
 4. מירושלם לבארות (אל-בירה) ולרם-אללה 200
 ה. מירושלם דרך נְפִי מוֹסָא לים המלח. אל
 הירדן וליריחו ומשם חזרה ישר לירושלם 201
 ו. מירושלם לבית לחם ולחברון 209
 חברון 216
 ז. מחברון לבאר שבע ולעזה 200
 ח. מחברון דרך עין-גדי, מסדה ומסביב לים
 המלח לקיר-מואב (אל-כרך) 222
 ט. מקיר-מואב דרך דיבון, מידבא, הר נבו,
 חשבון ורבת-עמון לסלט 229
 י. מקיר-מואב לקטרני, מקטרני במסה"ב לרבת-
 עמון 234
 יא. מיריחו דרך גשר הירדן לערק אל-אמיר,
 א-סלט וג'רש, משם לרבת-עמון 235
 יב. מירושלם ליפו בעגלה 244
 יפו 250

- 255 ע' . יג. טיולים אל סביבות יפו והמושבות הקרובות .
- 255 " 1 טיול למקוה-ישראל ולראשון לציון
- 257 " 2 טיול לשרונה ולפתח תקוה
- 259 " יד. מיפו דרך המושבות העבריות בשפלה
- 262 " טו. מיפו דרך לוד ובן-שמן למודעית
- 263 " טז. מיפו בעגלה דרך עמק השרון לחיפא
- 270 " יז. מיפו לחיפא במסלת הברזל
- 270 " חיפא
- 272 " יח. טיולים בסביבות חיפא
- 272 " 1 על הר הכרמל
- 274 " 2 טיול לעכו
- 276 " יט. מירושלם לשכם
- 281 " שכם
- 283 " כ. טיולים בסביבות שכם
- 283 " 1 טיול על הר גרזים
- 284 " 2 טיול לשמרון
- כא. משכם במסדה"ב לג'נין ולעפולה. משם בעגלה
- 285 " דרך נצרת לטבריה
- 289 " כב. מחיפא לטבריה
- 291 " טבריה
- 294 " כג. תיורים במחוז טבריה ובקורים במושבותיו
- 297 " כד. מטבריה לצפת
- 299 " צפת
- 301 " כה. טיול לבריא, לעין-זיתים, למרון ולכפר ברעם
- כו. מצפת דרך מושבות הגליל העליון ובג'נין
- 302 " לדמשק
- כו. מצפת בעגלה דרך משמר הירדן וקניטרה
- 309 " לדמשק
- 310 " כח. דמשק

328	ע	נט. מדמשק לבעלבך
330	"	בעלבך
335	"	ל. מבעלבך לבירות
336	"	בירות
341	"	לא. טיולים בסביבות בירות
343	"	לב. מבירות דרך צידון, צור ועכו לחיפא
לוח המושבות והחוות העבריות בארץ		
358—354	"	ישראל ומצבן בשנת תר"פ
רשימת שמות חיות, עופות ודוממים והמלים		
365—359	"	המחודשות שבספרותרגומם בלועזית בצדם
371—366	"	מפתח לתכנית ירושלים
402—372	"	מפתח לספר

מפות ותכניות:

צפונה של ארץ ישראל		
273	272	ע' בין (500.000:1) וסוריה הדרומית
289	288	" " " " " " (500.000:1) אמצעה של ארץ ישראל
209	208	" " " " " " (500.000:1) דרומה של ארץ ישראל
113	112	" " " " " " (10.000:1) תכנית ירושלים
145	144	" " " " " " תכנית הר הבית
	135	" " " " " " תכנית הכותל המערבי
177	176	" " " " " " תכנית ירושלים העתיקה
	191	" " " " " " תכנית מערת כלבא שבוע
	193	" " " " " " תכנית קבר הסנהדרין
225	224	" " " " " " תכנית מבצר מסדה
תמונות א. מ. לילין:		
1	יב	" " " " " " המבט על ירושלים מצד הר הזיתים
113	112	" " " " " " המבט על ירושלים מצד צפון
225	224	" " " " " " חברון
257	256	" " " " " " יפו

ירושלם

ירושלם

גרשם ניו או מ. ליקין.

מבוא.

על הנסיעות בארץ-ישראל.

עד הזמן האחרון היו רוב הנוסעים, שבאו לבקר את ארצנו, מחוג אנשים כאלה, שהתענינו בארץ ההסטורית-הדתית מנקודת-מבט מחקרית או שההרגשה הדתית עוררתם לכך. לעומת זה לא משכה הארץ אליה אלא מעט מזער מאותם התירים הרגילים, שאינם רוצים ואינם יכולים לותר גם בהיותם בדרך על ההרוחה ועל הנעימות, שהם רגילים בהם בהיותם בבית. ובאמת היה הנוסע בארץ-ישראל מוצא רב קושי, מכשולים ומעצורים רבים בדרכו. קשה היתה העליה ביבשה בחוף יפו או בחוף חיפא, מעטים ורעים היו הכבישים בארץ, שעליהם היה מוכרח הנוסע לטלטל בעגלה ימים שלמים, או שהיה נאלץ לרכוב שעות רבות או ימים שלמים על בהמה בשבילי ההרים התלולים, למען הגיע אל ערי הארץ הרחוקות או אל נקודות ישוביות או הסטוריות מענינות. נוסף על זה עלו הנסיעות בארץ, מהוסר אמצעי הובלה חדשים, גם בהוצאות מרובות. המלחמה העולמית הביאה שנוי לטובה גם בתנאי התנועה בארץ-ישראל. ההנהלה הצבאית התורכית וביחוד ההנהלה הצבאית הבריטית בנו בארץ רשת של מסלות-ברזל וכבישים טובים, המשמשים עכשיו לתנועת האזרחים והתירים. ע"י זה הוקלו והוזלו הנסיעות בפנים-הארץ. הודות לחבור הישר במסלת-הברזל בין קהירה לירושלם, אין התיר זקוק עוד לעליה הקשה בחוף ארצנו, אלא יכול ויכל הוא להגיע לארץ-ישראל ברכבות מרווחות עם מרכבות-מטות ומרכבות-אוכל במשך חמש-עשרה עד עשרים שעה.

גם תנועת האותומובילים, שהונהגה בארצנו בימי המלחמה, תועיל הרבה להקל על הנסיעות בארץ, להזויל את הוצאותיהן ולקמץ בזמן. טיול בעגלה ליריחו ולים המלח נמשך לפני המלחמה שני ימים, ובאותומוביל אפשר לעשות עכשיו אותו טיול רק בהצי יום או לכל היותר ביום אחד.

תנאי בתי-המלון העבריים לא היו מצוינים ביותר לפני המלחמה, אולם עתה נמצאים כבר בירושלים וביפו בתי-מלון ממדרגה ראשונה, וגם ברוב יתר הערים ובמושבות העבריות מוצאים אכסניה נוחה ומזון טוב.

ארץ-ישראל תענין את כל אותם מאחינו, הרוצים לראות בעיניהם את ארץ התנ"ך והנביאים, את הארץ, שבה ימצאו על כל צעד ושעל זכרונות מעברו הגדול של עמנו; אבל יחד עם זה יתבוננו בעצמם ביצירות הישוב החדש וילמדו להכיר את הארץ העתידה להיות לבית לאומי לעם ישראל. גם אותם הנוסעים, שעקר מטרת מסעיהם הוא להנות מיופי הטבע, יבואו בלי"ס על שכרם בארצנו, שבה תחזינה עיניהם חזיונות הטבע הנפלאים. יותר מאשר למסע בארץ אחרת דרושה למסע בארצנו הכנה פחות או יותר רחבה בידיעת הארץ, תולדותיה בעבר ובהזה, תכונותיה הטבעיות ותנאיה הישוביים. כי אז, רק אז יהנה התיר הנאה גמורה מכל התופעות שתופיענה לעיניו בארץ-פלאים זו.

זמן הנסיעה.

הזמן המוכשר ביותר לבקור בארץ-ישראל הוא האביב ארץ-הישראלי, מפורים עד חג השבועות. בתקופה הזאת, אחרי עבור ימי הגשמים, נראית הארץ בכל יפיה והדרה ומקושטת היא בכל קשויי הטבע. תכונת האויר היא אז ממוזגה ונעימה. מטעם זה אפשר גם לבקר את הארץ בסתיו, מהג הסכות עד חנוכה. בקיץ יגדל החום בארץ, ביחוד ישור או בבקעת הירדן ובעמק גינוסר שרב, הדומה לשרב אשר בארצות נזב ולזב.

הכנות לנסיעה.

אל ירבה הנוסע לקחת אתו בגדים מכפי הצורך ויסתפק רק בחליפה פשוטה וחזקה אחת לדרך ובעוד חליפה אחת טובה יותר להחליפה בהיותו בעיר. בבתי-המסחר אשר בא"י אפשר להשיג במחירים לא גבוהים יותר מאשר באירופה חליפות כאלו. המוכשרות ביותר למסע בפנים-הארץ. אין צורך בלבנים עליונים קשים, כי אם צריך לקחת רק לבנים רכים. נחויץ לקחת הנורה של צמר לבשן, בכד להשמר מפני מחלות הקבה והמעיים. ביחוד צריך לשים לב אל הנעלים שתהיינה טובות, וטוב לקחת גם בתי-שוקים של עור השומרים בעד הרטיבות והמועילים ביחוד לרכיבה. לכסוי-ראש יספיק כובע פשוט, אולם טוב יותר לקנות כובע כזה, שילבשו בארצות החמות, השומר על העורף מפני מכת השרב. אם אין כובע כזה, משתמשים לשמירה כנגד החום במטפחת לבנה דקה ורחבה, שמהדקים אותה לכובע עד כדי לכסות בה את העורף ואת הצוואר. מטפחות כאלה (בערבית פֶּפִּיָה) נמצאות לקניה בבתי המסחר בארץ-ישראל. אל ישכח הנוסע לקחת אתו גם מעיל ומכסה צמר, כי בהרי א"י האוויר קר גם בלילות האביב. למסע בחורף נחויץ לקחת מטרון לשמירה מפני הגשמים העזים היוורדים אז בארצנו.

לשמירת הבריאות.

בכל הערים ובמושבות הגדולות בארץ-ישראל נמצאים רופאים מומחים ובמושבות הקטנות ישנם חובשים ובתי-מרקחת קטנים, לכן אין הנחיצות גדולה להוביל במסע רפואות. המחלות, אשר הנוסע הזר, שלא הורגל לאקלים הארץ, עלול להגנע בהן, הן הקדחת והשלשול. המחלה האחרונה יכולה, אם לא יזהר החולה, להפך למחלת השיחחה (דיסנטריה). מפני המחלות הללו צריך ואפשר מאד להזהר. על התיר לבלוע בכל בוקר ובוקר $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{2}$ גרם כינין, ע"י זה ישמר מפני הקדחת. מעורר קדחת המלריה הוא החידק, שנושאו הם היתושים,

חיים במספר רב מאד בבצות ובבורות, ששם ידגרו את ביציהם ויפרו וירבו באין מספר. היתושים מעבירים בנשיכותיהם את מעוררי המחלה מגוף החולה לגוף הבריא. לכן צריך להזהר מאד מפני נשיכותיהם, והתיר יזהר מלישון במטה שאינה עטופה כלה, השומרת את הישן מפני היתושים. צריך להזהר גם באכילה, לא לאכל מאכלים בלתי טריים או פרות בלתי מבושלים ולא לאכול יותר מדי בשר בימים חמים או להרבות בשתית משקאות אלכוהליים. לעומת זה טוב לשתות בסעודת הצהרים כוס יין אדום ארץ־ישראלי. אסור לשתות מי-בורות בלתי רתוחים, וטוב למהול את המים במעט יין אדום. צריך לשמור את כל המאכלים מפני נגיעת הזבובים ולהשגיח ביותר על נקיון העינים ועל בריאותן. כשמרגישים בהן איזו דלקת קלה או כאב איזה שיהיה, נחוץ לשאול תיכף ומיד בעצת רופא־עינים מומחה הנמצא בכל עיר גדולה.

אופני הנסיעה בפנים־הארץ ואמצעי התנועה.

בנסיעות בפנים־הארץ משתמשים בעקר במסלות־הברזל. מסה"ב קנטרה (על תעלת סואץ) — חיפא, ירושלים — יפו, חיפא — אדרעי, חיפא — עכו ורפיח — באר־שבע, וכן גם המסלה טול־כרם — שכם — גנין — עפולה, המחברת את מסה"ב לוד — חיפא עם מסה"ב חיפא־אדרעי עומדות ברשות הממשלה הבריטית. מסה"ב קנטרה — לוד — חיפא נבנתה ע"י הבריטים אחרי כבשם את הארץ. בכל אחת ממסלות א"י הולכת בכל יום ויום רכבת רגילה אחת, ורכבת מהירה אחת הולכת ממצרים לחיפא ולהיפך ולה חבור ישר מלוד לירושלם וליפו. ברכבות החדשות והמרווחות הללו נמצאות מרכבת־אוכל ומרכבת־מטות, ארבע ארבע מטות בכל תא. מסלת הג'ז, העוברת בעבר הירדן מזרחה לאורך הארץ והעולה מדמשק למכה, נמסרה לממשלה הערבית בסוריה. המסלות בירות — דמשק ודמשק — ארם־צובא (חלב) נמצאות

ברשות הממשלה הצרפתית אשר בסוריה. בכלל טובות ומרווחות
הן כל המסלות בא"י ובסוריה.

הנסיעות במסלות הברזל אינן עולות ביוקר, ובעתיד הקרוב
עוד יוזלו מהיריהן. לכן לא כדאי להביא פה את המחירים,
וכמו כן אין אנו נותנים פה את תכניות המסעות, יען כי הן
טעונות לע"ע שנויים לפעמים קרובות.

ליתר הנסיעות בארץ משמשים הכבישים הנמצאים במצב טוב
פחות או יותר ושעליהם נוסעים בעגלות או באותומובילים.
העגלות המוכשרות ביהוד לנסיעות ארוכות הן העגלות האמריקאיות
הגדולות. הן מכוסות מהמת השמש ומפני הגשם ולהן שלשה
כסאות מרופדים. בידי בעלי העגלות היהודים תמצאנה עפ"י רוב
המרכבות הכי טובות, ולכן ישתמשו הנוסעים בכל האפשרות רק
בעגלות של יהודים, המתנהלות עפ"י רוב גם ע"י עגלונים יהודים,
המכירים היטב את הארץ ויכולים לשמש גם מורי-דרך. העגלונים
היהודים הם הכי זרזים והכי נאמנים במלאכתם, ולכן אל יקמץ הנוסע,
גם אם יש הבדל קטן במחיר לעומת מחיר העגלה של לא-יהודי
וישכור אך ורק עגלה של יהודים. מחיר שכירות העגלה
הרתומה לשלשה סוסים עולה, לפי אורך המסע, לשלש עד ארבע
לירות מצריות ליום. בערך לזה זולה יותר היא הנסיעה
באותומוביל, מפני שבו אפשר לעשות אותו מסע בזמן קצר הרבה יותר
מאשר בעגלה, וע"י זה מקמצים ביתר ההוצאות הכרוכות במסע כזה.

בארצנו ישנן כבר חברות אחדות המחזיקות באותומובילים,
והכבישים מסוגלים לעבור בהם גם באותומובילים. לטיולים בגלילות
כאלה, ביהוד בעבר הירדן מזרחה, ששם אין עדין כבישים, אפשר
להשתמש רק בבהמות לרכיבה. הסוסים המקומיים הם עפ"י רוב
נוחים ומתונים וגם בלתי המנוסים יכולים לרכוב עליהם, כי מהלכם
בטוח גם בשבילים הצרים שבהרים התלולים.

לטיולים קרובים אפשר להשתמש גם בהמורים. בכל עיר
ועיר בארץ-ישראל, ובסוריה ישנם ח'נים (אורוות), ששם אפשר

לשכור המורים, בעל החמורים שולח את בהמותיו איש חָמֵר (בערבית מִכְרִי) להשגיח עליהם בדרך, והוא יכול לשמש גם מורה-דרך למטילים. בגליל ישנם גם חָמֵרִים יהודים.

תנאי הדירה והמוון.

בערי ארץ-ישראל וסוריה נמצאים בתי-מלון גדולים לתירים. בירושלם וביפו ישנם בתי-מלון גדולים ממדרגה ראשונה גם ליהודים, אבל בסוריה אין כאלה ליהודים. אם גם בתי-המלון ליהודים אינם דומים בכל מקום בגדלם ובסדורם הפנימי לבתי-המלון לתירים אשר ללא-היהודים, אבל יש להם היתרון, שהם מתנהלים בתכלית הכשרות והם דומים יותר לפנסיון משפחתי. בעד דירה ואוכל משלמים 70—80 גרושים מצריים ליום, בבתי המלון ממדרגה ראשונה 100—120 ג"מ, בימי הגנהפסח עולה המחיר בעשרים וחמשה עד שלשים למאה יותר. בגלל רבוי מבקרי הארץ בעונת התירים קשה להשיג חדרים בבתי-המלון וצריך להזמין יום או יומים קודם. מלבד בתי-המלון לתירים ישנם בכל עיר ועיר בתי-אכסניה רבים, שבהם נמוכים המחירים בשלשים אחוז מאשר בבתי המלון הגדולים. כמוכן עומדים הם על מדרגה נמוכה ואין ביכלתם להשביע בשום אופן גם את רצון התירים הבינוניים.

גם במושבות נמצאים בתי-מלון קטנים עם 10 עד 15 מטות, והם דומים יותר לפנסיון משפחתי. באחדים מהם נעים מאד להתאכסן והאוכל בהם מצוין. המחירים בהם דומים בערך למחירי בתי-המלון העירוניים. בספורים בארץ אין מן ההכרח ללון במושבות, יען כי עפ"י רוב אפשר לסדר את הסיוורים באופן כזה, לבוא בלילה אל העיר הקרובה.

בתי קהה מודרניים אין בארץ-ישראל, אף שחסרונם מורגש פה, ואנשים בעלי מקצוע מנוסים, שידעו לסדרם, ודאי יבואו על שכרם. גם בתי הקהה הערביים אינם עומדים פה על הגובה הרצוי כבדמשק ובמצרים, ולכן לא כדאי לבקדם.

ערך המטבעות.

בארץ ישראל עובר לסוחר הכסף המצרי. יהודת המטבע היא הגרוש.

1 לירה מצרית (ל"מ) = 100 גרושים מצריים (ג"מ)

1 גרוש מצרי = 10 מילימים

הערך הרשמי של הלירה המצרית היא 25.92 פרנקים זהב.

למטבעות הזרות הקבע השער הרשמי באופן כזה:

1 לירה שטרלינג = 97.5 ג"מ

" " תורכית זהב = 88.5

" 1 פרנק זהב = 3.8575

" 1 נפוליון זהב = 77.15

" מטבעה של 20 כתרים זהב = 80.—

" 1 מג'ידיה כסף = 12.6

" 1 מטליק $\left. \begin{matrix} \text{מטבעות} \\ \text{תורכיות} \end{matrix} \right\} = 1.5$

" 1 בשליק = 0.15

בחבל הנכבש ע"י הצרפתים:

1 שטר של 20 פרנק = 100 גרושים בירותיים

" " 5 = 1 פרנק

בדמשק מתהלכות המטבעות התורכיות, הצרפתיות והאנגליות. אולם המטבעות העוברות לסוחר הן המטבעות התורכיות. לירת זהב תורכית משמשת שם יסוד לכל השבונות הכספים. שטרי הערך התורכיים אינם עוברים לסוחר, אבל אפשר להחליפם בכל מקום במטבעות המתהלכות בארץ. גם שטרי הערך של הממשלה הערבית של דמשק אינם מתקבלים אלא בחלק מערכם הרשמי.

המדות והמשקלים.

הממשלות הנהיגו את שטת העשרונים (דצימל) על יסוד המטר, הליטר והקילוגרם, אולם המון העם נוהג עוד בכל מקום להשתמש במדות ובמשקלים הקודמים.

מדת-האורך הרגילה היא האמה (ד'רע) = 75 סנטימטר לקרקעות, 66.67 סנטימטר לאריגים. המדה לשטחי קרקע גדולים היא הדונם = 900 מטרים מרובעים או 1600 אמות מרובעות = $\frac{1}{11}$ הקטר. בעיר מודדים את קרקע באמות כרובעות.

מדת-הלה, ביהוד לשמנים, היא הַגִּיָּה (פֶּד), ג'רה אחת מכילה 5 רוטלים, בערך 3 ליטראות כ"א.

מדת התבואה היא הַטֶּבָּה, כל טבה היא 4 סאות, כל סאה 2 רוטלים, כל רוטל בערך 3 ליטראות.

המשקלים נחלקים במחוזות השונים למספר שונה של יחידות. יחידת-המשקל הרשמית היא האוקה.

1 אוקה = 400 דרהם,

1 דרהם = 3·2 גרם,

1 אוקה = 1·28 קילוגרם,

78 " = " 100 "

כמויות קטנות שוקלים במשקל האוקיה = 240 גרם.

12 אוקיה הן בירושלים וביפו רוטל אחד.

100 רוטל = 225 אוקה = 288 קילוגרם, שהם קנטר אחד.

בחיפא, בבירות ובדמשק שוה הקנטר רק 200 אוקה = 256

קילוגרם. היין ויתר המשקאות האלכוהליים נשקלים במשרדי

הממשלה במשקל הקילוגרם, והחנונים מודדים אותם במדות

הלה הנקראות גם הן כמשקלים.

עניני תעודות-המסע והמכס.

לע"ע אסור למי שהוא לבוא אל הארץ בלי תעודת-

מסע המאושרת בידי הקונסול הבריטי (בעד מצרים וא"י)

או הצרפתי (בעד סוריה), אשר בארץ מגורו. בכדי לעבור

מארץ אחת לסמוכה לה (מארץ-ישראל למצרים או לסוריה

ולחפץ) דרוש רשיון מיוחד מאת הפקיד הממונה על עניני תעודות

המסע בכל אחת מהארצות הללו.

בחוק א"י משלמים 11% מכס־הבאה בעד סחורות חדשות לפי הפקטורה או לפי האומדן. בעד סחורות הנעברות אל א"י מעיר גמל במצרים משלמים שם אחוז אחד מכס־העברה. מלבד המכס הזה מרימה העיריה שבכל עיר ועיר מס קטן לחבילה (1—2 ג"מ). בעד חפצי המסע אין משלמים מכס, אם הנוסע לא יוביל אתו סחורות הטעונות תשלום המכס.

חוקי הדואר והטלגרף.

מכתבים אפשר לשלוח ישר לכל הארצות מלבד לרוסיה, אולם המשלוח של תלגרמות, המחאות־דואר וחבילות־דואר עודנו מוגבל.

תעריף הדואר:

מכתבים
לתעריף הדואר:
בתוך ארץ־ישראל
לארצות־חוץ.
0,5 ג"מ בעד כל 20 גרם הראשונים, 1 ג"מ בעד 20 גרם הראשונים.
0,8 . בעד כל 20 גרם נוסף או חלק מהם 0,6 . בעד כל 20 גרם הנוסף או חלק מהם.

גלויות

0,4 ג"מ 0,4 ג"מ

גירות נדפסים

0,2 ג"מ בעד כל 20 גרם או חלק מהם, 0,2 ג"מ בעד כל 20 גרם או חלק מהם.

גירות־מסכה

0,2 ג"מ בעד כל 20 גרם או חלק מהם, 1 ג"מ בעד כל 250 גרם הראשונים.

דוגמאות

0,2 ג"מ בעד כל 20 גרם או חלק מהם, 0,4 ג"מ בעד 100 גרם הראשונים.
בעד משליח באחריות מוסיפים 1 ג"מ על המחירים הרשומים לעיל.

חבילות

בארץ ישראל:
2 ג"מ עד משקל של 1 ק"ג
3 . יותר מ 1 ק"ג עד 3
4 . . . 3מ . . 5
למצרים: 9 . בעד חבילה עד 5 ק"ג. חבילות גדולות יותר אין מקבלים.
לבריטניה הגדולה ולאיטליה: עד 1 ק"ג = 5 ג"מ
יותר מ 1 . 2 . 9 =
מ 8 . 5 . 12 =
לצרפת: 5 . 7 =
לארצות הברית: 5 . 19 =
לאוסטרליה: 1 . 7 =
יותר מ 1 מ 3 . 8 . 14,5 =
מ 3 . 5 . 28,5 =

משלוח כסף: לע"ע אפשר לשלוח כסף בהמחאות־פוסתה מלבד לכל מקום בא"י גם למצרים ולסוריה, לבריטניה הגדולה ולכל מושבותיה, לאיטליה, לצרפת ולארצות־הברית. לא יתקבל סכום יותר מארבעים ל"מ. בעד המשלוח משלמים אהוז אחד למאה מהסכום הנשלח ולא פחות מגרש אחד.

תלגרמות: בארץ־ישראל בעד כל מלה 0,5 ג"מ
 הפחות בעד תלגרמה אחת הוא 5
 למצרים בעד כל מלה 1
 לסוריה ולקיליקיה " " " 1
 לארצות אירופה מלבד שטח הממלכה הרוסית הקודמת
 בעד כל מלה 5,3 ג"מ.
 לארצות הברית " " 10,1
 לולדיבוסטוק " " 25,3

עוד הדרך סגורה למשלוח תלגרמות לארצות הממלכה הרוסית הקודמת.

בארץ־ישראל ישנה כבר רשת של תיליפון, המשמשת בירושלם, ביפו ובחיפא לשרות הקהל לשיחות קרובות ורחוקות.

חבורים לארץ ישראל.

החבורים הרגילים הרבים, שהתקימו קודם, נפסקו במשך המלחמה. אמנם תנועת האניות לא"י הולכת שוב הלך וטוב ובהדרגה, אבל לע"ע עוד איננה רגילה.

האניות המפליגות לחופי א"י קטנות הן יותר מאלה המפליגות לחופי מצרים, וגם אין בהן אותן ההרוחות שישנן לאלה האחרונות. דרוש להן 12—14 יום למסע מאיזה הוף אירופי בים התיכון עד חופי א"י.

בכלל לא נחויץ להשתמש באניה ישרה לא"י, אלא טוב יותר לנסוע באניה המפליגה לאלכסנדריה, כי משם יכול יוכל הנוסע לבוא במסלת־הברזל ביום אחד ירושלימה. גם האניות המפליגות להודו, לדרום אפריקה, לאסיה המזרחית ולאוסטרליה דרך פורט־סעיד אמצעי־חבור טובים הם בעד א"י. מפורט־סעיד רק מרחק של 15 שעה לירושלם.

האניות המפליגות למצרים בתמידות גדולות ומרווחות הן ועושות את דרכן בזמן קצר ביחס לאניות אחרות ההולכות ישר לארץ-ישראל.

החבורים הקימים עד עתה הם אלה דלקמן:

I. מאנגליה: א. Peninsular and Oriental Steamship Co. (P.&O.)

פעם בשבוע מלונדון לפורט-סעיד.

המחירים: מחלקה א 46 לירה שטרלינג

ב 32 "

Orient Line

ב.

פעמים בחודש מלונדון להודו ולאוסטרליה

דרך ניאפולי ופורט-סעיד. זמן הנסיעה

מלונדון לפורט-סעיד 12 יום.

המחירים: מחלקה א 46 ליש"ט

ב 32 "

ג 20 "

א 30 מניאפולי:

ב 20 "

Bibby Line

ג.

פעמים בחודש מלונדון להודו דרך פורט-סעיד.

זמן הנסיעה מלונדון לפורט-סעיד 12 יום.

המחירים: מחלקה אחת 30 ליש"ט

Anchor Line

ד.

מליברפול דרך מרסיליה לפורט-סעיד, פעם

אחת בחודש. זמן הנסיעה 12 יום. באניות

האלה יש רק מחלקה אחת.

המחירים: מליברפול 36 ליש"ט

ממרסיליה 25 "

Portuguese Line

ה.

(ממשלתית) פעם אחת בחודש. מליברפול

דרך ליסבון, מרסיליה וניאפולי לפורט-סעיד.

המחירים בלתי קבועים.

Henderson Line

ו.

פעמים בחודש, מליברפול לפורט-סעיד 12 יום.

מחלקה אחת: 23½ ליש"ט

Messageries Maritimes

II. מצרפת:

פעמים בחודש ישר ממרסיליה לחופי ארץ-ישראל. זמן הנסיעה עד יפו 10 ימים.

המחירים: מחלקה א 38 ליש"ט

" ב 32 "

" ג 17 "

" ד 9 " (כלי מטה ואוכל)

Società Italiana di Servizi Marittimi

III. מאיטליה: א.

פעם אחת בשבוע מגינואה וויניציה לאלכסנדריה, 3 ימים.

המחירים: מחלקה א 40 ליש"ט

" ב 28 "

" ג-א 18 "

" ג-ב 12 "

באניות "סיציליה" ו"מילאנו" המחירים הם:

מחלקה א 37 ליש"ט

" ב 26 "

" ג 11 "

וחוץ מזה ישנה באניה סיציליה מחלקה

ב-ב במחיר 21 ליש"ט

Lloyd Triestino

ב.

שתי אניות מהירות מטריסטא לאלכסנדריה 4 ימים.

המחירים: מחלקה א 37 ליש"ט

" ב 26 "

" ג 14 "

" ד 8 " (כלי מטה ואוכל).

(במטריסטא יש לאניה זו חבור ברכבת

מהירה דרך ויניציה ומילאנו ללונדון, לפריז,

וללונדון, וכן גם רכבת מהירה לוינה).

ללויד טריסטינו (שרות סודית) ישנן אניות

ההולכות מטריסטה ישר לחופי א"י 12—14 יום.

המחירים: מחלקה א 35 ליש"ט

" ב 25 "

" ג 9 " (כלי מטה ואוכל)

(מלבד זה עושות אניות לויד טריסטינו בעתים בלתי קבועות נסיעות דרך פורט-סעיד לאסיה המזרחית).

IV. מקושטה: א.

באניות לויד טריסטינו פעם בשני שבועות מקושטא ישר ליפו: 12 יום.

Khedivial Mail Line

ב.

פעמים בחודש מקושטא ליפו 12 יום.

תכניות של נסיעות בארץ-ישראל ובסוריה הדרומית.

כדי שיוכל התיר לבחור בדרכי הנסיעות השונות לפי הפצו, נותנים אנחנו בזה שתי תכניות של נסיעות. מובן שע"י השמוש במורה-הדרך שלנו אפשר יהיה גם לערוך תכניות שונות אחרות. הדבר תלוי בזמן, שיאמר התיר להקדיש לסיוריו, ובמדת התענינותו במקומות ההסטוריים של העבר וביצירה הקולטורית שלנו שבזמן הזה. אפשר גם לקצר או להרחיב את התכניות השונות כרצון איש ואיש. בכל אופן טוב יעשה התיר, אם יתעין עם החברה אקספרס ארץ-ישראלית בנוגע לקביעת תכניות-נסיעותיו.

להבנת הנוסעים נותנים אנו בזה שתי תכניות. האחת לזמן קצר והשניה לזמן ארוך יותר.

א. תכנית של נסיעה בארץ למשך שלשה שבועות.

ירושלם. לפני הצהרים: בקור ע"י הכותל המערבי ובמקום המקדש.

נמעין יותר ללכת אל הכותל המערבי בשבתות ובחגים לפני הצהרים או בערבי השבתות והחגים לסנות ערב.

אחר הצהרים: טיול בעיר, מגדל דוד, ציון וקברי מלכי בית דוד.

יום ב	לפני הצהרים: מערת צדקיהו וחצר המטרה. נחל קדרון וניא בן-הנום.
יום ג	אחה"צ.: טיול לקבר רחל אמנו ולבית לחם. לפני הצהרים: בקור בבתי ספר ובישיבות אחדות, ב.בצלאל' ובבית הנכאת החקלאי. אחר הצהרים: מערת כלבא שבוע, הר צופים, מגרש האוניברסיטה העברית, הסנטוריון הגרמני והר-הויתים.
יום ד וה	נסיעה ליריחו, לירדן ולים המלח.
יום ו	נסיעה לחברון.
יום ז, ח וט	ליפו ולסביבותיה, מקוה ישראל, ראשון לציון רחובות, נס-ציונה, פתח-תקוה ועין-גנים.
יום י	במסלת הברזל לזכרון יעקב יום אחד קודם צריך להזמין אצל בעל-המלון בזכרון-יעקב עגלה לתחנת [פריק].
יום יא ויב	נסיעה לחיפא (בדרך בקור בעתלית). סיור בחיפא וטיול על הכרמל.
יום יג ויד	נסיעה במסדה'ב לסמח' ומשם על ים כנרת לטבריה. בקור המקומות ההסטוריים בטבריה והמושבות שבסביבותיה.
יום טו	ראש-פנה וצפת.
יום טז	נסיעה לדמשק דרך סמח'.
יום יז ויח	דמשק.
יום יט	בעלבך.
יום כ	בירות.
יום כא	טיולים בסביבות בירות ועל הלבנון.

ג תכנית של נסיעה בארץ למשך ששה שבועות.
לפני התיר, החפץ להכיר את הארץ יותר טוב, מציעים אנו, שיקדיש זמן יותר לתכנית א ושיבקר גם את עבר הירדן מזרחה ואת ארץ הנגב. את הנסיעות הללו אפשר לקצר או להרחיב לפי התכנית דלקמן:

I. דרום ארץ-ישראל ואמצעה (משמנה עשר עד עשרים ואחד יום).

א ו פ ן א.

יום א—ז	ירושלים, כמו בתכנית א.
יום ח	נסיעה בעגלה ליפו ובקור במושבות ובקבוצות אשר בדרך.
יום ט—י	יפו, כמו בתכנית א.
יום יא—יב	סויר במושבות השפלה עד רוחמה.
יום יג—טו	עזה—באר שבע—חברון—ירושלים.
יום טז—יח	יריחו וים המלח, דרך גשר הירדן מול יריחו לסלט, לרבת-עמון ולג'רש, משם דרך סלט וגשר הירדן אד־מִיָּה לשכם.
יום יט	סויר בשכם וטיול על הר גריזים ועל הר עיבל.
יום כ—כא	משכם דרך שמרון, (סבסטיה) ג'נין ומרחביה לחיפא.

א ו פ ן ב

יום א—ה	ירושלים כבתכנית א.
יום ו	בית-לחם—ברכות שלמה—חברון וחזרה.
יום ז	יריחו והירדן.
יום ח	בסירה על ים המלח לע'זר אל-מִזְרַע ומשם ברכיבה לקיר-מואב (אל-כַּרְך). «את הסירה ואת בהמות-הרכיבה נחוצ להזמין מקודם».
יום ט	קיר-מואב.
יום י	מקיר-מואב ברכיבה לתחנת מסה'ב החג'זית קטְרָנִי ומשם לרבת-עמון. בקור החורבות.

יום יא	מרבת-עמון ברכיבה לג'רש ומשם לסלט.
יום יב	סיור בסלט ועליה על הר נְבִי-הוֹשֵׁעַ.
יום יג	מסלט דרך גשר הירדן אֶדְמִיָּה לשכם.
יום יד—טז	שכם, הר גרזים, הר עיבל והר שמרון.
יום טז	משכם לכפר סבא ולפתח-תקוה.
יום יז	פתח-תקוה ונסיעה ליפו.
יום יח-יט	יפו, כמו בתכנית א.
יום כ	לוד, מודעית, בן-שמן.
יום כא	נסיעה לחיפא במסלת-הברזל ובקור במושבה זכרון יעקב.

II. צפון א"י וסוריה הדרומית (עשרים עד עשרים ואחד יום).

יום כב—כג	סיור בחיפא וטיוולים על הר הכרמל ולעכו.
יום כד	נסיעה במסה"ב דרך סמה' לטבריה (כמו בתכנית א').
יום כה—כו	טבריה ומושבות הגליל התחתון.
יום כז	מגדל וראש-פנה.
יום כט	צפת, עין-זיתים ומירון.
יום ל	מושבות הגליל העליון.
יום לא—לב	ממטולה ברכיבה דרך בְּנֵי־נְטַן לדמשק.
יום לג—לה	דמשק והסביבה.
יום לו—לז	בעלבך והלבנון עד בירות.
יום לח—לט	בירות.
יום מ—מא	מבירות על שפת הים דרך צידון, צור ועכו לחיפא.
יום מב	הכנה להפליג באניה.

חברת אקספרס א"י, בערבון מוגבל.

כל זמן שלא הוכשרה הקרקע לכך, לא היה אפשר לפתח בארץ-ישראל מסעות חברותיים מיוחדים ליהודים, כי עדין היה חסר משרד מיוחד לשרות היהודים, שהיה יכול למלאות אחרי

דרישותיהם המיוחדות של נוסעים כאלה. עד עכשיו היו התירים היהודים באים עפ"י רוב בחברת נוסעים לא־יהודים, ורק לפעמים רחוקות סדרו מסעות חברותיים במדה מצומצמת ע"י משרדים שונים או ביזמת חברות ידועות.

כאחת התוצאות הישרות של המאורעות המדיניים האחרונים תפתח בל"ס בקרוב בארץ ישראל טוריסטיקה יהודית מיוחדת במינה, אשר תהיה שונה לגמרי מהטוריסטיקה הכללית. התיר היהודי, שיבוא בעתיד לתור את ארצנו, יתענין בתכנית־נסיעה כזו, שתתן לו את האפשרות לבקר ולראות בעקר את כל אותם המקומות, שיש להם יחס לתולדות עברו של עם־ישראל, לבקר את אהיו בכל מקומות מושבותיהם ולהתבונן בהתפתחות הכלכלית והתרבותית של הישוב העברי בארצנו הישנה־החדשה. לכן צריך להשתדל, שהתיר היהודי ימצא פה בארץ בתי מלון ממדרגה ראשונה. צריך גם להשתדל, שמורי־דרך עבריים, שיחונכו לכך בשעורים מיוחדים, יורו את הדרך לנוסעים היהודים ויראו ויבארו להם כל דבר ודבר ברוח עברי. מבהינה כלכלית־לאומית חשוב הוא מאד מאד, שכל הסכומים אשר התירים היהודים מוצאים בארצנו, יכנסו לידי היהודים יושבי הארץ. ואת הדבר הזה אפשר רק להשיג, כשמשדד יהודי ינהל את מסעותיהם של אהינו ומורי־דרך עבריים יורו להם את הדרך.

כדי למלאות את החסרון הגדול הזה נוסדה באפטרופסותו של הבנק העברי (אפ"ק) החברה אקספרס ארץ־ישראל. תעודתה היא לארגן ולנהל את תנועת התירים בארצנו על יסוד הפרוגרמה הנזכרת.

מרכזה של החברה אקספרס ארץ־ישראל הוא בירושלים וסניפים (משרדים או פְּתָבִים) לה בכל יתר ערי ארצנו ובערי סוריה. בהוץ לארץ עומדת החברה הזאת בקשר ישר עם החברה היהודית למסע ולהעברה, מעבירים שבוניה ועם סניפיה וכן עם משרדי מסעות יהודיים אחרים ולא־יהודיים.

הנוסע בא"י יואיל לפנות בכל מקום בואו אל משרד חברת אקספרס ארץ-ישראל, ושם תמלאינה כל דרישותיו בנוגע למסעו בתנאים הכי נוחים. במשרדי החברה הנוכרת נמכרים כרטיסי-מסע לאותומובילים, למסלות-ברזל ולאניות-קטור בלי כל הוספה. על ידם אפשר גם להזמין עגלות או בהמות לרכיבה ומנהלים לנסיעות גדולות בפנים הארץ. חברת אקספרס ארץ-ישראל מסדרת לעתים קבועות בהשתתפות באי-כחה בחוץ-לארץ נסיעות בחברה בארץ-ישראל ובסוריה.

בתשומת-לב מיוחדת למקומות המענינים את היהודים ביותר, ימצאו אותם התירים, הבאים לבדם ולא בחברה לא"י, במשרדי החברה הזאת בכל עת ובכל שעה יועצים טובים וישיגו שם כרטיסים לבתי-מלון ולכל יתר הצרכים, שהם זקוקים להם בכל זמן שהותם בארץ. באופן כזה אפשר לאיש המתכוון לנסוע לא"י לעשות לו לכתחלה חשבון מכל הוצאות נסיעתו.

מחלקת הכספים (הבנק) של חברת אקספרס ארץ-ישראל קונה ומוכרת בשער היום כל כספי חוץ-לארץ, המהאות ומכתבי-אשרי. בכל משרדי החברה וכן אצל באי-כחה בחו"ל יכול הנוסע להשיג תעודות-אחריות על מקרי אסון, על העברה ועל הפציו. הנוסע ישכיל לעשות, אם יזמין לפני עזבו את עיר מגורו את ידיעות חברת אקספרס ארץ-ישראל ותכניותיה, שמהן ילמד להכיר את תנאי הנסיעה ומהם יזכה על כל דבר ודבר. ידיעות החברה ותכניותיה נשלחות ברצון לכל איש ואיש הדורש אותן או ישר מאת המרכז בירושלים או מאת משרדיה ובאי-כחה במקומות האחרים.

השקפה גיאוגרפית.

מצבה הגיאוגרפי של הארץ, גבולותיה ושטחה.

ארץ־ישראל שוכנת על החוף הדרומי־המזרחי של ים התיכון, בין הלבנון מצפון ולמדבר סיני וים אילת מדרום ובין מדבר סוריה־ערב ממזרח וים ממערב. גבולותיה הם גבולות טבעיים מכל עבר. את הגבול הצפוני אפשר לסמן יותר בדיוק ע"י קו היוצא משפך נהר אל־קסמיה (א־לִיטְנִי) בין צ'ור לצדוֹן ועובר לאורך הנחר הזה קדמה וכולל את עמק עיון (מַרְג־עִיוֹן). הנמשך משם על פני פרשת המים של הר הרמון ועובר קדמה על פני גִּבְלֵ אֶל־מָנֵעַ, המפריד בין נאות דמשק ובין חורן, ויוצא אל דָּאֶרְת־אֶתְלֹל בגבול המדבר. בדרום עובר קו־הגבול הטבעי בבקעה הצרה המשתרעת משפך נחל מצרים (וְדִיל־עֲרִישׁ) עד עמק הערבה (אל־עֲרָבָה) הנמשך מדרום לים המלח עד לים אילת. הגבול המדיני בין ארץ־ישראל ובין חצי־האי סיני הוא קו אלכסוני, היוצא משפך נחל מצרים ונמשך דרומה־מזרחה עד לראש ים אילת (מפרץ עקבה). במזרח מגיע המדבר למרחקו הכי גדול מהירדן במורדם המזרחי של הרי חורן, בעוד שהוא הולך ומתקרב אל הירדן וליים המלח בגלעד ובמואב. שם נסמן בתור גבול הישוב את קו מסלתי־הברזל החַזְזִיית, העולה מדמשק למכה בקצה המדבר.

עפ"י הגבולות המסומנים תשתרע הארץ בין $29^{\circ} 30'$ ל־ $33^{\circ} 30'$ במעלות הרוחב הצפוני ובין 34° ל־ 37° במעלות האורך המזרחי מגרינוויטש. מדת ארכה מצפון לדרום 445 ק"מ ורחבה הממוצע 150 ק"מ, ושטחה מגיע עד 65,000 ק"מ מרובעים.

המבנה הגיאולוגי של הארץ והתהוות צורתה.

ארץ ישראל היא חלק מההרר המרידיונלי, ההולך ונמשך מהררי טורוס אשר באסיה הקטנה עד לים אילת (מפריץ עקבה). על יסוד השכבה הקדומה של אבני-שחם הגלויות רק בהרי סוריה הצפונית, מדרום-מזרח לים המלח ובהרי סיני, מונחות שכבות אבני-חול מעורבות בשכבות אבני-שיד. במקומות אחדים בשפה המזרחית של ים המלח ומדרום לו גלויה עדין אבן-החול הקשה, האדומה-החומה, אשר על שמה נקראת הארץ אשר מדרום לים המלח ארץ אדום. השכבות הללו התכסו אח"כ בטריאס, בשיד היורה, בגיר ובאבן-החול הנופי, ועליהן נוצרו שכבות של גיר, שיד, דולומיטים ואבני-אש (גרי), שמהן מורכבים עפי' רוב הרי הארץ. בתוך השכבות הללו נמצאים הפרורים לרוב. המים נקבו את אדמת הגיר והשיד הנקבובית של הרי ארצנו וייצרו בה מערות רבות הגלויות לעיני כל או הנמצאות בתוך האדמה ומשמשות למקוות מים, שמהם נובעים המעינות. ע"י פעולות מכניות וכמיות (התחלפות הפגיעה של הטמפרטורה השכיחה בארצנו, רוחות וגשם, חמצת השרשים וכו') התבקעו הסלעים והתפוצצו, והאבנים התפוררו על פני האדמה, והחציץ והעפר, שגלשו מההרים אל הבקעות העמוקות, הגביהו את קרקען. לעומת זאת חפרו פלגי המים, שירדו בתקופת המבול מן ההרים בזרם חזק, בתוך האדמה הנקבובית בקעות וגאיות המבתרים את הרי ארצנו לארכם ולרחבם. החבל הצפוני-המזרחי של ארץ-ישראל הוא אחד המחוזות הוולקניים הכי גדולים בעולם, בחורן, בעמק הבשן ובארץ גולן וכן גם בדרום-מזרח הגליל ובעמק יזרעאל ישנם הרי-געש כבויים רבים, שבאחדים מלועיהם נמצאים היום אנמים קטנים או ברכות מים, כמו ברכת פילה (בְּרֵפֶת רָם) אצל בעל גר (פְּנִיָּם) והברכה הגדולה אצל נוש-הלב (אל-גִּישׁ), כל השטח הגדול הוא מכוסה אדמת לבה ואבני בזלת, שהרי הגעש הריקון לפנים

מתוכם, והן התפשטו במרחק רב על פני הארץ עד נאות דמשק בצפון, עד המדבר במזרח ועד עמק בית שאן בדרום. יש שאדמת הלבה היא רכוכה ודשנה מאד, והיא אדמת הזריעה המשובחה ביותר, כמו בעמק הבשן המפורסם בפּרִיָתו, בגולן התחתון ובעמק יזרעאל, ויש שהתאבנה ותהי לאדמת טרשים קשה כברול ושממה, כמו בחבל טרכונא (אֶלְגִיא). מעינות מי המינרליים החמים אשר בבקעת הירדן ועל שפותיה (חמי טבריה, המתגדר על גדות הירמוך וכו') ועל השפה המזרחית של ים המלח (חמם אֶזְרָקָא וחמם אֶצְרָת, היא צרת השחר או קלירוהי) הנם גם הם תוצאות פעולות הגעש.

התבקעות הארץ לארכה מצפון לדרום נתנה לה את צורתה האופייית ותחלק את הרמה המרידיאנלית לשתי רמות שוות, האחת ממזרח לירדן והשניה ממערב לו. הבקעה העמוקה העוברת ביניהן נמשכת מסוריה הצפונית עד לים האדום. היא הולכת הלוך ועמוק לצד דרום ומגיעה לעומק של 391 מטר מתחת לפני ים התיכון על שפת ים המלח ול-793 מטר בקרקע הים, בחלקו הצפוני. בקעת הירדן (אל-עִזֵר) היא העמוקה בבקעות ופני ים המלח הם הנמוכים בשטחים שעל פני כדור הארץ. ע"י התבקעות הרמה התפרקו שכבותיה העליונות לרגבים רגבים, היוורדים במדרגות זקופות ובלתי שוות משני העברים אל בקעת הירדן. בכלל נמצאת ארץ-ישראל באזור רעידות האדמה, שהניחו בה את עקבותיהן. מקרי רעש קרו בארץ פעמים רבות גם בתקופה ההיסטורית, בפעם הראשונה בימי ירבעם בן יואש מלך ישראל (שנתים לפני הרעש, עמוס א. א) ובפעם האחרונה בשנת תרס"ג (1903).

גם מישור החוף התהוו ע"י מאורע גיאולוגי דומה לזה, שעל ידו נוצרה בקעת הירדן. גם שפתה המערבית של הרמה מדרום להר הכרמל נתקה ורגביה נשקעו וצללו לתהום הים, אשר הגיע אז עד ההרים, ע"י הפעולה הזו נוצרה הזמת ההרים התלולה

המתרוממת ביהודה בקרוב מעלת השלשים והחמש באורך. לאט לאט נסוג הים אחורנית מחומת־הרים זו, החציץ והעפר, ששללו וגרפו המים מההרים, ירדו בנחלים לצד מערב ויבנו לרגלי הרמה את גבעות הגיר והשיד הנמצאות שם. היבשה והים השתתפו אח"כ בבנין מישור החוף. הגיר והשיד שירדו מהיבשה אל חוף הים התמזגו בעפרות אבני חול־הצדף ואבני שיד־הצדף של קרקע הים וכן גם במשקע הנילוס, אשר זרם הים הדרומי-המזרחי הציף על פני חוף ארץ־ישראל. באופן כזה הלכה והתרחבה השפלה אשר על חוף הים וקבלה את צורתה הנוכחית הרחבה בדרום וההולכת הלוך וצר לצד צפון.

זרם הים סחף על פני החוף גם הרבה חול, אשר עלה על הארץ ויתפשט בה ע"י רוחות הים, וככה נוצר אזור החול הרחב, המשתרע לאורך כל החוף עד הכרמל. רחבו הכי גדול הוא בשפלה בין יפו לעזה. שם כסה החול מקומות ישוב רבים, גבעות החול חוסמות את הדרך בעד נחלי המים מצאת אל הים, ולכן נקוו המים מאחורי הגבעות והיו לבצות המשחיתות את האויר. רבות הן הבצות ביחוד בעמק השרון (על יד מי הירקון, אצל כפר סבא והדירה) ובעמק עכו. על חוף הים מול הכרמל, בין דאר (טנטורה) לחיפא, תופסת שורה של סלעים את מקום אזור החול.

חוף ארץ־ישראל בין הכרמל ובין נחל מצרים שטוח מאד, ועל ידו עולים ויורדים המים רק מעט מאד, ולכן משבר הגלים ע"י החוף חלש כל כך, עד שאין בכוחם לפרוץ בו מפרצים. רק בחוף התלול יותר אשר מצפון לכרמל יצר הים מפרצים קטנים, שהגדול שבהם הוא מפרץ עכו בין עכו לחיפא.

קהקע הים אשר על יד החוף התרומם גם הוא לאט לאט והעלה את הסלעים והשוניות הנמצאים אצל חוף יפו, קסריה, דאר, חיפא, עכו וצור והמונעים בעד האניות מגשת אל החוף. במקומות אחרים התחברו השוניות זו אל זו ותהיינה לאיים קטנים,

שמקצתם מהוברים ע"י שורה של שוניות אל היבשה, כמו
אצל צור.

בהתאמה אל החוף, שהוא שטוח עד הכרמל, גם הים אינו
עמוק שם במרחק רב מן החוף, בעוד אשר מצפון לכרמל,
אשר שם החוף תלול יותר, גם הים הולך ועמוק יותר.

מראה פני הארץ ומימיה.

בקעת הירדן העמוקה מפרידה בין הרמה של עבר הירדן
מזרחה ובין הרמה של עבר הירדן מערבה. בה עובר לארכה
הירדן, גאון ארצנו, המחבר יחד את שלשת האגנים השוכבים בבקעה:
את מי מרום, את ים כנרת ואת ים המלח. הירדן מורכב משלשה
נחלים מקוריים, והם נהר אל-חצפני הנובע ממקורו במדרון
הצפוני-המערבי של הר הרמון (520 מ'), נהר אל-לדן הבא
מתל דן העתיקה (תל אל-קצי), ונהר פניס, שמקורו נמצא
במערת פמיס (פניס). שלשת הנחלים האלה מתאחדים בנובה
של 43 מ' מעל לפני הים לנהר אחד הנקרא ירדן (אל-אֶרְדֵן
או אֶשְׂרֵיעָה = השוקת). הוא זורם במישור הבצות אֶרְץ
אל-חולָה, המכוסה בסבכי גמי וגמא עבותים ובקני-סוף, ונכנס
אל מי מרום, שפניהם 2 מ' מעל לפני הים. משם הוא שוטף
בשצף קצף על פני צורים וכפי סלעים דרך 16 ק"מ בבקעה
עמוקה וצרה בין חומות הבזלת של הרי הגולן והגליל ובתוך סבכי
הרדוף, עצי-אשל, גמא וקני-סוף עד הגיעו לים כנרת היפה,
הנמצא כבר 208 מ' מתחת לפני הים, שם נסוגים ההרים אחור
משני העברים והבקעה מתרחבת. אצל סמח' יוצא הנהר מים
כנרת ושוטף בעקומים ובפתולים רבים דרומה בכנר הירדן
אשר בה מתקרבים ההרים משני עברי הנהר זה לזה לפעמים
עד לשלשה-ארבעה ק"מ, או שהם מתרחקים זה מזה עד
לעשרים ק"מ ויותר. אדמת הכנר היא בצפון חומר שֶׁמֶן מעורב

בלבה ובבזלת, ובערבות יריחו היא אדמת־היב כחושה. ארכו של אפיק הנהר בין ים כנרת ובין ים המלח 144 ק"מ, בעוד שהמרחק הישר ביניהם בקו האוויר הוא רק 104 ק"מ, ומפל מימיו הנו שם 183 מ'. בפרק הזה של הנהר מתכנסים אליו כל הנחלים של עבר הירדן מזרחה וביניהם גם הירמוך ונחל יבוק, שבהם יזרמו אליו מים רבים בכל ימות השנה, והמים היורדים בנחלים מהמדרון המזרחי של הרי עבר הירדן מערבה. לפני השתפכותם אל ים המלח מתפשטים מי הירדן על פני הככר ויוצרים שם אגמים ובצות כאגמים (הֶלְגוֹנֹת) אשר באיטליה על שפת הים האדריאטי. מעבה היער והבצות אינם נותנים לגשת אל מקום השתפכות הירדן, ביהוד בזמן גאות המים בנהר. ים המלח שוכן עמוק בין הרי מואב הזקופים ובין הרי מדבר יהודה (391 מ' מתחת לפני ים התיכון). מצד מזרח נכנס אל הים הצי־האי, הלשון, הוא כברת ארץ מלחה שטוחה בצורת משולש, המחלקת את הים לשני חצאים. נחל ארנון ונָדִי אֶזְרָקָא מֵעֵין הַם הגדולים שבנחלים המבתרים את הרי מואב ומכניסים את מימיהם אל ים המלח מצד מזרח. בקעת הירדן משתרעת הלאה מדרום לים המלח בשם עמק הערבה (אל־עֶרְבָה) עד הסף הגבוה 250 מ' מעל לפני ים התיכון, המפריד בין בקעת הירדן ובין בקעת עציון־גבר. בסוף החורף מכוסה חלק גדול של עמק הערבה במי מלח ובקיץ מכוסה הוא בקרום של מלח.

לרמה המזרחית אופי של ערבה בעלת נאות־דשא רבות העשירות במעינות. קרוב אל הירדן ברוכה היא בגשמים, לכן מכוסים שם הריה ביערות עצים ושיחים, ומישוריה נושאים בר למכביר. אבל לצד מזרח מעטה בה מאד מדת הלחות, וגבול הישוב עובר לאט לאט אל המדבר. כל הרמה המזרחית, הצרה בדרום וההולכת ומתרחבת לצד צפון, נטויה לצד מערב, ולכן יורדים כל מימיה לירדן ולים המלח. הרמה גבוהה בדרום (הרי מואב

מגיעים מדרום לקיר מואב, היא אל-פֶּרֶךְ, לגובה של 1240 מ' והיא משתפעת בחבל אל-בֶּלְקָא בין נחל ארנון ובין נחל יבוק (גבהו הממוצע של החבל הזה הוא 600–800 מ'). משם היא עולה שוב בהרי גלעד מצפון לנחל יבוק (אם א-דֶּרֶג' 1261 מ') ושוקעת שוב ממול לעמק יזרעאל ולגליל התחתון ומתרוממת ביותר לצד צפון (בגולן מגיעים ההרים עד לגובה של 1300 מ'). הרי חורן אשר בצפון-מזרח מצוינים עוד יותר בגובה שיאייהם (תל אל-בִּינָה 1839 מ').

גם בעבר הירדן מערבה נמוכה הארץ בערך באמצע, והיא עולה לדרום ועוד יותר לצפון. בכלל נמוכה הרמה המערבית מהמזרחית ומפוצלת ממנה יותר. את הרמה הזאת אפשר לדמות לגג, שחודו קרוב לבקעת הירדן ושפועו נטוי לקראת מישור החוף. לצד מזרח יורדת היא במדרגות זקופות אל בקעת הירדן, ורבים הם שם הבקעות והגאיות המבטרים את ההרים לצד ההוא, ולצד מערב יורדים רכסי ההרים באופן אִטִּי יותר אל מישור החוף. ארץ הנגב החרבה והשממה עולה מהבקעה הצרה, המפרידה אותה ממדבר צִין. לגובה של 500–600 מ' ויורדת משם שוב אל הבקעה השנייה, העוברת לרוחב הארץ והמפרידה בינה ובין הרי יהודה. הרי יהודה מתרוממים משם לגובה הכי גדול בהר צִירַת אל-בֶּלְע (1027 מ') מצפון לחברון. אחר הם יורדים אל המרכז (הרי ירושלים 700–800 מ') ועולים שוב לצד צפון. להרי יהודה יש בכלל מראה של רמה חרבה הנפסקת ע"י נאות-דשא יפות ושדות חמד. מורדם המזרחי הוא צחיה סלע הידוע בשם מדבר יהודה, והמורד האטי המערבי המבורך בגשמי חורף נושא עצי פרי, שדמות בר ושדות מרעה, המשמחים את עין הרואה.

הרי שמרון (הר אפרים, טור מֶלְכָא) נבדלים מהרי יהודה במבנהם, בתכונותיהם הטבעיות ובמראה פניהם. הם נמוכים יותר מהרי יהודה ושיאייהם קמורים או ישרים. בין ההרים ישתרעו עמקים

קטנים פוריים ועשירים במעינות מים רבים. לא רק גאיות שמרון ועמקיה עטופים שדמות בר ומטעי עצים, כי אם גם ראשי הריה עטורים צומח רענן. שלשה רכסי הרים מסתעפים מהרי שמרון לפאת דרומית-מזרחית ומתקרבים מאד אל שפת הירדן. הדרומי מהם יכלה בהר סרטבה (קָרְן סְרַטְבָה) הזקוף, שעליו היו משיאים משואות להודיע את קהת"ד.

מהרי שמרון נמשך לפאת צפונית-מערבית הכרמל, ההולך ושופע בנבו ההד לפאת צפונית-מערבית ויורד זקוף אל הים ליד חיפא. הסעיף הצפוני-המזרחי, היוצא מהר אפרים והנכנס בצורת חצי-עגול אל עמק יזרעאל, הוא הר הגלבוע.

בין הרי שמרון ובין הרי הגליל משתרע עמק גדול משולש, המחבר את מישור החוף אל בקעת הירדן. הוא עמק יזרעאל הדשן והפורח. מימיו יוצעים דרך נחל קישון אל הים, בעוד שבין הר הגלבוע ובין גבעת המורה (גְּבֵי דָחִי) אשר מדרום-מזרח להרי הגליל, שוטף נהר גִּלְוֹד ויורד בעמק בית-שאן אל הירדן. בזויתו הצפונית-המזרחית של עמק יזרעאל מתנשא הר תבור הבודד בצלעותיו התלולות.

הרי הגליל הם הגבוהים והיפים והעשירים במעינות שבהרי עבר הירדן מערבה. לפי מבנהם ורמתם נחלקים הם לשני חלקים, אשר ביניהם מפרידה בקעת בית-הכרם אצל רמה בנפתלי (א-רְמָה) מצפון לעמק זבולון, והם הרי הגליל התחתון והרי הגליל העליון. הרי הגליל התחתון נמוכים וביניהם נמצאים הרבה עמקים רחבים וגאיות בלתי עמוקים, בעוד שהגליל העליון הוא רמה גבוהה הסגורה ומסוגרת בארבע צלעותיה ברכסי הרים גבוהים. מתוך הרמה הזאת מתנשא גִּבְל גִּרְמֶק (1199 מ'), הגבוה בהרי עבר הירדן מערבה. הרי הגליל יורדים זקופים אל שפת הירדן ממזרח, אל בקעת נהר קסמיה מצפון ואל שפת ים התיכון ממערב. שם יוצאים שני כפים אל הים: קָם אל-אֶפְיִן הוא סולמת צור, ורם א-נְקָוְרָה.

בקעות עמוקות מבתרות את ההרים האלה לכל עבר ועוצרות בעד התנועה בהם.

יפה-נוף הוא הגליל ודומה הוא לנוף הרי האלפים. הריו מכוסים יערות עצים רבים ובבקעותיו זורמים פלגי מים בכל ימות השנה; רמותיו נושאות שדות בר ועמקיו עטופים נאות דשא ועשב למרעה ופרחים מרובי הצבעים והגונים. שם ישגשג היות ותנוב הגפן ויניץ הרמון ותחנט התאנה. בעוד אשר על פסגות הרי הלבנון והחרמון, הנשקפות מכל מקום, מתנוססת לבנת השלב.

מישור החוף אשר מדרום לכרמל נחלק לשנים ע"י הסלע, שעליו בנויה יפו העתיקה. בדרום משתרעת השפלה, שבה עוברים רכסי-גבעות נמוכים מהרי יהודה כמעט עד לים. השפלה הולכת ולובשת לצד צפון צורה של נוף פורה, מעובד ומיושב. עפרות החול של השפלה מעורבים בחומר אדום ובמקומות רבים גם באדמת-רקבובית כהה, ומי התהום אינם עמוקים בה, דבר המכשיר את השפלה לגדל בה צמחי-שקי. גם כמות הלחות, העולה בעזה רק ל-420 מ"מ, הולכת וגדלה לצד צפון. הנחלים העוברים בשפלה מתיבשים בקיץ, מלבד נהר סְפֵרִיר ונהר רופין, הוא ההמשך מנחל שורק (ודי א-צָרָר), שבהם זורמים המים גם בימות החמה. כרמי זית וגפן הם חוון נפרץ בחבל הזה; מרובים בו פרדסי עצי הפרי וגנות הירקות, ביחוד אצל עזה ויפו, והתומר, המזו והשקמה, הזקוקים לאקלים חם, נותנים שם פרותיהם, בעוד שהזית, השקמה, ההדס וההרדוף מצויים בכל השפלה בתור צמחי-בר.

עמק השרון בין יפו ובין הכרמל הוא צר מהשפלה והוא הולך הלוך וצר לצד צפון. עמק השרון הוא החבל הפורה ביותר בכל מישור החוף. אדמתו מעורבת באדמת-חומר אדומה ובאדמת-רקבובית שחומה. מי התהום מרובים בו ובאפיקי הנחלים שוטפים המים בעצלתים בכל ימות השנה, הלא המה מי

הירקון (נהר-אל-עוג'ה), הנהר החופי אל-פלאך, נהר אספנדרונה, נהר אל-מפג'ה, נחל התנינים (נהר א-זרקא) ונהר א-דפלה. מימי קדם מהולל הנו השרון בפריו, במרעהו ובפרחיו, וגם היום רבים ורעננים בו מקומות המרעה והאחו, שדות התבואה והירקות ופרדסי עצי הפרי (תפוחי הזהב הגדלים שם יש להם שם טוב בעולם), ופרחי השדה (הבצלת השרון) רבים שם למיניהם ולגוניהם מאשר ביתר חלקי הארץ. אך מכת החבל הזה הן הבצות הרבות העומדות על יד הנחלים מאחורי גבעות החול, ורק על ידי יבושן או פצודן אפשר יהיה להפוך שטחים רחבים, שהם מזיקים עכשיו, לאדמת ישוב מבורכה. בחוף השרון נמצאים נמלים קטנים אחדים. שבהם עוגנות אניות-תורן קטנות. להוציא את יבול החבל הוא לחופים הקרובים.

בין חיפא לעכו משתרע עמק עכו, המחובר ע"י הבקעה הצרה, שבו עובר נחל קישון, אל עמק יזרעאל. גם בחוף הזה חוסמות גבעות החול את הדרך בעד מי נחל קישון ושיחור לבנת (נהר נַעְמִין, Belus) מצאת אל הים, ואשר על כן ימלאו את העמק בצות. אדמתו המכוסה בחול הים מצמיחה שיחים וחבילות עשב, ובבצות גדלים קנים וסוף. רק לרגלי הכרמל אצל חיפא רענן הוא הצומח, וחורשת התמרים אשר שם נותנת את פריה. צפונית לעכו לא נשארה בין ההרים ובין החוף כי אם רצועה צרה, הנפסקת גם היא במקומות אחדים ע"י כפי ההרים הנכנסים אל הים (ראה ע' 26). הפרק הזה של החוף הוא המפוצל ביותר, ומפוציו מוכשרים לבנות בהם נמלים טובים.

מצב האקלים.

אקלימה של ארץ ישראל דומה בכללו לאקלים שאר הארצות השוכנות לחוף ים התיכון. בארץ זו נבדלות רק שתי תקופות השנה, לאמר תקופת הקיץ, שהיא עונת החום והיובש, ותקופת החורף, שהיא עונת הקור והגשמים. אולם

מכיון שגלילות הארץ שונים הם ברמתם ובמקומם ביחס לים התיכון ולמדבר, לכן מצוין גם כל גליל וגליל של ארצנו הקטנה באקלים מיוחד במינו.

במישור החוף שורר האקלים הממוזג של ים־התיכון, וההבדל בין קיץ לחורף איננו גדול בו ביותר. בהרי המערב קשה האקלים יותר. אקלים בקעת הירדן דומה לאקלים האזור החם והיבש; על ראשי הרי חורן וגולן מונח שלג רב בימי החורף, ובערבות הקרובות למדבר אשר בעבר הירדן מזרחה וכן גם בארץ הנגב שולט אקלים מדברי חד, שבו ההבדל גדול גם בין היום ובין הלילה.

הטמפרטורה הממוצעת במישור החוף היא $19,1^{\circ}$ — הטמפרטורה. $20,3^{\circ}$ במעלות צלזיוס (חיפא $20,3^{\circ}$, יפו $19,5^{\circ}$, עזה

$19,7^{\circ}$) ובהרים פחות (ירושלם $16,3^{\circ}$, חברון $15,5^{\circ}$). בבקעת הירדן $22,4^{\circ}$ — $23,5^{\circ}$ (טבריה $22,5^{\circ}$). הטמפרטורה הממוצעת של אוגוסט, הוא החודש הכי חם בארץ ישראל, היא ביפו $26,6^{\circ}$, בירושלם $24,4^{\circ}$ ובטבריה $30,9^{\circ}$ — ושל ינואר ביפו $11,3^{\circ}$, בירושלם $7,3^{\circ}$ ובטבריה $12,7^{\circ}$. אבל יש גם שהחום עולה בקיץ עד לנקודה גבוהה מאד ושהכספית יורדת בחורף מעלות אחדות מתחת לנקודת הקפאון.

מדות החום והקור הקצוניות הצפויות בא"י עד עתה הן (במעלות צלזיוס):

בחורף	בקיץ	
—1,6	40,0	בחיפא
—1,5	32,6	על הר הכרמל
—0,6	44,4	ביפו
4,0	40,0	בעזה
—3,7	43,6	בנצרת
—6,0	42,2	בירושלם

בחורף	בקיץ	
- 7,3	39,5	בחברון
1,1	45,6	בטבריה
0,8	41,8	במלחמיה

החום הכי גדול שורר בבקעת הירדן, אבל גם בהרים ובמישור החוף עולה החום לפעמים על זה שבבקעת הירדן. הקור הכי גדול מצוי בהרים, אשר שם מכוסה האדמה בכל בוקר בחדשי החורף הקשים בכפור דק הנמס בזרחה השמש. ברצועת החוף הכפור הוא חזוין בלתי נפוץ.

תבואות השדה והפרות מתבשלים בראשונה בבקעת הירדן, בשבועים או בשלשה שבועות מאוחר יותר במישור החוף ובאחרונה ברמות הארץ. את העומר היו מביאים מיריחו כבר באמצע חודש האביב.

הטמפרטורה השנתית מתחלקת באופן כזה (במעלות צלזיוס):

טבריה	יפו	ירושלם	
12,7	11,3	7,3	ינואר
14,5	13,8	8,6	פברואר
16,6	15,6	11,7	מרץ
20,6	18,4	15,8	אפריל
25,1	20,9	19,9	מאי
28,4	24,0	22,5	יוני
30,5	25,5	24,0	יולי
30,9	26,6	24,4	אוגוסט
28,7	25,2	22,9	ספטמבר
26,4	21,4	20,8	אוקטובר
20,5	17,3	14,4	נובמבר
15,6	13,4	9,8	דצמבר
<u>22,5</u>	<u>19,5</u>	<u>16,8</u>	המדה הממוצעת לשנה

חדשי יולי ואוגוסט (תמוז-אלול) הם הכי חמים, ויש שמתגבר החום גם בחדשים מאי ויוני (איר-סיון) או בספטמבר ובאוקטובר (אלול-תשרי). החודש הכי קר הוא ינואר, ולפעמים יגדל גם הקור בדצמבר ובפברואר. חודש האביב (ניסן) הוא הנעים ביותר במזג אוירו, אבל גם בחדשי החורף ישנם ימים נעימים מאד בזרז השמש בכל תקפה אחרי פרק של ימות גשמים.

מה שמצוין ביותר את אקלימה של ארץ ישראל הוא החלוף המהיר והפתאומי של הטמפרטורה בעונות היום ובתקופות השנה. קפיצות גדולות בטמפרטורה נכרות בראשית הקיץ, בחדשי מאי ויוני, ובראשית החורף, באוקטובר. במשך היום מתחלפת הטמפרטורה פעמים אחדות. בבוקר האויר צה וקריר, בצהריים מגיע חום היום לנקודת גבהו ואחרי צ נושבת רוח קרירה מהים.

משקל האויר הממוצע בירושלם 696,5 מ"מ, משקל האויר. והוא הולך הלוך וכבד במדת הירידה מן ההרים אל המקומות הנמוכים. בטבריה מגיע הוא עד 781,2 מ"מ, ועל שפת ים המלח מדדו עד 806,9 מ"מ.

רוחות שונות, המצוינות כל אחת בתכונותיה הרוחות. המיוחדות, נושבות ע"פ הארץ. הרוחות השכיחות הן רוחות קדים וים, המתחלפות בעונות היום ובתקופות השנה. ביום נושבת מהצהרים ועד הצות הלילה רוח ים קדמה ומאז ועד הבוקר רוח קדים ימה. באביב, בקיץ ובסתיו הנן רוחות הים השכיחות ביותר בארץ החוף וברמה המערבית. בהרים נושבות בקיץ גם רוחות צפוניות מערביות. בחורף יש לצפון א"י עפ"י רוב רוחות קדים ולדרום הארץ רוחות ים. הרוח הדרומית-המערבית מעלה את העבים ומביאה את המטר. השנים שבהן הרוחות האלו שכיחות ביותר הן שנים גשומות. רוחות הקדים (בערבית שַׁרְקִיָּה) הבאות מו

המדבר הן עזות וקרורות בחורף, שאז הן מגרשות את העבים ומטהרות את הרקיע, והן חמות מאד בראשית הקיץ (אפריל-מאי) ובסופו (אוקטובר). הימים האלה, עפ"י רוב שלשה ימים רצופים, אשר בהם תשובנה רוחות הקדים החמות (שרקיה או המסיץ) הם ימים נוראים. הטמפרטורה עולה בהם מהר ל 40° ויותר בצל, האויר יבש מאד, השמים מתקדרים בענני ברזל המאפילים את עין השמש, הלל האויר מלא אבק דק הדוקר את עור האדם כבספות, הצומח מתיבש ונובל, עיפות תוקפת את כל החי, והיובש והוסר החמצן באויר מיבשים את כלי הנשימה וגורמים לכאב ראש ולדפיקת הלב.

ים התיכון הוא מקור הלחות של ארץ ישראל. רוחות מדת הלחות. הים מביאות את הגשמים והטללים. הרי עבר הירדן מערבה מושכים אליהם את העננים העולים מהים ומעבבים אותם, ולכן יורד עליהם שליש מכל הלחות המצויה באויר. לכן גדולה היא כמות המטר ברמה המערבית מאשר במישור החוף, וכמותו הולכת ורבה עם מדת הגובה של ההרים. לעומת זה פחותה הרבה כמות המטר בבקעת הירדן, כי הרי המזרח הגבוהים מושכים אליהם את שארית הלחות אשר באויר. ממזרח להרים האלה וכן בארץ הנגב מדרום לעזה ולבאר שבע יורד המטר בכמות קטנה מאד. לפי זה אפשר לחלק את הארץ לחמשה אזורים שונים. אבל אם גם שונה היא כמות המטר באזורים האקלימיים השונים של הארץ, שוררת בכל אופן אחדות גמורה ביחסה של הלוקת הלחות השנתית על פני הארץ. בשנים גשומות או שהונות שוה היא תמיד החלוקה היחסית בכמות המטר בין מקום למקום.

המטר (בכמותו השנתית הממוצעת) מתחלק ע"פ עבר הירדן מערבה (בעבר הירדן מזרחה לא נעשו עדין מדידות תמידיות) בערך באופן כזה:

610	מילימטר	חיפא	א' במישור החוף:
670	"	הר הכרמל	
500	"	יפו	
550	"	שרונה	
500	"	וילהלמה	
560	"	לטרון	
420	"	עזה	
620	"	נצרת	ב' בהרי עבר הירדן מערבה:
670	"	ירושלם	
620	"	בית-לחם	
650	"	חברון	
454	"	טבריה	ג' בבקעת הירדן:
440	"	מלחמיה	

כמות המטר השנתית הממוצעת מעבר מזה של הירדן היא בערך 560 מ"מ. עוד כל ימי הארץ זרע וקציר וקר וחם וקיץ וחדף. שתיים הן תקופות השנה גם בנוגע למטר. החורף, הוא הזמן אשר בין חג האסיף לחג האביב, הוא תקופת הגשמים והקור והזרע, ובו שב הטבע לתחיה, והקיץ, הוא הזמן אשר בין חג האביב לחג האסיף, הוא תקופת היובש, החום והקציר. במשך המשה חדשים בשנה, מראשית מאי עד סוף ספטמבר, לא ירד גשם כלל, ואז הטל הוא ברכת הארץ, שהודות לו יכול יוכל הצומח להתקים בימות החמה.

בהרים יפול השלג כמעט בכל חורף וחורף, אבל מלבד על הרי המזרח הגבוהים לא יתמיד לשכב על פני האדמה, כי רק יזרח השמש ונמס השלג. במישור החוף ובעמק הירדן ירד עפ"י רוב מעורב בגשם. בלילות החורף נקרמים המים העומדים בקרום דק של קרח. שמי איי מפליאים בטהרם ובוהרם. ב-140 יום בשנה לא נראה אף ענן אחד בשמי ירושלם המזהירים

בצבעם תכלת. בימים האלה זך ושקוף הוא אויר ארצנו ודרך בו רואים במרחקים את מחזות הטבע בכל יפים והדרם. גם בחורף מעטים הימים, שבהם נשארים השמים מעוננים כל היום כי בזרחה השמש מתפזרים העננים ותכלת השמים נשקפת מביניהם. לפני עלות השמש ואחרי שקיעתה מבריק הרקיע בצבע ארגמן ותכלת וגונים אחרים הנהמדים למראה.

אקלימה של ארץ־ישראל הוא בכלל טוב מצב הבריאות. ובריא, התחלפות הטמפרטורה התכופה כשהיא לעצמה מזיקה אמנם לבריאות, אבל פעולתה נחלשת בסבת מעוט הלהות אשר באויר ארצנו החם. הגוף המסתגל אל האקלים הזה נעשה עלול לסבול את התחלפות הטמפרטורה בלי הנזק על ידה, וראיה לדבר היא בריאותו המופתית של הברוי החי היים טבעיים. המחלות הכי אנושות באירופה, כמו השחפת, הקצרת, מחלת הסרטן וכ"ו, הן חזון בלתי נפרץ בארצנו. אורה החם והיבש מבריא עפ"י רוב את חולי השחפת והקצרת. הרוצה לשמור את בריאותו צריך להתאים את תלבושתו לאקלים ולהזהר משתית מי הבצות ומי הבורות שאינם נקיים. האדישות בדברים האלה גורמת למחלות התלויות בארץ, כמו הקדחת והשחפת.

המחלה היותר אנושה השוררת בארץ היא המלריה או קדחת הבצות. כי היתושים, הדוגרים את ביציהם בבצות ובכל מקום ששם נמצאים מים עומדים, מעבירים בנשיכותיהם את חידקי המלריה מאיש לאיש. אחרי שקיעת החמה מתחילים היתושים את פעולתם ומשמיעים את זמזומם. מפני נשיכתם צריך להזהר מאד. לזאת רצוי להתאכסן רק בבתים שפתחיהם וחלונותיהם אטומים ברשתות דקות ולישון במטה העטופה היטב במסך המונע בעד היתושים מגשת אל הישן. גלילות הארץ הבריאים ביותר הם הר חרמון, הרי הגליל העליון, הר הכרמל והרי חברון.

מדבקות מאד היא מחלת הגרענת (מחלת עינים), שהיא מכת מצרים. היא פשטה באופן מבהיל בארצנו, ביהוד בשפלה, אשר שם עשתה שמות בקרב הערבים. הודות לטפול התדירי בנגועי המחלה הזאת, שהונהג בקרב היהודים בשנים האחרונות, הוטב המצב אצלנו הרבה.

הצומח.

בהתאמה למושבה הניאוגרפי של ארצנו ולתכונותיהם הטבעיות המיוחדות של גלילותיה השונים, יש לו לצומח ארץ-ישראל אופי מעורב. בה נמצאים צמחים מארצות ואזורים אקלימיים שונים, ומצויין הנו הצומח ברבוי מיניו וגוניו. בארץ החוף ובהרי עבר הירדן מערבה צומחים אותם הצמחים הנמצאים גם בחצי-האי הפיריניאי, בדרום צרפת, בזיצייליה, ביוון, באסיה הקטנה ובאלג'יר. בבקעת הירדן דומה הצומח לצומח כוש ונוב באפריקה, ובשדות השלהין גדלים צמחי הודו, בעוד שבמזרח הירדן ובארץ הנגב שורר צומח המדבר, כמו בארם-נהרים, בערב וברמת אירן. מן 3500 מיני הצמחים שמצא פוסט בסוריה, בא"י ובהציה-האי סיני ישנם בארץ-ישראל בלבד בערך 3000 מיין. מהם שייכים 2599 מינים לצמחי ארצות ים התיכון והמדבר המזרחי, 161 מינים הם כושיים, 27 הודיים, 215 מינים מקומיים.

תכונת הצומח ארץ-הישראלי מיוסדת בעיקר בהסתגלותו אל יובש אויר הארץ בעונת הקיץ החרבה. צמחי הירק קימים רק בעונה הלחה. בחדשי פברואר ומרץ (שבט-אדר) תדשא הארץ דשא, עשב ופרחים רבים למיניהם. אך כאשר יחדלו הגשמים ויחלפו העננים והערפל, והשמש תזרח בכל תקפה, אז יבולו העשבים והדשא וייבשו הגבעולים מהרה, ושרשיהם הנמצאים עמוק בתוך האדמה יישנו את שנת הקיץ הארוכה. אולם העצים והשיחים, ביהוד עצי המחטים והצמחים בעלי העלים הקשים הנשארים

תמיד ירוקים, מתגברים על חום הקיץ ועל היובש הגדול, מפני שלעליהם הסגולה לשמור בתוכם את הלחלוהית תחת עורם הקשה והעבה. במקומות הרטובים תמיד, כמו בנאות המדבר ובגנות השלחין, קימים ומשתנשגים גם בעונה החרבה כל מיני הצמחים הנחמדים בגונם הירוק ובמראיהם הרענן.

מכיון שצמחי ארץ-ישראל חיים בקיץ היבש רק צורות הצומח. על הטל ועל מעט הלחלוהית השמורה בתוך האדמה, שהם יונקים אותה דרך שרשיהם, לכן זקוקים הם לרחבת המקום ואינם יכולים לעמוד צפופים זה אצל זה, אלא רחוקים זה מזה. לזאת יערות ואחו הם הזיון בלתי נפרץ בארצנו, וכנגד זה צורות-הצומח השכיחות הן יערי סבך ושיחים. מצעות דשא ומדבר. שרידי היערות, שכסו בימי קדם את הרי ארצנו, עודם מצויים ביערות עבר הירדן מזרחה והגליל ובשרשי עצים עתיקים הנמצאים במספר רב ביהודה ובנגב. בדרום הארץ ההרים כמעט חשופים מיער, והעצים הבודדים, העומדים פזורים פה ושם על ראשי הגבעות וההרים כערער במדבר, משמשים מוריד-דרך טפוסיים לעוברי אורח. רק בגליל ועל הר הכרמל מצויים יערים (ביחד בשטח של 580 קמ"מ בערך). כנגד זה עשירה הארץ אשר בעבר הירדן מזרחה, הרי הגלעד, הרי הורן והר הרמון, ביערים גדולים. היערים האלה הנם תמיד ירוקים, כי עצייהם אינם משירים את עליהם גם בחורף, ויען שחסרים בהם רקבובית העלים והטחב, לכן אין הם עלולים לשמור בקרבם את הלחלוהית ולהרבות ביותר את כמות הגשמים בארץ. עצי היערים האלה אינם מועילים ביותר לבנין, והארץ מכניסה עצי בנין מחו"ל. ביערות מעטים עצי המחטים, ביניהם הברוש (מינים שונים), אורן ירושלם (אורן ארם-צובא) והקזוארינה. מרובים הם עצי העלים. ביחוד ינדלו ביערים אלונים ממינים שונים, כמו אלון הסלע, אלון העפצים, אלון התולעת ואלון בכות; מלבד אלה גם האלה, האשל, המילה, הצפצפה הלבנה, חרוב-הבר, שקמת-הבר,

אנטי-הבר, השטה וכ"ו. האי-קליפטוס (ארבעה מינים), הצומח ביהוד בארץ החוף בחורשות וביערות בסביבות המושבות, הובא מאוסטרליה.

בארץ ישראל מרובים הם יערי הסבך העבותים הירוקים תמיד על יערי העצים, יען כי העצים אינן נותנות לעצים להתפתח די צרכם. בהם גדלים, מלבד העצים הנזכרות למעלה, הרבה שיחים וחצאי-שיחים ממינים שונים, כמו הרותם, הדפנה, הרמוך, ההדס, זית-הבר, העוזרד, האוג, הערער (שני מינים), היסמין, שיח הנבק, עץ הערבה למינהו, הכופר, הצרי והלוט. על ההרים הגבוהים גדלים ביערים רק האלוניס למיניהם, הרותם הקוצי, הערער וחצאי-שיחים אחרים.

בבצות אשר בעמק הירדן, בעמק גינוסר, על יד מי מרום ואצל הנחלים צומח ההרדוף, הנושא פרחים רבים אדומים ולבנים מרהיבי עין. בבצות (בפרט בבצות אל-חולה) גדלים קנים, צמחי-גמי וגומא. מעט אהו נמצא רק בעמק הבשן על יד נחלי הירמוך ובעמק השרון אצל חדירה. כנגד זה ישנם בשפלות ובעמקים מצעות דשא רבים, המשמשים שדות מרעה לעדרי צאן וגמלים.

בשדות גדלים עפ"ר עשבים בני שנה, דשא, שיחים קטנים וצמחי-בצל רבים. צמחי השדה השכיחים בארצנו הם ממשפחות ההבצלות וקרוביהן, הקטניות, הלועיות, השתפנים, המורכבים, המצללים, האטריות והבצלות-המים.

עצי פרי למיניהם נמצאים בארץ למכביר. עצי הפרי עצי פרי, האופיים המטביעים את הותמם על מראה פני נפות הטבע בארצנו הם הוית, התאנה והגפן.

ארץ-ישראל היא מולדת הוית הנפוץ בה משני עברי הירדן. יערות וחורשות עצי זית נמצאים בכל רחבי הארץ, אצל כל עיר ועל יד כל כפר. מרובים הם מטעי הוית ביהוד במישור החוף

(אצל עוה, לוד וחיפא), על הרי יהודה ואפרים (בסביבות חברון, ירושלים ושכם) על הר הכרמל, ובהרי הגליל (נצרת וצפת). שם ובהרי גלעד ישנם עצים המצטינים בזקנותם המופלגה כל כך, שצריך לסעדם בערמות אבנים ועפר שלא יפלו. גדול הזית מכנים רוח רב. בפלך ירושלים נתנו (1909/10) 3,593.563 עצים יבול של 95.413 טון זיתים. במושבות העבריות לא שמו די לב לענף המשק הזה ולהרחבתו. חורשות עציזית פחות או יותר גדולות מצויות (1914) בהדירה (1918 דונס), במזכרת בתיה (1500 דונס), בחולדה (1100 דונס); בכל מושבות יהודה ושמרון יחד נטוע שטח של 6500 דונס זיתים = 3,58% מהשטח הכולל של המושבות האלו. את הזיתים כובשים במלח ללפות בהם את הפת או עוצרים אותם ומוציאים מהם את השמן. הפסולת משמשת לשמן משיחה למכונות ולקטרים. מעצרות לעצירת שמןזית ישנן בשכם, בעוה, ברמלה, בלוד, בחיפא, בעכו, בצפת, ברס-אללה ובירושלים.

התאנה דומה לזית בכוח עלומיה והיא גדלה גם באדמת טרשים, וחזיון נפרץ הנו לראות בארצנו את התאנים צומחות מתוך הצורים. עפי רוב עומדות הן בודדות בשדות ובכרמים, ורק במקומות אחדים נמצאים כרמי תאנים. בראותנו את התאנה בכרם, זכור נזכור את האידילה היפה המתוארת בתנ"ך על עם ישראל בשבתו לבטח בארצו, איש תחת תחת גפנו ותחת תאנתו (מל"א ה, ה; מיכה ה, ד). בכרמי הפלחים עומדת פה ושם תאנה בין הגפנים, זמורות הגפן מטפסות ועולות על התאנה, ובאופן כזה מתהווה בכרם סוכה טבעית, שבצלה יושבים הפלח ובני ביתו במשך כל ימי הקיץ עד אחרי בציר הענבים. התאנים המתבשלות בקיץ נאכלות כשהן טריות או כשהן מיובשות לגרוגרות. מהן עושים דבש ויין שרף.

מרובים מאד הם כרמי הגפן בארצנו. מחוזות עשירים בכרמים הם השפלה, השרון, הכרמל, חברון, עין-כרם ורס-אללה

ובמזרח הירדן סֶלַט וְעַמָּן. מושבות הכרמים הכי חשובות בישוב היהודי ביהודה ובשמרון הן ראשון-לציון (5500 ד'), רחובות (4000 ד'), זכרון יעקב (1500 ד') ופתח-תקוה (1460 ד'). כל השטח הנטוע גפנים עולה ל-13900 דונם = 7,66% מהשטח הכולל של מושבות אלו. — ערכה הכלכלי של הנפץ הוא גדול מאד. כרמי ארץ-ישראל מספיקים ענבים לשוק המקומי במשך חמשה חדשים בשנה, מיוני עד סוף אוקטובר. בציר הענבים בפלך ירושלים נתן בשנת 1913 יכול של 27.239 טון ענבים. מכמות זו נעשו 192.000 ק"ג ענבים לצמוקים, 2.602.700 ק"ג ליין, 73.475 ק"ג למשקאות כוהליים אחרים. ביקבי המושבות העבריות ביהודה ובשמרון עושים 30-40 אלף ה"ל יין לשנה ובמקומות אחרים בערך 10.000 ה"ל. יין איי הוא אחת הסחורות החשובות ביותר המוצאות מהארץ. בשנת 1910/11 הוצאו דרך חוף יפו בס"ה 3,918.748 ק"ג יין ומשקאות כוהליים אחרים. גם צמוקים רבים הנעשים ע"י הערבים בסביבות חברון וסלט מוצאים אל החוץ. הערבים מבשלים את הענבים למיין עבה הנקרא דָּבֶס (דבש-ענבים), שבו מורחים הם את הפת וממתקים את המאכלים.

ערך מסחרי גדול יש לתפוחי הזהב וללימונים ובני מינם. הם זקוקים להשקאה תמידית, ולכן ישנם פרדסי עצי תפוחי זהב ולימונים רק במישור החוף ובמקומות אחדים בבקעת הירדן. הפרדסים עושים רושם נעים בעציהם רחושי-העלים הירוקים ורעננים תמיד. תפוחי הזהב מתבשלים בחורף, הלימונים והאתרוגים במשך כל השנה. בפלך ירושלים שטח של 30.000 דונם נטוע (1915) עצי תפוחי זהב ובני מינם, מהם שייכים ליהודים 9.680 דונם = 7,4% של שטח הישוב החקלאי היהודי בפלך זה. בשטח הפרדסים תופסת המושבה פתח-תקוה מקום בראש (6.256 דונם). אחריה באות נס-ציונה (1.142 ד') ורחובות (824 ד'). תפוחי הזהב של יפו קנו להם שם טוב בשוק

העולם. בשנת 1913 הוצאו דרך חוף יפו 1,608,570 תבה, שנמכרו במחיר 7,450,000 פרנק.

הרמון עומד עפ"י רוב יחידי או בקבוצות קטנות בכל הארץ, והוא מרהיב עין בפרחיו ובפרותיו האדומים כדם. — השקד, שנצניו נראים כבר בהודש שבט ומבשרים את ביאת האביב ארץ-הישראל, נמצא בארץ במצב פראי. בעשר השנים האחרונות הרבו לנטוע את השקד במושבות העבריות. במושבות יהודה ושמרון נטוע שטח של 30,646 דונם שקדים = 17% מהשטח הכולל, 55,6% משטח כל הנטיעות. — עץ החרוב גדל באופן פראי. פרותיו הם התרמילים הרחבים והמתוקים המשמשים מאכל לבני האדם, לבקר ולעזים. תושבי הארץ מבשלים אותם למיץ מעובה, הוא דבש החרובים. — האטד מצוי בבקעת הירדן, האגוז והאוג בסביבות חברון, הלוז במזרח הירדן. התמר, השקמה, המוז והערמון מבשילים את פרותיהם רק במישור החוף ובבקעת הירדן. בשיחי הצבר, שהובא במאה שעברה מקליפורניה, מגדירים במישור החוף את השדות, הכרמים והפרדסים. פרותיהם הנאכלים כשהם טריים מטל הבוקר ערבים לחך. הישוב היהודי הנהיג מין בלי קוצים שעליו-ענפיו משמשים מאכל לבהמות. מלבד אלה גדלים עצי תות, משמש, אפרסק, שזיף, תפוח, אגס, חבוש, עוזרד ובטנה בסביבות רוב מקומות הישוב בארץ. מרובים הם הירקות הגדלים בשדות-בעל ובגנות השלחין, כמו הדלעת, הקרא, האבטיח הירוק והצהוב, המלפפון, הקשות, העגבניה, תפוח האדמה, הכרוב, הכרובית, החציל, הבמיה, הלפת, הגור, הסלק, הקנרס, החרשף, החסא, הצנון, הכרתני, הכרפס, הבצל, השום, הפלפל הרטוב, הכמון, השבת, השומר, הדנדנה, הכסבר, הפיגס והכרפס שבנהרות.

תבואות השדה רבות וטובות הן. החשובה בהן היא החטה, שנמצאת בעמק יזרעאל ובעמק גינוסר בצורתה הפרימיטיבית.

היא צומחת בשפע רב ביחוד בחורן (חורן היא אוצר התבואה של סוריה, א"י וערב הצפונית), במואב ובדרום גלעד (אל-בלקא), בגליל התחתון, בעמק יזרעאל, בעמק שכם ובשפלה. אדמת ארצנו מצמיחה גם שעורה, שומשמין, דורה לבנה וצהובה, דוחן, פול, שעועית, חמצה, עדשה וכרשינה. הישוב האירופי החדש הנהיג שפון (נמצא במצב פראי בעמק יזרעאל), שבולת-שועל, תלתן מצרי, אספסת ותרמוס.

צמחי תעשייה הם עץ התות, שעליו מגדלים בגליל את תולעת המשי, פשתה, קנבוס, שיח-הדפנה בגליל ובבקעת הירדן העליונה, הפקקעה בנגב, צמחי-אשלג בערבות עבר הירדן מזרחה ובסביבות עין-גדי, קניגומא וצמחי-גמי בבצות אל-חולה, האוּזב על צלעי ההרים בין אבנים וסלעים, שיחי-שרף בהרי גלעד וצמר-גפן בנאות המדבר אשר ממזרח לירדן.

חית הארץ.

גם לחית ארצנו אופי של תערובת. בה נמצאות חיות השייכות לשני אזורים שונים, הן לארצות הקרות והן לארצות החמות. בגליל העליון, בגולן ובהר הרמון שוכנות עוד החיות של ארצות הצפון, בעוד אשר בחלקי הארץ התיכונים והדרומיים שייכות החיות לאותם המינים החיים גם בחצי-האי סיני, במצרים, במדבר נוב ולוב, מחיות מזרח הירדן, בחורן ובמדבר, דומים מינים אחדים לחיות ערב, ארם נהרים והודו.

היונקים השייכים לאזור הקר הם: הדוב הסורי, היונקים, שלפנים היה נפוץ מאד גם בדרום א"י, נמצא היום רק בשלוחות הלבנון, בהר הרמון ובג'בל אל-מִשְׁקַח בין צור לעכו; הגירית, כלב הנהר, כלב הים על חוף ארצנו, התול הבצה, הבואש בשלוחות הלבנון, הקפוד, החדף, הסנאי, המרמטה, האוגר הננס, הארנבת, השפן, הנברן, היחמור, האיל בגליל העליון ועכבר השלג בהרמון. ליונקים של אזור החם

שייכות החיות האלו, הנמצאות עפ"י רוב בדרום ארצנו: השועל המצוי (החי בעדרים עדרים בקרבת מושבות בני האדם, שבהם נשמעות יללותיהם הליליות), התול-הבר (מינים אחדים), הצבי (במספר גדול במזרח הירדן, האורזיל, אילת-השדה (שרידים מעטים בהר הכרמל), היעל (במספר רב, ביחוד על יד ים המלח), הזמרה, עז-הבר, הדישון (בגבולות הארץ במזרח ובדרום), הראם (בנגב), הנמנמן, החולדה, הנמיה, הדרבן, החולדה, העטלף, עכבר-פרעה, הזיר היער (מצוי לרוב בעמק הירדן ובבקעות הצדדיות), הערוד (חמור-הבר) במזרח חורן, עכבר הבית, עכבר היער, עכבר השפלה, העכבר ההטוב, העכבר הקפודי, עכבר החול, הירבוע (בערבות ובמדברות, ביחוד במזרח הירדן) והכלב. הואב ארץ-הישראלי דומה לזאב של הודו הקדמית, והצבוע המקומי אינו מסוכן לבני האדם.

ארצנו איננה מסוגלת לגדול בהמות גסות במדה רחבה בהמות הבית. מפני מעוטה המים ומחוסר דשא בכל השנה, רק בבצות השרון, בבקעת הירדן ועל יד הנחלים אשר בעבר הירדן מזרחה נמצא מקנה בקר בכמות גדולה, על יד מי מרום ובבצות מי הירקון וחדירה גם התאוו. השורים והפרות, אשר מגדלים במושבות העבריות ובכפרים הערביים, הם קטנים בערך. הברווים והפלחים מגדלים בעדרים גדולים בהמות דקות, המסתפקות בעשב הדל והיבש הצומח בקיץ על רכסי ההרים ובמדבריות. הכבשים רבים הם ביחוד במזרח הירדן, במזאב עד נחל יבוק, ועוזים מצויות ביחוד בנגב. עדרי הצאן נמצאים במשך כל השנה בגדרות תחת כפת השמים, בחורף יורדים הם אל המישורים ולבקעות הנחלים ובקיץ עולים הם על ההרים, במקום שם מצויים עשב ודשא זמן רב יותר, וככלות אלה מעל פני האדמה, מספיקים להם מזון השיחים, שהם שארית היערות הקדומים. העוזים המלחכות את חוטרי השיחים ועליהם וקלפותיהם מתריבות בזה את היער בארץ ישראל. ילידי הארץ

מבכרים את בשר הצאן והמאתן וגבינתן על בשר הבקר והמאתו וגבינתו. האליה של הכבש נותנת שומן טוב. עורות הכבשים בצמרם משמשים בגדי חורף לפלחים. את עורות העזים מעבדים לנאדות למים ולשמן. החלק הגדול של צמר הכבשים מוצא חוצה לארץ. משערות העזים עושים בארץ יריעות-אהלים, שטיחים ושקים. חיות-עבודה הן הסוס, החמור, הפרד והגמל. הבדוים החונים בארצנו הזניחו את גדול הסוסים, ובני הגזעים הערביים היפים הנמצאים פה מובאים עפ"ר מהארצות השכנות. החמור המקומי הוא בן גזע יפה. הוא משמש לרכיבה, נושא על גבו משאות כבדים ומושך גם את מחרשת הפלח. הפרד הוא בהמת-משא ובגלילות ההרים תופס הוא את מקום הסוס בתור בהמה לרכיבה. הגמל הוא רכושו העיקרי של הבדוי, הרוכב עליו וטוען עליו גם את משאותיו הכבדים לשאתם דרך המדבר ורותם אליו את מחרשתו. הוא שותה את חלבו ואוכל את בשרו. הבדויה תטוה את צמרו ותארוג ממנו את יריעות האהל, ומעורו יעשה הבדוי נעלים לבני משפחתו. הבדוים אשר בעבר הירדן מזרחה ובנגב מגדלים את הגמלים לאלפים ולרכבות. הם רועים בעדרים גדולים בערבות הירדן ובמדבר ומסתפקים בקיץ היבש בשמיר ושית הנמצאים שם. גם הפלח יעריך את ערכו של הגמל בגלל התועלת הגדולה שהוא מביא לו בחייו הכלכליים.

בין העוף המעופף בארץ נמצאות צפרים רבות. העוף המעופף. העוברות בה בראשית החורף ובסופו בדרכן לארצות החמות ובשובן מהן, כמו למשל הקוקיה. יש שהן חורפות בחלקי הארץ החמים (בבקעת הירדן ובבקעת נחל ארנון) ודוגרות שם את ביציהן, כמו למשל הזמיר האירופי. צפורי הזמר הן בכלל מעטות בארץ, אבל במקומות שונים שומעים הרבה את צפצופן. ביהוד בעבר הירדן מזרחה ועל יד נחל ארנון ובקדי סעיר אצל חלהול, מצפון להברון. הצפרים הנמצאות בארץ במספר רב הן: הדרור (מינים אחדים,

יפה הוא הדרור המואבי, הקכלי, החורפי (מינים אחדים), הגדרון, הנחלאלי, האנקור, הפולבול (הזמיר ארץ-הישראלי), הסנונית, צפור האזור החם והגבתון על יד ים המלח; העורב, העפרוני, הנקריה, עוף הקרח, הדוכיפת, דרור הליל. ביער הירדן מול יריחו מצוי גם מין מיוחד של הקולבֶּרִי.

מרובה הוא העוף הטורף, ביחוד הנשר, הדֵּיהַ והעֶזְנִיה (אצל ים המלח ועל נהר אֶלִיטָנִי). גם התחמס, הנץ, הינשוף והכוס. עופות הבצה והעופות השִׁיחִים רבים בארץ, ביחוד על יד מי מרום ובעמק יזרעאל, מהם: החסידה (הלבנה והשחורה), הקאת והכוחלנה, השלף, אוז-הבר, ברוז-הבר, הברבור, החרטומן, העגור והשקנאי. בת-היענה באה לפעמים ממדבר סוריה-ערב אל ערבות מזרח הירדן. למשפחת התרנגלות שייכים מלבד תרנגולת הבית גם הקורא (נמצא בכל הארץ במספר רב), שכוי המדבר (ע"י ים המלח), השָׁלוֹ המקומי (בכל השדות בארץ החוף) ושכוי היער. יונת הבר עוברת בחבורות גדולות בארץ (ביחוד בעמק יזרעאל). גדול עופות הבית נמצא בא"י עדין על מדרגה נמוכה, רק בעזה ובהברון מגדלים תרנגלות בכמות גדולה. יונים, תרנגלי-הודו, אוזים וברווזים מגדלים רק במושבות אחדות.

זוחלים רבים נמצאים ביבשה ובמים. מהנחשים ישנם הזוחלים. שלשים ושלשה מינים ביבשה, ביניהם ארסיים מאד, כמו הקֶבֶרֶה המצרית ומין נחש הודי (*Daboia Xanthina*). נחשי הרעל חיים עפ"י רוב בבקעות ובשפלות, רבים הם ביחוד בערבות יריחו וארסם ממית את הנשוכים במשך שעות אחדות. נחשי רעל רבים חיים גם במימי הארץ, והם עולים על היבשה רק לפעמים רחוקות. מהלטאות ישנן ארבעים וארבעה מין. הן חיות מתחת לסלעים, בערמות האבנים ובמערות. מין מיוחד הוא הח'רדון, צבעו כהה וגבו וזנבו מהודקים, אל משפחת הלטאות שייכות גם הזקית ושממית-החומה. אקסמפלרים קטנים של התנין האפריקאי מצאו

בנהר אִזֹּרְקָא מדרום להר הכרמל. צבים גדולים וקטנים וצפרדעים מצויים בארץ במספר רב.

החרקים. בין החרקים צריך לציין את העקרב החי מתחת לאבנים ומסכן את חיי האנשים בנשיכתו. מהארבה נמצאים בארץ ארבעים מין, שרובם ככלם אינם מזיקים לצמחים. אבל אסון מביא על הארץ הארבה הבא לפעמים מערב במחנות כבדים מאד ומתפשט על פני כל הארץ ומשחית את כל הצומח. פרפרים ממינים ורגנים שונים מוסיפים חן מיוחד למצעות הדשא ושדות הפרחים בחדש, האביב. מרובים הם הדבורים, הצרעות, העכבישים, הזבובים, הנמלים והיתושים.

האקלים המיוחד והצומח מרובה-הרגנים של ארץ-ישראל מכשירים אותה לגדול דבורים. בהרי יהודה, במישור החוף ובגליל עוסקים הרבה בגדול, ענף המשק הזה נמצא אצל הפלחים במצב פרימיטיבי, אבל אצל היהודים והגרמנים, אשר הנהיגו את השטות האירופיות ומחליפים את מקום מעמד הפְּזֹרוֹת פעמים אחדות בשנה לפי מצב פריחת הצמחים, מכנים הוא רוח הרבה יותר גדול. הם רודים דבש ארבע פעמים בשנה, בס"ה חמשים ק"ג מכל כורת.

מימי ארץ-ישראל עשירים בדגים. בים התיכון על פני חוף הארץ נמצאים הדגים הכי משובחים. בים כנרת, במי מרום, בירדן ובכל הנהלים מצאו ארבעים ושלושה מין. בים כנרת בלבד, העשיר מאד בדגים, מונים ארבעים מין, ביניהם דגי הנילוס. במי מרום חיי הדג *Chromis Simonis*, שהוזכר במינו נושא בפיו את הביצים ואת הולדות, והדג הצועק *Charias macracanthus*, בערבית פְּרָבֹר, הדומה לצלופח.

הדוממים.

ארצנו עשירה בדוממים. אבני הארץ למיניהן משמשות חומר טוב לבנין בתים. ממערב לים המלח נאצל

CaCO₃

נפי מוסא) נמצאת אבן השיד השחורה השקויה חמר ועטרן. היא משמשת לעשית צעצועים וחפצי זכרון. אבן ספוגית מצויה בשכבת הבולת והלבה של חבל טרכונא (אל - לנא) אשר בצפון הורן. מין שיש טוב יש בסביבות בית לחם. אבן השיד משמשת גם לעשית שיד בכבשונים רבים. אבן האש משמשת חומר לבנין תנורים, אבן הבולת הקשה מסוגלת ביחוד לעשית אבני ריחים. גיר טהור בכמות גדולה וגיר פיתומי מצויים באבני הארץ.

אוצרות של דוממים גנוזים בים המלח וסביב לו. ההפרדה שעשה פרידמן (1910) במי הים בשפתו הצפונית-המערבית הראתה על התוצאה הזאת:

משקל הערך של המים	1,124	ידוע בל
משקל החמרים הקשים והם מכילים:	23,85	
נתרון ברומי	0,52%	Natri
קליון כלורי	1,52%	all
מגנזיון כלורי	10,03%	MgCl
נתרון כלורי (מלח הבשול)	7,855%	Nach
שידן כלורי	1,52%	Calc
שיד חומצת הגפרית	0,146%	Carbon

הפרדות אחרות הראו, שהמים מכילים 25 עד 27 אחוזים חמרים קשים.

חמר נמצא בקרקע ים המלח בחלקו הדרומי וקרוב לו (ראא ברא' יד. ס. גפ'ית בסביבות הים ובאדמת ה"לשון", מלה גבי שבשכבות עבות דרומית-מערבית לים המלח, ביחוד בהר המלח (הר סדום), מלחת בכמות גדולה על שפת ים המלח מצפון-מערב ובחבל טרכונא, נבס בבקעת הירדן ועל שפות ים המלח. האדמה בסביבת ים המלח מכילה עטרן ונפט. מעינות נפט ישנם אצל חורבות תמר (פ'רנז) מדרום מערב לים המלח ועל יד מסדה. הם נמצאים ברשות החברה האמריקאית Standard Oil Co. ערך גדול יש למעינות החמים

Xp 49706

Ca

אשר בבקעת הירדן וסמוך לה. הם מכילים דוממים שונים ורבים.
 כמו מלח הבשול, פחמת-מנזיון, גפרת-שידן, פחמת-שידן, כלור-
 שידן, חומצת החלמיש וכיוצא בזה. פוספט מצוי בסביבת סלט. סמני
 מציאות כבול ישנם בעמק אל-חולה. צמחי האשלג אשר במדברות
 מזרח הירדן נותנים בהשרפם את אפר האשלג המשמש לעשית
 הסבון. המלח שעל שפת הים כשהוא מעורב במלט נותן חומר
 טוב לעשית לבנים לבנין בתים ולוחות לרצפה. החול אשר על
 שפת מפרץ עכו שמש בימי קדם לכנענים לעשית זכוכית. רוב
 אוצרות הדוממים שבארץ ישראל מחכים עדין לנצולם.

מצב הכלכלה.

ארץ ישראל היא ארץ הקלאית. הרוב הגדול של יושביה הם
 עובדי-אדמה ואנשי-מקנה. אולם מצב עבודת האדמה נמצא פה
 עדין בשפל המדרגה. מפני שפלת המדרגה של תרבות הפלחים
 המשתמשים בשטות העבודה ובכלי העבודה הכי ישנים ומפני
 היחס השלילי, שהיה עד עכשו מצד הממשלה והאפנדים הרכושנים
 אל הפלחים. הישוב היהודי, שהנהיג את שטות העבודה החקלאית
 החדישות והכנים צמחי בני תרבות רבים שלא היו מקודם בארץ.
 הועיל הרבה להרמת מצב החקלאות בארץ. המתישבים היהודים
 היו למופת לערבים העובדים אצלם ולומדים מהם. ולכן יש
 לכפרים הערביים הסמוכים למושבות העבריות מראה הרבה
 יותר טוב מאשר לכפרים הרחוקים ממרכזי הישוב היהודי. הישוב
 החדש הכיר בערך הכלכלי הגדול, שיש למשק המטעים בארצנו
 וישם את פניו בעקר אל המשק הזה.

הארץ נותנת את פריה בשפע רב, כשמעבדים את אדמתה
 באופן רציונלי. תבואות השדה מספיקות לא רק את הצורך בארץ
 עצמה, כי אם הן מוצאות גם אל החוץ, ביחוד חטה, שעורה,
 קטניות ושומשמיין; מהירקות אבטיחים, מפרות הגן והכרם

זיתים, ענבים וצמוקים, שקדים, תפוחי זהב, לימונים ואתרוגים וצמחי תעשיה אחרים (ראה ע' 41).

התעשיה הזעירה היא בעקר תעשיה חקלאית המיוסדת על התוצרת החקלאית של הארץ. ענפי התעשיה העקריים הם: תעשיית היין (במושבות העבריות והגרמניות ובירושלם), שמן זית (שכם, עזה, חיפא, עכו, רמלה, לוד, רס-אללה, צפת) ושמן שומשמן (לוד, רמלה, ירושלם, יפו), סבון (שכם, חיפא, עזה, רמלה, לוד, יפו), שמן אזוב (ערטוף) ושמן דפנה (ראש-פנה), טחינת קמח בכל הארץ. מלבד אלה עושים גם שיד ופחמי-עץ בכל הארץ. כלי החרס נעשים בעזה, בחברון, בירושלם, ברמלה ובשכם; רעפים בירושלם ובמוצא, נאדות למים ולשמן בחברון; שטיחים, יריעות, המילות ושקים מצמר עזים וכבשים ובד פשוט מצ'ג בירושלם בכיהח'ר בצלאל ובביה"ס לתורה ולמלאכה של חכ"ה בעזה, בחברון, במג'דל ליד חורבות אשקלון ברס-אללה ובנצרת, עור ביפו, הפצי קודש וזכרון מעציזית, מצדף ומהאבן השחורה של ים המלח בירושלם ובבית-לחם וחרושת דתית (סת"ס) בירושלם.

סחר-החויץ ההולך וגדל משנה לשנה מוציא מן הארץ את תוצרת החקלאות (חטה, שעורה, קטניות, שומשמן, תפוחי זהב ואתרוגים, אבטיחים, צמוקים, צמר-גפן, פקועות-השדה, פקועות משי), תוצאות גדול הבקר והצאן (צמר-כבשים ועורות) ואת תוצרת התעשיה המקומית (יין, סבון, שמן-זית, הפצי קודש וזכרון), והוא מכניס צרכי מכולת וכל תוצרת התעשיה העולמית. במסחר ההבאה עמדו לפני המלחמה ארצות תורכיה בראש. אחריהן באו אנגליה, אוסטריה-אונגריה, רוסיה, צרפת, גרמניה, מצרים ובלגיה, ובמסחר ההוצאה תפסה מצרים את המקום הראשון, ואחריה באו אנגליה, תורכיה, צרפת, רוסיה, אוסטריה-אונגריה וגרמניה.

בתקופה החדשה תופסת מצרים בתור ארץ ההעברה את המקום הראשון גם במסחר ההבאה וגם במסחר ההוצאה של ארץ-ישראל. בשורה השניה עומדת אנגליה.

תושבי הארץ.

נזעם, טיבם ותכונותיהם, דתם, תרבותם והשכלתם
ודרכי חייהם.

לפי המספרים הרשמיים של הממשלה התורנית היה בשנת 1915 מספר יושבי ארץ-ישראל הרחבה 1,030,000 נפש (16 על קמ"מ אחד). מהם ישבו ממערב לירדן 760,000 נפש (בנגב 75,000, ביהודה 345,000, בשמרון 155,000 ובגליל 185,000) וממזרח לו 270,000 נפש. מכל תושבי הארץ 400,000 הם יושבי הערים, אשר מספר תושבי כל אחת מהן עולה על שלשת אלפים, 500,000 הם גרי הערים והכפרים, אשר מספר יושביהם הוא פחות משלשת אלפים, 130,000 הם בדוים וחצאי-בדוים (עַרַב), שאינם עוובים את הארץ*). מלבד אי-אלו עשרות אלפים יוצאים מן הכלל, הנם כל תושבי הארץ בני הגזע השמי, והם נחלקים לקבוצות אלה:

א. יהודים.

מספרם בערך 90,000 נפש. רובם יושבים בערים ירושלים, יפו, צפת וטבריה ומעוטם בערים היפא וחברון ובמושבות ובחוות העבריות. משפחות אחדות גרות גם בעזה, בבאר שבע, ברמלה, בעכו ובפקיעין (אל־בַּקִּיעַ). לפי ארצות מוצאם ולפי השפות המדוברות ביניהם ומנהגיהם נחלקים היהודים בעקר לספרדים ולאשכנזים. יהודים ספרדים נקראים אלה, שעלו אל הארץ אחרי גרוש ספרד. הם באו הנה דרך ארצות תורכיה, שמרו גם בארץ האבות בתור שפה המדוברת את השפה הספרדית (לְאֲדִינֹו), שקלטה אל תוכה מלים עבריות וערביות. אבל הם קבלו פה את תלבושת ילידי הארץ והסתגלו על נקלה לדרכי חייהם, להערות הספרדיות נחשבים גם היהודים

(*) לפי הודעת הממשלה הצבאית הבריטית בקיץ תרע"ט נמצאו אז בשטח הנכבש (דרום), לאמר בשטח אשר בין הירדן וים המלח ממזרח ולים התיכון ממערב ובין המעלה 31% מדרום ולמעלה 33 מצפון: 65,000 יהודים, 567,000 מוסלמים, 62,000 נוצרים, בסה"כ 694,000 נפש.

המערכים, לאמר אלה שבאו מצפון אפריקה. שפתם היא הערבית במבטא הפּרָפּרִי. בהיצוניותם ובמנהגייהם דומים הם ליהודים הספרדים, כן גם היהודים הבאים מסוריה ומארס־נהרים המדברים ערבית. בארבעים השנים האחרונות, מעת שהתחילו הרדיפות בארצות מגוריהם, הגרו לתוך ארצנו יהודים רבים מתימן, מפרס, מקוקו ומבוכרה. הם מדברים בשפות ארצות מגוריהם.

בשם אשכנזים נקראים היהודים, שהשפה המדוברת ביניהם היא הז'רגון האשכנזי. הם באו מארצות אירופה המזרחית והמרכזית (רוסיה, פולניה, רומניה, אוסטריה, אונגריה, גרמניה והולנד). הגירתם אל הארץ התחילה אחרי גורת ת"ח (1648|49). הם שמרו גם בארצנו את מנהגי ארצות גלותם ואת שפת גלותם. ע"י הגירתם ההמונית אל הארץ משנת תרמ"ב (1882) והלאה עלה מספרם הרבה על מספר היסודות היהודיים האחרים.

החנוך המשותף והשפה העברית, העתידה להיות שפת עם הארץ, הם הגורמים העקריים להתמוגגות היסודות העממיים השונים להטיבה לאומית אחת.

היהודים עוסקים בעבודת האדמה, במסחר, בחרושת המעשה ובמלאכות הפשיות. בערים הקדושות ירושלים, חברון, צפת וטבריה יושבים רבים על התורה ועל העבודה. היהודים שבאו אל הארץ כחלוצי התרבות המודרנית בשאיפה להחיותה ולבנותה הנם הגורמים העקריים להתפתחותה. הודות להכמתם, להשכלתם ולמרצם שוכללה עבודת האדמה, התפתחו התעשייה וחרושת המעשה וגדל המסחר, וע"י זה הכשירו את התנאים להפרחתה של הארץ בעתיד הקרוב.

בישוב החקלאי שלהם, שבו תעשינה כל העבודות עפ"י השטות המשוכללות, בתעשייתם ובמסחרם, במוסדות ההשכלה ובבתי החסד שלהם היו היהודים למופת לאחרים ולערך קולטורי חשוב מאד בארץ זו.

מרובים הם בארצנו בתי התורה וההשכלה. בקור בית-הספר עומד בה על מדרגה גבוהה. כל הילדים מבקרים את בתי הלמוד השונים ורוב הילדות לומדות קרוא וכתוב. ילדים רבים לומדים בבתי תלמוד-התורה, ששטת הלמודים בהם עודנה עפ"י רוב נושנת, אבל מרובים עליהם התלמידים והתלמידות המבקרים את גני הילדים ובתי הספר העממיים המודרניים. בתי הספר התיכוניים הקימים לע"ע בארץ הם: שני בתי מדרש למורים, ישיבת המשתלמים, בית ספר למודדים, גמנסיה לבנים וגמנסיה לבנות בירושלם, גמנסיה, בית מדרש למורות ולגנות ובית ספר למסחר ביפו ובית ספר ריאלי בהיפא. הטכניקום העומד להפתח בהיפא יהיה בית ספר גבוה לחנוך טְכְנִי, ועל כלם תתנוסס בעתיד הקרוב האוניברסיטה העברית על הר צופים אשר בירושלם. — בתחנת הבריאות שבירושלם הונה היסוד להקירה ברפואה. לבית הספר "בצלאל" התעודה לפתח את האמנות היהודית ולשפר על ידה את המלאכה, ובבתי הספר לנגינה אשר בירושלם, ביפו ובהיפא מטפחים את הנגינה והזמרה. בית הספרים הלאומי אשר בירושלם, שיכיל בעתיד את כל ספרות ישראל ופרי הרוח האנושי הכללי, ישמש מקור חכמה ומדע לכל המשכילים והמלומדים. בתי ספרים קטנים לצרכי המקום ישנם בכל הערים ובמושבות הגדולות. בירושלם יש לנו שני בתי נכאת, האחד להקלאות, והוא מסודר באופן מופתי, והשני לאמנות בביה"ס "בצלאל". בתי דפוס עבריים נמצאים במספר הגון בירושלם וביפו ואחד אחד בהיפא, בטבריה ובצפת, ובהם נדפסים ספרי למוד וקריאה, קבצים לעניני ספרות ועתונים.

בתי החולים עומדים על הגובה הרצוי ויתר בתי החסד הולכים ומשתכללים. התקדמותם התרבותית של תושבי הארץ היהודים, יצירת מקורות פרנסה חדשים וחשובים וכמו כן ההגירה של יסודות חשובים מה"ל גרמו להשבחת אופני החיים בארץ. המושבות העבריות, הפרוורים היהודיים החדשים שבערים, הבנינים

הבנויים בטוב טעם וסדורם הפנימי מראים על השבחת הטעם. גם חיים חברותיים מתרחשים בארץ, אבל הם עודם נמצאים בהתחלתם. בירושלם נמצא עוד שריד קטן של העדה הקראית קראים. העתיקה במספר המשעשרה נפש. הם יושבים כלם יחד בחצר אחת שברחוב היהודים ומדברים יהודית-ספרדית ולובשים כספרדים המקומיים, אבל בין היהודים וביניהם אין שום יחס חברותי. השומרונים או הכותים (הם קוראים לעצמם "שומרים") הם שרידים כהים מן תערובת השבטים האשוריים-הבבליים שנתערבו בשארית בני ישראל, אשר נשארו בשמרון אחרי גלות אשור. מאז לא התערבו ביתר תושבי הארץ והתקימו עד היום הזה בטפוסם הקדום. עוד בימי הבינים היה מספרם גדול בשמרון, ועדות היו להם גם בקסריה, בעזה, בדמשק ובקהירה. אך מאז נשמדו ע"י הרדיפות הרבות מצד הערבים ולא נשארו מהם כי אם בערך 150 נפש, היושבים בחצר אחת בשכם. השומרונים, שקבלו בארץ-ישראל את דת ישראל, לא הזניחו עם זה גם את העבודות הזרות, שהביאו אתם מארץ מגוריהם. עולי בכל לא רצו לקבל את הגוף הזר הזה אל תוך הלאום היהודי ויתננדו להשתתפותם בבנין בית המקדש, ויבנו השומרונים בית מקדש לעצמם על הר גריזים, ומאז היתה שנאתם וקנאתם ליהודים גדולה מאד. במלחמות היונים והרומאים נהרגו רבים מהם ובמשך ימי-הבינים נתמעטו ע"י הרג ואבדון במלחמותיהם הרבות עם הנוצרים ואח"כ עם הערבים. השומרונים מקדשים רק את התורה ומכבדים גם את הספר יהושע בתור הוספה לחמשה חומשי תורה, אולם את יתר ספרי התנ"ך אינם מכירים כלל. בין ספרי התורה שלהם הכתובים על קלף בכתב העברי הקדום (לפונא) ישנו ספר אחד ישן נושן, לפי דבריהם כתוב הוא בידי אבישוע בן פנחס בן אלעזר בן אהרן הכהן, שלשעשרה שנה אחרי מות משה. בליל שבת וביום השבת מתאספים כל הזכרים בבית התפלה אשר בחצרם. בעת התפלה עטופים הם מעיל לבן במקום

הטלית ופניהם מכוונים לצד הר גרזים הקדוש להם. התפלות נאמרות בצבור ובמבטא השומרוני. הם מתהילים בלחש ובמלמול ומגביהים לאט לאט את קולם. היוצא מעמק החזה בדחיפות וגניחות חזקות ותכופות. וכאשר ההתלהבות עולה עד למרום קצה, קופצים הם ממקומם, עומדים וכורעים ומשתחווים ארצה ונופלים על פניהם. בשלש רגלים עולים הם על הר גרזים ובערב פסח מקריבים הם שם את קרבן הפסח. בליל שבת יושבים הם בהושך ובכל יום השבת אוכלים הם מאכלים קרים, כי אסור להם להכין אש גם מערב שבת. הם היים בכלל עפ"י תורת משה הכתובה, ממש כמו הקראים. בשפתם, במלבושיהם ובמנהגיהם דומים הם לעם הארץ. הם עוסקים במסחר ובמלאכה ויש ביניהם רוכלים, הנוגים וסנדלרים. בראש העדה עומד הכהן הגדול המתיחס לזרע אהרן הכהן. משרת הכהונה הגדולה עוברת בירושה מאב לבן. הגברים ממשפחת הכהונה הם ה"חכמים" העוסקים בהעתקת ספרי התפלה, התהלות והתשבחות שלהם. את ההעתקות מוכרים הם לתירים הבאים לארץ או שולחים אותן לחו"ל.

ב. ערבים.

הערבים, שמוצאם הצי"האי ערב, כוללים שלשה רבעים ממספר תושבי הארץ ונחלקים לעירוניים, פלחים (עובדי אדמה) ובדוים (בני המדבר).

הבדוים, שלא התערבו לעולם ביתר תושבי הארץ, נשארו ערבים טהורים, והם יכולים להחשב לנושאי המפוס הטהור היהודים של הגזע השמי. הם נקראים אל-ערב (הערבים). ז"א הערבים האמתיים. הבדוים יושבים לשבטיהם ורועים את עדריהם בעמק הירדן, בעמקי הגליל, במישור החוף, בארץ הנגב וביהוד בעבר הירדן מזרחה.

אופיו של הערבי הטהור מראה את המדות הטובות של הבדוים הקדומים: גאות, התאפקות, רצינות ורגש-כבוד חזק. הוא

חושב את עצמו לבן הגזע הכי מובהר. צרכי חייו הם פעוטים מאד. הוא מסתפק במועט מן המועט, אבל הוא אוהב חופש בלי מצרים. אמיץ-לב הוא במלחמתו כנגד האויב, נאמן למשפחתו ולשבטו ומכנים אורחים. השקפת העולם שלו היא מוגבלת מאד ופטלסטית. מדותיו הרעות של הברדוי הן אהבת בצע ונקמה ואכזריותו כנגד אויבו. מדת גאולת הדם עודנה נפוצה ביניהם, והיא גורמת לפעמים להשמדת משפחות שלמות.

הפלה ובן העיר הלכו והתרחקו במשך מאות שנות הלחץ וההעקה והירידה המוסרית מהמקור בו הוצבו. רובם מתיחסים ביחס של חשד ושנאה נסתרת לאלה, שאינם מבני עמם ודתם. האמונה במזל (פטליסמוס) מביאה אותם לידי עצלות, והם אינם יודעים להעריך את ערך הזמן, שעות שלמות יכולים הם לשבת בטל ולספר או לשמוע אנדות ומעשיות. הפלה הוא בכלל בעל מזג טוב וילדותי, ואם מכירים את טיבו היטב ויודעים להתנהג אתו, אז אפשר לנהל אותו ולחיות אתו בשלום ובשלחה. העירונים, שבאו במגע ומשא שטחי עם הקולטורה האירופית, קבלו ממנה עפ"י רוב רק את ברכה החיצוני, המטשטש את האורות שבתכונת האומה הערבית. כמעט כל הערבים הם מוסלמים סוניים, המאמינים גם במסורה

(תִּדְיָת), שנמסרה ע"י הכליפים הראשנים אחרי מהמד ונוספה על הקראן בסונה (תוספות) בצד הגליון. עקר דת האסלם הוא האמונה באל אחד ובשליחו מהמד. מעורבה היא דת האסלם באמונות ודעות יהודיות ונוצריות ובהשקפות דתיות של עמי המזרח עובדי האלילים. לפי האסלם ברא אלהים את השמים ואת הארץ וכל צבאם: את המלאכים, הג'נים (מין יצור בין המלאך והאדם) והשדים (בראשם אַבְּלִים). אדם, נה, אברהם, משה וישוע היו נביאים. אברהם הוא ידידיה (אל-חיליל = האהוב) ואבי הערבים, שהם יוצאי הלצי ישמעאל. הוא בנה את מקדש

הַפְּעֵפָה בַּמָּפָה. משה וישוע „בן מרים אהות אהרן“ היו הנביאים הגדולים לפני מהמד, אבל מהמד הוא הפרקליט, האחרון והגדול שבנביאים. הוא הדש את דת אברהם. הקראן, הוא ספר תורת האסלם, נברא לפני בריאת העולם ונגלה בנבואה למהמד. שפת הקראן היא השפה הערבית הקלסית וקדושה היא גם למחמדים בני הלאומים האחרים.

לפי תורת האסלם נולד כל איש במזלו, שכר ועונש מיועדים לו בהפראו, ובכל זאת תשובה ותפלה וצדקה מעבירים את רוע הגזרה. המצוות של מתת צדקה והכנסת אורחים מעלות את הערך המוסרי של האסלם. יתר המצוות הן: תפלה (חמש פעמים ביום) ורחיצות דתיות לפני התפלה. צום רַמְדַּן ועליה לרגל למפּה לכל הפחות פעם אחת בחיים. יין ובשר־חזיר אסורים על המאמינים. מותר להרבות בנשים, ובוזה היה הנביא בעצמו למשל למאמיניו; על כל פנים אסור לקחת יותר מארבע נשים מלבד הפילגשים. יום מנוחה בשבוע אין למחמדים, רק פעמים בשנה חוגגים הם את חגיגת הגדולים, את חג בִּירַם ואת חג רַמְדַּן (בסוף חודש הצום). ביום הששי (יום אל־גִּמְעָה = יום הכניסה) בצהרים מתאספים הם לתפלה בצבור במסגד (בכפר הוא בנוי על יד המעיין או הבאר). אבל בכל ימות השבוע מתפללים המאמינים ביחידות, כל אחד במקום שהוא נמצא בו, בשעה שהמאָן קורא לתפלה מראש המסגד או ממקום גבוה אחר. המתפלל פונה לצד דרום (קַבְּלָה), למכה מתחיל את תפלתו בפסוק הראשון של הפרק הראשון של הקראן: בִּיאָסם אֱלֵלָה א־רַחֵמֵן א־רַחֵם (בשם אללה הרחמן והרחום), שם את בהונות ידיו מאחורי אוזניו, כשכפות ידיו פתוחות, וכרַע ומשתחוה ונופל על פניו.

בראש האסלם עומד השיח' אל־אסלם. הראש הדתי בכל עיר הוא המופתי. האנשים המשמשים בכהונה נקראים עֶלְמָא, והם נחלקים לנואמים לפני הקהל ביום הששי (שיח'), שליחי־צבור

(חֲטִיב) והקוראים לתפלה (מֶאֱזֵן). הדרווישים הם נזירים המסתגפים ומראים להמון העם את פלאותיהם.

אחרי מכה ומדינה נהשבת ירושלם לעיר הכי קדושה בעולם. מקום מקדשם פה הוא אל־חֶרם א־שְׂרִיף על הר המוריה. מקומות קדושים כלליים אחרים הם מערת המכפלה (אל־חֶרם) בחברון, נְבִי מוּסָא (לפי דבריהם מקום קבורת משה רבנו) אצל ים המלח וְגִמְעַ נְבִי־חֶשֶׁם בעזה. מקום קבורת חֶשֶׁם, זקנו של מהמד. מלבד אלה יש לערבים מקדשים מקומיים רבים בכל הארץ, שבהם נכרים עקבות עבודת־האלילים המקומית של תושבי הארץ הקדמונים. המקדשים האלה הם עפ"י רוב קברי אבות וקדושים או מקומות שיש להם סגולות אחרות, והם נמצאים ע"י מעינות, על הרים גבוהים ותחת עצים רעננים. אל המקדשים האלה הולכים תושבי הסביבה בימים ידועים בשנה להשתטח ולזכות זבח. ימי ה־שִׁטְהָה (הפִּיּוּר) נחשבים לימי חג והם מבלים אותם במשתה ובשמחה ובמרוץ סוסים. לפני המקדשים האלה שופכות העקרות את שיחן וקרובי החולים מתפללים לרפואתם. האמונה בקדוש השבט ובאלהות המקומית היא ירושת האבות, שהכתה את שרשיה כל כך עמוק בלבות ההמון הפשוט וביחוד בלבות הברדוים, עד שהמושג הטהור של האחדות האלהית לא היה יכול כלל להתפתח אצלם. מובן הדבר, שאמונות טפלות שכיחות גם אצלם כמו אצל כל העמים בעלי קולטורה נמוכה.

מצב ההשכלה של הערבים עודנו בראשית התפתחותו. הברדוים והרוב הגדול של הפלחים אינם יודעים קרוא וכתוב. בכפרים הגדולים נמצא במסגד או על ידו כעין בית ספר (פֶּתֶב), מקום בו המורה היחידי מלמד את תלמידיו בני גילים שונים את יסודות הקריאה בקראן ואת הכתיבה על לוחות עץ או פח. בערים ישנם בתי ספר למתחילים לבנים ולבנות. בירושלם, בשכם וביפו נמצאים גם בתי ספר תיכוניים למוסלמים. בתי הספר האלה מסודרים פחות או יותר עפ"י התכניות של בתי ספר דומים להם באירופה.

למדרגת השכלתם ותרבותם מתאימים דרכי חייהם ומנהגיהם של הערבים. הם יושבים במערות, באהלים ובבתים. כתושבי הארץ הקדמונים יושבים עוד הרבה פלחים עניים וחצאי־כדוים במערות, ביחוד בחורן, ביהודה ובנגב. המערות הללו, שבהרבה מהן נמצאים קברים, משמשות גם מכלאות צאן ומחסני תבואה. הברווים יושבים באהלים עשויים מיריעות עזים. אהלי בני בית־אב אחד עומדים בעגול מסביב ל"חצר". הערבים הישוביים יושבים בבתים בשפלה ובשרון בנויים הבתים מלבנים מיובשות בשמש ובהרים מאבני המקום. בני המשפחה יושבים בחדר אחד יחד עם בהמות הבית והעופות, חציו האחד הנמוך לבהמות ולעופות וחציו השני, הגבוה ממנו במעלות אחדות, לבני האדם, ובפנה אחת צבור יבול השדה והגן. רהיטי הבית הם כרים וכסתות, תבת־עץ לשמור בה את הפצי הערך, ריחים, כדים אחדים למים, לשמן ולזיתים וכלי־בשול אחדים. הפלחה מבשלת עפ"י רוב בחוץ, אבל בימים שבהם מזג האויר רעוע מוכרחה היא לבשל בחדר המתמלא עשן, כי אין לו לחדר לא חלונות ולא מעשנה, והעשן יכול לצאת רק דרך הפתח. דירות המשפחות השייכות לבית־אב אחד בנויות יחד מסביב לחצר המרובעת, שממנה נכנסים אל הבתים. הגנות הם בכלל שטוחים, אבל בכפרים הקרובים לערים ולמושבות העבריות נראים כבר גני רעפים. בבתי העיר מסתדרות הדירות מסביב לחצר מרווחת, אשר בה עושות השכנות את כל עבודותיהן. לבתי האמידים יש עפ"י רוב מסדרון גדול וגבוה באמצע הבית, המשמש כעין אוסר לאויר בעד כל החדרים מסביב. מחלקה מיוחדת מוקדשה לנשים ואסור לגבר להכנס שמה. בתי האמידים רהוטים עפ"י רוב בטעם אירופי.

תלבושת הערבים היא פשוטה מאד. הפלח או הברוו לובש כתונת־בד לבנה ארוכה ורחבה עם שרוולים ארוכים ורחבים ועליה לובש הנו לפעמים בגד קצר של צמר או צמר־גפן. בחגורה של צמר או בחבל יתק את הכתונת אל המתנים. בלכתו לדרך

רחוקה יתעטף גם בחמילה (עֲפִיָּה) פשוטה בלי שרוולים. האדרת הזאת משמשת לו בשעת הצורך גם למחסה מגשם, למכסה בעת שנתו, לשק לשאת בו משאות ולשטייה בעת התפלה. נעליו הנסות עשויות מעור גמלים וצבען אדום, שחור או כתום. הוא מכסה את ראשו היטב, כדי לשמרו מפני השמש. בחום הכי גדול הוא שם על ראשו כפת־בד ועליה כפת־צמר ועליה יחבוש כובע אדום של צמר (תַּרְבוּשֶׁת), אשר יצנפּהוּ במצנפת (לַפָּה). הבדוי מכסה את ראשו במטפחת (כַּפִּיָּה) גדולה הקשורה לראשו בחבל של צמר עזים או צמר גמלים. גלוי הראש מתנגד לנמוס הערבי. הפלחה לובשת כתונת ארוכה, המגיעה עד כפות רגליה והיא מהודקת למתניה בחבל דק, ועליה היא לובשת עֲפִיָּה אדומה קצרה. היא מתקשטת בזר של מטבעות מסביב לראשה ובצמידים ובאצעדות של כסף. הבדויה תעדה עגילים ונזמים וזר מטבעות היורד מבין אזניה אל פניה מתחת לאפה. נשי המוסלמים העירוניות מתעטפות ופניהן מכוסים בצעיף דק שקוף, ולהרפה יחשב להן להראות את פניהן לאיש זר. לא כן הפלחיות והבדויות, ההולכות בפנים גלויות. הערביות מושחות את ראשי אצבעותיהן וצפרניהן במיץ הכופר (חֶנָּא) ודובעות את עיניהן בכחול. הפלחיות וביחוד הבדויות רגילות לכתוב כתובות־קעקע בעור פניהן וידיהן.

מזון הפלחים והבדוים הוא פשוט מאד. עפ"י רוב היים הם על הלחם ועל המים בלבד. האשה בעצמה טוחנת את החטה, את השעורה או את הדורה בריחים, לשה את הקמה בקערת עץ ועושה עוגות הנאפות ב"תבון", זהו מין כירה קטנה עשויה לבנים או אבנים. למטה מסיקים אותו בזבל הבהמות ולמעלה רודים את העוגות המתיבשות בחום התבון. העוגות נאכלות תמיד ביום אפיתן ומגלגלים וטובלים אותן בשמן או מלפתים אותן בזיתים. הם אוכלים גם תבשיל של בְּרָעֵל (גריסית), קטניות וירקות. את הפרות אוכלים המה בחֶפֶה יתרה כשהם מתוקים. אורה, קהה

וצוקר, שאינם מיבול הארץ, קונים רק האמידים. בשר אוכלים רק בחגים ובמועדים. תבשיל חם אוכלים בכעודה השלישית לפנות ערב, דבר המתאים לאקלים החם של הארץ. בשעת הסעודה יושבים כל בני המשפחה על הרצפה מסביב לקערה אחת גדולה, שבה נמצא התבשיל, ואוכלים מתוכה באצבעותיהם. חיי המשפחה של המוסלמים הערבים עומדים על גובה מוסרי ידוע. אשרם של החורים הם הבנים וכל המרובה בבנים הרי זה משובח. בהולד בן לפלה, באים כל בני הכפר לברך את החורים, מה שאין כן בלדתם בת. האב נותן לבנו את השם והוא קורא את עצמו על שם בנו הבכור, למשל אַבּוֹ-יוֹסֵף, אַבּוֹ-מֶחְמֵד. רוחצים את הילד תיכף בהולדו במים חמים, ממליחים אותו במלה, מושחים אותו בשמן ומחתלים אותו בחתולים, כמו שעשו אבותינו בימי קדם (יחזקאל טז). מיום השביעי עד יום הארבעים רוחצים אותו במי-סבון. בכדי לשמרו מפני הרוחות הרעות מלבישים אותו קמיע. הילדים נמולים בהיותם בני שש או שבע, לפעמים מאוחר יותר, עד שנת השלש-עשרה. את חג ברית המילה יחוגו בטכס רב, ובשמחה זו משתתפים כל הקרובים והידידים. אם נמצא בכפר בית-ספר, יבקרו הילד משך שלש שנים. בהיותו בן-עשר מתחיל כבר הנער לעבוד ולעזור לאביו ולאמו בעבודת השדה והכרם. גם הילדה, שאינה זקוקה כלל ללמוד, מתחילה לעבוד בעודה קטנה. בהיותה בת שלש-עשרה מתחילים לשדכה, והיא נקנית מאביה בכסף מלא ע"י הבעל או קרוביו. אם בעלת-הזן היא, יעריכו את ערכה עד מאה לירה ויותר. כששני הצדדים השתוו ביניהם בדבר מוחר הנערה, יעשו את הארושים בלעדי הכלה. הנשואים נעשים באופן כזה: המחותרים הולכים אל הקצ"י או אל האמם ומאשרים לפניו את דבר כריתת ברית הנשואים. אח"כ מתאספים המחותרים והקרובים והידידים למשתה ולשמהה בבית הכלה. אחרי המשתה מלוים את החתן ואת הכלה למעונם החדש בבית החתן. אם בכפר אחר מושבו, או רוכבת הכלה על גמל מקושט

והחתן רוכב על סוס דוהר, לפניהם הולכים הצעירים ורוקדים ומורים לאות תרועה בקני רוביהם, והנשים הולכות אחריהם ושרות וצהלות. בבית החתן חוגגים כל תושבי המקום את שבעת ימי המשתה בשמחה רבה.

ערכה החברותי של האשה הוא פחות מאד. הפלחה צריכה לעבוד קשה בבית ובשדה ולהביא את יכול השדה והגן אל שוק העיר. האשה העירונית יושבת בית היא ובעלה הנו המוציא והמביא, והוא מתחשב אתה כעם ילדה שאין לה כל דעה. בלדתה בנים יגדל ערכה במשפחה. דת האסלם שוללת מהאשה את הזכויות החברותיות. הבעל יכול לגרש את אשתו בנקל, באמרו אליה: אַנְתִּי מְלָקָה! (הרי את מגורשת). מאז היא אסורה עליו, ומיד היא מתעטפת ומתכסה בצעיפה ועוובת את ביתו. במקרה של מָוֹת מתאספות הנשים בבית המת ומקוננות אותו, ובאותה שעה יושבים הגברים בבית ראש המשפחה, שותים קהה וסחים. אוהבים הם הערבים את חיי החברה. בהפגשם בדרך או בבואם לבקר, מברך איש את רעהו בברכות שונות. בעל הבית קם לקראת אורחו ואינו יושב על מקומו, עד שישב זה. פעמים אחדות דורש בעל הבית לשלום אורחו והלו עונה תמיד: „אל-חַמְד־לִי-אֱלֹהִי“ (הודות לאל). הם מבליים שעות שלמות יחד בשיחות ובספורי מעשיות, שותים קהה ומעשנים סיגרות או נרגילה, שבעל הבית מכין ומגיש לאורחו. בכל כפר וכפר נמצא עין ישן נושן, שבצלו מתאספים תושבי הכפר אחרי העבודה ומשווחים על ענינים שונים. הצעירים יושבים ברחוק מקום קצת ומקשיבים לשיחת הזקנים, אבל אינם משתתפים בה מפני הכבוד. בכל מקום נמצא קרוב למעין או למסגד בית הכנסת ארחים (מִדְפָּה), שבו מוצאים עוברי האורח מקום ללון ולחם לאכול חנם.

ג. סורים.

הסורים הם צאצאי יושבי הארץ הקדמונים, אשר התערבו בכל העמים, שכבשו את הארץ, ובעיקר בערבים, אשר גם את שפתם קבלו.

בעורקיהם של הסורים נזול גם הרבה מדם הצלבנים האירופיים, שהתערבו ביושבי הארץ. ישובם צפוף בירושלם, בבית-לחם ובסביבותיה, ברם-אללה ובכפרים הסמוכים לה, בלוד ובעזה, וביחוד מספרם גדול בגליל (בחפא, בעכו, בנצרת ובכפרים רבים), בגלעד (א-סלט) ובמואב (קיר מואב = אל-פרך). הם מצטיינים ברשמי פנים מיוחדים ובאינטלקטיות מיוחדת, המעלה את ערכם הרבה על קרוביהם הערבים. רובם של הסורים הם נוצרים (לערך 70.000 נפש) ומעוטם שייכים לכתות מוסלמיות שונות.

1. סורים-נוצרים.

את הדת הנוצרית שמרו הסורים מימי ממשלת ביצניק, ולכן שייכים רובם לכנסייה המזרחית. מאז שהתחילו מדינות אירופה להתערב בעניני תורכיה, התחזקה בארץ-ישראל הנצרות, שבה ראתה כל אהת מהן אמצעי חשוב לחזוק השפעתה המדינית. פעולת המיסיונים השונים בארץ גורמת להתחרות בין-לאומית חריפה, המקבלת לפעמים צורה של קנאה ושנאה ביניהם. המקומות הקדושים לנוצרים הם כנסית „הקבר הקדוש“ בירושלם ו„כנסית המולדת“ (של ישוע) בבית-לחם. כמו כן יש להם הרבה מקומות קדושים הקשורים לאגדה הנוצרית, ולפלאים הנוצרים יש ג"כ מקדשים מקומיים כמו לפלאים המוסלמים.

הכנסיות השוררות בארץ הן הכנסייה היונית-האורתודוכסית והכנסייה הרומית-הקתולית. הכנסייה היונית-האורתודוכסית או המזרחית היא הכ עתיקה והכי מקובלת בין ילידי הארץ. מכפר מאמיניה עולה על המשים אלף איש ולה אותנומיה רחבה. בראשה עומד האפטררך היוני היושב בירושלם ועל ידו מועצה (סינוד) של תשעה בישופים וארכימנדרטים. על יד המועצה מתקיימות ועידות שונות, והחשובה ביותר בתוכן היא ועידת ההנוך, המחזיקה בהרבה בתי ספר בכל רחבי הארץ. לכנסייה היונית ישנם בארץ נכסם רבים ומנזרים במספר רב מאד.

גם הפעולה החרוצה של הרוסים הזקה את מעמד הכנסייה האורתודוכסית. להברה הפלשתניאית הרוסית היו לפני המלחמה מאה ושלושים בתי ספר בא"י ובסוריה.

הכנסייה הרומית-הקתולית התקדמה בצעדי ענק, מעת שנתחדשה בירושלם האפטררכות הלטינית (1846), שתחת ההגמוניה שלה עומדת הכנסייה הקתולית של א"י וסוריה והאי קפריסין. אגודות רבות של נזירים ונזירות עוסקות במרץ רב בעבודת המיסיון בכל הארץ. במקומות רבים יש להם מנזרים ובתי תפלה, בתי חסד ובתי ספר בעלי טפוסים שונים, אשר מטרתם היא, מלבד המטרה הדתית, להפיץ בארץ את השפה הצרפתית ולחזק בה על ידה את השפעת צרפת, החושבת את עצמה למגינה על הכנסייה הקתולית בארצות הקדם. התעמולה הרומית הכניסה תחת כנפי הכנסייה הקתולית קבוצות שלמות של בני אמונות נוצריות אחרות, כמו יונים, יעקובים, מרונים, ארמנים וקופטים. גם הכנסייה הפרוטסטנטית בכתותיה השונות מצאה לה מהלכים בארצנו. האנגליקנים, אשר בראשם עומד הבישוף האנגלי בירושלם, הלוטרינים, הפרסביטרים והמטבליים האמריקאים וכתות דתיות אחרות משתדלים במוסדות המיסיונים שלהם לעשות בארץ הקדושה נפשות לאמונותיהם ולדעותיהם.

2. סורים מבני כתות אסלמיות.

(א) דרוזים. הם צאצאי הסורים הקדמונים, שקבלו את דת האסלם בצורה, שנמסרה להם בפקודת הכליף המצרי חַסֶּם־בֶּאֱמֶר־אללה (996 — 1020) ע"י שליחו מחמד אַבֵּן אַסְמַעִיל א-דְרוּזִי (שעל שמו הם נקראים) והמָזְהָ אַבֵּן עֲלִי אַבֵּן מחמד אֶל־הִדִי, שניהם בני כת פרסית. אמונת הדרוזים היא אמונה מוסלמית מתובלת באמונות ובדעות יהודיות ונוצריות ושל תורת צורואסתר, ובה גם שרידים רבים מעבודת האלילים של הסורים הקדמונים. הם מאמינים בעקר

בהתגשמות האלהים, שהופיע להם באחרונה במיסד כתתם הכליף באמר-אללה מיוצאי הלצי עלי. הדרוזים שברובם הם יושבי הר הלבנון, שוכנים בארצנו בגליל, בהר הכרמל, בהר הרמון ובהרי חורן, הנקראים על שמם גִּבְלֵ א־דְרוּז. הם מצטיינים בטפוסם היפה ובאהבת הופש בלי מצרים. הם חיים על עבודת האדמה וגדול הבהמות, אבל גם על שוד והמם.

(ב) נְצָאֲרִים. הנצארים הנם ג"כ צאצאי הסורים הקדמונים והם יושבים לבדד במספר רב בהררי סוריה הצפונית (גיבל נצארה). הם קבלו את דת האסלם בהכרח רק למראית עין, ובדתם צריך לבקש תחת המסוה של אמונת סתרים ותורת כת השיעים המוסלמים את שרידי עבודת הכוכבים והמזלות של העמים הקדומים. גם הם מאמינים בהתגשמות האלהית, באחרית הימים יתגלה למאמינים עלי אֶבְן־טַלֵּב (חתן מהמד), שהוא האללה העליון. — הנצארים אינם קנאים לדתם וחיים בשלום עם שכניהם. בארץ ישראל יושבים נצארים רק בשלשה כפרים הקרובים למושבה מטולה.

ג) מְתוּלִים. בכפרי הגליל העליון שוכנים במספר רב הַמְתוּלִים, השייכים לכת השיעית. הם קנאים נמרצים לדתם ושונאים את בני יתר הדתות עד מות. הם אינם באים במגע ומשא עם בני כת או אמונה אחרת. אם בלתי־מתולה ננע באיזה דבר, טמא הוא להם, ולכן שנואים הם על תושבי הארץ.

ד. יסודות עממיים שאינם מבני שם.

1. מוסלמים.

התורכמנים שני שבטים הם, האחד שוכן בגולן והשני (א) תורכמנים. בגלעד, דרומית לנחל יבוק. הם דומים בפרצופם למונגולים של אסיה התיכונה, וכנראה הנם שרידי התורכים הסלג'וקים, שכבשו את הארץ לפני מסעי הצלב. שפתם דומה לשפה התורכית. התורכמנים, שהיו לפנים נודדים, עברו למצב הישוב הקבוע ועוסקים בעבודת אדמה ובגדול צאן.

(ב) משרקסים, המשרקסים הם בני שבט קוקוי ומוצאם בקוקו ובבולגריה. הם העברו ע"י הסולטן עבד אל-חמיד בשנת 1878 לא"י ויתישבו בגולן (באל-קניטרה ובסביבותיה). בנלעד (ג'רש וא-סלט), ברבת-עמון (עמון) ובמערב הירדן (בבית שאן, בקסריה ובכפר פנא מצפון לנצרת) ויבנו את הריסות המקומות האלה. בעבר הירדן שמרו את הגבולות מפני התנפלויות הבדווים. כפריהם עושים רושם טוב. המשרקסים עוקרים את עצי היער הכי יפים שבגלעד לעשות מהם פחמים, שיש להם שם טוב בשוק ירושלם.

ג) יסודות אחרים פוזרים בארץ נמצאים בקבוצות פחות או יותר גדולות גם מערבים (פּרָפּרים) מאפריקה הצפונית

נופים, נגרים והודים. בעכו יושבים ברובע מיוחד פרסים מבני כת הפּהָאִים, שהוא סניף לכת הפּפּיים בפרס. בראש הכת הזאת עומד נביאה פּהָא, שברח עם מאמיניו מפרס וימצא למו מפלט בעכו.

2. נוצרים.

(א) ארמנים, בירושלם ישנה עדה ארמנית עתיקה, שבראשה עומד אפטררך ועל ידו מועצת הכנסיה (סינוד). הארמנים

יושבים כלם ברובע הדרומי-המערבי של העיר העתיקה הנקרא על שם. הכנסיה עשירה מאד בנכסי דלא-נידי בירושלם והסביבה ובהכנסותיהם היא מכלכלת את העדה, שבניה הם ברובם עניים. ביתר ערי הארץ יושבות רק משפחות ארמניות בודדות אחדות.

(ב) אפריקאים, גם לקופטים המצרים ולכושים (אביסנים) יש בירושלם מנזרים ובתי תפלה.

ג) פרנקים (פּרָנְגִי, כך קוראים ילידי הארץ לנוצרים מאירופה ואמריקא) הם בני לאומים שונים ואמונות

ודעות שונות. מספרם עולה בערך לששת אלפים נפש. מלבד הגרמנים העוסקים במסחר ובמשק הכפר והויץ מפקידי הממשלה והקונסוליות השונות, הנם יתר הפרנקים כומרים ומסיונרים העוסקים במנזרים ובמוסדות המסיונים השונים. הגרמנים שייכים ברובם הגדול לכת

ההיכלנים (Templer), שנוסדה בשנת 1860 בוירטמברג בגרמניה. מיסדיה עלו לארץ הקדושה ליסד בה לבני-כתתם מושבות, שבהן "יקבץ עם אלהים ויתכונן לממלכת השמים העתידה להִנָּסד על הר ה' בירושלם". הם יסדו את מושבותיהם הראשונות (1868) על יד חיפא ויפו ומאו הקימו את המושבה העירונית בירושלם ואת המושבות החקלאיות שרונה אצל יפו, וילהלמה אצל פתח-תקוה, בית-לחם הגלילי ונוי-הרדהוף על ירכתי הר הכרמל מדרום לחיפא. למרות יסורי הארץ, מהלות ותלאות, שסבלו הקולוניסטים הגרמנים בשנים הראשונות להתישבותם, נשארו בעקשנותם ובקנאותם לרעיונם על אדמתם. ומושבותיהם הפורחות היו לערך תרבותי חשוב בארץ. ההתהרות הדתית והתרבותית של הכנסיות והלאומים השונים הועילה בלי ספק הרבה להרמת מצב ההשכלה בין ילידי הארץ. חשובים ביותר הם המוסדים שנוסדו על ידם בירושלם לשם המדע. החברה האמריקאית להקירת א"י הקימה בעיר זו בשנת 1900 את בית הספר האמריקאי למדע המזרח ולחקירות בארץ-ישראל American School for Oriental Study and Research in Palestine; והגרמנים יסדו פה בשנת 1902 את המכון הגרמני-האבנגלי למדע עתיקות הארץ הקדושה

Deutsch-Evangelisches Institut für Altertumswissenschaft
des heiligen Landes.

בבית הספר ללמודי התנ"ך Ecole pratique d'Etudes bibliques, אשר במנזר הדומיניקים בירושלם, עוסקים הכומרים במחקר הארץ למטרה תנכית, מרציאים הרצאות ומוציאים עתון פריודי מדעי בשם "השקפה תנכית" (Revue biblique). אוספים קטנים של עתיקות הארץ ישנם גם במנזרים אחרים.

בשנת 1920 פתחו גם הבריטים בירושלם בית ספר ללמודי עתיקות הארץ, ובאותה שנה נוסדה בעיר זו חברה כללית להקירת המזרח. החברה הזאת מאחדת לשם עבודה מדעית את חכמי כל האומות הנמצאים בארץ ישראל.

לקורות ישוב הארץ ותרבותה.

א. בכל רחבי ארץ-ישראל משני עברי הירדן מוצאים אנו את עקבות התושבים הקדומים של הארץ, המוכיחים שהארץ היתה כבר מיושבת בתקופות האבן הקדומה והחדשה. העקבות הללו הן כלי שמוש ומלאכה וכלי זין עשויים מאבן אש פשוטה וגוויה, כלי חרס עתיקים, מערות הצובות בסלעי ההרים, ששמשו למעונות לבני האדם, מצבות-זכרון בצורת דולמים (Dolmen), גלי-אבנים (Cromlech), גלילי-אבנים (Cairn) ואבני-מצבה יהודות (Menhir), וכן גם שרידי הומות הענקים (Cyklopenmauern). תושבי הארץ הקדומים היו אנשים גדולים וחזקים, הם הענקים, אשר חלק מהם עוד ישב בארץ בבוא בני ישראל אליה. כל ארץ הבשן נקראה לפנים ארץ רפאים (דברים ג, יט). הרפאים ישבו בעשתרות קרנים (ברא' יד, ה) וסניפיהם האימים בקריתם בארץ מואב (שם, שם; דברים ב, יא) והזמזמים בארץ בני עמון (דברים ב, ט). הזווים ישבו בהם (ברא' יד, ה), החורים (יושבי החורים והמערות) בהררי שער (שם, שם; דברים ב, יד) והעוים בשפלה עד עזה (שם, שם כט). כל בני הענק, שישבו בעבר הירדן מזרחה, נשמדו ע"י העמים, שירשו את ארצם עוד לפני בוא בני ישראל אל הארץ: האמורים, המואבים, העמונים והאדומים; אך ממערב לירדן נשארו עוד מהם. המרגלים ראו בחברון ילדי הענק, שהפילו את פחדם ואימתם עליהם, הם היו "עם גדול ורב", אנשי מדות, שהמרגלים היו בעיניהם כחגבים וכן היו אלה בעיני עצמם (במדבר יג, כח-לט). יהושע הכרית את כל הענקים בארץ בני ישראל (יהושע יא, כא-כב) והכפתורים השמידו את הנותר מהם בעזה, גת ובאשדוד וישבו תחתם (דברים ב, כט).

ב. בימים ההם ישבו בארץ זו הכנענים, הם קבוצה של שבטים, שהגרו אל הארץ זמן רב לפני העברים (2000-2500 לפה"ס). שפתם היתה מנוע השפות השמיות, אחות לשפה העברית וקרובה לערבית. הם עבדו לאלים מקומיים, נסכו נסך וזבחו זבח "תחת כל עץ רענן ועל כל הר גבוה ונשא ותחת סעפי הסלעים בנהלים" (ישעיה נה, ה'). את תרבותם הרוחנית קבלו מבבל. מהבבלים קבלו גם את כתב היתדות, שבו השתמשו עד שהמציאו הכנענים-הפיניקים את כתב האותיות. מצרים, קפריסין (Cyprus) וכפתור (Kreta) השפיעו עליהם במסחר ובחרושת המעשה. הם עבדו את האדמה, נטעו כרמים, הצבו בורות ובצרו את עריהם, כדי להגן על עצמם מפני האויב הבא מן החוץ. אבל האחדות הפנימית חסרה להם. "מלכים" רבים משלו בערי הארץ וילחמו זה בזה וע"י זה החלישו את כוחם. לכן לא עמדו לעולם ברשות עצמם, כי אם הקתים מסוריה והמצרים התחלפו בממשלה העליונה על ארץ כנען, וכאשר התפוררה ממלכת מצרים (במאה הארבע עשרה לפה"ס), אבדה להם משענתם האחרונה. אז עלו הבדויים מכל עבר על הארץ, והפלשתים, שישבו בגרר מימי אברהם, התפשטו על פני כל מישור החוף.

ג. בימים ההם עברו העברים את הירדן ויתחילו לכבוש את ארץ כנען באופן שטתי. אחרי שהתאחו ראובן וגד וחצי השבט מנשה בשדות המרעה הדשנים אשר בעבר הירדן מזרחה (גלעד, גולן ובשן), כבש יהודה את הרי ירושלם וחברון ושמעון התאחו בנגב. בנימין נחל את החבל מצפון לירושלם, ואפרים ומנשה לכדו את ארץ ההרים מצפון לבית-אל עד עמק יזרעאל. בעמק הפורה הזה ובהרים המקיפים אותו התישבו יששכר וזבולון, ואת ההרים היפים אשר בצפון הארץ ירשו נפתלי ואשר. שבט דן, שבראשונה התאחו במורד הצפוני-המערבי של הרי יהודה עד יהוד ובני ברק, הוכרח אח"כ לפנות את מקומו לכובשים הפלשתים ויתנחל על גדות הירדן ומקורותיו עד ירכתי הלבנון.

והחרמון. עוד נשאר מספר של ערים בתוך הארץ, ובתוכן גם ירושלים. עיר היבוס, שבני ישראל לא יכלו לע"ע לכבש, והכנעני ישב בקרבם. במות יהושע התפוררה אחדות בני ישראל. העם התחיל ללכת בחוקות הגוים, שישבו בקרב. כוחו כשל, והכנענים וכן גם שבטי הבדוים שישבו בנבולותיהם, בני עמון ומואב, מדין ועמלק, התגברו עליהם ופעמים רבות הכניעום וישעבדום. כפעם בפעם קם להם שופט מתוך אחד השבטים אשר הושיעם מידי אויביהם. אולם סכנה גדולה היתה נשקפת לקיום עם ישראל מצד הפלשתים, שהתפשטו על פני עמק יזרעאל, המשתרע בלב הארץ, עד הר הגלבוע ובית-שאן ויהדרו גם אל הרי ישראל וימנו נציבים בעריהם. העם נואש אז מהמצב הרפובליקאי, שלא הצליח להביאם אל המנוחה ואל הנחלה, ויבקש את שמואל „הרואה“, האחרון שבשופטים, „לשים להם מלך כמנהג כל הגוים“. ושמואל משח את שאול בן קיש משבט בנימין, איש „בחור וטוב, גבה מכל העם משכמו ומעלה“, למלך על ישראל.

המונרכיה חזקה את מצב העם והביאה את הארץ לידי פריחה ושגשוג. שאול שחרר את העם מלוחציו מסביב, אולם במערכה נגד הפלשתים על הר הגלבוע נפלו הלל הוא ושלושת בניו. אחרי מותו מלך דוד בראשונה שבע שנים בחברון רק על חלקי הארץ הדרומיים ואחרי מות איש-בשת, הנצר האחרון לבית שאול, אחד דוד את כל שבטי ישראל מדין ועד באר שבע תחת שלטונו, ואת ירושלים, שכבש מאת היבוס, עשה לבירת מלכותו. הוא שבר בפעם אחת את גאון עוזם של הפלשתים, שהתבוללו מאז בין תושבי הארץ השמיים, ויכניע את יתר העמים השכנים, שהיו תמיד מתגרים בישראל. גם את חיל ארם, שפשט על פני גבולות ישראל בעבר הירדן מזרחה, הכה מכה רבה ויתפוש את עריהם.

בימי דוד נרחבו גבולות ממלכת ישראל ובימי שלמה בנו הניעו מתפסה אשר על נהר פרת עד עזה (מל"ב ה, ד) ובימיהם

ישב עם ישראל לבטח, איש תחת גפנו ותחת תאנתו. השלום והבטחון בארץ הרימו את מצב הכלכלה, וזה גרם ג"כ להרמת התרבות בעם. יהסי הממלכה אל העמים השכנים האדירים, המצרים, הצורים והצדונים, היו טובים מאד. שלמה התחתן עם מלך מצרים, אשר נתן לבתו את העיר גזר למוהר, וחירם מלך צור שלח לו חרשים ועצי ארזים מהלבנון לבנין מקדש לאלהי עמו בעיר בירתו וארמון נהדר למושב לו. תנועת-מסחר גדולה התפתחה בין ארץ העברים ובין הארצות הנזכרות. העברים, שעסקו בחקלאות, החליפו את יבול השדה והכרם בחפצי מותרות, שהביאו אניות הכנענים והמצרים אל חופי ארצם. גם שלמה בנה צי-מסחר, שיצא מעציון גבר לסחור את הארצות השוכנות לחוף הים האדום, האניות הללו וגם אניות תרשיש הביאו לו את כל יקר הארצות הרחוקות, ויגדל המלך שלמה מכל מלכי הארץ לעשר ולחכמה.

בעלות בנו רחבעם על כסא המלוכה, נפרדו חלקי הארץ הצפוניים מיהודה וייסדו להם ממלכה חדשה וימליכו עליהם את ראש המתקוממים כנגד בית דוד, את ירבעם בן נבט משבט אפרים. ירבעם בחר בשכם, היושבת בטבור הארץ, לבירת הממלכה החדשה. אח"כ היתה תרצה לזמן קצר עיר הבירה, ועמרי בנה עיר-מלוכה חדשה על הר-שמרון הקרוב לשכם. למען מנוע את יושבי ממלכת ישראל מעלות ירושלימה, שהיתה עד אז המרכז הרוחני והדתי של כל העם, בנה ירבעם מזבחות והקים ענלי זהב בשני המקדשים העתיקים, שהיו בנבולות ממלכת ישראל, האחד בדן, בצפון הממלכה, והשני בבית-אל, בדרומה. ע"י עבודה זרה זו הרחיק את בני ישראל עוד יותר מבני יהודה ויקרבו לכנענים, והדבר הזה היה בעכרם.

חלוקת הארץ לשתי ממלכות, שנלחמו זו בזו, גרמה כמובן להחלשת כוח העם. הפרוד שבישראל אמיץ את לב העמים השכנים להסיר מעליהם את העול הקשה, שרבעו תחתיו עוד

מימי דוד ושלמה ולהרחיב את גבולות ארצותיהם על חשבון נחלת ישראל. מלכי יהודה וישראל מתגברים אמנם פעמים רבות על אויביהם וירבעם השני משיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה, ועזיה מרחיב את גבול ארצו עד ים אילת (מפריץ עקבה), אולם אי־אחדותם גרם סוף סוף למפלתם. אחרי אשר פקח בן רמליהו מלך ישראל כרת ברית עם רצין מלך ארם כנגד ממלכת יהודה ושניהם נלחמו בה, קרא אחז מלך יהודה את תגלת־פלאסר מלך אשור לעזרתו. תגלת־פלאסר לכד את כל הארץ מעבר לירדן ואת צפון ממלכת ישראל, וגם אחז היה מוכרח ללכת לדמשק ולקבל שם עליו את שלטונו העליון של מלך אשור. בשנת 722 לפה"ס עלה שלמנאסר על שִׁמְרוֹן וילכדה ויגל את ישראל אשורה, ובשִׁמְרוֹן הושיב אנשים מבבל ומכותה ומערים אחרות אשר באשור. שארית בני ישראל על אדמתם, שהיתה מדלת העם, נשמעה עד מהרה בין המתישבים החדשים. בראות הזקיהו מלך יהודה את הסכנה הצפויה לממלכתו מצד אשור, כרת עם מצרים ברית הגנה כנגדה, ומאז היתה ארץ יהודה לכדור המשחק בידי מצרים ואשור־בבל. משך מאה ועשרים שנה מתאבקות שתי הממלכות הגדולות האלו מצפון ומדרום בעד ההגמוניה בארץ יהודה. אחרי אשר נבוכדנאצר מלך בבל נצח את פרעה נכה על יד כרכמיש (608 לפה"ס), שם את יהודה למס עובד, ובשנת 586 לפה"ס עלה על ירושלים ויחריבה וישרוף את בית המקדש ויגל רבים מבני יהודה בבלה.

בני ישראל בשבתם על אדמת ישראל פתחו את כל תכונותיהם הגזעיות והלאומיות וייצרו תרבות דתית ורוחנית גבוהה, שהיתה למקור נאמן, אשר ממנו שאב המין האנושי את כוח חייו. אולם בתרבות החומרית היו הם תלויים זמן רב בעמים השכנים. המצרים והכנענים תָּיְכוּ את סחר החוץ של ארץ העברים. בנאי הצורים והצדונים בנו להם את היכליהם וארמנותיהם וחובליהם הובילו

את אניותיהם. מהפלשתים למדו את הרושת הנהושת והברזל, ומהכנענים שישבו בקרבם למדו את יתר האומניות.

ד. היהודים, שנשארו על אדמתם בימי גלות בבל, סבלו מהשומרונים מצפון, מהאשדודים ממערב, מעמון ומואב ממזרח, והאדומים כבשו את כל ארץ הנגב עד חברון וישארו אדוני החבל הזה, עד שגרשם משם יוחנן הורקנוס.

בהכניע כרש מלך פרס את מלכות בבל, קרא דרור ליהודים (536 לפה"ס). מיד עלו מבבל לארץ יהודה כחמשים אלף איש ובראשם זרובבל ויהושע הכהן הגדול ויתחילו לבנות את בית המקדש, שחונך אחרי עשרים שנה בימי המלך דריוש. כחמשים שנה אח"כ, בימי ארתחששתא, עלה עזרא הסופר עם עוד מספר רב של בני הגולה ואחריו עלה נחמיה, אשר המלך מנהו לפחה על ארץ יהודה, ויתחיל לבנות את חומות ירושלים. כל תחבולות השומרונים והערבים והעמונים להפריע את היהודים ממלאכת בנין בית-המקדש והחומה לא הצליחו. בהגמר העבודה הלאומית הזאת נתחדשה על ידי המחוקקים והעם מדינת היהודים, שהתקימה עוד משך יותר מחמש מאות שנה.

ארץ יהודה החדשה היתה בראשונה קטנה מממלכת יהודה לפניו, וישובה היה מצער, לצד מערב השתרעה עד קצה הרי יהודה, ומצד דרום הגיעה רק עד מצפון לחברון. השומרונים, שבנו להם בעזרת סנבלט מקדש על הר גריזים, הציקו להם מצפון, והאדומים הרחיבו את גבולות ארצם עד רבת בני עמון. פרס היתה אז המושלת על כל ארצות אסיה מהודו ועד כוש, ובכל המדינות הנכבשות על ידה משלו אהשדרפנים ופחות בשם המלך.

מאתים שנה עמדה ארץ יהודה תחת השלטון העליון של מלכי פרס. הם לא התערבו בעניניה הפנימיים, שהיו נחתכים ע"י אנשי הכנסת הגדולה, אשר בראשה עמד הכהן הגדול. הנשיא הנקרא "פחת יהודיא" הוא בא"כ מלך פרס, והוא היה

מסדר ביחד עם ה"שְׁבִי יהודיא", ו"א זקני יהודה, את הענינים הכספיים, וביהוד את תשלום המס השנתי של ארץ יהודה למלך פרס. כאשר כבש אלכסנדר מוקדון את ארצות פרס, נכנעה גם ארץ יהודה תחתיו (332 לפה"ס). הוא נתן ליהודים להיות עפ"י תורתם ומשפטי ארצם ויוסיף להם עוד על ההנחות, שהיו להם בימי שלטון פרס. אחרי מות אלכסנדר נפלה יהודה בחלקת תלמי מלך מצרים, ומעתה היתה לסלע המחלוקת בין המלכים מבית תלמי ובין המלכים מבית סליקוס, שבנחלתם נפלו ארצות אסיה הקדמית. תחת שלטון המלכים מבית תלמי היתה לארץ יהודה תקופה של פריחה וליהודים היתה הרות גמורה. את כל עניני העם נהל הכהן הגדול בתור נשיא ביחד עם הסנהדרין הגדולה. המצב שונה לרעה בהספח ארץ יהודה לסוריה תחת שלטון מלכי בית סליקוס (203 לפה"ס). יונים רבים התישבו אז בארץ וישחיתו את מדות צעירי היהודים וגרמו לפרוד במחנה ישראל. אולם כאשר נסה אנטיוכוס אפיפנס להכריחם להטמע בין היונים, נלחמו גבורי ישראל ובראשם החשמונאים עם צבאותיו העצומים של מלך סוריה (167 לפה"ס) וינצחו אותם ויצילו את העם מכליון.

בנשיאות החשמונאים סודר שלטון מדיני חפשי בארץ. הם המשיכו את מלחמותיהם עם הסורים, ויוהנן הורקנוס ואלכסנדר ינאי הרחיבו את גבולות ארץ יהודה מהמדבר עד הים ומהר הלבנון עד נחל מצרים וים אילת. החשמונאים טבעו מטבעות עבריות, ויהודה אריסטובול הראשון שם את כתר המלוכה על ראשו. בימים ההם פרוחה עבודת האדמה בארץ והמסחר גדל, ובעיר יפו נבנה נמל לסחר החוץ.

אך התקופה המאושרה הזאת לא ארכה ימים רבים, מלחמת האחים בין הורקנוס השני ובין אריסטובול השני נתנה לפומפיוס בהיותו בדמשק את ההזדמנות להתערב בעניני ארץ יהודה ולהביאה בעול רומא (63 לפה"ס), אשר משלה עליה מאז ע"י

נציביה ועושי רצונה. גביניוס חלק את הארץ לארבעה מהוות (טטררכיות): יהודה, שמרון, הגליל ופיריאה, והטריומביר קרסוס עלה ירושלימה וישלול את כל אוצר בית-המקדש. בפקודת הסינט הרומי עלה הורדוס בן אנטיפטר האדומי עם חיל רומא על ירושלם ויכבשנה (37 לפה"ס) ואנטיגנוס, האחרון מבית ההשמונאים, הומת.

מעתה מלך הורדוס על יהודה שלשים ושלש שנה. בעזרת אוגוסטוס קיסר הרחיב את גבולות ממלכתו על כל הארץ משני עברי הירדן, ובארץ הבשן הפוריה יצר ישוב יהודי גדול ע"י עולי בבל. אחרי מותו נחלקה המדינה, בנו ארכילאוס היה אֶתְגֶרֶך ביהודה, שמרון ואדום, בנו אנטיפס היה טְטֶרֶך בגליל ופיריאה ובנו השלישי פיליפוס היה טטררך בחבל הצפוני של עבר הירדן מזרחה.

אך אחרי עבור עשר שנים הוריד אוגוסטוס את ארכילאוס מכסאו ואת ארצו ספח אל הפרובינציה הרומית סוריה. קלודיוס השיבה לאנטיפס הראשון, שאחד עוד הפעם בתור מלך לזמן קצר (41—44 אחה"ס) את כל ארץ-ישראל תחת שלטונו. במותו שבו נציבי רומא לדכא את רוח היהודים, וכאשר גסיוס פלוורוס הכביד עליהם את עול רומא ביותר, פרץ מרד גדול בארץ (66 אחה"ס). ארבע שנים רצופות נלחם עם ישראל בנבורה עם צבאות רומא. בשנת 70 אחה"ס עלה טיטוס על ירושלם וישם מצור עליה. בעזרת הרעב כבש את העיר, שהיהודים הגנו עליה בנבורה ובקנאות נמרצת, ויחריבנה ואת בית המקדש העלה באש. שרי העם ונכבדיו הובלו שבי לרומא האדירה, ורבבות השבויים נמכרו לעבדים או שנפללו לפי הרב. אם אמנם חרותו המדינית אבדה לעם ישראל, אבל על חורבן המדינה נבנה רוחה הנצחי של היהדות, שהאיר להם את חשכת הדרך בגלות הארוכה.

מצב התרבות בארץ יהודה הולך ומשתנה בתקופת הבית השני לפי היחסים המדיניים של הארץ. מאתיים השנים הראשונות,

עת עמדה ארץ יהודה תחת שלטון פרס, היו זמן הקבוץ והכנוס הלאומי. הדת הלאומית עמדה במרכזו החיים הלאומיים, בתורת המשפטים היו זקוקים לחוקי פרס, והם מנו עפ"י שנות מלכי פרס. במסחר השתמשו במטבעות פרסיות (אדרכמונים) ובשפה נתקבלו מלים פרסיות. חיהם הכלכליים היו פשוטים מאד, כל העם חי על עבודת האדמה ואומנות היד.

בנלות בבל החליפו גולי יהודה את שפתם הלאומית בשפה הארמית, שהיתה אז השפה המדוברת בכל אסיה הקדמית, וגם הנשואים ביהודה קבלו מאת האשורים והכונים יושבי שמרון. בסוף התקופה הזאת הדרה השפה הארמית גם אל תוך בית המדרש ותהי לשפת הספרות. מבבל הביאו היהודים כנראה גם את הכתב הארמי (או האשורי), הוא הכתב המרובע, שתפס לאט לאט את מקום הכתב העברי העתיק בספרות הדתית.

מימי אלכסנדר והלאה עומדת יהודה בחוג התרבות היונית, שהטביעה את חותמה על כל ענפי חיי העם. אולם קרבת היונים גרמה להשחתת המדות בקרב צעירי היהודים, ולכן ראו חכמי ישראל בשפת יון ותרבותה סכנה לקיום היהדות ויתנגדו להן בכל כוחם. מציאות צנצנות מצוירות, פסילים קטנים, כדי יין וכדומה באדמת ארצנו בחותמותיהם של סוחרים או מושלים יוניים מראה על היחסים המסחריים הקרובים, שהיו בין ארץ-ישראל ובין יון ואייה. אניות יון הביאו לחופי ארצנו את תוצאות הרושת המעשה הפורחת של יון. בבניה הקו היהודים את הדוגמאות היוניות. הזיות המערות החצובות בסלעי הרינו, שהיו משמשות קברי משפחה, מקושטות בעמודים יוניים ובכותרות העמודים, בכרכובים ובפקעים דוריים. במצבות של התקופה הזאת, "יד אבשלום" ו"קבר זכריה", נכרת גם השפעה מצרית (ראה ע' 181).

כבוש הארץ ע"י הרומאים גרם לתוצאות השוכות בנוגע לישוב הארץ ותרבותה. הם יסדו מושבות-צבא ובנו ערים בצורות בכל

הנקודות החשובות של הארץ ויחברו אותן ע"י מסלות-צבא טובות. בתוך הערים הקימו לפי תכנית רומא בנינים נהדרים ליפוי הערים ולתענוגי יושביהן, כמו בתי-מקדש, שוקים, בתי-מרחץ, תיאטראות, זירות, נמפיות ושערי כבוד. הם בנו בסגנון היווני אשר אבד תחת ידם את הקיום הפשוטים והעדינים של האמנים היוניים וקבל צורה מסובכת יותר. שמות רבים של ערים וכפרים ושל חורבות מזכירים לנו היום את תקופת שלטון רומא, ושרידי בניני הרומאים נמצאים עוד במקומות רבים בארץ: בשמרון, בקסריה, בממס צפונית-מזרחית לקסריה, בבית-שאן, בקדש נפתלי צפונית לצפת ותחת גבעות החול אצל אשדוד, אשקלון ועזה. מרובות הן החורבות הרומיות בעבר הירדן מזרחה: בפמיס=פניס, סוסיתה=קלעת אל-הצן ממזרח לים כנרת, גדר=מקיס על יד הירמוך, בית רם, אדרעי=דרעא, עשתרות=תל אל-אשערי, נוה=נוא, בצרה=בצרא אספירשם, אספודא, קנת=אל-קנות ועוד רבות בחורן; גרש=גרש, רבת-עמון=עמון, רבת-מואב=חירפת ארפה, קיר מואב=אל-פרה, ערק אל-אמיר וכ'ו.

הורדוס הראשון בנה את חומות ירושלם ומצודותיה. על הר המוריה בנה היכל תפארת לה' ובעיר העליונה בדרומית-מערבית הקים לו ארמון נפלא. מבניניו בערי הארץ ישנם עוד שרידים יפים בשמרון (סבסטיה) ובפניס. הוא בנה את החומה מסביב למערת המכפלה וארמון-קיץ על הר הרודיון המתנשא מאחורי בית-לחם. את ערבות הירדן הפך לגן-עדן ויבן בו את פזאליס (חירפת פצאל) ואת ארכלאים (חירפת אל-עוג'יה א-תחתה). ביריהו בנה לו ארמון חורף ובקלירוהי בתי מרחץ נפלאים. בנו הורדוס אנטיפס בנה את העיר טבריה (על שם טבריוס קיסר) אצל חמת על שפת ים כנרת ברוב פאר והדר, ובנו השני פיליפוס הקים עיר חדשה במקום פמיס על יד מקורות הירדן ויקראנה בשם קסריון פילפי (Caesarea Philippi). מערות הקברים המפורסמות

אשר בירושלם, הנודעות בשם "כלבא שבוע", ששמשו קברי משפחה למלכה הסורית הילני מהדייב ובני משפחתה, אשר קבלו עליהם את דת ישראל זמן קצר לפני חורבן הבית השני, וכן גם מערות קברים אחרות דומות לאלו, הנן הצובות באמנות רבה בסלעי הרי ארצנו. הן במלחמות היהודים ברומאים נהפכה הארץ לשממה וטובי בניה נשמדו. אך מתוך ההרס והחורבן קם רוח ישראל לתחייה. ר' יוחנן בן זכאי יסד מרכז חדש לתורת ישראל ודתו ביבנה, וחכמי ישראל עמלו להרביץ תורה ברבים ולפתח בלב כל יהודי את רגש האחדות והלאומיות. במדה שרומא הכבדה את עולה על היהודים, בה במדה נתחזקה בלבם התקוה לביאת הגואל, ואף שמרד היהודים, שפרץ בארצות הסמוכות בימי טרינוס קיסר, דוּפָּא באכזריות חמה ואדרינוס קיסר העביר יהודים רבים מארץ ישראל למושבות הרומיות, התקוממה שארית הפליטה תחת גבור האומה שמעון בר־כוכבא בשנת 132 אה"ס. הגבורים הצליחו לנצח את צבא רומא, לכבוש שוב את ירושלם, ללכוד ערים וכפרים וליסד מחדש את מדינת היהודים. שלש שנים נלחמו בר־כוכבא וחילו הקטן בגבורה, שאין דוגמתה בתולדות העמים, נגד צבאות רומא העצומים, שהרבה אדרינוס לשלוח נגדם, לבסוף הוכרחו להתבצר בעיר ביתר. הרומאים צרו על העיר הזאת וירעיבוה. בר־כוכבא וגבוריו יצאו פעמים רבות את העיר ויתקפו את חיל המצור, אבל סוף סוף נפלו כלם חלל על קדושת השם והאומה (135 אה"ס). המטבעות העבריות שטבע בר־כוכבא הן המזכרת היחידה מהאפיזודה הזאת.

ע"י דכוי מרד בר־כוכבא נשברה שארית כחו של עם ישראל. אדרינוס צוה לבנות על חורבות בית המקדש בהר המוריה היכל לאליל יופיטר קפיטולינוס ולהקים בו את פסל האליל הזה ואת פסלו הוא ויקרא לעיר בשם קולוניה איליה קפיטולינה (Colonia Aelia Capitolina) ויאסור על היהודים בעונש מות לנשת אליה. גזרות אדרינוס וההרג בימי קיסר ספטימוס סֵירוּס

החריבו לגמרי את הישוב ביהודה. היהודים שנשארו לפליטה מחרב הרומאים נמלטו על נפשם לארצות הסמוכות, ביהוד בבלה, והנשארים נסעו צפונה לארץ הגליל.

בגליל יצרו היהודים מרכז רוחני חדש, שאל משמעתו סרו גם יהודי הארצות הסמוכות. באושא נתחדשה הסנהדרין, שעברה אח"כ לשפרעם ומשם לבית-שערים ומשם לצפורי, מקום מושבו של רבי יהודה הנשיא, ומצפורי לטבריה. שם פעלו התנאים והאמוראים ושם נוצרה ונסדרה הספרות התלמודית הגדולה. חורבות בתי-הכנסת הנמצאות עד היום בגליל מוכיחות, שגם מצבם החומרי של היהודים היה טוב בתקופה ההיא. בתי-הכנסת האלה בנויים בסגנון יוני. העמודים וכותרותיהם הם יוניים, העמודים והקפלים היו מקושטים בפטורי ציצים, בפרחים וברמונים וגם בצורות בעלי חיים מפותחות באופן יפה בסגנון הקורינטי. לכל בתי התפלה היתה כמעט תבנית ותכנית אחת. ארכם היה עד 24,5 מטר ורחבם 16 מטר. לכל אחד מהם היו שלשה פתחים מצד דרום. לפני הבית או לצדו היתה אכסדרה ומסביב לו חצר פתוחה. בפנים הבית היו מסביב לקירות רובדי אבן ועמודים, שעליהם היה נשען, כפי הנראה, יציע לעזרת נשים. חורבות של בתי-כנסת היהודים נמצאות עוד בכפר נחום (תל חום), ארבל (ארבד), כרזים (ח'רַבַּת פֶּרְזָה), כפר נבוריא (ח'רַבַּת אֶנְבַּרְתִּין), ח'רַבַּת אֶם אֶל־עַמָּה, כפר בְּרַעַם, מירון, נוש הלב (אל־גִּישׁ), אֶדְפִּי, ספסופא (סַפְסָפָה), ח'רַבַּת קַסְיוֹן עלמא ויראון (יֶרוֹן).

ו. מימי קונסטנטיין הגדול (312—337) הלך הישוב היהודי בארץ ישראל ונחרב, ותיאודוסיוס השני שלל מהיהודים את הזכויות המעטות שנשארו להם ויבטל לגמרי את הסנהדרין (425). ארצנו היתה לארץ נוצרית ותתמלא כומרים, נזירים ונזירות, אשר הסיתו את העם כנגד היהודים וירדפו אותם עד חרמה. בתי תפלה נוצרים ומנזרים נבנו בכל מקום ומקום ומערות

מתבודדים נחצבו בסלעי ההרים. בראשית המאה החמישית לספירתם נחלקה הארץ לשלשה מחוזות והם: פלשתינה הראשונה — Palaestina prima (יהודה ושמרון) ומרכזה קסריה (Caesarea maritima), פלשתינה השניה — Palaestina secunda (הגליל וגולן) ומרכזה בית-שאן (Scythopolis) ופלשתינה השלישית — Palaestina tertia (יתר חלקי עבר הירדן מזרחה) ומרכזה בצרה (Bostra) בדרום הורן ואח"כ סלע במדבר (Petra). יוסטיניאן הראשון העמיד את הבישופים של המחוזות האלה תחת האפטררך בירושלם. הוא הרבה לבנות בתי תפלה ובתי הכנסת אורחים, ונוצרים רבים עלו לרגל לארץ הקדושה. מסעותיהם הוקלו ע"י התנועה המסחרית שהתפתחה אז בין חופי סוריה וא"י ובין יתר חופי ים התיכון.

בשנת 614 כבש כוסרוס השני מלך פרס את הארץ, והפרסים עשו אז טבח נורא בנוצרים. אולם הם לא נשארו זמן רב אדוני הארץ, כי בשנת 628 שב וכבש אותה הירקליוס קיסר ביצנין מאת הפרסים, והנוצרים קדשו אז את חג נצחונם ע"י טבח ביהודים. אולם מאורעות ההיסטוריה נקמו את נקמת דם האומללים, שנרצחו על לא חמס בכפם. כי באותו זמן נודעו עבר עמודי הקסריות הביצנטיות, ושטף האסלם שטף כמבול על פני ארצותיה.

בתקופה הביצנטית-הנוצרית התמסרו הנוצרים לבנין בתי תפלה וקשומטם. בהם התפתח הסגנון המיוחד של הבסיליקה הרומית. כל בתי התפלה היו מצוינים בחטובם היפה ובתשובות רצפותיהם העשירה בצורות הנדסיות, בתמונות חיות ועופות ובתמונות הנדיות. שרידים מהם אפשר עוד למצוא בכל רחבי הארץ וביחוד בעבר הירדן מזרחה. במידבא מצאו במרצפת של בית תפלה נוצרי הרוס צורת מפת ארץ-ישראל משובצת באבנים מְגֻנָּוֹת (מסוף המאה החמישית). רבות מהכנסיות הביצנטיות נהפכו אח"כ ע"י הערבים למסגדים.

ז. אחרי אשר הערבים הכו את חיל הירקליוס מכה רבה על יד יְקוּזָה, סמוך לשפה הימנית של הירמוך (634), עברו בהמוניהם את הירדן וכבשו את כל הארץ, וירושלם פתחה את שעריה לכליף עֶמֶר בשנת 637. הערבים הלכו את סוריה ופלשתינה לחמשה מהוות צבאיים (נִגְדִי). מהם היה כולל מחוז דמשק את עבר הירדן מזרחה, מחוז הירדן את הגליל ואת בקעת הירדן ומחוז פֶּלְסֶטִין את שער הארץ מדרום לעכו ולעמק יזרעאל. במאה העשירית הוסיפו מחוז צבאי בארץ הנגב.

בימי הכליפים מבית אֲמִיָּה ומבית עֶפְסִים שקטה הארץ. הכליפים האלה נתנו לבני הדתות האחרות לחיות עפ"י דתם ותורתם. הערבים תקנו את תעלות המים ואת הברכות להשקות את הישדות והפרדסים. הם בנו מדרגות ההרים וביאו את עבודת האדמה למצב של פריחה. הם הנהיגו קולטורים שונים מארצות אחרות, ביניהם את תפוח הזהב והלימון, וירחיבו את הישוב הרחק במדבר. דרכי אורחות-המסחר מפרס, מהודו ומסין עברו דרך בצרה בחורן, דמשק וארם-צובא לחוף ים התיכון, והמסחר בתוצאות הארצות הללו הביא עושר רב אל הארץ. את אמנות הבניה פתחו הערבים ליופי נהדר, והאורנמנטיקה הערבית אין לה דוגמה באמנות העמים האחרים. המסגד קַבְת־אַצְחָרָה (כפת-הסלע) המתנוסס בטבור הר־המוריה הנהו מפורסם כאחד הבנינים הכי אופיים והכי נהדרים. את המסגד הזה בנה הכליף האֲמֻוי עֶבְד אל־מֶלֶךְ (690), שהכריז את ירושלם לעיר קדושה למוסלמים. בנו סלימן בנה את העיר רמלה בדרך-האורחות הגדולה, העולה ממצרים לדמשק, והקים בה מגדל גבוה ויפה, שעל יסודותיו עומד עכשיו המסגד גִּמְע אל־אַבְיִן. במזרח הירדן, בקצה המדבר, מצאו ארמנות מהתקופה הערבית הקדומה. בחורבת מִשְׁתָּא, מדרום-מזרח לרבת-עמון (עֶמֶן), מצאו ארמון עם חזית נפלאה. האורנמנטיקה הבולטת של הצורות ההנדסיות וצורות החיות והעופות, שהוצבו

מתוך אבני חול המדבר, היא כל כך יפה ועדינה, כאלו היתה מלאכת מְשׁוֹר (פיליגרן) עשויה בחוטי כסף וזהב. בימי העבסיים נבנו המסגד בעמץ והמסגד נפי חשם בעזה.

במות הכליף הנאור הָרוּן א-רִשִׁיד (809) התפוררה הממלכה הערבית הענקית, ובמלחמות הדינסטיות ובמריבות הכתות והמפלגות נהרסו יצירות התרבות הערבית. ארץ-ישראל החליפה פעמים אחדות את אדוניה. התורכי מחמד אבן טולון, פחת מצרים, כבש את א"י וסוריה בשנת 868, ובשנת 934 כבשן תורכי אחר, מחמד אל-אכשיד, והילותיו עשו טבח בתושבים שאינם מבני המאמינים. בשנת 969 נפלה הארץ בנחלת הכליפים הפטמיים, מושלי מצרים ואפריקה הצפונית. הכליף המצרי אל-חַפְס בַּאֲמַר-אללה רדף בקנאות שגעונית את כל תושבי הארץ בלתי המוסלמים. בשנת 1077 היתה א"י לשלל להתורכים הסלגווקים, שירשו את כסא העבסיים בבגדד. טוּטוּש מלך סוריה חלק את הארץ בין האמירים שרי צבאו, ובמותו (1095) פרץ ריב בין בניו על אודות הירושה. האמירים השתמשו במצב האנרכי, שבא בעקבות ריב האחים, וילחמו ביניהם על אודות הממשלה בארץ. אז שלח הכליף המצרי אל-מֶסְטָלִי את צבאו לא"י וכבשנה (1096). המאורעות האלה, שבהם נחרבה הארץ ותושביה נשמדו באש ובחרב, עוררו באירופה את תנועת מסעי הצלב.

גוטפריד מביוון נכנס לירושלם ביולי 1099 בראש אביריו וחילו, שנשארו לו לפליטה מהמון נוסעי הצלב, אשר יצאו מצרפת ואיטליה. ראשית מעשי הצלבנים הנוצרים בירושלם היתה להרוג ולהשמיד את היהודים והמוסלמים, שנמצאו אז בעיר הקדושה, ולשרוף את בתי התפלה שלהם. גוטפריד, שקבל את התואר „מגן הקבר הקדוש“, מת אחרי שנה, ובלדוין אחיו כונן בשנת 1100 את „ממלכת ירושלם“, אשר השתרעה על כל פלשתינה ושאליה היו נשמעות פחות או יותר גם המדינות טרבולוס, אנטיוכיה ואידיסה (אורפה). שנים הן נוסדו ע"י האבירים הצלבנים. בירושלם וביתר חלקי

הארץ יסדו הצלבנים בתי תפלה ובגבולותיהן הקימו מצודות חזקות.

הממלכה הלטינית היתה מלכתחלה בחוקיה, במשפטיה ובסדריה המובאים מצרפת שתיל רקוב, שנוטע באדמת המזרח הזרה לו לגמרי, ולכן לא היה יכול להכות בה שרשים. הקנאה והשנאה בין הכנסיה הלטינית ובין הכנסיה היוונית, הדמורליזציה של השרים והרוזנים, הכהנים והאבירים, מחלות הארץ והתקפות המוסלמים החלישו את הצלבנים, וצלה א-דין שבר בנקל את הקנה הרצוץ הזה במערכה שהיתה על יד חֲטִיין בשנת 1187, ויעש קץ לממלכה הלטינית אחרי קיום של שמנים ושמנה שנה. כל התאמציות האפיפיוריים ומלכי אירופה, וביהוד של ריכרד לב-הארי מאנגליה ושל לואי העשירי מצרפת, להוציא בהמוני צבאותיהם את הארץ הקדושה מידי המוסלמים, היו לשוא. בשנת 1291 נפלה עכו, היא המשען המעוז האחרון של הפרנקים, בידי הערבים.

זכרון לזמן ההוא נשאר בארצנו בחורבות המצודות הרבות שבנו הצלבנים, כמו בארסוף ובעתלית אשר על חוף הים, בצפת, בתבנין ובהונין שבגליל, בַּנְיָיִם ובחורן, ובבתי התפלה שלהם, שהרבה מהם נהרסו ורבים נהפכו על ידי המוסלמים למסגדים. אחר אשר נצח צלה א-דין את הפרנקים, ספה את ארץ-ישראל למצרים ואליה נשארה קשורה יותר משלש מאות שנה. בשנת 1244 פשטו התורכים הפְּרַזְמִיים מאסיה התיכונה על הארץ ויחריבו ערים רבות וגם את ירושלם בתוכן. צלה אל-אֵיֻבִי, נכדו של צלה א-דין, גרשם מן הארץ ויתקן את הומות ירושלם (1247). בשנת 1260 הפילו הממלוּכִים את הדינסטיה האֵיֻבִית במצרים וימלכו תחתיה. מאז נספחה ארצנו בזרם המלחמות הרבות, שהי בין מצרים ובין עמי אסיה, ובהיותה הגשר המחבר את שני חלקי התבל אסיה ואפריקה, היתה פעמים רבות לשדה הקטל לעמיהם, והמונגולים, אשר באו בהמוניהם הפראים מאסיה התיכונה וישטפו

בשטף המבול על פני ארצנו, החריבוה עד היסוד. בשנת 1260 נשמה הארץ על ידי התתרים של הולגו, וירושלם נהרסה ונשארה שממה מאין יושב. ביחוד הביא שטף המונגולים בראשות תימורלינק (1400) שזאה על הארץ. וכאשר נחה קצת מהאויבים החיצונים, נלחמו בפנים נציביה ופחותיה על אודות הממשלה. ט. בשנת 1517 כבש סלים הראשון את ארץ-ישראל ותהי לפלך תורכי. מאז נעלמת היא למשך שלש מאות שנה מעל דפי ההיסטוריה. לתושבי הארץ אין שום יחס לעולם הגדול הסגור ומסוגר בעדם. הפחות ויתר הפקידים התורכים שולטים בארץ כמעט שלטון בלתי מוגבל ומוצצים את דם התושבים, וכמוהם עושים גם העריצים מבני הארץ. המלחמות התכופות בין שבטי הברדוים והפלחים של המפלגות קאם וימן והמנהג הנורא של גאולת הדם והנוספים עליהם הרעב, המגפות והפגעים הרעים מכהידים את יושבי הארץ. כאשר התחילה תורכיה לרדת מרום מצבה, העיוו עמיה להרים ראש. בראשית המאה השבע עשרה התקוממו הדרוויים בהנהלת ראשם פֶּחֶר אֶדִין, אולם חֶנֶק חֶנֶקו התורכים את המרד בדם המורדים. אז הגרו דרוויים רבים מהלבנון ויתישבו בהרי חורן. עוד פעמים רבות התקוממו הם והביאו הרס וחורבן על עצמם ועל שכניהם. במאה השמנה עשרה פרצה השנאה הישנה בין הקאסים והימנים ביתר עוה, ומלחמה התלקחה שוב ביניהם, שארכה יותר ממאה שנה ומלאה את הארץ מן הצפון ועד הדרום שוד וחמס, רצח והרג. הממשלה היתה אין אונים להשקיט את המהומות, וראשי המפלגות היו המושלים האמתיים במחוזות הארץ השונים. בשנת 1770 הכריז שיח' מִיֶּהֶר אל-עֶמֶר את הגליל, שהיה עושה בו זה ארבעים שנה ויותר כבתוך שלו, למדינה עומדת ברשותו. אולם הוא נרצה נפש ואחמד גִּזְרֵה, אֶלְבַּנִי עריץ ותקיף, דכא אמנם את המרד בפקודת השער העליון (1776), אבל אחרי אשר הוא נמנה לפחה בעכו, שלט גם הוא בארץ כרצונו עד 1804.

המצב המבולבל בסוריה עורר את נפוליון בונפרטה, אחרי נצחו את הממלוכים על יד הפירמידים במצרים, לעלות על ארץ זו (1799). הוא עלה דרך מדבר סיני לארץ ישראל, כבש במהרה את עזה, את רמלה ואת יפו וישם מצור על עכו הבצורה. בינתיים כבש שר צבאו קַלְפֶר את עמק יזרעאל, את נצרת ואת טבריה, וחיל תורכי, שהתקרב מצפון ושבראשו עמד פחת דמשק, נגף לרגלי הר תבור לפני חיל הצרפתים. הסתערויותיו של נפוליון על עכו לא הצליחו, כי גִזְרֶן פשה עליה מבפנים והצי האנגלי בהנהלת סידני סמית מצד הים. נוסף לזה פרץ דבר במחנה הצרפתים, ונפוליון היה מוכרח לבטל את המצור ולשוב כלעומת שבא.

בראשית המאה התשע-עשרה, בתקופת מלחמות השחרור של עמי הבלקן, לא סרו גם העריצים מילידי ארצנו למשמעת הממשלה המרכזית בקושטא. עבד-אללה פשה, פחת עכו, בנו של גִזְרֶן פשה ועריץ כמוהו, מרד במלכות בשנת 1821, והערבים יושבי ירושלים התקוממו בשנת 1824 ויגרשו את חיל הממשלה מהעיר. מחמד עלי, מי שהיה משנה-למלך במצרים משנת 1806, רצה להרחיב את ממשלתו גם על פני סוריה, ובשנת 1831 עלה בנו חורגו אברاهيم פשה בצבא מאורגן על ארץ-ישראל. במהירות החץ עבר בארץ זו, בסוריה ובאסיה הקטנה וישמיד את כל צבאות הסולטן, שנשלחו כנגדו, ובשלוש קוֹטֵהיא (1833) קבל מחמד עלי את הפחוות עכו (ארץ-ישראל). דמשק וחלב (סוריה) ובנו אברاهيم פשה נמנה לנציבין. בינתיים ארגן הסולטן המתקן מחמוד השני את צבאו, ובשנת 1839 הכריז מלחמה על מחמד עלי, אך חילו נחל מפלה על יד נציבין ע"י אברاهيم פשה. בכל זאת הכריחו מעצמות אירופה, את הצבא המצרי לעזוב את הארצות הנכבשות, ובשלוש לונדון (1841) שבו א"י וסוריה לתורכיה.

עשר השנים שבהן עמדה ארץ-ישראל תחת שלטון מצרים הביאו מהפכה שלמה בחיי יושביה. מושל מצרים קרא דרור

לכל תושבי הארץ ונתן שווי זכויות לכל בני הדתות השונות. אברהים פשה דכא את תנועות המרד של הברדוים, הפלחים והדרוזים וביד חזקה הנהיג סדרים טובים בארץ וייצר בה מצב של בטחון גמור. גם אחרי אשר שבה הארץ לתורכיה נעשו תקונים רבים בהנהגת הממשלה, והשמירה על בטחון התושבים הוטבה. הודות לזה נפתחה הארץ בפני העולם החיצוני. נוסעים מחו"ל התחילו לבקרה למטרות דתיות ומחקריות, ואניות מסחר מאירופה עגנו בחופיה ויחליפו את סחורות החוץ ביבול הארץ. מאז מנו מעצמות אירופה קונסולים בירושלם. בשנת 1846 נתחדשה בעיר זו האפטררכות הלטינית, שהלכה מאז והגדילה את השפעתה בארץ ע"י פעולות מוסדות המיסיונים העומדים תחת חסותה. ההתחרות בין הכנסייה הלטינית ובין הכנסייה היוונית גרמה לסכסוכים ולשפיכת דמים בין כהני שתי הכנסיות האלו ומאמיניהם וכן גם למעשי דלטוריה בקרב הדפלומטיה הצרפתית והרוסית אשר בהצד המלך בקושטא, והדבר הזה הביא סוף סוף למלחמת קרים (1853—1856). אחרי המלחמה הזאת נרחבו זכויות הנוצרים בארצנו, והממשלה נתנה רשות לכל בני הדתות השונות לבקר את מקום המקדש (אל-חַרם א-שַׁרִיף) על הר המוריה ואת המסגדים הבנויים עליו. מספר הנוצרים עולי הרגל לארץ הקדושה גדל משנה לשנה, והכנסיות הנוצריות הוסיפו לקנות קרקעות ולבנות מנזרים ובתי-חסד, ובמדה שהרבו בהקמת מוסדות משלהן, בה במדה הגדילו את השפעתן בקרב התושבים. ההרג שעשו הדרוזים במרונים הנוצרים בלבנון ובדמשק (1860) נתן למעצמות אירופה את ההודמנות להתערב שוב בעניני תורכיה, והן הכריחוה לתת לחבל הלבנון אותונומיה בהנהלת מושל נוצרי תחת השגחת מעצמות אירופה, וביחוד של צרפת. בסוף המאה האחרונה ובראשית המאה הזאת התקדמה ארצנו והתפתחה הודות למוסדות החדשים שנוסדו בה. ההגירה ההמונית של היהודים משנת 1882 והלאה ויסוד המושבות החקלאיות והעירוניות העבריות הן עלות השחר של תקופת הפרחת הארץ.

בהתפתחותה הכלכלית לקחו חלק חשוב גם המושבות החקלאיות והמסחריות של ההיכלנים (Templer) הגרמנים. כבישים נסללו בין הערים הגדולות ושלוש מסלות ברזל נבנו: מסה"ב יפו-ירושלם, מס"ב החג'ויות העולה מדמשק לאורך גבול המדבר למכה, ומסה"ב חיפא-אדרעי. חוטי התלגרף נמתחו על פני כל הארץ, ובתי-דואר אירופיים נפתחו בירושלם ובערי החוף. הממשלה יִשְׁבָּה את חורבות גרשו, רבת-עמון, בית-שאן, קסריה ובאר שבע ע"י משרקסים וערבים, ששמשו מאז כעין משמר על הגבולות מפני התפרצות הבדוים. בתקופה הזאת נחקרה גם הארץ לכל צדדיה, וחפירות מחקריות רבות-ערך נעשו בתלי הערים העתיקות.

בקיץ 1908 הפתיעה את תושבי ירושלם השקטים השמועה על דבר מהפכת התורכים הצעירים בקושטא והכרזת הקונסטיטוציה ע"י הסולטן עבד אל-חמיד. הבשורה הזאת נתקבלה בתרועת ששון בקרב העם. אולם עד מהרה נעורו שכורי החרות מחלומם היפה והקצר. המוני העם עשו להם מה"חריה" (חרות) מושג של הפקרות, והפקידים לא מצאו את ידיהם ורגליהם במצב החדש. כאשר נסה עבד אל-חמיד להשיב את המשטר הישן על כנו, הורד בעזרת הצבא מכסא המלוכה (1909), ומחמד רֶשֶד, כדור-משחק בידי התורקים הצעירים, העלה על הכסא.

מנהלי ועד אחדות וקדמה שמשלו מעתה בתורכיה, הראו למדי את אי-כשרונם בהנהגת עניני המדינה, ובכל רהבי הממלכה התורכית פרצו מלחמות האזרחים. הדרוזים בחורן התקוממו גם הם ויעשו שמות בבדוים ובפלחים. בעין צרה הביטה ממשלת התורכים הצעירים על התקדמות הישוב היהודי בא"י ותשתדל להפריע בעדה ע"י הגבלות שונות. בלאומיותם הנפרזה השתדלו כמו כן למנוע בעד הגדלת השפעת הזרים בארצנו, ולכן לא נתנו לרכוש הזר לעבוד וליצור בה ערכים תרבותיים וכלכליים חשובים ל ובת הארץ ויושביה, והקדמה נקפאה.

בפרוץ המלחמה העולמית בטלה הממשלה התורכית את הקפיטלציות בממלכתה ותסגור את המוסדות הזרים, שהיו קימים בה על יסוד אלה, ונתניי הממשלות האויבות עזבו את הארץ או גורשו ממנה. במשך המלחמה נתמעטו ונדלדלו תושבי הארץ מסכת התלאות והצרות שבאו עליהם בעקבות המלחמה הארוכה. בשני לח' נובמבר 1917 שבר הצבא הבריטי את החזית התורכית על יד עזה ויתפרץ בהמוניו אל הארץ ויכבוש במשך חודש וחצי את כל ארץ יהודה. בערב הנֶּפֶח תרע"ח (9 דצמבר 1917) נכנס הצבא המנצח לירושלם ויתקבל ע"י יושבי העיר בתרועת ששון. ביום 16 לספטמבר 1918 שבר הצבא שנית את החזית התורכית על יד כפר סבא ושכם ויכבוש במשך ימים מעטים את שמרון, את הגליל ואת עבר הירדן מזרחה. בראשון לחודש יולי 1920 הונהגה בשטח אשר ממערב לירדן ממשלה מזרחית בריטית בראשות נציב עליון, העומד ישר תחת פקודת הממשלה בלונדון. השטח שמעבר לירדן מזרחה נספח לע"ע לממשלה הערבית, שכוננה בדמשק תחת הסותה העליונה של צרפת.

לתולדות הישוב היהודי האחרון.

במשך ימי הבינים החשכים נחרב הישוב היהודי בארץ-ישראל כמעט לגמרי. ר' בנימין מטודילה, אשר בקר את הארץ בשנת ד"א תתק"ל-ל"א (71—1170), בימי ממשלת הצלבנים, מצא בה לערך 1440 יהודים. העדות הכי חשובות היו אז בירושלם (200 יהודים), באשקלון (200) ובצור (400). גם בטבריה (50) ובכפרים שונים ביהוד בגליל מצא יהודים, אבל ביתר ערי הארץ לא היה שום ישוב יהודי. זמן קצר אח"כ גורשו כל היהודים מירושלם ולא נשאר בה בלתי אם אחד. כאשר כבש צלח אדין את הארץ מאת הצלבנים בשנת ד"א תתקמ"ז (1187), הרשה ליהודים לשוב ולהתישב בירושלם ויתי להם זכויות רחבות. בשנת ד"א תתקע"א

(1211) עלו יותר משלש מאות רבנים מצרפת ומאנגליה. בעלות המונגולים עם מפקדם החץ הולוגה על א"י וסוריה (ה"א כ"=1260), החריבו את ירושלים עד יסוד, והנותרים מחרבם ברחו אל הערים והכפרים הרחוקים, והעיר הקדושה נשארה שממה מאין יושב. ר' משה בן נחמן ג'ירונדי (הרמב"ן) יסד מחדש את הישוב היהודי בירושלים בשנת ה"א כז (1267). בבואו אל העיר הקדושה מצא בה רק שתי משפחות יהודים, שעסקו במלאכת הצביעה. היהודים המעטים, שישבו בכפרים אשר בסביבות העיר, היו מתאספים בשבתות בבית האחים הצובעים להתפלל בצבור. הרמב"ן חזק ואמץ את הפליטים לשוב ולהתישב בירושלים, ועפ"י יזמתו תקנו אחת החורבות המופקרות לבית-כנסת. הוא פתח ישיבה שאליה נהרו תלמידים מכל ארץ-ישראל ומהארצות הסמוכות. הוא עורר את אחינו במכתביו, ששלח הוצה לארץ, לעלות לאהיק, ולכן החל מאז הישוב להתפתח לא רק בירושלים אלא גם ביתר חלקי הארץ, בצפת ובעכו, ברמלה ובצריפין (צַרְפִּינְד).

במאה הארבע עשרה היה המצב בארץ בטוח יותר, והסולטנים המצרים הרשו ליהודים לעלות לארץ הקודש. אז התישבו בה גם יהודים מארצות אירופה. בשנת ה"א ע"ג (1313) בא הרב אישתורי הפרחי מפרובינציאה, אשר חקר את הארץ ויתאר אותה בספרו "כפתור ופרח". הרב אישתורי מצא כבר קבוץ יהודי גדול בבית-שאן וגם ישוב יהודי בעג'לון אשר בגלעד. ר' יצחק חילו מצא בשנת ה"א פ"ח= (1328) עדה גדולה וחסובה בירושלים וישוב יהודי בחברון. ברמלה ישבו אז יהודים שעסקו במלאכות שונות, ויהודי יפו עסקו במסחר ובאמנות-יד. גם בשילה, בגבע בחלחול ובנמזו ישבו משפחות אחדות של יהודים, ובארץ הנגב רעו רועים יהודים את עדריהם יחד עם הרועים הערבים. בגליל נאחזו היהודים בכפרים, ששם התעסקו בעשית שמן ויין, שהיו שולחים אותם למרחקים. ביחוד היתה גדולה ועשירה עדת היהודים בנוש חלב (אלי-ניש).

מצבם הכלכלי של יהודי ארץ ישראל היה אז טוב. רובם התפרנסו בכבוד ויתמכו גם בעניים. בירושלם נוסדו ישיבות חדשות אשר משכו אליהן תלמידים גם מסוריה וממצרים. בראשית המאה החמש־עשרה באו גם יהודים אשכנזים מאירופה, שרובם ככלם היו עשירים ובעלי תורה וייסדו בירושלם עדה אשכנזית, שנהרסה אח"כ ע"י הרדיפות מצד היהודים ילידי הארץ וע"י המגפה בשנת ה"א קצ"ד (1434).

שפלות מצב המוסר של היהודים ילידי הארץ גרמה אח"כ להריסת הישוב הירושלמי בכלל. בימים האלה הטילה הממשלה המצרית מס שנתי על העדה, וחמשה אנשים נתמנו בתואר 'שיח' אל־יהוד' (זקן היהודים) לגבות את המס מאת הפרטים. האנשים האלה, אשר ברבות הימים לקחו להם בעריצותם גם את עטרת פרנסי העדה וגבאי בתי הכנסת, היו כעלוקות על גוף העדה. הם מצצו את דם התושבים, שברחו לאט לאט מהעיר, וימכרו את הקדשות העדה למוסלמים ואת ספרי התורה לנוצרים. כך נדלדלה העדה ומספר בניה התמעט במאד מאד. וכאשר בא הרב מברטנורא ירושלימה (ה"א רמ"ח = 1488) מצא בה רק שבעים משפחות יהודים, מלבד מספר גדול של אלמנות זקנות.

ר' עובדיה מברטנורא הצליח לפעול לטובה על הנוגשים ולהרים את המצב המוסרי של בני העדה בכלל. גם הערבים כבדוהו מאד והוא פעל עליהם לבלתי נגזע ביהודים לרעה. בימיו קרה המאורע ההסטורי רב־הערך של גרוש ספרד (ה"א רנ"ב = 1492) ופורטוגל (ה"א רנ"ה = 1495). אשר גרם להרחבת הישוב ארץ־הישראלי והפרכתו. רבים מהגולים עלו לארץ ישראל ויתישבו בה. הם היו ברובם אנשים אמידים ובעלי תורה וחכמה והשפיעו ברוחם ובמוסרם על יתר היהודים. במשך חצי יובל שנים עלה מספר היהודים יושבי ירושלם לאלף וחמש מאות משפחה.

אחרי מות הרב מברטנורא נפרדו יהודי ירושלם לפי ארצות מוצאיהם לארבע עדות מיוחדות: עדת הספרדים של יהודי ספרד

ופורטוגל, "עדת האשכנזים", "עדת המערבים" של בני ארצות המערב (אפריקה הצפונית) ו"עדת המסתערים" או המורסקוס, שאליה היו שייכים היהודים ילידי הארץ. אולם במשך הזמן גדלה השפעת היהודים הספרדים על יתר אחיהם כל כך, עד שאלה קבלו את שפתם ואת מנהגיהם ויתאחדו שוב לעדה אחת. גם עדת היהודים בצפת גדלה במאד ע"י גולי ספרד ופורטוגל והיתה למרכז רוחני חשוב, שהתחיל להתחרות במרכז הירושלמי. לעדת צפת היה אז הרב סרגוסי, מה שהיה הרב מברטנורא לעדה הירושלמית. הוא יסד בה ישיבה גדולה, שבה למד את תלמידיו גם את הקבלה, וע"י זה עשה את צפת למרכז החכמה הנסתרת הזאת.

עם כבוש ארץ-ישראל ע"י הסולטן התורכי סלים הראשון (1517) מתחילה תקופה חדשה לישוב היהודי בארץ זו. ע"י אהוד כל ארצות המזרח תחת שלטון אחד התקרבו יושביהן היהודים, וזה גרם להרחבת הישוב בארץ ישראל. כי מאז הרבו היהודים הספרדים, שישבו בארצות תורכיה, לעלות לאה"ק ולהתישב בה. אז התישב בירושלם גם ר' יצחק שולאל, מי שהיה נגיד היהודים במצרים. בעשרו הגדול יסד ישיבות ויתמוך בעניי העדה וחכמיה, ויהודים רבים מהגליל וממצרים באו לירושלם לשקוד בה על דלתות התורה.

הנוסע האלמוני משנת ה'א רפ"ב (1522) מצא בא"י בערך ארבעת אלפים יהודים. העדות הכי גדולות היו אז בירושלם ובצפת. בחברון ישבו כעשר משפחות. עדות היו גם בכפרי הגליל עין-זיתים, גוש חלב, מירון, עלמא, כפר חנניה וכ"ו, ומצב פרנסת יושביהם היה טוב מאד.

המעמד המיוחד, שתפסו בימים ההם יהודי א"י ויתר ארצות ממלכת תורכיה, והתעסקותם של רבני הארץ וחכמיה בקבלה עוררה בלבם יותר מאשר עד אז את הרעיון המשיחי, והופעתו של שלמה מולכו בא"י (ה'א ר"צ = 1530) ונאומיו לפני העם

חזקו בלבם את התקוה לביאת הגואל הקרובה. במצב רוח כזה נתעוררה אז השאלה בדבר יסוד הסנהדרין על ידי חכמי הארץ והחזרת הסמיכה לישנה. חכמי צפת, ר' יוסף קארו, ר' משה מטראני, ר' שלמה הלוי אלקובין, ור' משה אלשיך ובראשם הרב ר' יעקב בירב, נגשו להגשים את הרעיון הזה מבלי להתחשב את הרב ר' לוי בן הביב (הרלב"ח), ראש רבני ירושלים. הדבר הזה גרם לריב הרבנים, שהתנהל בהריפות ובמרירות רבה משני הצדדים והפריע בעד מצב השלום והאחדות בישוב היהודי בא"י.

במשך עשרות השנים הבאות ירדה עדת היהודים בירושלים פלאים בסבת המסים הכבדים, שהטילו עליה מושלי העיר, ובגלל אי־האחדות ששררה בין מעמד החכמים והמון העם, בעוד שבצפת הלך ופרח באותו זמן הישוב היהודי, שהיה גדול באוכלוסיו, בחכמיו ובעשיריו. צפת היתה אז נקודה מסחרית חשובה ומסחרה נמצא בידי היהודים, שעסקו שם ובכפרי הגליל גם בעשית יין ושמן, במטוה צמר ובתעשית בנדים. צפת היתה מפורסמת בתקופה ההיא גם בתורתה וביראתה. בישיבותיה הגדולות הגו חכמים רבים בתלמוד ובקבלה. משנת ש"ל (1570) עמד בראש בעלי המסתרין ר' יצחק לוריא (האר"י), אשר סלל דרכים חדשות בחיי המקובלים. בשנת שכ"ג (1563) פתחו שם האחים אברהם ויצחק אשכנזי בית דפוס, אשר בו הדפיסו חכמי צפת את ספריהם. זה היה בית הדפוס הראשון בכלל בארצות הקדם. בימים ההם נתנו הסולטן סלים המפואר ובנו יורש־העצר סלים את העיר טבריה, שהיתה אז חרבה ושממה, ושבעה כפרים בסביבותיה במתנה לדון יוסף נשיא (נקסוס). אשר אמר ליסד בה מדינה יהודית קטנה. על פי פקודת הסולטן עבדו פלחי הסביבה בפנוי החורבות ובבנין העיר וחומותיה, ודון יוסף צוה לנטוע שם עצי תות לגדול תולעת המשי ולהנהיג בטבריה את מטוה המשי ואריגתו. אולם אח"כ הוגיח דון יוסף את הגשמת

רעיונו בדבר טבריה בגלל שאיפותיו ליסוד ממלכה יהודית על האי קפריסין.

בסוף המאה השש עשרה מתחיל הישוב ארץ-הישראלי לרדת. מקרי רעש, מגפות, רעב ורדיפות מצד הערבים מביאים הרס וחורבן על עדות היהודים. אז התעוררו ראשי עדת היהודים בוויניציאה לבוא לעזרתם וייסדו קופה לתמיכת יושבי ארזה'ק' (שס"א = 1601). כמותם עשו גם אחינו בפולניה, בבוהמיה ובגרמניה, ונשיאי ארזה'ק' גבו בכל מקום את כסף התמיכה וישלחוהו לתעודתו לא"י. ככה נוצרה ה"חלוקה", אשר הטיבה במקצת את מצב היהודים בא"י.

שנות צרה ויגון באו על עדת היהודים בירושלם בהמנות הערבי העריץ והאכזר אבן פרוח' למושל העיר (שפ"ה = 1625); הוא קנה את המשרה הזאת מאת פחת דמשק על מנת להתעשר בדם התושבים, ובמשך שנתיים שלט הרשע הזה בעיר שלטון בלתי מוגבל. הוא העליל עלילות על התושבים, ענה אותם בענויים קשים ושדד מהם את כל רכושם, עד שמכרו גם את כלי בתיהם ובגדיהם למען פדות את נפשותיהם. עדת היהודים באה ע"י מעללי אבן פרוח' עד משבר. העשירים נתרוששו והאביונים מתו ברעב. הישיבות ויתר מוסדות הצבור נתבטלו לגמרי, והחובות שחיבה העדה לעשירי הערבים עלו לסכום גדול מאד. רבים מבני העדה עזבו את העיר ויתישבו במקומות אחרים, ביחוד בצפת ובטבריה.

מלחמת המילנצקי (ה"א תח"ת"ט' = 1648/49) והגזרות שבאו בעקבותיה גרמו להרחבת הישוב ארץ-הישראלי ע"י פליטי הארצות אוקרינה, פולניה ורוסיה המערבית. אבל בגלל מצבם האיום של פליטי הארצות הללו ושל השבויים הפדויים, שהתפורו על פני כל ארצות אירופה, חדלו נשיאי ארזה'ק לשלוח את כסף התמיכה לא"י, ומסבה זו נדלדלו יושבי ירושלם עוד יותר

ורבים מהם מתו ברעב. אין אפוא פלא, שיהודי ירושלם נספחו ברובם אל דגלו של משיח השקר שבתי צבי, כאשר הוא הופיע בשנת תכ"ג (1663) בעיר הקדושה. יותר משתי שנים ישב ופעל משיח השקר בירושלם ורכש לו הרבה מעריצים גם ביתר העדות בא"י. אולם כאשר הגיעו שגעונם המשיחי ותעלוליהם של שבתי צבי ועדתו למרום קצם, החרימו אותם הרבנים. אז (תכ"ה = 1665) עזב משיח השקר את ירושלם וישב לעיר מולדתו אומיר.

חצי יובל שנים אחרי המאורע העגום הזה עלה ר' יהודה החסיד משידליץ בלוית מספר משפחות מפולניה ומאשכנז ויאחזו בירושלם, בחצר שנקראה מאז דיר אי־שפנז (מעון האשכנזים). העולים החדשים סבלו עוני ומחסור, רובם מתו זמן קצר אחרי בואם ובתוכם גם ר' יהודה החסיד, ויתרם הוכרחו ללוות כסף מאת הערבים בנשך ומרבית ולהשכין אצלם את הצר העדה. כעבור שנים אחדות והעדה לא יכלה לשלם את חובותיה, שעלו עם הרבית לסכום גדול מאד, שרפו הנושים את בית־הכנסת ויגרשו את יושבי החצר (תפ"א = 1721). האשכנזים ברחו מירושלם ועדתם נתבטלה. הפחד מפני הנושים הערבים מנע את העולים האשכנזים מהתישב בירושלם במשך מאה שנה, והמעטים שבאו הנה היו בתוך אחיהם הספרדים.

הישוב היהודי הקטן, שנוסד בטבריה ביזמת יוסף נשיא, נתבטל בהחרב העיר הזאת (ת"ק = 1660) במלחמות אשר היו בין אילי הארץ. הישוב היהודי האחרון נוסד בעיר זו בש' ת"ק (1740) ע"י המקובל ר' חיים אבולעפיה מאומיר. הוא התישב שם עם עדתו עפ"י הזמנת השיח' ט'הר אל־עמר, שהיה אז המושל בגליל התחתון ובנה את הריסות טבריה. אחרי הרעש בצפת (1758) התישבו פליטים רבים משם בטבריה הקרובה. הריסות צפת נבנו ע"י היהודים, ששבו אליה לאט לאט, וביתוד ע"י עולים חדשים שבאו מרוסיה ומפולניה משנת תק"כ

(1765) והלאה בקבוצות גדולות ויתישבו שם. הייהם הכלכליים נתבסמו לגמרי על כסף החלוקה, שנשלח להם מארצות מולדתם. אולם השנאה הכבושה, ששררה אז בין כת ה"פרושים" או ה"מתנגדים" ובין "כת החסידים" ברוסיה ובפולניה, עברה ע"י העולים החדשים גם לא"י, ובני שתי הכתות הללו רדפו האחת את צרתה, עד שרוב בני עדת החסידים עזבו את צפת וישתקעו בטבריה.

באותו זמן היה המצב החומרי של היהודים הספרדים יושבי "ארבע הארצות" ירושלים, חברון, צפת וטבריה מבוסס יותר. הם חיו על המסחר ועל המלאכה, ורק החכמים והאביונים נתמכו מהעדה, אשר שלחה שלוחים תמידיים אל ארצות תורכיה, אפריקה הצפונית ואירופה המערבית לקבץ שם את כסף התמיכה. בירושלים חיו אז אלף יהודים, שהיו מאוחדים לעדה אחת. בראש העדה עמד ראש הרבנים, שהיה מוכתר בתואר הכבוד "ראשון לציון".

בשנת תקע"ב (1812) פרצה בכל הארץ מגפה שנמשכה שתי שנים והפילה, ביחוד בגליל, הללים רבים בקרב היהודים. רבים מתושבי צפת ברחו ירושלימה, ואז נוסדה בעיר זו מחדש עדה אשכנזית, אשר לא נתבטלה עוד והועילה הרבה להתפתחות הישוב היהודי בעיר הקדושה וקדמתו בכלל. — בצפת ובטבריה סבלו היהודים הרבה מרדיפות הערבים ונגישותיהם במלחמות הבדוים והפלחים. — בימים ההם היה הישוב היהודי בחברון מצער. העיר היתה אז בידי המפלגה הערבית "ימן", ויהודי העיר סבלו מרשעת עריצי המפלגה הזאת. עד שנת תק"פ (1820) לא היו יהודים אשכנזים בחברון כלל, אולם משנה זו והלאה נקבצו בעיר זו בפקודת רבם כל חסידי חב"ד, שישבו בצפת ובטבריה, וייסדו להם עדה בפני עצמה, ומאז התישבו שם כל חסידי חב"ד, שעלו לא"י, עד שנוסדה בשנת תרי"ב (1852) עדה מהם גם בירושלים. בעכו שהיתה בימים ההם עיר החוף ועיר המרכולת הראשית של א"י, ישבו בראשית המאה התשע עשרה 36 משפחות מאחינו,

שעסקו במסחר ובתעשיות המשי. — עדות קטנות היו אז גם בחיפא, בשכם ובכפרי הגליל פקיעין (אל־בַּקיע) ושפרעם (שְפָא־עֶמֶר). — בעת מלחמת נפוליון נתמעט הישוב היהודי הקטן, שהיה עד אז בעזה, ובשנת תקע"א (1811) עזבה אחינו האחרונים ויאהזו בירושלם ובחברון.

כבוש הארץ ע"י אברהים פשה והסדרים הטובים, שהנהיג בה בידו החזקה, עוררו בלב יהודים רבים את התקוה לתקופה חדשה בהיי הישוב היהודי, ומשפחות רבות ובתוכם אנשים צעירים מלומדים ובעלי מרץ עזבו בחבורות שלמות את ארצות מגוריהם ויעלו לא"י על מנת להשתקע בה. רוב העולים היו מרוסיה הלבנה ומליטא ומעוטם מיתר ארצות אירופה. הם חזקו את עדת האשכנזים הצעירה בירושלם ויתנו לה את הכוח והעוז להלחם עם כל המעצורים והמכשולים, שמצאה בדרך התקדמותה והתפתחותה. גם בצפת ובטבריה הלך הישוב-האשכנזי הלך וגדל משנה לשנה, אך הוא נהרס שוב ע"י הפרעות שפרעו ביהודים הערבים בשנת תקצ"ד (1834) והדרוזים בשנת תקצ"ה (1838) וביחוד ע"י הרעש בשנת תקצ"ו (1837). בצפת בלבד היה מספר ההרוגים והקבורים חיים תחת מְפֹלֶת בתי העיר כשלשת אלפים איש, מהם יותר מאלפים יהודים, ו"א חצי מספרם שלפני הרעש.

מחורבן של צפת וטבריה נבנה הישוב היהודי בירושלם, שבה התישבו רבים מפליטי הערים הללו. נוסף לכל התלאות והצרות, שסבלו יהודי הגליל, הפילה המגפה הנוראה, שפרצה בשנת הַפְּזָה השנייה, ונמשכה יותר משנה, הרבה חללים בקרב היהודים בגליל, ביחוד בצפת.

כמלאך מושיע הופיע לאחיו האומללים בקיץ תקצ"ט (1839) השר משה מונטיפיורי, שבא אז בפעם השניה לארץ-ישראל, למען הלץ את הישוב ממצבו המיואש. הוא עבר בכל הארץ והחיש את עזרתו לא רק ליהודים כי אם גם לעניים הערביים.

אבל בעקר רצה מונטיפיורי להטיב את מצב אהיו ע"י מפעל חשוב וממשי, שלא יהיו זקוקים לתמיכה מן החוץ. הרבנים וראשי העדות, שאתם נועץ השר על אדות האמצעים העלולים להרים את יהודי א"י בהחלט משפל המדרגה, וכן גם המון העם הביעו את דעתם, כי עבודת האדמה היא הדבר היחיד, שבאפשרותו להסיר מהם את חרפת ת"י הבטלה והעוני ולהבריאם ברוח ובחומר. ההצעות הממשיות שהציעו לפניו מצאו הד בלב הנדיב, ובדרכו לשוב ללונדון התייצב באלכסנדריה לפני מחמד עלי, מושל מצרים, ויבקש אותו, כי יתן את היכולת והאפשרות להוציא את ענין עבודת האדמה ע"י יהודים בארץ ישראל ובסוריה אל הפועל. והמושל ענה לו ברצון, כי שאלתו מצאה חן בעיניו וכי יתן צו לכתוב את הדבר בספר ותנתן דת גלויה על הדבר הטוב הזה. אולם הגשמת רעיון הישוב החקלאי נדחתה לע"ע בספת התמורה המדינית בארץ ישראל, אשר שבה בשנת תר"א (1841) לתורכיה. בעת ההיא לא עלה מספר כל תושבי ארץ-ישראל היהודים על 7000 נפש. בירושלים ישבו לערך 5400, בצפת 1250 בטבריה 650 ובהברון 500 נפש. קהלות קטנות היו עוד בשכם בעכו, בהיפא, ביפו, בפקיעין ובשפרעם.

ביפו נוסד הישוב בשנת תק"פ (1820) ויגדל אח"כ ע"י עולים מרוקנים, שאניתם נשברה על יד הכרמל (ת"ר = 1840) והם באו רגלי ערומים ומהוסרי כל לעיר זו ויחלו תיכף ומיד במסחר ובאומנות-יד. אחרי זמן קצר נספחו אליהם משפחות אחדות מאחינו המרוקנים יושבי ירושלים ומאחינו האשכנזים החדשים שבאו אל הארץ דרך חוף יפו.

לרגלי התקונים שנעשו בתורכיה עפ"י הח'טי שר'ף, שנתן הסולטן עבד אל-מג'יד בעלותו על כסא המלוכה, נשתנה גם המצב החברתי של יהודי ארץ-ישראל לטובה בשם הארץ לתורכיה. בשנת תר"ב (1842) נמנה הראשון לציון, הוא ראש

הרבנים לעדת היהודים בירושלם, במאמר מלך מיוחד (פירמין) לחכם-כאשי של ירושלם ואגפיה, המנוי הזה והזכיות שנלוו אליו הועילו הרבה להרמת ערך היהודים בעיני יושבי הארץ.

כאשר הסתדר מחדש המצב המדיני בארץ הקדם, שם השר משה מונטיפיורי את כל מגמתו בכסוס הישוב ארץ-הישראל. הוא לא חשך כל עמל להרים את אחיו בציון משפל המדרגה, הוא קבץ תמיד כסף בעדם, טרח ונסע בעצמו עוד חמש פעמים לא"י, למען בקר את אחיו ולהתחקות על האמצעים הנכונים הדרושים לעזרתם וייסד פה במשך חמש ושלושים שנה ששה עשר מוסדות, אך מונטיפיורי לא הצליח במפעליו אלה להפיה רוח היים חדשים בלב יושבי הארץ, כי בתמימות לבו ובעדינות נפשו היה נזהר מאד מעשות תקונים נמרצים, ואת הנהלת מוסדותיו מסר בידי אנשים מחוסרי רגש מעשי ורצון טוב, לפיכך לא נשאו מפעליו את הפרות המקווים, מפעלו החשוב ביותר, אשר גרם להרחבת הישוב היהודי מהויץ להומות ירושלם, הוא דבר יסוד שכונת הבתים הראשונה מהויץ לעיר, בזמן שעוד לא היה שם ישוב כלל, בהיותו בפעם הרביעית בירושלם (תרס"ו = 1855) ירה את אבן-הפנה לבנין השכונה, משכנות שאננים" מעזבון יהודה טורא על הגבעה היפה אשר ממול להר ציון מדרום-מערב לעיר העתיקה, אז קנה גם ע"י יפו פרדס גדול (גן מונטיפיורי) לחנך בו את היהודים לעבודת האדמה.

התמסרותו המופתית של משה מונטיפיורי אל אחיו בארץ הצבי ותעמולתו הנלהבה ובלתי הפוסקת לטובתם העירו את תשומת לב נדיבי היהודים באירופה על מצבם של אלה ותעוררנה אותם למעשים ולפעולות, שהיו עתידים להגשים את רעיונותיו של מונטיפיורי ולהביא סוף סוף שנוי לטובה בחיי בני ארץ-ישראל. מאז היתה משפחת רוטשילד לברכה לעמנו ולארצנו, בפקודת הברון יעקב דה רוטשילד נסע החכם אברהם הכהן (דר' אלברט כהן) שתי פעמים לירושלם וייסד בה קופות שונות לתמיכת עניי העיר, את

בית החולים היהודי הראשון על שם „מאיר רוטשילד“ (תרי"ד—1854) ובתי ספר לתורה ולמלאכה לבנים ולבנות. המשורר דר' לודוויג אוגוסט פרנקל, מזכיר עדת ישראל בווינה, יסד את „בית הספר להאציל לבית למל“ (תרט"ז = 1856) והעסקן יוסף בלומנטל מפריז פתח את בית תלמוד התורה המתוקן „דורש ציון“ (תרכ"ז = 1866). בינתיים גדלה והוקה העדה האשכנזית בירושלם ע"י עולים חדשים ויסוד מוסדות צבוריים משלה. בנין בית הכנסת היפה והגדול „בית יעקב“, שהונך בשנת תרכ"ד (1864), היה לתפארת לעדת היהודים בו בזמן, שהנוצרים הרבו לבנות בתי תפלה נהדרים ומנזרים גדולים בעיר קדשנו.

בימים ההם עלה שחר ההשכלה והקדמה גם על שמי ירושלם. שאיפות הצעירים ליצירת תנאי חיים רוחניים חדשים התבטאו אז בלמוד התנ"ך ודקדוק השפה העברית, ביסוד בית הספרים הראשון ובהוצאת העתונים הראשונים, שנלחמו בקנאות ובבערות. אז התעוררה בקרב טובי העדות גם התנועה לצאת מאויר העיר המחניק ולהפש דרכים חדשות בהיי הכלכלה. בירושלם הלך והתפתח הישוב העירוני מחוץ לעיר העתיקה. בצפת ובטבריה השתתפו יהודים בעבודת האדמה עם הפלחים או שקנו בעצמם שדות ועבדום. ביפו ובחיפא התישבו יהודים מערי הפנים ויחלו שם במסחר, ויהודי ירושלם שמו את היסוד לישוב החקלאי הגדול, אשר יש אתנו היום בארצנו. ביסדס בשנת תרל"ח (1878) את המושבה הראשונה „פתח תקוה“ על יד מי הירקון. הישוב בא"י עמד בימים ההם לפני תקופה חדשה, שהחלה בשנת תרמ"ב (1882). תנועת חבת ציון, שעוררה ע"י ר' צבי קלישר בשנות הששים בתפוצות הגולה, יסוד בית הספר החקלאי „מקוה ישראל“ סמוך ליפו ע"י קרל נָטֶר בשם חברת כל ישראל חברים (1870) ורדיפות היהודים ברוסיה וברומניה עוררו רבים מהם לעלות לא"י, להאחז בה ולעבוד את אדמתה. החלוצים הראשונים יסדו בשנת תרמ"ב (1882) את המושבות ראשון לציון, ודי חנין, זכרון יעקב וראש

פנה וחדשו יחד עם בעלי המושבה פתח תקוה אשר בירושלם את הישוב במושבה זו. בינתיים נפוץ בעתונים ובספרים הרעיון, כי טוב להם לנרדפים בארצות מזרח אירופה לעלות לארץ האבות וליסד בה מושבות עובדי אדמה מלהגר לאמריקה, והדבר הזה גרם להגירה המונית ומבוהלת בלי תכנית ותבנית, אשר הביאה רעה גדולה על הגולים ועוררה את הממשלה התורכית לסגור את חופי א"י בעדם. אחינו התימנים שהגרו אל ארצנו (תרמ"ב = 1882) הסתגלו מהר אל תנאי המקום והסתדרו בו באופן טוב מאד. כנגד זה עזבו רבים מהמהגרים האשכנזים את הארץ וישובו איש איש לארצו ולמולדתו או שנסעו לאמריקה.

אף שיסורי המתישבים החדשים ותלאותיהם היו רבים וגדולים, עמדו בכל זאת כסלע איתן ברצונם להפוך את ערבות החול וצחיחי הסלעים, אשר קנו בארץ האבות, לאדמת ישוב. אבל המכשולים והמעצורים היו גדולים מנשוא והישוב ההקלאי הצעיר היה נשמד עד מהרה, לולא מהר הברון אדמונד דה רוטשילד בפריז לעזרתו ויחליץ אותו בנדיבות לבו מן המצר ויכונן אותו על יסוד קים (תרמ"ג = 1883).

אחרי שנות המהומה והבהלה בהגירה אל הארץ החל הישוב להתפתח בשובה ונחת. על אדמת עקרון (מזכרת בתיה) הושיבה פקידות הברון רוטשילד אכרים מפלך גרודנו (תרמ"ד — 1884), אנשי ביל"ו (ר"ת: בית יעקב לכו ונלכה!), ברובם תלמידי בתי ספר גבוהים ברוסיה, שעזבו את למודיהם ובאו אל ארצנו לעבד בזעת אפם את אדמת אבותינו, יסדו בשנה ההיא את המושבה גדרה. יהודי צפת יסדו את המושבה בני יהודה (תרמ"ו = 1886) בנוסף, סמוך לשפה המזרחית של יס־כנרת. בשנת תרמ"ח (1888) נוסדו שתי המושבות הקטנות שפיה ובת־שלמה בקרבת זכרון יעקב. חברי החברה „מנוחה ונחלה" בורשא יסדו את רחובות ופקידות הברון רוטשילד יסדה את משמר הירדן על יד גשר הירדן גִּסְר בִּנְת יַעֲקֹב בין מוֹמְרוֹם ובין יס־כנרת (תר"ץ = 1890). בה

במדה הלך גם הישוב העירוני והתרחב. בנין ירושלם החדשה יצר ענפי מלאכה חדשים בידי היהודים. יפו היתה למרכז למושבות יהודה, ויהודים רבים פתחו בה בתי מסחר גדולים. בעזה נוסד מחדש ישוב יהודי ע"י אחינו הספרדים (תרמ"ד — 1884), וברמלה התישבו בעלי מלאכה ופועלים שעבדו במושבות הקרובות. גם בצפת גדל הישוב הודות ליסוד המושבות בגליל העליון.

הידיעות המשמחות על אדות התפתחות הישוב החדש בארץ ישראל עוררו בגולה מחדש את תנועת חבת ציון, וכאשר התגברה שוב מסבה זו ההגירה לא"י (תרנ"א — 1891), הסכה מחדש גזרת ההסגר על המהגרים, שנשארה בתקפה גם בשנים הבאות. אולם הגזרה הזאת לא יכלה לעצור לגמרי בעד ההגירה, שנסדרה אז בסדר טוב יותר.

הנסיונות, שנעשו בראשית יסוד המושבות, היו למורי־דרך לעסקני הישוב ולמתישבים החדשים, ולכן התקדם הישוב בעשר השנים האחרונות של המאה שעברה בצעדים מהירים יותר. שטחי אדמה גדולים נקנו ומושבות חדשות נוסדו בגלילות הארץ השונים ע"י פקידות הברון רוטשילד ובאי־כח חברות־ישוב שונות. בתקופה היא נוסדו המושבות הדירה ועין־זיתים (תרנ"א — 1891), מוצא (תרנ"ד — 1894) ערטוף, באר־טוביה ומטולה (תרנ"ו — 1896), סג'רה ומחנים (תרנ"ט — 1899) וכפר סבא (תר"ס — 1900).

ההתענינות ביישוב ארצנו הלכה והקיפה חוגים רחבים בכל תפוצות ישראל מעת שדר' הרצל יסד בקונגרס הראשון שבבול את ההסתדרות הציונית (תרנ"ז — 1897). בשנת תרנ"ח (1898) התחילה גם חברת־היישוב היהודית (יק"א = Jewish Colonisation Association) לתמוך במושבות ארץ־ישראל, ובשנה שלאחריה מסר הברון רוטשילד את הנהלת כל מושבותיו בידי החברה הזאת. בהפקידו בידה הון עצום לבסוס הישוב, לשכלולו ולהקדמתו.

היק"א הוציאה את הישוב מאפטרופסותה של הפקידות והעמידה אותו ברשות עצמו. כל עניני הישוב ועסקיו נכנסו לרשות המתישבים עצמם, והודות להאיניציאטיבה הפרטית שלהם התבסס מעתה על יסוד קים ואיתן. יכול המושבות מצא שוקים טובים, המסחר התפתח וענפי עבודה חדשים נוצרו. בתקופה החדשה השתתפה גם ההסתדרות הציונית בכנין הישוב ע"י מוסדותיה הכספיים והישוביים. נוסדו המושבות והחוות ונקנו השטחים: כפר תבור (מסחא), מלחמיה, יבנאל ומֶרְחָה (תר"ס — 1902), בית־גן (תרס"ד — 1904), הפצי"בה (תרס"ה — 1905), בן־שמן (תרס"ו — 1906), כנרת (תרס"ז — 1907), באר יעקב, עין גנים, מצפה ודגניה (תרס"ח — 1908), הולדה ועתלית (תרס"ט — 1909), מגדל (תר"ע — 1910), מרחביה, פוריה ורוחמה (תרע"א — 1911), כפר־אוריה וכפר־מלל (תרע"ב — 1912), פֶּרְפּוּר, גור, דֶּלֶב, שרונה, ביתניה, שוני וזרנגיה (תרע"ג — 1913), תל עדש וקלנדיה (תרע"ד — 1914). תנועת העליה לארץ ישראל גררה אחריה גם יהודים מארצות רחוקות באסיה. הם באו מארם נהרים, מפרס, מקוקיה ומבוכרה, מלבד תימנים רבים שבאו מחדש והתישבו בירושלם, ביפו ובמושבות יהודה. בתקופה הזאת התרחב גם הישוב העירוני בצעדים מהירים. בירושלם נוספו פרברים חדשים ומצפון ליפו הוקמה עיר יהודית חדשה בשם "תל־אביב" (תרע"ט — 1909).

רבת־ערך היתה תקופה זו להתפתחות השכלת העם וההנוך העברי בא"י. בשנת תרס"ג (1903) נוסד בירושלם גן־הילדים העברי הראשון ע"י לשכת "בני־ברית" בירושלם בסיוע חברת העזרה ליהודי גרמניה בברלין וועד חובבי ציון באודיסה. הנסיון הזה הצליח ויהי לאבן־היסוד להנוך העברי בארצנו. בשנה שאחריה יסדה חברת העזרה בית־מדרש למורים, ומאז הלכה ופתחה בערים ובמושבות בתי ספר מסוגים שונים, שהם יחד עם יתר בתי הספר, שנוסדו בינתיים, יצרו יסוד בריא

להשכלת העם בארצנו. גולת הכותרת של מפעל החנוך היה עתיד להיות בית הספר הגבוה לחנוך טכני (טכניקום) בהיפא, אשר בנינו נגמר בסוף שנת תרע"ג (1913). הלוקי הדעות שהיו בין חברי ועדת המוסד הזה בברלין בדבר שאלת שפת הלמודים בטכניקום עוררו את "מלחמת השפות" בא"י ובעתונות היהודית בחוץ לארץ וגרמו ליסוד בתי ספר חדשים תחת הנהלת ועד חנוך ציוני (כסלו תרע"ד).

בקיץ תרע"ד הורגשה בכל ענפי הישוב בא"י תנועה של קדמה ועליה והתענינות מרובה בתפוצות הגולה לכל המתרחש בארצנו, והנה פרצה פתאום המלחמה העולמית, אשר הביאה את כל הישוב היהודי עד משבר. אולם רוה והצלחה הביאו לנו הצבא הבריטי המנצח בכבשו את הארץ. הצהרת ארתור ג'ימס בלפור, המיניסטר הבריטי לעניני חוץ, מהשני לחודש נובמבר 1917, האומרת ש"ממשלת הוד מלכותו מביטה בעין יפה על יסוד בית לאומי (National Home) לעם ישראל בארץ ישראל ובמיטב כחותיה תתאמץ להקל את השגת המטרה הזאת". בשרה לארצנו את עלית השחר של תקופת התחיה בעזרת עם ישראל ועל ידו.

ההצהרה הזאת קבלה תוקף חוקי בין-לאומי בהקבלה אל תוך גוף ברית השלום עם תורכיה (24 לאפריל 1920). בכונן הממלכה הבריטית ממשלה אזורית בארץ-ישראל (בראשון לח' יולי 1920) מנתה לנציבה העליון הראשון את אחינו הרברט (אליעזר בן מנחם) סמואל.

מִסְעִים.

א. מקהורה ללוד במסלת הברזל.

במסלת-הברזל (518 ק"מ) 14½ שעה; קהורה-קנטרה (204 ק"מ) 6 שעות. קנטרה-לוד (314 ק"מ) 8½ שעות. בקנטרה בקורת תעודות-המסע והמכס.

מסלת הברזל היוצאת מקהורה לארץ ישראל הולכת צפונה לזניק ומשם היא עוברת מזרחה במדבר החול אל אַסְמְעִילִיָּה, אשר על השפה המערבית של תעלת כואין. המסלה פונה צפונה ונמשכת על שפת התעלה עד קנטרה, שם עוברים בבקורת תעודות-המסע והמכס ועולים על הרכבת המצרית ארץ הישראלית. המסלה עוברת את תעלת כואין, נמשכת הלאה לערך חצי שעה לאורך השפה המזרחית של התעלה ואגמיה בתוך חורשות תמרים וסוף ועוברת אח"כ בצפון מדבר החול השמש של הצי-האי סיני מזרחה עד הגיעה לאל-עריש (162 ק"מ). בפרק הראשון מתקרבת היא עד מרחק של 4 ק"מ אל האגם הסרפוני, הנפרד מים התיכון ע"י שורה של גבעות חול, ובפרק האחרון (20 רגע) נמשכת המסלה על שפת הים.

אל-עריש היא עיר מבצר קטנה העומדת על נהל מצרים (ודיל-עריש) בתוך יער תמרים. היא נמצאת בגבול ההסטורי של ארץ-ישראל מצד דרום. העיר נוסדה ע"י מלך מצרי-כושי להיות למקום גדרה, ושמה העתיק היה ריניקולורה (Rhynchoculura). על יד הפזר אשר בהצר המבצר עומדת מצבה מצרית של אבן-שחם, שעל שתי צלעותיה נמצאות כתובות בכתב החרטומים. גפוליון כבש את העיר בשנת 1799 ובשנה שלאחריה נהתם שם החוזה, שעל פיו התחיבו הצרפתים לעזוב את מצרים. אל-עריש היתה עד 1895 עיר הגבול בין מצרים ובין א"י, ועפ"י החוזה שבין אנגליה ובין תורכיה העתק אז הגבול עד הגו הנמשך מרפיח לעקבה.

מאל-עריש נמשכת המסלה (46 ק"מ) לאורך חוף ים התיכון וקרוב אליו. מימין ומשמאל נמצאות הורשות תמרים. היא עוברת את הגבול הנוכחי של א"י על יד רַפִּיחַ (תל רַפְחָה, Raphia). במקום הזה התנגשו בימי קדם פעמים רבות צבאות העמים, שבאו מן הצפון, עם היל מצרים. אלכסנדר ינאי לכדה ומאו נחשבה לגבול הדרומי של א"י (מלחמות א, 8, 4). פומפיוס לקחה מאת היהודים וגבינוס בנה אותה שוב (מלחמות ד, 11, 5).

חֶזְרֵי-יָנֹס הוא שוק המִתְנַךְ בין מסחר האורחות של מצרים ובין מסחר א"י. במרחק 4 ק"מ מדרום-מזרח לתחנת מסה"ב דיר אל-בִּלְחָה, על השפה הימנית של הנחל סִיל אֶשְׁלָלָה, במקום בו נכנס אל הנחל הזה סִיל אֶשְׁרִיעַ, נמצאות הורבות גרר (חֶרְבַת אֶם גִּרָר), שהיתה בימי אברהם עיר אבימלך מלך פלשתים (בראשית כ, ב). מדיר אל-בלח מגיעה הרכבת ברבע שעה אל העיר הראשונה בא"י מצד דרום, היא עזה (עֵזָה).

קורותיה: עזה היא אחת הערים הראשונות הנוכרות בתנ"ך (בראשית י, יט). היא נזכרה בלוחות תל אל-עמרנה בשם עֹזַי בתור עיר המבצר הכי חזקה אשר על חוף ארץ-כנען. אחרי כבוש יהושע השמידו הכפתרים (הפלשתים) את העוים היושבים בעזה ובחצריה וישבו תחתם (דברים ב, כט), והעיר היתה אחיז לאחת מערי סרני הפלשתים. נפול נפלה בנחלת מטה יהודה (יהושע טו, מז), אבל הוא לא היה כול לרשת אותה, כי רכב ברזל ליושבי העמק (שופטים א, יט), שהתנגשו פעמים רבות בישראל. ידועה לנו העיר מספור שמשון, אשר מת בה יחד עם הפלשתים בבית אלילס דגון (שופ' טו), דוד ואחריו חזקיהו לכדוה. בהיותה עומדת קרוב לגבול מצרים, על דרך האורחות ומסלת הצבאות בין הארץ הזאת ובין סוריה, היתה המפתח לאי וסוריה וכן השער למצרים, ולכן היו אצלה מערכות רבות מימי קדם ועד המלחמה האחרונה. היא נחרבה פעמים רבות ונבנתה מחדש ע"י כובשיה. מאז לכדה אלכסנדר מוקדון (332 לפסה"ג) חדלה היות עיר פלשתים, כי אלכסנדר החריבה והרג את יושביה הזכרים, ואת הנשים והטף מכר לעבדים. הוא בנה אותה מחדש ויושבו בה יונים. ומאו היתה למרכז יוני חשוב, אנטיוכוס הגדול כבש אותה מאת התלמים, ונתן החשמונאי צר עליה והכניעה, ואחרי אשר הסירה מעליה את עול היהודים בימי שמעון, עלה עליה אלכסנדר ינאי ויחריבה

(קדמוניות יג 13, 3), פומפיוס בנה אותה מחדש. אחרי מות הורדוס היתה לרומאים. במלחמת היהודים הרסוה היהודים (מלחמות ב 18, 1), אחיז היתה לקולוניה גדולה של יונים וארכיון מיוחד היה בה. כן גם היו בה היכלים שונים עם אלילים רבים. בראש העיר עמד סוד של 500 זקנים.

בימי הבינים הראשונים היה בה שוק גדול ובני ערב היו באים אליה לסחרה. השם דוד מחמד, שבא לרגלי מסחרו לעוה, מת ונקבר בה. מעת שלכדה הערכים 634, היתה לעיר ערבית-מוסלמית. הצלבנים מצאו שם רק חורבות. הם בנו את העיר מחדש ויבצרוה ויושבוה, ומאו הלכה הלך ונִדָּל ותהי לעיר הומיה מאנשים רבים ויושביה התעשרו ממסחרה הגדול. במאה הארבע-עשרה עד המאה השבע-עשרה היו בה עדות גדולות של יהודים, קראים ושוטרונים. במאה השבע-עשרה היתה עוה העיר הראשה של פלסטין. לרגלי מלחמות הבדוים והפלחים במאה השמנה-עשרה ירדה העיר פלאים. נפוליון בונפרטה כבש אותה (1799) בעלותו על עכו. במאה האחרונה התפתחה לעיר גדולה והיתה סְתוּכַת בין מסחר האזרחות של אי ומצרים. במלחמה האחרונה צר עליה הצבא הבריטי במשך אהר-עשר חודש עד ששבר שם את חזית התורכים בשני לחודש נובמבר 1917. לרגלי המערכות וההתקפות התכופות שהיו שם נהרסה העיר כמעט כליל.

חורבות עוה העתיקה קבורות בחול החוף. העיר הנוכחית עומדת בגובה 30 מ' מעל פני הים והיא מוקפת גנים, פרדסים וכרמי זית משלשה צדדים, בעוד שמצד מערב נמצאים חולות הים. העיר מתחילה עכשיו להִבְנוֹת שוב אחרי חורבנה במלחמה האחרונה. מספר יושביה היום קרוב ל-20.000 (לפני המלחמה 40.000), כלם מוסלמים מלבד אי-אלו מאות נוצרים, השייכים רובם ככלם לכנסייה האורתודוכסית, ומשפחות אחדות של יהודים. שם נמצא סניף של הבנק העברי חברת אנגליה-פלשתינא. עוה היא מרכז הפלך הדרומי-המערבי של א"י.

בין בניני העיר הפשוטים כדאי לבקר את בנין-הממשלה הישן (מהמאה השלש-עשרה) ואת המסגד הגדול (אל-ג'מע אל-פִּיר), שהיה לכתחלה בית תפלה של הצלבנים. על אחד העמודים הקורניטיים אשר במסגד הזה נמצאת תמונה בולטת של מנורה עברית עם כתובת עברית ויונית. בדרום-מערב העיר מראים את המקום, אשר משם הסיע שמשון את דלתות שער העיר והעלן

על גבל מנטר (ראה הלאה). במערב נמצא מסגד נבי השם; במזרח, על יד בנין הממשלה, מראים הערבים את קבר שמשון (אבו אל-עזם = אבי-הגבורה).

במרחק ק"מ אחד מדרום-מזרח לעזה נמצאת הגבעה אל-מנטר (המצפה) המכוסה קברים — 88 מ' מעל פני הים. ממנה רואים לצד דרום, מעבר לפרדסי עזה הפוריים וכרמיה ושרותיה הרעננים, את מדבר החול; לצד מזרח, מעבר לשפלה, את רכסי הרי-יהודה, ולצד מערב, מעבר לגבעות החול של החוף, את הים. ביחוד מרהיב עין המראה על הסביבה הרעננה של עזה, כי כלה מושקה וגניה, פרדסיה ומזרעיה נותנים את יבולם בשפע רב, שם יבשיל גם התמר את פרותיו. עזה עומדת במרחק 4 ק"מ מחוף הים (אל-מינה). בימי היונים היתה לעזה עיר חוף גדולה בשם מיומס. במרחק שני ק"מ מצפון לעיר חוף זו עמדה לפני עיר החוף אנטרון (תל אל-עג'ול). עכשו באות רק אנויות-משא לחוף עזה להוציא את יבולה לארצות הויץ, ביחוד לאנגליה.

אחרי עזה עוברת הרכבת על מגדל-גד (מגדל), עיר עתיקה לפלשתיים (יחושע טו, לו). היום היא עיר קטנה עם 3000 תושבים ומושב מנהל בה. בערך 4 ק"מ מדרום-מערב למגדל-גד שכנה לחוף הים העיר הגדולה

אשקלון (עסקלן), שהיתה אחת מערי חמשת סרני הפלשתיים.

בימים ההם היתה אשקלון עיר גדולה ובצורה ויושביה נלחמו עם הכנענים. היא נפלה בנחלת מטה יהודה, אשר לא הוריש אותה (שופ' א, יח—יט), שמשון הראה גם בה את נבורתו (שופ' יד, יט). היא נחשבה לאיי ונרשמה ברשימת הערים אשר בנבול המערבי של עולי בבל. הורדוס נולד בה והוא בנה בה בנינים נהדרים ונטע בסביבתה גנים ופרדסים ועל שפת הים הקים בתי-מרחץ נפלאים עם אולמיי-עמודים מפוארים. אז היתה אשקלון עיר חפשית תחת שלטון רומא. בימים ההם פרחו בה הקולטורה היונית וחכמים ופילוסופים יונים מפורסמים פעלו בה. הצלבנים לכדו מאת מלכי מצרים הפטמיים (1100) ויבצרו אותה ואת נמלה. אך אחרי נצחון צלח אדין על הצלבנים על יד חטיץ נכנעה תחתיו גם אשקלון. הסולטן ביכרם הרס את העיר ואת

מבצרה, ומאז נשארה הרבה ושממה. נזר פשה, מי שהיה מושל עכו בסוף המאה השמונה-עשרה, העביר משם הרבה עמודים ואבני החורבות לעכו לצרכי בנינו. חורבות אשקלון העתיקות טמונות בחול אשר על שפת הים שמתוכו צפויים עוד פה ושם עמודים אחדים ושרידי הומות ושערים. וכן גם נמצאים שרידים בתוך הגנים המוקפים סיני צבר. על השוניות אשר על יד החוף נמצאות חורבות עיר ומבצר הצלבנים. הגנים הרעננים שבהם גדלים ביהוד עצי-שקמה רבים שייכים לכפר הקרוב אל ג'זרה. שם ימצאו שרידים מעטים של חורבות עתיקות.

אשדוד (אָסְדוּד) היתה החשובה ביותר בין ערי סרני הפלשתים.

הפלשתים הביאו את ארון האלהים מאבן-העזר אשדוד ויקמיהו בכית אלילם הגון (שמואל א, ה). האשורים ואחריהם המצרים כבשו את העיר. היהודים שנשארו בארץ במשך ימי נלות כבל לקחו נשים אשדודיות ובניהם דברו חצי אשדודית (נחמיה יג, כ"ב). יהודה המכבי לכד את העיר ויונתן שרפה (חשמונאים א, ד). פומפיוס קרעה מעל היהודים ונבינוס בנה אותה. יונים רבים התישבו בה (הם קראו בשם Azotus ויפתחו בה את התרבות היונית. הורדוס נתנה לשולמית אחותו ובצואתו הורישו לליביה אשת אוגוסטוס קיסר, והיא הורישתה לבנה טיבריוס. חורבות העיר העתיקה מכוסות חול. גם מעיר החוף של אשדוד ומנמלה לא נשאר שום זכר.

הכפר הערבי עומד על מדרון גבעה אחת, והחורבות אשר אצל הכפר הן מבני ימי הבינים. בבתי הכפר נבנו הרבה שברי עמודים ושרידי בנינים עתיקים. המבצר עמד בלי"ם על הגבעה הגבוהה אשר מאחורי הכפר. בדרך מאשדוד ליבנה רואים מצד ימין את המושבה גדרה המתנוססת על גבעה גבוהה.

י ב נ ה (דהייב כו, ו) או יבנאל (יהושע טו, יא) היתה לפני עיר גדולה לפלשתים. עזיהו פרץ את חומותיה. היונים יסדו בה ישוב גדול וקראוה בשם ימניא, ובשם הזה נזכרת היא גם ביוספוס ובתלמוד (ברכות כה, תוספתא ר"ה ש' ד וכו'). שמעון החשמונאי לכדה ובצרה (קדמוניות י"ב 8, 6; חשמונאים ב, 12, 8). או היתה עיר גדולה ואנשים רבים ישבו בה. פומפיוס לכדה מאת היהודים ונבינוס בנה אותה. בימי הורדוס שבה ליהודים. בתור עיר חוף היתה ימניא חשובה יותר מיפסו. גם את העיר הזאת ואת

בנותיה הוריש הורדים לליביה. עוד לפני חורבן הבית השני יסד בה ר' יוחנן בן זכאי ישיבה גדולה, ואחרי החורבן ישבה בה הסנהדרין. בכרס' ביבנה הרביצו חכמינו תורה ושם היה מרכז ההתקוממות כנגד טראן קיסר (47 אחב"ש). החולות אשר בין יבנה ובין הים נקראו. חולות של יבנה, בימי הבינים היתה שם עיר גדולה והצלבים בנו בה מבצר חזק. — בכפר הערבי הגדול יבנה (כו טחנת קמח ליהודי) אין להכיר יותר שרידים מהעיר העתיקה שעמדה במקומה.

בדרך מיבנה ללוד רואים מצד ימין את המושבה עקרון ומצד שמאל את המושבות רחובות, גם ציונה (ודי הנין) ויותר רחוק לצד צפונית-מערבית את ראשון לציון ועל יד המסלה משמאל את המושבה באר-יעקב ואת רמלה. משם רק מסע של עשרה רגעים עד ללוד 50 מ' מעפה". מפה מסתעפות מסלות הברזל לארבעה צדדים. הרכבת הבאה ממצרים ממשיכה את דרכה לחיפא, והרצפה לנסוע לירושלם או ליפו יורד ממנה ועולה על הרכבות ההולכות אל הערים ההן.

לוד היתה עיר גדולה בימי שיבת בבל (עזרא ב, לג; נחמיה יא, לה), ובה ישבו בני בנימין ואח"כ היתה לחשמונאים. במלחמות הרומאים סבלה העיר הרבה מאד. קסטיוס גלוס כבש אותה ורבים מיושביה היהודים נהרגו (מלחמות א, 11, 2; ב, 12, 6; ג, 3, 5; ד, 8, 1). בראשית ימי התלמוד ישבו בה שוב יהודים רבים ובה היתה הישיבה הגדולה והמפורסמת של ר' אליעזר. או היתה גם עיר מסחר חשובה (תנ"י לוד). היונים והרומאים קראו את העיר בשם Diospolis. כאשר רבו בה הנוצרים, הלך יושבי היהודי הלך ודל. בראשית ימי הערבים היתה לוד עיר גדולה וזמן רב העיר הראשה של הפלך פלשתינה. בהבנות רמלה קרוב אליה ירדה לוד מטה, אולם בהיותה היום לנקודה מרכזית למסלות הברזל תשוב לגדול. מספר יושביה 7000 איש, חצים מוסלמים וחצים נוצרים. היהודים הנמצאים שם הם פקידים ופועלים במסה"ב. בסביבת העירה גדלים יערי עציזית ובה נמצאים בתי-הבד לעשית שמן-זית ושמן-שומשמן ושוק גדול לבהמות. לוד היא תחנת מסה"ב למושבות בן-שמון ופתח-תקוה.

ב. מלוד במסלת הברזל לירושלם.

אורך המסלה לוד — ירושלם 69 ק"מ, הנהלת הצנא הבריטית הרחיבה את פסי המסלה הצרפתית שהיתה פה מקודם למדה של 1,44 מ'. מחירי הכרטיסים: א' 60 ני"מ' ב' 30 ני"מ, ג' 20 ני"מ. תחנתיה הן: לוד, ו' ד' י צרה, ערטוף, דיר א-שיה, בתיה, ירושלם, וזמן מהלכה שלש שעות.

מהרכבת רואים אחרי רגעים אחדים מצד ימין את המושבות
ראשון לציון, עקרון וגדרה.

התחנה הראשונה אחרי לוד היא ודי-א-צ'רר. היא עומדת
בבקעת הנחל הנקרא בשם זה, הוא נחל שורק הידוע לנו מספור
שמשון ודלילה (שופטים טז). הנחל הזה בא מדרום-מזרח ונמשך
מערבה בשפלה. במרחק 2 ק"מ מודי-א-צ'רר לצד מזרח נמצאת
החווה חולדה. הדרך לשם מוביל בשדות ועובר את הנחל החרב
ברוב ימות השנה.

חולדה נוסדה בשנת 1909. שטח אדמתה 1900 דונם ומשקה
נטיעות, בעקר זיתים, ופלהה. עובדיה 30 איש.

במרחק 4 ק"מ דרומית לחולדה, בדרך השדות הנמשך לאורך
נחל שורק, נמצאת החווה הצעירה כפר אוריה (כפרוֹרִיָה).
היא נוסדה בשנת 1912. שטח אדמתה 4800 דונם. משקה פלחה
ומעט נטיעות, בעקר שקדים. מספר עובדיה 30 איש.

במרחק רבע שעה דרך השדות מצפון לתחנת ערטוף
בנויה על גבעה יפה המושבה ערטוף (תחנת מסה"ב והמושבה
עומדות שתיהן במעלת האורך השלשים והחמש ממש). מושבה זו
נוסדה כבר בשנת 1883 ע"י חברת המסיתים הבריטית בעד המהגרים
היהודים מרוסיה ורומניה. אולם הם עזבוה, אחרי שנוכחו שמטרת
החברה הזאת היא לצוד את נפשותיהם ברשתותיהם. בשנת 1895
קנו יהודים מבולגריה וייסדו בה מושבה חדשה. שטח אדמתה 4700
דונם ומשקה פלחה. י. ל. גולדברג סדר שם מחלבה. במושבה
ישנה טחנה לקמח ומעצרה לעשית שמן-אזוב (Thymian).

כל החבל אשר בין ערטוף ובין נחל שורק הוא מולדת שמשון
הגבור ומקום הזיון מעשי בהרותו. צרעה (צֶרְעָה), היום כפר
קטן על הגבעה אשר ממול לערטוף, צפונית-מערבית לה, היא
מקום הולדת שמשון. במרחק קילומטר ורבע צפונית לערטוף נמצאת
אשתאל (אֲשׁוּעַ). במחנה דן בין צרעה ואשתאל החלה רוח ה'

לפעם את שמשון (שופטים יג, כה). בתמנה (תְּמַנָּה) אשר על יד נחל שורק ועל אם הדרך מתחנת נְדִי אֶצְרָר לְעֶרְטוֹף, במרחק קצת יותר מחצי קילומטר מדרום למסלה, וכן בדרך מצרעה לתמנה קרו המעשים המסופרים על אודות שמשון בשופטים יד וטו.

החבל ההוא היה אח"כ גם שדה-החווין של מלחמות הפלשתים עם בני ישראל. באבן-העזר (דיר עֶפְרָן), מהלך רבע שעה מדרום לתחנת מסה"ב ערטוף, לקחו הפלשתים את ארון ה' ויביאוהו אשדודה (שמו"א ה, א) ומשם השיבוהו לבית שמש (שם, ו) אשר על נחל שורק, מהלך חצי שעה בשדות ממערב לתחנה.

בית-שמש היתה עיר פלשתים קדומה וידועה עוד בימי המצרים הקדמונים. בה נגף יהודה לפני ישראל (מל"ב יד, י"ב); דהי"ב כה, כא-כט. הפלשתים לכדוה מאת יהודה בימי אחז (דהי"ב כה, יח). בימי התלמוד היתה עיר קטנה. — החברה האנגלית לחפירות בא"י חפרה בתל הכפר הערבי ותגל בה את חורבות העיר הכנענית, הפלשתית והעברית, שעמד שם זו אחרי זו.

אחרי תחנת ערטוף מתחילה המסלה לעלות על הרי יהודה, והיא הולכת ומתפתלת על יד נחל-שורק, המבתר שם את ההרים התלולים. אחר חצי שעה רואים במדרון ההר משמאל פתח גדול של מערה גדולה הנקראת בפי המון העם מערת-שמשו. אחרי שעה מגיעה הרכבת לתחנת

ביתר (בְּתִיר), התחנה נמצאת בגיא נְדִי בתיר. הכפר הערבי בנוי על הר גבוה ממערב לתחנה והדרך שמה מוביל בתחלה שלשים פסיעה אחורנית לאורך פסי מסה"ב, שם עוברים את פסי הברזל ועולים לצד שמאל במשעול הצר המתפתל בין גנות הירקות הרעננות המושקות ממי מעין בתיר. הכפר בנוי על אחת ממדרגות ההר היורדות בסלעים רחבים וזקופים, שמראיהן כמראה חומות גבוהות.

בסלע ההר הצובה תעלה ארוכה, אשר בה עוברים מי המעיין הרבים והזוכים מההר אל מערה הצובה בסלע. מהבאר הולכים מרחק רבע שעה בשביל ההר המכוסה אבנים לצד מערב ואח"כ לצד צפון-מערב ועולים על גבעה גבוהה, הנקראת תִּרְפַּת אֶל־יְהוּדָה. שרידים של חומה עתיקה נותנים להכיר, שיש עמד מבצר חזק. הדבר הזה וכן גם חורבות של בתים עתיקים, הנשקפות מתוך העפר המכסה היום את הגבעה, ושמה הערבי "חורבת היהודים", כמו כן קרבת המקום לירושלם ומצבו הטבעי המבוצר והעובדה שמצאו שם מטבעות מימי ברכוכבא, כל אלה נותנים מקום להניח כמעט בבטחה, שאנו עומדים פה על תל בית־ר העתיקה, שבה התבצרו ברכוכבא ואנשיו ועמדו בפני הרומאים במשך שנתים ויותר. מאז עברה המחרשה פעמים רבות על פני הגבעה היא ועפרותיה הלכו וכסו את החורבות שעמדו עליה. המראה ממנה מגיע לצד מערב הרחק על פני הרי יהודה ועד השפלה. בסלעי ההר מצד מזרח הצובות מערות מענינות.

מתחנת בית־ר נמשכת המסלה לאורך ודי בתיר ונכנסת אח"כ אל גיא-השושנים (וּדִי־לְזֹרֵד). פה רואים על ההר משמאל את הכפר הערבי אֶל־זֶלְגָה. אחר עשרה רגעים רואים על מורד ההר מימין גן עם עצי צפצפה ועצים אחרים על יד עין־יֵלוֹ. משמאל מופיע אח"כ על ההר הכפר אֶל־מִלְחָה (מנחת ? דהי"א ה' ו) וממולו מצד ימין בית צִפְפָּה. בעליה האטיות של הרכבת אל עמק רפאים מופיעים לאט לאט הבתים הראשונים של הפרור הדרומי-המערבי של ירושלם. רואים מצד שמאל את מעון הקיץ של האפטררך היוני "קתמון", את בית-המצורעים, את השכונה היוונית ובסוף את המושבה הגרמנית בבתיה השאננים ובניניה היפים הנמצאים על־יד תחנת המסלה. בעזבנו את בית־התחנה תתגלה לפני עינינו בכל יפיה והדרה עיר חמדתנו — ירושלם

ג. ירושלם.

בתי מלון לתירים. — 1. מ ל ו ן א ל נ ב י, מחוץ לעיר, קרוב לשער יפו (בעליו ג. ברסקי). מחיר מעון ואוכל 120 ג'מ ליום. — 2. מ ל ו ן מ ר כ ז י, 3. מ ל ו ן ה ע י ר, שניהם בפנים העיר קרוב לשער יפו (בעליהם י. אמדורסקי). מחיר מעון ואוכל 70 ג'מ ליום, בימי חג הפסח 80% יותר.

משרד לתירים. — חברת אקספרס ארץ-ישראל, בערבון מוגבל, ברחוב יפו.

משרד ועד הצירים. — ברחוב יפו, מול גן-העיר (תכ' 88).

בית הדואר והתלגרף. — ברחוב יפו, מול משרד ועד הצירים.

בתי-הבנקים. — חברת אקספרס ארץ-ישראל, בערבון מוגבל, להחכפת כספים וקניית המחאות ומכירתן; חברת אנגליה-פלשטינה, בע"מ (הבנק העברי); הבנק האנגלי-המצרי, בע"מ, בנק קרדיט ליוני, הבנק העותמני הקיסרי; כל אלה נמצאים ברחוב יפו סמוך לשער יפו, בנקו די רומא, בפנים העיר, מול מגדל דוד.

קונסוליות. — עיני הנתינים הבריטים נחתכים ע"י המושל הבריטי במשרדו בבנין סט. פולוס (תכ' 5/ו) מול שער שכם. באת-פח הממשלה הצרפתית היא הקומיסריה הגבוהה הצרפתית, שמשדרה נמצא בבנין נוטר דס דה פרנס; הקונסוליה האיטלקית היא אצל בית-החולים רוטשילד (תכ' 91); הקונסוליה הספרדית נמצאת ברחוב החכשים (האבסינים), קרוב לבית-החולים רוטשילד (תכ' 92). הקונסוליה הספרדית היא גם באת-פח נרמניה, אוסטריה, אונגריה, רומניה, טשיכוסלובקיה, יוגוסלביה, רוסיה, בולגריה, תורכיה ובלניה. הקונסוליה היונית נמצאת בעיר העתיקה קרוב לשער החדש. הקונסוליה האמריקאית היא אצל ברכת-ממלָה (תכ' 90) והקונסוליה ההולנדית בעיר העתיקה, קרוב לביהיה בקור חולים.

בתי תפלה ומדרש. — בירושלם ישנם יותר ממאתים בתי תפלה ומדרש כלליים וליחודים. מהם בתי התפלה שנוסדו בכסף אחינו העשירים בחוץ-לארץ, מהם שנוסדו ע"י תושבי המקום ומתכלכלים מהכנסות מבקריהם. מלבד המספר הרב של בתי-הכנסת ובתי-התפלה אשר בעיר העתיקה, ישנם בכל שכונת

בתי תפלה ומדרש—ושכונה מחוץ לעיר בתי תפלה ומדרש כמספר העדות, אשר להן יחשבו יושביהן, ולפי הנוסחות שבהן יתפללו: בתי תפלה לאשכנזים—פרושים, לאשכנזים-חסידים, לספרדים, לתימנים, לפרסים לנוזרים, למערבים, לבוכרים, לבגדדים, לבני ארם-צובא וכו'. בעיר העתיקה ישנם שלשה בתי-תפלה גדולים, בית-התפלה, בית יעקב בחורבת ר' יהודה החסיד לאשכנזים הפרושים, בית-התפלה, תפארת-ירושלם (ניסן בק) לחסידים ובית-התפלה של רבן יוחנן בן זכאי לספרדים, שלשתם ברובע היהודים.

בתי-מרחץ. בתי מרחץ חדישים בסדרים אירופים אין לעיני בירושלם. בבית המרחץ היהודי אשר בבתי, הורנשטיין (תכ"ט/3, 4) אפשר להזמין אמבטאות די נקיות. בתי-מרחץ התורכיים ארבעה הם: חמס סְתִי מרים ע"י שער האריות, חמס אל-עין וחמס א־שָפָא ברחוב בקעת טירופוין ע"י החומה המערבית של חצר-המקדש וחמס אל-בֶּטְרֶךְ ממול לברכת הזקיהו.

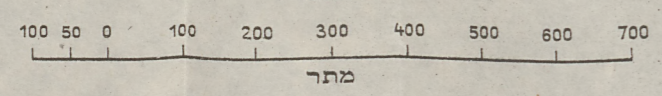
חפצי-זכרון— קונים במחסנים של, בצלאל, של בתי המלאכה המאוחדים ושל צימירינסקי, כלם ברחוב יפו סמוך לבית הדואר. המחירים קבועים מצד העיריה באופן כזה: נסיעה בעגלה בעיר ובסביבותיה, — משער יפו למהנה יהודה — $7\frac{1}{2}$ ג'מ ולמאה שערים — $7\frac{1}{2}$ ג'מ, לשכונת הבוכרים — 10 ג'מ, לבית החולים * שערי צדק — 10 ג'מ, לתחנת מסה"ב — 10 ג'מ, להר-הזיתים, הליכה וחזרה ושהיה של חצי שעה — 40 ג'מ, בעד כל רבע שעה יתרה מוסיפים 5 ג'מ; לקבר רחל אמנו, הליכה וחזרה ושהיה של חצי שעה — 50 ג'מ, למושבה מוצא וחזרה — ל"מ אחת; עגלה לשעה — 16 ג'מ, בלילה 80% יותר.

עתונים. הארץ, עתון יומי, העורך דר. ש. פרלמן, המויל י. ל. גולדברג — דאר היום, עתון יומי, העורך איתמר בן-אבי, המויל חברת הסולל, מהעתון הזה יוצאים שני שבועונים, האחד באנגלית והשני בערבית.

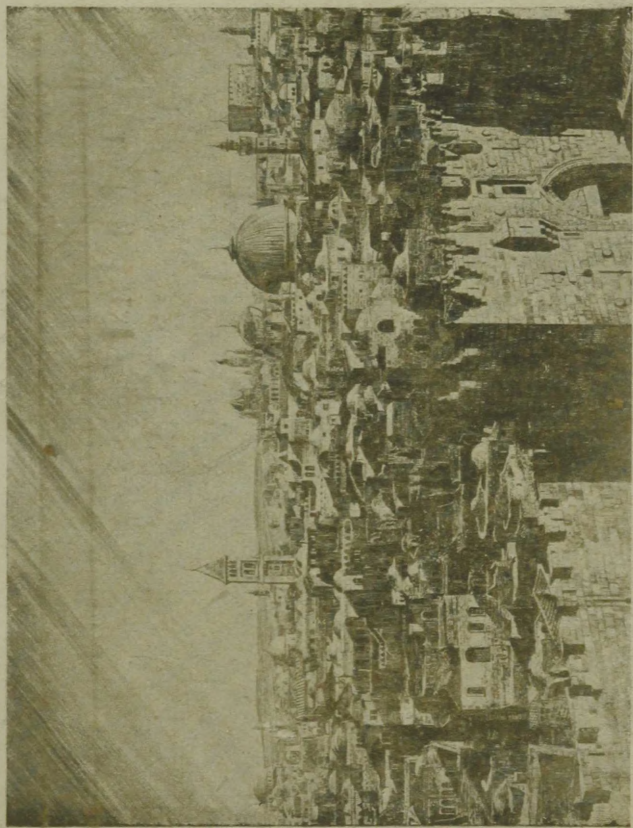
ירושלם
והסביבה הקרובה

1:10,000

בהוצאת חברת אקספרס ארץ-ישראל ובעניין טרז' ירושלים-בילדן-וינה

ערכה מאת ישעיהו טרז' בירושלם
תעלת-מים עתיקה
תעלת-מים חדשה

Jerusalem
The Temple Mount
The Dome of the Rock
The Tower of David
The City of David

קורותיה.

את שם העיר ירושלם מוצאים אנו בפעם הראשונה בלוחות תל אל-עמרנה (מהמאה החמש-עשרה לפה"ס). ביהושע ובשופטים תקרא העיר בשני שמות: יבוס וירושלם. בזמן כבוש הארץ ע"י בני ישראל ישב השבט היבوسی בעיר זו ובהרים אשר בסביבותיה, ומלכה אדוני-צדק נלוח אל ארבעה מלכים כנענים להלחם בישראל, ובמלחמה הכה ומת (יהושע י, א). בני יהודה עלו על ירושלם וילכדוה וישרפוה באש (שופטים א, ח). רק את העיר העליונה, שבה עמדה מצודת היבוס, לא יכלו ללכוד, וגם בני בנימין לא יכלו להוריש את היבוס, וישבו היבוסים בעירם כל ימי שפוט השופטים (שופטים א, כא). דוד המלך לכד את עיר היבוס ואת מצודת ציון החזקה וישכון בתוכה ויקרא לה עיר דוד, ויבן דוד מסביב, מן המלוא ועד הסביב" (שמו"ב ה, ו-ט). מאז מלך בירושלים שלשים ושלש שנה על כל ישראל ויהודה. שלמה בנו עשה את ירושלם לעיר כלילת הז'פי, ההר המזרחי היה קטון מהכיל את המון העם אשר הלך הלוך ורבי, ויש לשער שחלק אחד מההר המערבי היה אז מיושב והיה כלול בתוך החומה שבנה שלמה. חומות שלמה היו רחבות וחזקות יותר מהחומות שהיו לפנין ומגדלים רחבים כללו יפין (יוספוס, קדמוניות א, 1, 6; 7). שלמה בנה בירושלם את ביתו ואת בית ה' (מלכים א, ג, א). הוא בנה גם את המלוא, שהיה כבר בימי דוד, וסגר את הפרץ שהיה בין עיר דוד ובין ההר, אשר עליו עמד בית ה' (מל"א יא, כז). אז היתה ירושלם לקרית מלך רב ולמרכז עבודת האל היחיד, ואז נהרו אליה עמים מכל קצוי ארץ. בהקרע הארץ לשתי ממלכות וירושלם היתה רק עיר מלוכת מלכי יהודה, פנו זיוה ויהודה. בימי רחבעם עלה עליה שישק מלך מצרים ויקח את

אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית־המלך (מל"א יד, כה—כו) בימי יהורם עלו הפלשתים והערבים וישבו את כל הרכוש הנמצא בבית המלך (דהי"ב כא, כז). אחרי עבור ששים שנה פרץ יהואש מלך ישראל, אחרי נצחו את אמציה ע"י בית שמש, פרץ רחב בחומת ירושלם (מל"ב יג, יד). את הפרץ הזה סתם עזיהו וגם בנה מגדלים הזקים בחומה (דהי"ב כו, ט. טו). בימיו שבה ירושלם לפרוה, אולם בימיו גם נודעוזה העיר ותרעשו, כי רעש גדול וחזק היה אז בכל הארץ (עמוס א, א). יותם בנו תקן את החומה וגם בחומת העפ"ל בנה לרוב (דהי"ב כו, ג). בשם עפ"ל נקרא חלק ההר המזרחי מנגב למקדש (תכנית דה/7). בעלות סנחריב למלחמה על ירושלם, בצר חזקיהו את העיר ויחזק את חומותיה וגם בנה חומה שניה מחוצה לה, ואת המעינות אשר מחוץ לעיר סתמו העם ואת הגיחון הכניסו אל תוך העיר ע"י נקבה שהוצבה בסלע ההר (דהי"ב לב, ג—ה). לחיל סנחריב לא היו מים, ולכן פרצה מגפה במחנהו שהפילה בו חללים רבים, והוא שב לנינוה כלעומת שבא (מל"ב יט, לה—לו). ימי ממלכת חזקיהו היו תקופה של פריחה לירושלים, אבל אחרי מותו ירדה העיר פלאים. בימי מנשה נכנעה לפני אשור ותשלם מס למלכה. מנשה בנה אח"כ חומה חיצונית גבוהה לעיר דוד מסביב לעפ"ל (דהי"ב לג, יד). אחרי היתה ארץ יהודה לכדור המשחק בידי נבוכדנאצר מלך בבל ופרעה נכה מלך מצרים, ובנצה נבוכדנאצר את פרעה נכה ע"י כרכמיש נכנעו תחתיו יהודה וירושלם. הוא העלה והוריד את מלכיה ולסוף עלה עליה וישם עליה מצור, אשר נמשך שנה ומחצה, ובתשעה לחודש הרביעי (ג"א קע"ד — 586) הבקעה החומה והאויב בא העירה ויחריבנה עד היסוד וישרוף את בית המקדש באש.

חמשים שנה אח"כ התחילו שבי הגולה לבנות את הריסותיה בימי דריוש מלך פרס הונך בית המקדש, ונחמיה בנה את חומות העיר על יסוד חומותיה, שהיו לפני החורבן, למרות המעצורים

והמכשולים ששמו אויבי היהודים, השומרונים העמונים והערבים, בעבודתם. כל העם השתתף בעבודת מצוה זו, ולכן נגמר תקון החומה במשך חמשים ושנים יום, והעיר רחבת ידים וגדולה והעם מעט בתוכה ואין בתים בנויים" (נחמיה ה, ד), וישבו שרי העם בירושלם ושאר העם הפילו גורלות להביא אחד מן העשרה לשבת בירושלם עיר הקדש. במתנדבים האלה נושבה העיר מחדש (נחמיה יא, א—ב), ולאט לאט שבה להיות המרכז המדיני והדתי של עם ישראל. מאה ושנים עשרה שנה אח"כ פתחה העיר את שעריה לפני אלכסנדר מוקדון (332), אך הוא לא נגע בקדושתה. בימי ממשלת בית תלמי על ארץ יהודה תקן שמעון הצדיק, הכהן הגדול, את בדק הבית ויחזק את חומותיו ע"י בנין חומה חדשה גבוהה מאד וגם את חומת העיר בצר (חשמונאים א, א—ד), ובמשך כל ימי ממשלת בית תלמי היתה העיר שקטה ושלוה. אולם מזמן שהתחילה המלחמה בין מלכי מצרים ובין מלכי סוריה סבלה ירושלם נוראות. אנטיוכוס אפיפנס שלל את אוצרות בית המקדש ויטמאו בשקוציו, ונציבו אפולוניוס הרס את העיר, הרג רבים מיושביה ויאחו במצודת אקרה, שהיתה מצפון למקדש. יהודה המכבי שחרר את ירושלים מאת הסורים ויעל מעוטר בזר הנצחון על הר ה' ויפנהו ממפולת החורבן ויטהר את בית המקדש משקוצי הסורים ויבן בו מזבח לה' (ג'א תקצ"ה=155 לפה"ס). הוא בנה גם חומה גבוהה מסביב להר הבית. במשך מלחמות החשמונאים צר אנטיוכוס איפטור בכלי משהית על ירושלים, והעיר לא נמסרה בידו עד שיושביה הרעבו. למרות הברית שנכרתה ביניהם צוה איפטור להרוס את חומת ציון (חשמונאים א, ו). יונתן שב וכבש את העיר ובנה בה חומה חזקה מסביב להר ציון (חשמונאים י, יא). כן בנה גם חומה בין העיר ובין מצודת אקרה, שבה עוד היה חיל המצב הסורי, אשר מסר את עצמו אחרי כן בידי שמעון. המצודה נהרסה וירושלם היתה למושב למושלים מבית החשמונאים (ג'א תר"ט=141 לפה"ס). בזה נשמדה שארית הסורים, והשפעת

המתיונים עברה והלפה. שמעון השפיל את הגבעה, אשר עליה עמדה מצודת אקרה, למען יהיה המקדש גבוהה ממנה, ומבצר חדש אשר נקרא בשם בָּרִים (הבירה) הקים מצד צפון־מערב לבית ובו קבע את מושבו. שמעון השלים גם את בנין החומה החדשה (קדמוניות א, 10, 13). אחריו בנו החשמונאים את ארמונם הגדול ממערב למלוא, אשר ממנו היה המראה יפה על הר הבית. בימי יוחנן הורקנוס עלה על העיר אנטיוכוס סידטס וירעיבנה ויפרוץ פּרִץ בחומתה, ויוחנן הורקנוס מסרה לו בתנאים נוחים (ג"א תרכ"ו = 134). אחרי שללו את כל הנמצא בקבר דוד, שב אנטיוכוס אל ארצו, אך יוחנן שב ויתקן את החומה. מלחמת האחים בין הורקנוס השני ואריסתובול השני נתנה לרומא את ההזדמנות להתערב בעניני ארץ־יהודה, ופומפיוס עלה בשנת ג"א תרצ"ו (63) על ירושלים. במשך שלשה חדשים צר עליה ותקפה מצד מקום המקדש, אשר מצפון לו היו מגדלים חזקים ותעלה (שעקבותיה עודם נכרים עד היום). היהודים הגנו בנבורה על העיר ועל בית המקדש, אולם הרומאים מלאו ביום שבת אחד את התעלה ובאמצעות סֶכר הדרו אל מקום המקדש ויהרגו באכזריות נוראה שנים עשר אלף איש. פומפיוס נכנס אל קודש הקדשים, אבל לא ננע באוצרותיו. לעומת זה שלל אותם קרסוס, שבא שנים אחדות אח"כ.

בשנת ג"א תשכ"ג (37) כבש הורדוס האדומי את העיר בעזרת חיל רומא, והרומאים בהתמרמרותם על היהודים, שהגנו על העיר בקנאות נמרצת, עשו בהם טבח גדול. מצודת ברים עמדה עוד זמן רב בפני הכובשים. הורדוס שמלך מעתה בירושלם בנה חומה חזקה מסביב לעיר ואת העיר יפה בבנינים נהדרים ועל הר הבית הקים היכל תפארת לה', שעלה ביפיו על היכל שלמה. הוא בצר גם את מצודת ברים, שהגנה על מקום המקדש, ויכנה בשם אנטוניה לכבוד אנטוניוס מטיבו. בעיר העליונה בנה לו ארמון נהדר ויפארהו באולמים ולשכות, באולמי־עמודים

והצרות, שהיו מקושטים באורנמנטיקה נפלאה, וגם תיאטרון רומי הקים שם. בצפון החומה הישנה הקים שלש מצודות גדולות וחזקות שקראן בשמות היפוקוס, פואל ומרים. הוא בנה גם בית-מועצה ואת הזירה קסיסטוס, שהיתה מוקפת אולמי-עמודים ושמשה למשחקי התעמלות.

ירושלים עם ארמנותיה והיכליה, חומותיה הבצורות ומגדליה הגבוהים עשתה אז בל"ם רושם נהדר על כל רואיה, והעיר היתה הומיה מהמון אנשים רב, ביהודי בשלש הרגלים, כאשר עלו אליה היהודים מכל קצוי הארץ לחוג בה את הגיהס. לפי דברי יוספוס צוה פעם נציב רומא לספור את הכבשים שהובאו לירושלם לקרבן הפסח, והמספר הגיע עד 270.000 כבש, שהספיק ל-2,700.000 איש.

בהתרבות תושבי העיר הלך והתרחב הפרור הצפוני מהוץ לחומה, והמלך אנריפס הראשון בנה סביבו חומה חדשה, היא החומה השלישית אשר נמשכה הרחק לצד צפון. החומה הזאת שעליה היה להגן על העיר מצד צפון, מקום שחסר שם מחסה טבעי לעיר, היתה חזקה ביותר. בנינה היה בנין אבנים גדולות מאד ובו היו תשעים מגדלים, שהגדול בהם היה מגדל פספינוס בפנה הצפונית-המערבית. גבהו הגיע למעלה משלשים מטר, והוא עמד בנקודת העיר הגבוהה ביותר (789 מ' מעל לפני הים).

ככה מתאר יוספוס (מלחמות ה', 4) את ירושלם ואת חומותיה לפני החורבן:

שלש חומות, חומה לפנים מחומה, סבו את ירושלם במקומות אשר לא יסוכוה נאיות עמוקים, כי במקומות ההם לא היתה לה רק חומה אחת... העיר כלה נוסדה על שתי נבעות מקבילות אשה אל אחותה וניא נדול מספיד ביניהן, הנבעה האחת גבוהה ורחבת ידים מהשניה ועליה נבנתה העיר העליונה, ובכלל חזקתה קרא לה המלך דוד בשם מצודה, ואנחנו נקרא לה בשם השוק העליון; הנבעה השנית שפלת קומה היא מהראשונה ונקראת בשם אקרה ועליה נבנתה העיר התחתונה ותכונתה כחצי אגן הסהר, ולמולה תתנשא עוד נבעה שלישית אשר שפלה היא גם ממנה. לפנים הספיד גיא עמוק בין נבעת העיר העליונה ובין נבעת העיר התחתונה, אך מלכי בית החשמונאים סתמוהו וימלאוהו עפר לחבר כזה את העיר עם המקדש...

גיא טירופיון, הוא הגיא אשר אמרנו כי הוא הפריד בין העיר העליונה ובין העיר התחתונה. נסוב הוא והתפשט עד מי השילח... מחוץ לעיר נאיות עמוקים מאד לרגלי שתי הנבעות ההן, אשר צלעותיהן זקופות מאד, ואיש לא יוכל לעלות עליהן. אחת משלש החומות ההן עתיקה לימים היא, והיא בנויה על הר ציון, הר רם ונשא, אשר לרגליו רובצת תהום רבה, והיא היתה בצורה ועשויה לכלי חת מפני כל אויב. המלך דוד בנה אותה ושלמה בנו וכן גם כל המלכים שקמו אחריהם הוסיפו לה עז ותעצומות... ראשיתה בפאת צפון ממנדל היפיקוס ותשתרע עד מנדל קסיסטוס ומשם גסבה דרך בית המועצה ותגיע עד אולם בית-המקדש המערבי. צדה השני (המערבי) החל גם הוא ממנדל היפיקוס וימשך עד בית-זואה ומשם עבר עד שער הנזירים. משם נטה לפאת תימן אל מי השילח ומשם נסב קדמה אל ברכת הדגים, אשר עשה שלמה, ויפן עד המקום הנקרא עפל ויכל אצל אולם המקדש בפאת מזרח.

החומה השנייה צעירה לימים מהראשונה וראשיתה משער החומה הישנה הנקרא בשם נַנְת ותקיף את נבעת אקרה בצדה הצפוני ומשם תעבור נגבה עד מצודת אנטוניה.

החומה השלישית תתחיל גם היא כחומה הישנה ממנדל היפיקוס ותשתרע צפונה עד מנדל ססיפינוס ומשם עד נוכח קבר הילני המלכה (קברי המלכים), ומשם תפנה על יד שער הפנה ומצבת הכובסים ותפגע בחומה הישנה ותכל אצל נחל קדרון. את החומה הזאת בנה אנריסס המלך לעיר החדשה, אשר עד הימים ההם היתה עיר פרוצה בלי חומה.... העיר החדשה בנויה על נבעה שלישית שנקראה ביציאת ונשקפת מעל מצודת אנטוניה, וגיא עמוק יפריד ביניהן.... עומק הגיא ההוא הגביה עוד יותר את גובה המנדלים הגבוהים אשר נבנו על מרום חומת העיר החדשה.... אבני החומה היא היו גדולות מאד, עשרים אמה אורך כל אבן ועשר אמות רחבה, ובמלאכה נפלאה התלכדך אשה באחותה ותהיינה חזקות מוצקות במאד מאד, עד כי כל מכונית הברזל התפוצצו עליהן ולא יכלו להסיע אבן מאבן ולהתיק צור ממקומו. עובי החומה היה עשר אמות, ומי יודע עד מה היתה קומתה, לולא ירא אנריסס מהקיסר וחדל מבנות אותה, אמנם היהודים התאמצו אחיכ והתחזקו לבנות את החומה בידים חרוצות, ובכל זאת לא הצליחו לרומם אותה כי אם עשרים אמה וסנותיה שתי אמות ומעקה שלש אמות, עד כי כל נבחה היה חמש ועשרים אמה.

על החומה השלישית ההוא התנוססו מנדלים גבוהים אשר רחבם עשרים אמה ונבדם עשרים אמה, המנדלים היו מרובעים וחזקים כחומה, שנבנו עליה.... על המנדלים ההם סמעל התנשאו אולמים רחבי ידים המלאים תפארת כל יופי וחמדת כל עין, וממעל להאולמים ההם נבנו היכלי עונג מפוארים בכל פאר והדר, גם היו שם בורות נפלאים להקות מי נשמים בתוכם, ומדרגה מרווחה היתה לכל אחד מהם, תשעים מנדלים חזקים כאלה התנוססו על החומה השלישית הזאת, אשר הקיפה את העיר החדשה, ובין כל מנדל ומנדל היה רִיח של מאתים אמה. על החומה התיכונה לא היו בלתי אם ארבעה עשר

מנדלים ועל החומה הישנה היו ששים מנדלים כאלה. הקף כל העיר היה שלשים ושלשה סטדיונים (במעט יותר משה ק"מ). אמנם כאשר נפלאה החומה השלישית בעיני כל רואיה, נפלא עוד יותר הימנה המנדל הרם אשר נבנה מצדה הצפונית-המערבי ואשר נקרא בשם ספּיניוס, כי נבהו שמונים אמה, והעומד על מרום קצו בצאת השמש וראו עיניו את ארץ ערב ואת קצות גבולות ארץ יהודה עד הים.... נוכחו על החומה הישנה היו עוד שלשה מנדלים, אשר בנה איתם המלך הורדוס בכל עושר כבוד מלכותו ובכל יקר תפארת גדולתו ואשר בכל קצוי תבל לא היו כמוהם.... את המנדל הראשון בנה לכבוד היפיקוס ידידו אשר נפל במלחמה למענו ויקרא שמו בשם ידידו זה. את המנדל השני יסד לכבוד פזאל אחיו, אשר נפל גם הוא בידי אויביו, ויקרא שמו פזאל בשם אחיו. ואת המנדל השלישי בנה לכבוד מרים אשתו ויקרא אותו על שם אהובת נפשו ההיא.

מנדל היפיקוס היה רבוע, חמש ועשרים אמה רחבו וחמש ועשרים אמה ארכו ושלשים אמה קומתו. כל אבניו היו מרובעות ומגוררות במנרה, עד כי הבריקו כאבני ברקת. על גגו ממעל נבנה מקום מקוה מי גשמים, אשר נבהו היה עשרים אמה, על המקוה הוא נבנה היכל גדול בעל שתי קומות ונבהו חמש ועשרים אמה ובתוכו חדרים רבים גדולים ורחבים, ועל כל הבנינים ההם היו מנדלים בני שתי אמות ופנות גבוהות שלש אמות, עד כי כל קומת המנדל היתה כשמונים אמה. המנדל השני הנקרא בשם פזאל רחבו ארבעים אמה, גם ארכו ארבעים אמה וגם מִפְדּוֹ היה כארבעים אמה בנובה. על ראש מסדו התנשא עוד מנדל אחד אשר בתוכו היכלי חמד וארמנות נהדרים. גם בית רחצה היה שם. ראשו היה מפואר עוד יותר מראש מנדל היפיקוס ומנדלים קטנים ופנות יפות כללו את יפיו. גובה כל המנדל היה כתשעים אמה, ומחוץ נדמה כמנדל-המאור אשר על הָאֵי פָרוֹס אצל אלכסנדרוה, אך היקפו רב ממנו... המנדל השלישי, הנקרא על שם מרים אשת הורדוס, נבהו עשרים אמה, גם ארכו ורחבו עשרים אמה. על ראשו התנוססו היכלי מלך נהדרים ומפוארים מההיכלים אשר לשני המנדלים הראשונים... וגובה המנדל השלישי הזה חמש ועשרים אמה.

שלשת המנדלים הרמים והנשאים ההם נבנו על ראש החומה הישנה אשר גם היא נבנתה על ראש נבעה רמה ונשאה, וממעל לרמה תשא גם היא את ראשה עד רום שלשים אמה. וכאשר נשתומם על גובה קומתם כן נשתומם על גודל אבניהם, כי לא מאבני השדה או מסלעי ההרים נבנו המנדלים ההם כי אם ממטילי אבני שיש לבן אשר אורך כל אבן עשרים אמה, רחבה עשר אמות ועביה חמש אמות וכל האבנים ההן התלכדו אשה באחותה בחכמה גדולה, ובמלאכה נפלאה מאד, עד כי נראו המנדלים ההם כאלו נוסדו מאבן אחת הצומחת מהאדמה. כל טיח וטיח לא נראה בין האבנים האלה. המנדלים ההם נבנו על פאת החומה הצפונית ומכפנים הם מחוברים להיכל המלך הורדוס, אשר נבנה בהוד פלא ואשר ילא כל עט וספר לתארנו.... מסביב להיכל ההוא היתה חומה רמה ובצורה, שלשים אמה

קומתה ועליה מגדלים יפים מאד, אשר מדה אחת וְרוח אחד בין איש לרעהו... אולמים רבים ותאים ולשכות עם אולמי-עמודים המים מחמדי בת עין היו להיכל ההוא, מסכיב להיכל היו קרים נרחבים עם פרדסים, שבהם גדלו עצי עדן שונים, ביניהם מסלות להולכים לשוח שם ועל יד המסלות ברכות מים וסכיב להן בנינים נחמדים למראה, אשר מהם יזלו המים אל הברכות, ועל הברכות ארובות יונים לרוב.

זו היתה תכנית העיר וזו תבנית חומותיה, כאשר צר עליה שיטום, וגבורי ישראל הגנו עליה בגבורה נפלאה ובקנאה נמרצת. שיטום תקע את מחנהו במישור ובהר אשר מצפון ומצפון-מזרח לעיר, הרומאים לכדו בראשונה את החומה הצפונית והעיר החדשה ביצתא (י"א אֵיר) וגבורי היהודים הציתו אש במגדליה ויסוגו אחור אל החומה התיכונה. שיטום צוה להרוס את החומה הצפונית ולבנות מסביב לעיר סוללה באורך 39 סטדיונים. בהיות העיר סגורה ומסוגרת מכל הצדדים, פרץ בה הרעב, אשר הפיל הללים רבים בקרב היהודים. בראשון לחודש תמוז נפלו החומה השניה ומצודת אנטוניה. מלחמה קשה התלקחה אצל שערי הצר בית המקדש. ב"ז תמוז חדלה העבודה בבית המקדש, בכ"א—כ"ח תמוז נשרפו אולמי העמודים של הבית ויעלו באש. בתשיעי לחי אב הסתערו היהודים בפעם האחרונה על הרומאים, אבל לא הצליחו, ואנשי חיל הרומאים הציתו אש בבית המקדש, אשר נשרף כלו. בה בשעה שהעיר התחתונה עלתה באש, הצליח עוד מספר קטן של גבורים לעלות על העיר העליונה ולהגן עליה, עד שסוף סוף נפלה גם היא בידי הרומאים (ח' אלול). על פי מצות שיטום לא הרסו הרומאים את המצודות היפיקוס, פזאל ומרים, וגם את החומה המערבית השאירו. ככה היתה ירושלם לְעִי-מפלה וכל יושביה ומגיניה, פליטי הרעב, החרב והאש, לוקחו בשבי ע"י הרומאים. את הלוחמים תלו על עץ ואת יתר השבויים מכרו לעבדים או שלחום לרומא, למען יפארו את מסע הכבוד של שיטום ויעניגו את תושבי רומא ויתר הערים במשחקי ההתאבקות בזירות. חללי הרעב, המגפות והחרב בירושלם עלו למספר של 1,100,000 מלבד

97,000 האנשים שנלקחו בשבי. צרות המצור והרדיפות מצד נציבי רומא לא יכלו לדכא את רוח החופש של היהודים ואת שנאתם לרומאים. בר־כוכבא כבש מאת חיל המצב הרומי את מצודת ירושלם, ואחרי אשר שלח אדרינוס חיל גדול להלחם ביהודים, עצרו הם כוח להתבצר בביתר ולעמוד בפני חיל רומא כשנתים ומֶחֶצֶה. כאשר הכניע אותם אדרינוס, צוה לנתוץ את שרידי החורבות אשר נשארו מימות טיטוס ולהעביר את המחרשה על יסודות ההיכל לאות שלא יקום עוד. על חורבות ירושלם היהודית בנה עיר חדשה ויקרא לה בשם קולוניה איליה קפיטולינה (Colonia Aelia Capitolina) או, בקיצור, „איליה“ (135 אהה"ס). בשם הזה נקראה עד ראשית המאה השמינית. על הר הבית בנה מקדש לאילי יופיטר קפיטולינוס והקים בו את פסל האליל הזה ואת פסלו הוא. הוא הקים גם מחדש את חומות העיר על יסודות החומות העתיקות, רק בדרום היה כנראה קו החומה החדשה קרוב לקוה של החומה הנוכחית, באופן שהחלק הגדול של הגבעה המערבית ושל העפל נשאר כבר אז מחוץ לעיר. על היהודים אסר בעונש מות לנשת אל העיר.

קונסטנטיין הגדול, קיסר ביצנין (ד"א עב—צז = 312—337), אשר קבל עליו את הדת הנוצרית ויעשנה לדת המדינה, עשה את ירושלים לעיר שְׁפֵלָה נוצרית ולמרכז לתעמולה הנוצרית כנגד היהודים.

יוליאנוס קיסר (ד"א קכא—קכג = 361—363), אשר הנוצרים כנוהו בשם הכופר, הטח חסד ליהודים וירשה להם גם לבנות מחדש את בית המקדש. אולם הם יכלו לעשות רק נסיון קטן, כי במות הקיסר הזה התחילו הרדיפות מחדש, ויהודה נתרוקנה מהיהודים כמעט לגמרי. הקיסרים הביצנטיים וביחוד יוסטיניאן הרבו לבנות בה מנזרים, בתי תפלה ובתי הכנסת אורחים בשביל העולים הנוצרים, שהרבו מאז לבוא ממרחקים לארץ הקדושה. לפי תכנית העיר ירושלם במפה המְשׁוּפָצֶת (מהמאה החמשית), שמצאו

במידבא, ולפי הודעות הסופרים הנוצרים עד המאה התשיעית אספה אז החומה אל תוכה גם את השילח ואת כנסית הר-ציון, הוא המקום, שבו מראים היום את קברי מלכי בית-דוד. מכאן שלפני המאה החמשית נבנתה החומה הדרומית על יסודות החומה העתיקה.

בשנת ד"א שע"ד (614) כבש כוסרוס מלך פרס את ירושלים. כעבור ארבע עשרה שנה שב אליה הירקליוס קיסר ביצנין, אבל רק לזמן קצר. כי בשנת ד"א של"ז (637) נכנס אליה הכליף עמר בראש צבאו המנצח. מאז היתה ירושלים לעיר מוסלמית. בהכנסו אל העיר צוה הכליף מיד לנקות את הר הבית מהאשפה, ששפכו עליו הנוצרים במשך שנים רבות, ולבנות עליו מסגד. הכליפים הרשו לתושבי העיר לחיות עפ"י דתיהם ומנהגיהם והרימו מהם רק מס לגלגולת. בסוף המאה השביעית הכריז הסולטן האמוי עבד אל-מלך את ירושלים לעיר קדושה למוסלמים ויקרא לה בשם "בית אל-מקדס" (בית המקדש) או בקצור "אל-קדס" (הקדושה), ויבן על הר המוריה את שני המסגדים הגדולים העומדים שם עד היום. הסופר הערבי מג'יר א-דין, שכתב את תולדות ימי ירושלים, מספר שהסולטן הזה מנה עשר משפחות יהודים למשרתי החרם לכבדו ולטהרו, ויפרו וירבו ויהיו לעשרים משפחה. וכן שם מהיהודים לעשות כוסות, נרות ומנורות ולהכין פתילות וכו"ב להחרם ויפטר אותם ואת בניהם אחריהם מכל מס. אולם הסולטן האדוק עמר בן עבד אל-עזיז לקח את המשרה הזאת מידם וישימנה על עבדי החרם המוסלמים. בשנת ד"א תשכ"ט (969) נפלה ירושלים בידי הכליפים הפטמיים מושלי מצרים, ובשנת תתל"ז (977) היתה לשלל לתורכים הסלג'וקים. אחרי אשר א"י נכבשה בשנת ד"א תתנ"ו (1096) ע"י צבאות הסולטן המצרי אל-מסטל, פתחה ירושלים את שעריה לפני האמיר אפת'ה'ר א-דול'ה ד"א (תתנ"ח = 1098), שנה אחת לפני הפבשה ע"י הצלבנים.

בהכנס הנוצרים אל העיר, בחמשה עשר לח' יולי ד"א תתנ"ט (1099), עשו טבח נורא ביהודים ובמוסלמים. אחרי מות גוטפריד מבויון, שקבל את התואר "מגן הקבר הקדוש", כונן אחיו בֶּלְדִּין את "ממלכת ירושלם" בשנת ד"א תת"ס (1100), שהתקימה עד שצלח א-דין נצח את הצלבנים במערכה שעל יד חטיין (תתקמ"ז = 1187). מאז שבה ירושלם להיות עיר מוסלמית ובתי התפלה של הנוצרים נהפכו למסגדים, אבל הסולטן הגן על הנוצרים.

בראשית הַסֵּד הממלכה הלטינית, ממלכת ירושלם" אנו מוצאים שוב את דרום ההר המערבי מחוץ לחומה, והשנוי הזה נעשה או ע"י אורטוק התורכי בהלחמו על מצרים או ע"י הסולטן המצרי בעלות הצלבנים על העיר.

בימי ממשלת הצלבנים היה הישוב היהודי בירושלם מצער מאד. ר' בנימין מטודילה מצא"ב (ד"א תתקל"א = 1171) רק 200 יהודים, אשר ישבו בקרבת "מגדל דוד" (מגדל פזאל בחומה המערבית) ועסקו ברובם במלאכת הצביעה. זמן קצר אח"כ גורשו כל היהודים מירושלם ולא נשאר בה בלתי אם אחד. צלה א-דין הרשה ליהודים לשוב ולהתישב בעיר זו ונתן להם זכויות רחבות (ראה ע' 86). הוא בצר את העיר, כדי להגן עליה בפני הנוצרים במסע הצלב השלישי ויבן מסביב להחומות בצורות וחזקות מאד. אולם הסולטן מֶלֶךְ אל-מַעַזִּם צוה להרסן (ד"א תתקע"ט = 1291), פן יכבשו הצלבנים את העיר ויתבצרו בה. עשר שנים אח"כ נמסרה העיר בידי הקיסר הגרמני פרידריך השני בתנאי שחומותיה לא תבנינה שוב, אבל האבירים הפרנקים לא מלאו אחרי התנאי הזה. פרידריך שם בכנסית הקבר הקדוש את כתר מלכות ירושלים על ראשו, ומאז נשאו קיסרי גרמניה (משנת 1804 קיסרי אוסטריה) גם את התואר "מלך ירושלם". בשנת ה"א ד' (1244) החריבו התורכים הכרזמיים את העיר, אולם צלה אל-איובי, נכדו של צלה א-דין, גרשם מן העיר ויתקן את חומותיה (ה"א ז = 1247). המונגולים עלו עליה ובראשם הח'ן הולונגה ויחריבוה עד היסוד (ה"א כ = 1260), והעיר

נשארה שממה מאין יושב, עד שהסולטן בִּיברם ממצרים גרש את המונגולים מן הארץ. הרמב"ן יסד מחדש את הישוב היהודי בעיר הקדושה בשנת ה"א כ"ז (1267) ראה ע' 87.

בשנת רע"ז (1517) נפלה ירושלם בידי התורכים, וסלימן המפואר בנה את החומה ההרוסה בשנות רצ"ו – רצ"ט (1536–1539), ומאז עשו בה אילי הארץ העריצים כבתוך שלהם. משנת שפ"ה (1625) הביא הרשע אבן פרוה' שוֹפָה על יושביה והרס ביהוד את ישובה היהודי [ראה ע' 91]. בעלות נפוליון בונפרטה על א"י (תקנ"ט = 1799) אמר לכבוש את ירושלם, אבל הוא בטל את כונתו זאת, אחרי שלא הצליח לכבוש את עכו. תושבי ירושלם, שלא יכלו לשאת בעול המסים, התקוממו בשנת תקפ"ד (1824). עבד-אללה פשה, פחת עכו, צר אז על העיר שבועות אחדים ויזר עליה, אולם סוף סוף השלימו אתה התושבים ויפתחו לו את שערי העיר. בעלות אברהים פשה על א"י (תקצ"א = 1831) מסרה ירושלם את עצמה בידיו. בפרוץ מרד הערבים בעיר בשנת תקצ"ד (1834) דכאהו אברהים פשה בידו החזקה כעבור שלשת ימים וישיב בה את המנוחה. בשנת ת"א (1841) שבה הארץ לידי הסולטן התורכי עבד אל-מג'יד, אשר הנהיג תקונים רבים בהנהגת הממשלה. מאז הלכה ירושלם והתפתחה והתרחבה ותהי בעשרות השנים האחרונות לעיר גדולה ויפה. בערב חנוכה תרע"ח (ט' לח' דצמבר 1917) כבש הצבא הבריטי את העיר. על אודות התפתחות הישוב היהודי בירושלם ראה ע' 92–97.

הטופוגרפיה של ירושלם הנוכחית ותושביה.

ירושלם עומדת במצב גיאוגרפי אֵיתָן על רמת-שֵׁד גבוהה על אם הדרך העובר לאורך הארץ מצפון דרומה. היא עיר הרים סביב לה, שהעליה עליהם קשה מכל העברים. היא נמצאת ב- $31^{\circ} 47'$ במעלות הרוחב הצפוני וב- $35^{\circ} 15'$ במעלות האורך המזרחי (מגרינויטש). גבהה מעל פני ים התיכון הרחוק ממנה 52 ק"מ מגיע בהר-המוריה ל-744 מ' ובפנה הצפונית

המערבית של חומת־העיר (ע"י משרד הדואר והתלגרף) ל-789 מ', היא הנקודה הגבוהה ביותר של העיר העתיקה, והיא נמצאת 1180 מ' מעל פני ים-המלה הרחוק ממנה 22 ק"מ. ירושלם הנוכחית בנויה על חורבות העיר העתיקה. היא מוקפת חומה גבוהה 12 מ', שבה 34 מגדלים. לחומה צורת רבוע עקום בהקף ארבעה ק"מ בערך, ואפשר ללכת סביבה בשעה ורבע.

בחומה שמונה שערים: במערב שער יפו (בב אל ח'ליל = שער חברון, יען שממנו יוצא הדרך לצד שמאל גם לחברון, תכ' ו/7), בצפון: 1. השער החדש (אל־בב אל־ג'דיד), שנבנה בזמן החדש (תכ' ו/6), 2. שער שכס (בב אל־עמוד = שער העמודים, על שם העמודים הבנויים בחזית הפנימית של השער הזה), האירופים קוראים לו שער דמשק והיהודים שער שכס, יען כי ממנו יוצא הדרך לשכס ולדמשק (תכ' ו/5), 3. שער הורדוס (בב א־זֶהֶרָה = שער הפרחים, על שם פתחי הפרחים אשר באחדות מאבני מגדל השער הזה, תכ' ה/5); במזרח: 1. שער האריות, ע"ש שני זוגות האריות (סמל הסולטן סלימן) הבולטים מאבני החומה משני צדי השער (בב אל־אֶסְבַּט = שער השבטים, תכ' ד/6) והמוסלמים כנוצרים יקראוהו גם בשם בב סְתָנָא מְרִים (שער מרים אם ישו), על היותו סמוך לקברה של מרים בנחל קדרון, 2. על הר המוריה שער כפול סתום בשם שער־רחמים (בב א־תּוֹפָה = שער התשובה או בב א־צ'הריה = שער גב־ההר) והנוסעים הנוצרים קוראים לו שער־הזהב (תכ' ו/6); בדרום: 1. שער האשפות (בב אל־מְעִרְבָה, ע"ש המערבים היושבים ברובע הקרוב לשער הזה) או השער הקטן (תכ' ה/8), 2. שער ציון (בב א־נְפִי דְאֹד = שער הנביא דוד, תכ' ו/8) ע"ש קברות מלכי בית דוד הנמצאים לפי המסורה העממית מחוץ לעיר ממול לשער הזה, רחובות העיר בפנים החומה צרים וברובם עקומים ומפותלים ורצפתם גרועה. יש שהרחובות הם אפלים, בהיותם מכוסים בכפות אשר עליהן יעמדו עפי"ר בתים, שני רחובות ראשיים,

העוברים בעיר לארכה ולרחבה והותכים זה את זה, מחלקים את העיר לארבעה רובעים. הרחוב היוצא משער שכם ועובר דרומה מפריד בראשונה בין הרובע המוסלמי בצפון־מזרח ובין הרובע הנוצרי בצפון־מערב, ובהמשכו הדרומי עד צאתו אל שער ציון הוא מפריד בין רובע היהודים בדרום־מזרח ובין רובע הארמנים בדרום־מערב. וכן גם מפריד הרחוב שראשיתו בשער יפו וסופו בשער המערבי של מקום המקדש (בב־א־סֶלְסֶלָה) בין הרובע הנוצרי להארמני ובין היהודי להמוסלמי.

כל הבתים בנויים אבנים וקירותיהם ככפותיהם עבים מאד. גנותיהם מרוצפים באבני רצפה ובאמצעם תתנוסס עפ"י רוב כפה עגולה. גנות רבים מוקפים מעקות בנויים. בצדי גנות הבתים אפשר להתהלך ולהנות מהמראה על פני העיר. הבתים כל כך קרובים זה לזה, עד שאפשר לקפוץ מנג האחד על השני ולעבור באופן כזה על שורה שלמה של גנות הבתים. החדרים מרוצפים באבני רצפה או במַלְט מוקשה וחֶלֶק כשיש. הדירות מסודרות מסביב להחצר. בחצר נמצא בור, אשר אל תוכו נקוים מי הגשמים הורדים מהגנות ומהחצר. אל הקומות העליונות עולים במדרגות הבנויות בחוץ תחת כפת השמים.

ירושלם החדשה, אשר נבנתה בששים השנים האחרונות, משתרעת בעקר במישור אשר מצפון לעיר העתיקה וממערב לה על יד הדרכים המובילים ליפו, להברון ולשכם. שטחה גדול פי ארבעה משטח העיר העתיקה, רחובותיה רחבים וישרים ובתיה הגדולים בנויים בטעם אירופי. בין קבוצות הבתים ישנם גנים, חורשות עצי זית ושדות תבואה. שער יפו ושער שכם מתוכים בין התנועה בעיר הישנה והחדשה. רחוב יפו הוא מרכז התנועה המסחרית, ועל ידו עומדים בְּתֵי המסחר הגדולים, הבנקים בתי המלוך, העירייה ובית הדואר והתלגרף. הישוב היהודי החדש מתרכז גם הוא בעיר החדשה. בה נמצאות יותר מחמשים שכונות

היהודים, בתי הספר ושאר מוסדות ההשכלה, בתי החולים ויתר מוסדות החסד. בה נמצא גם הישוב האירופי, משרדי הממשלה, משרד ועד הצירים, הקונסיליות, מנזרים ובתי נכאת. ירושלם היא מרכז הממשלה של ארץ-ישראל ובה מושב ההנהגה הציונית של הארץ, אשר בה מתרכזים משרדיה השונים. עניני העיר נחתכים ע"י מועצת העיריה המרכבת מששה חברים מבני הדתות השונות ובראשה עומד ראש העיר.

מספר יושבי ירושלם עולה לערך 55,000 נפש, מהם 32,000 יהודים, 10,000 מוסלמים, 13,000 נוצרים (לפני המלחמה ישבו בה 80,000 נפש, מהם 50,000 יהודים). בראשית המלחמה יצאו רוב היהודים נתיני הארצות האויבות לתורכיה את הארץ, ובמשך המלחמה מתו רבים ברעב ובמגפות. עכשיו הולך וגדל מספרם ע"י שבי הגולה ועולים חדשים.

יהודי ירושלם נחלקים לעדות שונות לפי הארצות שמהן באו. העדה הגדולה ביותר היא האשכנזית. אל העדה הספרדית נספחות גם עדות המערבים (מרוקנים), הגורזים, התימנים, הבוכרים, הפרסים ועדת ארם-צובא. בועד העיר ליהודי ירושלם מאוחדות כל העדות הללו. חלק גדול מהאשכנזים לא נספח אל-ועד העיר הזה וייסד לו לעצמו את ועד-העיר לקהלת האשכנזים. רבני האשכנזים והספרדים מאוחדים במשרד הרבנות. רב כולל, שכל העדות ושדרות העם יכירו בו, אין בירושלם.

מוסדות היהודים.

המוסד הראשי הוא ועד הצירים לארץ-ישראל. הוא נוצר אחר הצהרת בלפור, שנתנה בשנים לחודש נובמבר 1917 להסתדרות הציונים על שם הלורד רוטשילד בלונדון (ראה ע' 101). תפקידי הועד הם כלפי חוץ: להיות בא-כח היהודים בא"י לפני הפקידות הבריטית; כלפי פנים: לרכז ולסדר את עבודת הסיוע לעניי הארץ ולהשיב את הגולים לארצם, לעזור

להתפתחות המושבות ולארגון הישוב היהודי, לעזור ולסיע למוסדים הקיימים, להקים את הריסות המלחמה, לסדר ולנהל את הגירת היהודים אל הארץ וגם ליסד אוניברסיטה עברית בירושלים. נשיא הועד הוא הד"ר חיים ויצמן ומנהלו מר מ. מ. אוסישקין.

מחלקותיו הן:

המחלקה המדינית.

- לעניני הבריאות.
- לעניני ההשכלה וההנוף.
- להתישבות והקלאות.
- לתעשייה ועבודות צבוריות.
- לקרקעות.
- למסחר, לאינפורמציה וסטטיסטיקה.
- למשפטים.

(משרדו ברחוב יפו, מול גן העיר וקרוב לבית הדאר והתלנרף). מוסדות צדקה מלבד מספר של שכונות מיסודם של הכוללים וחסד. ובתים של עזבונות המוקדשים לדירות לעניים (בתי מחסה בפנים העיר על יד החומה הדרומית-המזרחית, שכונת האונגרים, בתי ורשא, בתי-נתן, בתי מנדל רנד, שכונת כנסת ישראל וכו') ישנן קפות-תמיכה שונות (ועד הסיוע וכו').

תחנת הבריאות העברית, נוסדה בשנת 1912, מוסדות לבריאות.

מחלקותיה הן: למלריה, למהלות העיניים

ולבקטריולוגיה (מול הומת העיר הצפונית, קרוב לשער החדש, תכ' 82).

מכון פסתור, נוסד בשנת 1913, מחלקותיו הן: לכלבת,

לסרולוגיה ולהרכבת אבעבועות (בבנין תחנת הבריאות).

בית החולים, מאיר רוטשילד, נוסד בשנת 1854 ועבר בשנת

1918 לרשות "הדסה" (רחוב הקונסולים, תכ' ח/5). בית החולים

הזה הוא עכשיו הגדול ביותר בירושלם ומכיל את כל מחלקות הרפואה.

בית החולים "שערי צדק", נוסד בשנת 1902 ע"י ועד אשר

בפרנקפורט ע"נ מאיז ובאמשטרדם (בנין נהדר ברחוב יפו, תכ' כל/4).

בית החולים „בקור חולים“, נוסד בשנת 1858 על ידי יהודי ירושלים, (בעיר העתיקה סמוך לרחוב חב"ד. בנינה החדש נמצא מחוץ לעיר, תכ' ט/5).

בית החולים „משגב לדך“ נוסד בשנת 1874 ע"י יהודי ירושלים (בעיר העתיקה, ברחוב מִידָן אצל בתי-מחסה, תכ' ה/8).
בית מרפא לעינים, נוסד בשנת 1918 (ברחוב יפו, אצל גן העיר, תכ' 71).

הישוב הישן היה מיוסד כלו על מוסד „החלוקה“. העדות ומוסדותיהן הצבוריים היו מתכללים מכסף התמיכה, שהיה בא מאחינו שבח"ל. גם בטרם שנוסדה פה עדה אשכנזית, היתה עדת היהודים מקבלת את תמיכתה מארצות אפריקה הצפונית תורכיה ואירופה המערבית, (ראה ע' 91). מרכז קופות התמיכה לארה"ק (קופות ר' מאיר בעל נס' — רמב"ט) אשר באירופה המערבית עבר בש' תק"ף ממיץ לאמשטרדם. כאשר נוסדה מחדש בש' תקע"ב (1812) עדה אשכנזית בירושלים, קבלה זו את הספקתה משקלוב ומשנת תק"ף והלאה מקופות התמיכה לארה"ק שברוסיה וליטה ופולין אשר מרכזן היה בוילנה, משנת תקצ"ז (1837), היא שנת הרעש בצפת ובטבריה, והלאה התישבו בירושלים גם אשכנזים-חסידים שיסדו להם כולל בפני עצמם, ואז היו כבר בעיר זו שני כוללים, כולל הפרושים וכולל החסידים, בנדול הישוב האשכנזי הלכו ונתפלגו הכוללים לפי הארצות, שמהן יצאו המקבלים ואח"כ שוב נתפלגו לפי חלקי ארצות מוצאם, בשנת תרכ"ז (1867) התאחדו כוללות האשכנזים הפרושים והחסידים (מלבד כולל אונגריה) וייסדו את ועד כלי-הכוללים (ועד הכללי) לכל הענינים הצבוריים הכלליים, אולם את כסף החלוקה ליחידים קבל כל כולל וכולל בפני עצמו וחלק אותו בין בני הכולל. התפלגות עדת האשכנזים לכוללים הלכה ונמשכה עוד עד הזמן האחרון לפני המלחמה ומספרם הגיע באחרונה עד 27, והם היו:

- א' — כוללי רוסיה:
1. וילנה—ליטה—קורלנד, 2. ורשה—פולין, 3. הורודנה, 4. ווהלין, 5. סובלק ולומה, 6. פינסק, 7. מינסק, 8. ריסק, 9. קרלין, 10. זיטומיר, 11. סלונים, 12. בסרביה, 13. קוידנוב, 14. חב"ד-ליבוויטש, 15. חב"ד-כברוסק.
- ב' — כוללי אוסטריה-אונגריה:
1. איגנריה, ביהמן ומהרן, 2. זיבנברגן, 3. מונקטש, 4. מרמרש, 5. בוקובינה, 6. וישניצה, 7. קסוב, 8. גליציה.
- ג' — כוללי רומניה:
1. מולדביה, 2. בוקרשט,
 - ד' — כולל הויד (הולנד ודיטשלנד).
 - ה' — כולל אמריקה,
 - ו' — ועד הכללי.
- י. פרס, ארץ-ישראל.

הכוללים הגדולים ביותר לפי מכסת נפשתיים נוסדו יותר מאלף עד 2500 נפש) היו כוללי אונגריה, וילנה, ורשה, הורודנה, נליציה ווהלין; הקטנים ביותר (40—100 נפש) היו מרמש, קוידנוב, בסרביה, מונקטש, סלונים וויטומיר. סכום כסף התמיכה שנכנס לירושלם ע"י הכוללים השונים ועל ידי יתר מוסדות הצבור של הישוב הישן עלה לחמשה-ששה מליונים פרנקים לשנה. בעת המלחמה נפסקו זה אחר זה צנורות החלוקה והתמיכה, ביחוד של כוללי רוסיה, אוסטריה, אונגריה ורומניה, וצורת החלוקה הקודמת נשטטה כמעט לגמרי. בתקופה החדשה נמצאים רוב צנורי התמיכה בידי ועד הסיוע המקבל את כסף התמיכה מאמריקה.

מוסדות החסד הקימים היום הם:

- ועד הסיוע המרכזי, נוסד בשנת 1918, מחלק סיוע ליתומים לאלמנות ולזקנים וכו' (על יד ביה"ח רוטשילד).
- בית חנוך עורים, נוסד בשנת 1902, 36 חניך (סמוך לביה"ח רוטשילד תכ' 93).
- בית מחסה לחולי הרוח, נוסד ע"י חברת עזרת-נשים בשנת 1895; 44 חולה (רחוב יפו, תכ' מ/3).
- מושב הזקנים הכללי, נוסד בשנת 1894; 138 זקן וזקנה (רחוב יפו, מול ביה"מ לחולי הרוח).
- בית זקנים ספרדי, נוסד בשנת 1904; 42 זקן וזקנה (רחוב יפו, תכ' ל/3, 4).
- בית יתומים דסקין, נוסד בשנת 1884; 185 יתום (ע"י המגרש הרוסי, תכ' 94).
- בית היתומות הכללי וינגרטן, נוסד בשנת 1902; 70 יתומה (רחוב החבשים).
- בית יתומים בלומנטל, נוסד בשנת 1900; 85 יתום (בשכונת הבוכרים, תכ' 72).
- בית היתומים 'תושיה', נוסד בשנת 1918; 75 יתום (רחוב בצלאל, תכ' 79).

המעון ליתומות, נוסד בשנת 1907; 40 יתומה (רהוב החבשים).
שני בתי מלאכה לתפירה ושני בתי תבשיל לעניים.

א. בתי ספר: 1. ברשות ועד החנוך נמצאים 39 מוסדות תרבותיים. בתי ספר וחנוך, ביניהם בתי ספר תיכוניים, והם: בית מדרש למורים (רהוב בצלאל, תכ' 80), בית מדרש למורים של הסתדרות המזרחי (שכונת זכרון משה, תכ' י/4), ישיבת המשתלמים (שכונת הבוכרים תכ' ה ט/2, 3), גמנסיה לבנים ולבנות (שכונת הבוכרים), שעורים למודדים (שכונת הבוכרים), בית ספר לנגינה (ברחוב המקביל לרחוב יפו מול מגרש הרוסים) ובית הספר למלאכות אמנותיות "בצלאל" (תכ' י/6).

המוסד הזה נוסד בשנת 1906 ע"י הפרופ' בורים שיץ בעזרת חברת בצלאל בברלין ועל השבונה, במטרה להפיץ אמנות ומלאכת אמנות בתור עבודת-בית בארץ ישראל ובארצות הסמוכות לה. בביה"ס בצלאל לומדים מלבד ציור, פסול וכיור גם כל מיני עבודות דיקורטיביות. ע"י בית הספר נמצא אוסף של עתיקות הארץ ועצמים שונים לידיעת האטנוגרפיה ומלאכת האמנות. ע"י ביה"ס "בצלאל" נמצאים בתי המלאכה בצלאל. בהם נמצאות: מהלקה לעבודת דמשק ומקשה בנחושת ובכסף, קבוצת פועלי פיליגראן ומהלקה לעבודת בתיק במתכת. תוצרת בתי המלאכה בצלאל נמכרת בהנותם אשר ברחוב יפו, מול בית הדואר. מלבד בתי הספר האלה נמצאים ברשות ועד החנוך בתי-ספר עממיים לבנים ולבנות, בית תלמוד התורה לעדת הספרדים, גני ילדים ושעורי ערב.

2. לחברת כל ישראל חברים (Alliance Israélite Universelle) בירושלם בית ספר לבנים, בית ספר לבנות עם גן ילדים ובית ספר למלאכה עם בית חנוך להניכי ביה"ס למלאכה (רהוב יפו, תכ' י כ/4, 5).

3. לחברת אגודת אחים בלונדון (Anglo Jewish Association) בית הספר לבנות אבילינה דה רוטשילד עם גן ילדים (ע"י מגרש הרוסים).

4. ברשות הפקידים והאמרכלים באמשטרדם נמצא בית תלמוד התורה "דורש ציון" (רחוב יפו).

5. בתי למוד העומדים ברשות עצמם: בתי תלמד תורה "עין חיים" (אחד בחורבת ר' יהודה החסיד ואחד ע"י רחוב יפו, תכ' י כ/4, 5), בית תלמוד-תורה "מאה שערים" (מאה שערים), בית תלמוד-תורה של עדת האונגרים (שכונת האונגרים), ישיבת עין-חיים (חורבת ר' יהודה החסיד), ישיבת תורת חיים (בעיר העתיקה סמוך לשער שכם), ישיבת חיי עולם (בעיר העתיקה), ישיבת מאה שערים (מאה שערים) וכו'.

ב. מוסדות תרבותיים כלליים: בית הספרים "מדרש אברבנאל" שנוסד בשנת 1892 ע"י לשכת "ירושלים" לאגודת בני ברית (32.000 כרך) משמש יסוד לבית הספרים הלאומי (סמוך לרחוב הקונסולים, תכ' ח/4, 6).

בית הנכאת החקלאי העברי (נוסד בשנת תר"פ) מכיל קבוצים מסודרים של צמחי הארץ ופרותיהם, היותיה ועופותיה וכו' (ברחוב מאה שערים, ליד פרשת הדרכים אשר מול בית החולים האיטלקי הגדול, תכ' 73).

בית נכאת "בצלאל" לאמנות (בבית הספר "בצלאל" תכ' י/6), מדרש הלשון העברית (במשרד ועד הצירים), מכון עברי לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.

הערבים המוסלמים אינם מאורגנים ואין להם כמעט מוסדות חשובים משלהם, מלבד בתי ספר עממיים אחדים, בית ספר תיכוני אחד ובית יתומים אחד, אשר נוסדו בעזרת הממשלה ונתמכים על ידה. בתי החסד האחדים, השייכים לעדת המוסלמים, מתכלכלים מקופת ההקדשות.

הנוצרים נחלקים לעדותיהם האלה:

א) העדה היונית-האורתודוקסית (לערך 5000 נפש) היא הגדולה והעשירה ביותר בין העדות הנוצריות. בראשה

עומד אפטררך ולידו סינוד וועדים שונים. בהאפטררכות (רחוב הנוצרים בעיר העתיקה, תכ' 49) נמצאים בית-ספרים ואוסף כתבי-יד עתיקים. לה שייכים 19 מנזרים בעיר ובסביבותיה הקרובות, בית מדרש לכהנים, בית מדרש למורים, בתי ספר עממיים ובית חולים. מלבד אלה שייכים לה נכסים דלא נידי רבים בעיר ובסביבותיה.

למשלחת הרוסית שייך המגרש הרוסי הגדול עם מוסדותיו אשר מצפון-מערב לעיר העתיקה, תכ' ח/6,5) ובנינים שונים עם מגדל הצופים הגבוה על ראש הר הזיתים (תכ' אב/6). לחברה הפלשתינאית הרוסית שייך גם בית הכנסת האורחים הגדול הסמוך למגרש הרוסים (תכ' 77).

ב) העדה הארמנית היא עתיקה (מספר בניה 750 נפש). בראשה עומד אפטררך ועל ידו סינוד. כמעט כל הארמנים יושבים ברובע הארמנים אשר בפנים העיר בין שער יפו ובין שער ציון (תכ' ו/8) ובו נמצאים גם המנזר ובית תפלה גדול, בית מדרש לכהנים, בית-ספר ובית נכאת. לעדה הארמנית שייכים שני מנזרים ובנינים אחרים גדולים ומגרשים בעיר והוצה לה.

ג-ה) לקופטים (100 נפש) שייכים שני מנזרים בעיר העתיקה (תכ' 57,50). בראשם עומד בישוף. עדת הסורים (יעקובים) מונה בערך עשרים נפש ולה חצר עם בית תפלה בעיר העתיקה (תכ' 29). לאביסינים (חבשיים), שהם ביחד כשלושים נזיר ונזירה, מנזר עם בית תפלה גדול (תכ' ח/4) ומנזר בעיר העתיקה.

ו) העדה הלטינית (הרומית-הקתולית) מונה 2500 נפש. בראשה עומד אפטררך, האפטררכות הלטינית נמצאת בעיר העתיקה סמוך לשער יפו (תכ' 55) ובה בית תפלה גדול. למשמעת אפטררכות הלטינים סרים 18 מנזרים ובתי תפלה, בית מדרש לכהנים, בית ספר תיכוני, 8 בתי ספר עממיים, 2 בתי ספר למלאכה, 2 בתי חולים ובתי הכנסת אורחים גדולים. בחלק

מהמוסדות האלה נמצאים בתי נכאת ובתי ספרים, בית הספר ללמודי התנ"ך והארכיאולוגיה במנזר הדומיניקנים, בית דפוס גדול במנזר הפרנציסקנים וכו'. כל המוסדות האלה שייכים לאגודות חוץ. מהכנסיות המזרחיות עומדים תחת רשות האפטררך הלטיני: ז-ט) היונים המאוחדים (300 נפש), הקופטים המאוחדים והארמנים המאוחדים. כל עדה ועדה עם מנזרה, בית תפלה ובית הכנסת אורחים שלה.

סוירים בירושלם ובסביבותיה הקרובה.

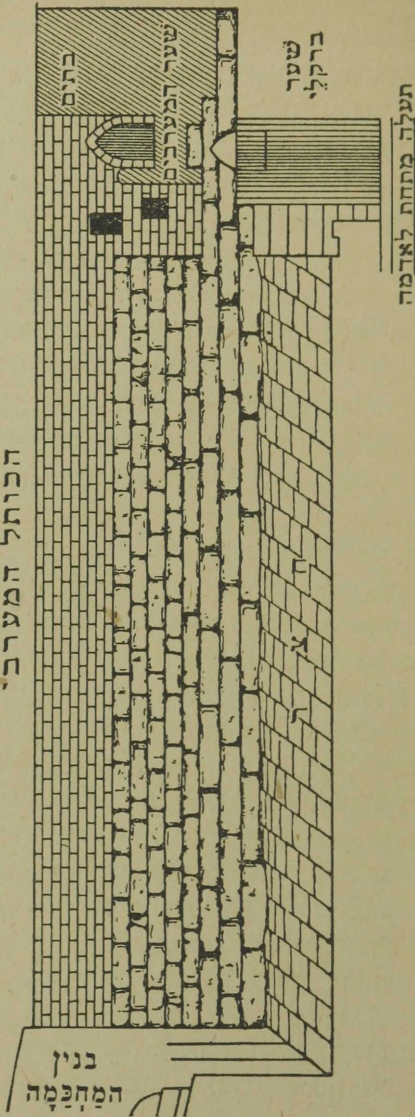
1. הכותל המערבי ע' 134
2. הר הבית (מקום המקדש) 136
3. הומת הר הבית ושעריה (גיא טירופיון) 158
4. הרובעים המערביים והדרומיים של העיר העתיקה (מגדל דוד, רובע הארמנים, רחוב הנוצרים, רובע היהודים, ציון) 167
5. טיול מסביב לעיר העתיקה (הומת העיר ושעריה, מערת צדקיהו, הצר המטרה, נהל קדרון, יד אבשלום, מצבת זכריה, הגיחון, השילה, עין רוגל, גיא בן-הנום) 177
6. הפרורים הצפוניים והמערביים (שכונות היהודים ומוסדותיהם, מערת כלבא שבוע וקברי הסנהדרין) 185
7. הר צופים והר הזיתים 192

הכותל המערבי.

(ראה את תכניתו)

היהודי הבא לירושלם יסור ראשית כל אל הכותל המערבי של הר-הבית, הוא השריד האחרון של מקום מקדשנו. הכותל הזה הוא חלק מהכותל המערבי של החומה, שהקיפה לפני את הר הבית כלו. לפני הכותל נמצאת הצר מרוצפת אבנים גדולות, שבה יתאספו היהודים לתפלה ולתחנה. הכותל נמשך הלאה

הכותל המערבי

ממקום התפלה דרומה עד השער הקטן של מקום המקדש. הנמצא למעלה בכותל והנקרא בַּב אל-מַעְרָבָה (שער המערבים) ועד הבנין הבנוי אצלו, וכן נמשך הוא גם מעט צפונה עד בנין המִחְפָּמָה (בית המשפט הדתי המוסלמי), אשר על יד השער הגדול המערבי של מקום המקדש הנקרא בַּב אֶסְלָסְלָה (שער השלשלת). משם והלאה נעלם הכותל מתחת לקרקע העיר הנוכחית.

אורך הכותל הוא 28 מטר ויחד עם הלכו הצפוני והדרומי, שעליהם סמוכים בתי המוסלמים, 48 מ'. רוחב החצר המרוצפת אשר לפניו 3·60 מ' וקרקעה נמוכה 25 רגל (7·60 מ') מקרקע הר הבית. מאחורי החצר ובקצותיה נמצאות הצרות השיכות להקדש המערבים (המוסלמים מאפריקה הצפונית). גובה הכותל 18 מ', והוא מְרָבב מארבעה ועשרים נדבך. תשעת הנדבכים התחתונים בנויים אבנים גדולות מאד. אורך כל אבן ואבן בערך 1·50 מ' וגבהה כמטר ויותר, ושתיים מהן, האחת בקצה הצפוני של הכותל והשניה בקצהו הדרומי, מגיעות לאורך של ארבעה עד חמשה מטרים. אבני חמשת הנדבכים התחתונים הן מפוצלות בקציהן ובאמצע הן בולטות ומגובנות (קשוט הנהוג בכל הבנינים של ימי הבית השני), ואבני ארבעת הנדבכים אשר מעליהם חלקות הן, אך אין ספק שגם הן מימי הבית השני, לכל המאוחר מימי הורדוס. מעל לתשעת הנדבכים האלה מסודרים ארבעה נדבכים, אשר אורך כל אבן מהם רק כחצי מטר וגובה כל ארבעת הנדבכים ביחד רק 2·20 מ'. החלק הזה הוא מימי אדרינוס. בשלשה עשר הנדבכים התחתונים מונחות האבנים אשה על גבי רעותה וזו אצל זו בלי טיח וטיט ביניהן, ובכל זאת הן מחוברות יחד באופן נפלא. אחד עשר הנדבכים העליונים, אשר גבהם יחד רק 4 מ', בנויים אבנים רגילות. נכר הוא שהחלק הזה הוא חדש, והוא בלי"ם מימי ממשלת הערבים.

מתחת לקרקע קבורים עוד תשעה עשר נדבכים של הכותל, הדומים באופן בנינם ובגודל אבניהם וצורתן של אלה לתשעת

הנדבכים התחתונים אשר מעל לקרקע, והנדבך התחתון קבוע בסלע גיא טירופויון (Tyropoeon), שהפריד בין העיר התחתונה (הר הבית) לעליונה (הר ציון). במשך הזמן נמלא פה הגיא בעפרות החורבות בגובה של 42 רגל (13 מ'). את חלק הכותל הקבור גלה המהנדס האנגלי ג'ון, שהפר בארבעה מקומות בקרקע אצל הכותל, בשנת תרכ"ז (1867).

מראה הכותל המערבי מעורר בלב כל יהודי רגשי כבוד ויראה, תוגה ותקוה גם יחד, ולכן רבים הם האנשים והנשים הבאים אל המקום הזה ביחוד בשבתות ובהגים ובערבי השבתות והחגים, בליל וביום תשעה באב — לשפוך שיחם לפני ה'. ליהודים יש זכות חזקה קדומה על מקום הכותל המערבי לבוא אליו ולהתפלל על ידו בכל עת ובכל שעה.

הכותל המערבי נזכר רק משנת ה'ר"ס (1520) והלאה במכתבי הנוסעים מבקרי ירושלם ובספריהם. כנראה נכונים הם דברי האנדה המספרת, שהנוצרים היו שוכנים עפ"י פקודת כהניהם במקום הכותל זבל ואשפה עד זמן כבוש ירושלם ע"י סלים הראשון (1517), אשר צוה לנקות את המקום מהאשפה והרשה ליהודים להתפלל שם.

הר הבית (מקום המקדש).

כדי לבקר את כל המקומות בהר הבית נחויץ לקחת רשיון מיוחד מהמושל באמצעות משרד אקספרס איי או ע"י בעל המלוץ, ביום הששי משעה אחת-עשרה והלאה אי אפשר לבקר את המקום, מפני שאז מתכנסים אליו המוסלמים לתפלה. גם בשבוע של חג הפסח, שאז חוגגים המוסלמים את חג נְבִי מוּסָא, אסור לאיש זר לבוא אל מקום המקדש. כן טוב ללכת שמה רק ביום בהיר, שאורו יאיר קצת את הדמדומים אשר בתוך הבנינים הגדולים. הכניסה אל המסגדים בנעלים אסורה היא. על פתחי המסגדים נותנים השמשים הערביים (שיחיים) למבקר סנדלים לנעלם לפני הכנסו פנימה, השיחיים האלה משמשים גם מורי-דרך בתוך המסגדים, בעד זה נותנים להם מתנת-כסף (בְּחִישֵׁשׁ) שילינג אחד. חברה גדולה נותנת יותר.

קדוש הוא המקום הזה על הר המוריה מהימים היותר קדמונים. על הר ה' בארץ המוריה בנה אברהם מזבח לעקדת יצחק בנו ושם ברך אותו האלהים (בראשית כב). פה עמד גם המזבח שבנה דוד (שמו"ב כה, כה), ועל המקום הזה הקים

שלמה בנו את בית ה' ואת ביתו. למען יִשַׁר את ראש ההר ולהרחיבו נבנו על צלעותיו התלולות מצד מזרח, דרום ומערב חומות ובנינים תחתים וביניהם ובין ההר נשפך עפר רב למלאות את החלל. מראה פני ההר נותן מקום לשעה, שחלקים אחדים מהחומה המקפת אותו היום נמשכים באותו קו, שבו נמשכה גם החומה והקיפה את מקדש שלמה. בפנה הדרומית המזרחית של הר הבית מצאו בעמקי האדמה אבני בנין גדולות, שעליהן ישנם ציונים צידוניים, ואפשר מאד שהאבנים האלו הן עודן מהבנאים הצידונים שבנו את בית שלמה ואת בית ה'. בית המקדש עמד באמצע המישור במקום גבוה, מקומו היה במקום המרום היום, וכנראה היה הסלע, הנמצא היום בתוך המסגד, גם אז בתוך בית המקדש.

שלמה בנה את היכל הבית, את הדביר ואת האולם על פני היכל הבית. מסביב לקירות הבית היה יציע משולש, ויתר דברי הבית ודבר כליו לכל דבריו ולכל משפטיו ודברי בית שלמה וכל הדרם ויקר תפארתם הלא הם כתובים בספר מלכים א' (ו, ב — ז, ל). מלכי יהודה הוסיפו להרחיב את הר ה', לבנות בו בנינים רבים ולפאר את ההיכל ויקיפוהו בשלש חומות בצורות. הבית שבנו שבי הגולה תחת משא רדיפות אויביהם לא הגיע בגדלו ובתפארתו להיכל שלמה, אבל לעומת זה עלה עליו ביפיו ובהדרו ההיכל שהקים הורדוס ואשר ממנו נשארו עד היום הזה שרידים רבים. יוסף בן מתתיהו הכהן (יוספוס פלביוס) מתאר את מקום המקדש ובניניו (מלחמות ה', 5) לאמר:

... כל האולמים המתנוססים שם כהדר גאונם היו כפולים ונשענים על טורי עמודי שיש נחצבים מאבן אחת ונוכה כל אחד מהם המש ועשרים אמה, ועל ראשי העמודים קורות יקרות מעצי ארזים... רוחב כל אולם מהאולמים ההם שלשים אמה ומחויברים הם יחד בחוג של ששה סטדיונים (יותר מקילומטר אחד) עם מצודת אנטוניה. חצרות האולמים מרוצפות במרצפת אבנים קטנות ויקרות בנות צבעים שונים (תשבוצת) מחמדי בת עין. בין האולמים ובין חצר המקדש היתה חומת אבנים נכוהה שלש אמות ועליה

עמודים יפים ורחוקים זה מזה במדה אחת, ועליהם כתוב בשפה היונית והרומית לבל יעבור כל בן אל נכר את הנבול ההוא, (אחד הלוחות עם הכתובת הזאת בשפה היונית נמצא קבור באדמת בית המקדש), כי מן החומה ההיא ולפנים נחשב לבית-המקדש, וכל בן נכר לא יבוא בו. משם והלאה עלו על מדרגה בת ארבע-עשרה מעלה אל עזרת בית המקדש (עזרת ישראל והכהנים). חומה מיוחדת לה, אשר גבהה מבחוץ ארבעים אמה, אך מרבית קומתה מכוכה במעלות. מצדה הפנימי לא נראתה רק חמש ועשרים אמה, כי שם היא קרובה לנבעה גבוהה ממנה, אשר יעלו אליה במעלות, והנבעה ההיא כסתה את צדה הפנימי. ממעלות העזרה ההיא ועד החומה אשר על פניה מישור קטן, ארכו עשר אמות, משם עלו במדרגה בת חמש מעלות אל השערים אשר לחצר בית-המקדש. השערים ההם היו ארבעה לפאת צפון וארבעה לפאת דרום ושנים לפאת מזרח אחד משני שערי המזרח היה מיועד לנשים, כי דרך השער ההוא תבאנה הנשים אל העזרה אשר להן בפאה ההיא... בפאת מערב אשר לחצר בית המקדש לא היה כל שער. בין השערים מהחומה ולפנים התנוססו אולמים מפוארים אשר יובילו אל בתי האוצרות, והם נשענים על עמודים גדולים ויפים, תשעה שערים מהשערים האלה היו מצופים כסף טהור וזהב סגור. גם אדניהם ומשקופיהם נחפו בכסף וזהב, ושער אחד, הוא השער החיצוני אשר לעצם בית-המקדש, היה מנחשת קורינתית... מכל שער ולפנים היה מרחב גדול משני עבריו, אשר בתוכו היו מגדלים, שנבהם יותר מארבעים אמה ורחבם שלשים אמה. מדה אחת לנובה כל השערים, ורק השער שאחרי השער הקורינטי נוכח מבוא המקדש גבוה מכלם, כי גבהו חמשים אמה ורוחב דלתותיו ארבעים אמה... מעזרת הנשים אל השער הגדול היו חמש-עשרה מעלה ואל יתר השערים לא היו רק עשר מעלות.

אל עצם בית המקדש, המתנשא ביפעת קדשו בתוך מישור הר ה' הובילו שתים עשרה מעלה, והוא גבוה מלפניו מאה אמה ורחבו שבעים אמה, אך מאחוריו לא היה רחבו רק ארבעים אמה... שער המקדש החיצון גבהו עשרים אמה ורחבו עשרים וחמש אמה, ולא היו לו דלתות, כי הוא שָׁרָה לפנינו את דמות שַׁעַר-הַשְּׁמַיִם אשר הוא פתוח תמיד ולא יִסָּגֵר. פני השער מצופים זהב ודרך פתחו נראו כל חלקי המקדש הפנימיים המזהירים כוזהר הצפירה ומבריקים כקרני השמש משפעת הזהב אשר שם. המקדש נחלק בתוכו לשני חלקים. החלק הראשון היה פתוח תמיד, גבהו תשעים אמה, ארכו ארבעים אמה וכעשרים אמה רחבו... החלק השני, אשר פתחים רבים לה, גבהו ששים אמה וכן ארכו, ועשרים אמה רחבו. וגם הוא יחלק לשני חלקים: החלק הראשון (המקדש) ארכו ארבעים אמה ובתוכו המנורה, השלחן ותבות קטורת הסמים... החלק השני מהמקדש ארכו עשרים אמה וסרוכת מעשה חושב תפריד בינו לבין החלק הראשון, בתוכו לא נמצא כל דבר, וכל אדם לא יבוא בו לראות את צפונה, והוא נקרא בשם קודש-

הקדשים. על עברי המקדש התחתון היו בתים תחתיים, שניים ושלישים, ומשני עברי השער מעלות לעלות עליהם, ואולמי עמודים היו בין בית לבית ובין חדר לחדר, החלק העליון של המקדש היה נבנה מהמקדש התחתון כארבעים אמה. ואם נחשב אל ארבעים האמה ההן גם את ששים אמותיו אשר מקרקעו, אז יעלה נבנו יחד מאה אמה.

מראה המקדש הפליא את כל רואיו וימלאם חדות ועליצות קודש. מכל עבריו היה מצופה פחי זהב, ובצאת השמש בבוקר ותך על רקועי פחי הזהב ההם, נראה כל המקדש ככוער כאש נונה... לאנשים הבאים מארץ מרחקים הופיע המקדש מרחוק כהר-אל אשר עליו יתעלם שלג, כי במקומות אשר לא נחפה בזהב, הזהיר כלבנת השלג המונח על הר נבנה ותלול... האבנים אשר מהן נבנה המקדש גדולות מאד, ומהן אבנים אשר ארכן חמש וארבעים אמה, רחבן שש אמות, וחמש אמות קומתן... .

מימי הורדוס נשאר עוד הבנינים התחתונים הנפלאים אשר בקצה הדרומי של הר הבית. אל הצד ההוא הרחב או המישור, בעוד שהחשמונאים הרחיבוהו לצד צפון. גם הלכים מהחומות אשר מעל לקרקע ואשר בהן אבנים גדולות מאד הן מבניני הורדוס. בל"ס היו בין האבנים, שבהן בנה הורדוס את החומות, גם אבנים שנשארו מימי שלמה ומתקופות הבית הראשון והשני.

במקום המקדש אשר שרפו אנשי צבא טיטוס בנה אדרינוס היכל לאליל יופיטר ובו הקים את פסל האליל הזה ואת פסלו הוא (ראה ע' 76). כמה זמן התקים המקדש הזה ומתי נהרס וע"י מי, כל אלה בלתי ידועים לנו. הסופרים הערביים מספרים, כי בהכנס הכליף עמר לירושלם צוה להאפטרך להובילו אל מקום מקדש שלמה, שהיה מכוסה זבל ואשפה, אשר הנוצרים שפכו שם בפקודת כהניהם למען העליב בזה את רגשות היהודים. עמר צוה לבנות מסגד בהר הבית, ומאז נמצא המקום הזה בידי המוסלמים הקוראים אותו אל-חרם א-שריף (המקדש המכובד) וחושבים אותו למקום הקדוש ביותר אחרי מכה ומדינה.

עוד מחמד, נביא-האסלם, העריץ את מקום המקדש הזה. כאשר רצה מחמד בראשית הוֹסֵד האסלם לרכוש את לבות

היהודים יושבי ערב, צוה למאמינו לפנות בשעת התפלה לצד ירושלם. הקראן מזכיר את המסגד אל-אקצא (לאמר המסגד הקיצוני — ממכה) בשורה י', 1. אשר בה מודה מהמד לאלהים על אשר הביאהו במסע הלילה מהמקדש הקדוש (הוא הפְּעֵפָּה במכה) אל המקדש הכי רחוק (הוא המסגד אל-אקצא). מפני קדושתו לא נתנו המוסלמים לזרים לגשת אל החרם עד אחרי מלחמת קרים (1857).

מקום המקדש היום. מקום המקדש, שהוא השטח הכי יפה בירושלם, מכיל כיום יותר מהחלק החמישי של העיר העתיקה. (ראה את תכניתו) והוא משתרע כמעט על פני כל הר המוריה.

צורתו כרבוע בלתי משוכלל. מדתו בצדו המערבי, הוא הצד היותר ארוך, 490 מ', במזרח 474 מ', בצפון 321 מ' ובדרום 283 מ'. לפי זה יכול כל השטח 145,564 מטרים מרובעים = 145,56 הקטר.

באמצע המקדש בערך תתנשא הצר רמה בנויה אבנים בגובה ארבעה מטרים מעל למגרש הסובב אותה. היא מרוצפת לוחות-אבן הלקים ויפים בשטח של 24,455 מ"מ = 24,46 הקטר. אל המקום המרומם הזה עולים מכל עבר במדרגות, אשר מעל למעלותיהן האחרונות מתנשאות קשתות יפות הנשענות על עמודים הכוללים את יפי המראה על המקדש.

העמודים והקשתות האלה הם הקוי להצר ההיכל בבית הראשון והשני ומצינים הם את המבוא אל הקודש. כי באמצע הרמה מתנוסס בכל יפיו ותפארתו מקדש המוסלמים, הוא המסגד

מסגד הסלע. קֶבֶת אֲצִיח'רָה (פֶּפֶת-הסלע). המסגד הזה הוא בנין גדול בעל שמונה צרעות, אשר אורך כל אחת מהן הוא 20,4 מ' ומצופות הן לוחות הרסינה (Fayence) מגוונים ממלאכת איטליה עד משקוף החלונות ומשם ולמטה בלוחות שיש. לפניו היה כל הבנין מקושט בשיש, אולם סלימן המפואר הוסיף בו בשנת 1561 את לוחות ההרסינה היקרים, שבצבעיהם ובגוניהם

המבריקים ובהרכבתם מוסיפים הם הן ויופי על כל המראה
החיצוני של המסנדר. יפות הן גם הכתובות הגדולות מפסקי
הקראן באותיותיהן המשולביות יחד, המקיפות את המסנדר כור
הכותר. בכל צלע שאין בה פתח נמצאים שבעה חלונות ובאחרות
ששה ששה חלונות בקשתות מחודדות קצת. החלונות הקיצוניים
מכל צד הם אטומים ויתרם שקופים.

ארבעה שערים פתוחים לארבע רוחות העולם ומעל כל שער
ושער קשת. על גבי משקופי הפתחים ישנם חלונות קטנים
בתמונת ביצה שצורתם נשתנתה ותוקנה בתקופות שונות, אבל
במשך הזמן נסתמו ע"י הערבים בלבנים צבועות, שעליהן
כתובים פסוקים מהקראן מימי ממלכת מאמון (216 להגירה=831).
לפני כל שער היה אולם קמור הנשען על ארבעה עמודים.
במשך הזמן נסתמו הרוחים בין העמודים מלבד לפני השער
הדרומי, ששם נמצא עוד אולם אשר גגו נשען על שמונה
עמודים. הכניסה המערבית נבנתה לפני מאה שנה. שם השער
הצפוני בָּב אֶל־גִּינָה (שער גן־העדן), המערבי בָּב עַל־עֵרֶב (השער
המערבי), הדרומי בָּב אֶל־קַבְלָה (השער הדרומי) והמזרחי בָּב דָּאוּד
(שער דוד) או בָּב אֶסְלָמָה (שער השלשלת). דלתות
השערים ומסגרותיהן היפות הן מזמן סלימן המפואר והן עשויות
עץ ומצופות נחושת.

מדת המסנדר מבפנים באלכסון 53 מ' והקפו 160 מ' והוא
נחלק לשלשה חלקים ע"י שני טורי־עמודים קונצנטריים. בטור
הראשון אשר בין האולם הקיצון ובין האולם התיכון עומדים
שמונה עמודי־תוך בעלי שש צלעות וששה עשר עמודי שישה
בין כל שני עמודי התוך שנים שנים מעמודי השיש העגולים.
העמודים אינם שווים לא בצבעם ובצורתם ולא בעבים ובקומתם.
ונכר הוא שהם כלם עתיקים ולקוחים מבנינים אחרים. אפשר שיש
ביניהם כאלה שנשארו עוד ממקדש יופיטר. גם הכותרות אשר
על העמודים שונות הן בצורתיהן, והן מהתקופה הרומית

האחרונה או מהתקופה הביצנטית הקדומה. נכר שהבנאי האחרון השתדל להשוות את קומתם ע"י מדת אדניהם וע"י הוספות על כותרות העמודים בצורות לוחמים ביצנטיים. באופן שעתה שוים העמודים בקומתם. ההוספות על הכותרות קשורות יחד בעוגנות הסובבים את העמודים בזר יפה גבוה 0,40 מ' ורחב 1,50 מ' עשוי במלאכת מהשבת מעיץ ומנחושת ומלוחות שיש גם יחד. כל קירות האולם מקושטים למעלה בתשבצות נהדרות המפליאות את הרואה ביפין ובעדינותן ושאינן דוגמתן במקום אחר. מעליהן, מתחת לתקרה, נמשך מסביב אזור כהול ובו כתובות קופיות (ערבית עתיקה) עתיקות מאד הכתובות באותיות זהב. בתוך הכתובות ישנה כתובת אחת, המיחסת את בנין המסגד לעבד-אללה אל-אֶמֶס אל-מֶאֱמוֹן, אמיר-המאמינים, בשנת 72 להג'רה (691 לסה"נ). אולם בהיות שהסולטן אל-מאמון נולד בשנת 170 להג'רה, צריך לשער שהמלה אל-מאמון הוכנסה אה"כ במקום אל-מֶלֶךְ, כמו שאפשר להכיר בצבע החלק הזה של הכתובת. ובאמת מיחסים ההסטוריונים הערביים את הבנין לעבד אל-מֶלֶךְ אבן-מֶרְוָן ממלכי האומיים, אשר המצב המדיני הכריחו להקים במקום הזה מקדש (ראה עמוד 79). הכליף אל-מאמון תקן את המסגד הזה כמפורש בכתובות אשר מעל לפתחים.

ברצפת האולם הקיצוני, מול הפתח הצפוני ולפני שני העמודים הצפוניים נמצאת אבן-ישפה ירוקה הידועה בשם בֶּלְטָת אל-גִּינָה (לוח-אבן גן-העדן). ארכה 0,50 מ' וכן רחבה ובה נקבים נקבים. בשלשה נקבים תחובים עד היום שלשה מסמרים של זהב ובנקב אחד חלק ממסמר. האגדה הערבית מספרת, כי הנביא קבע באבן הזאת 19 מסמרי זהב. במשך הזמן יעלמו המסמרים זה אחרי זה, ובהעלם האחרון במסמרים, ישוב העולם לתוהו ובוהו. באחד הימים הצליח השטן להוציא את כל המסמרים מלבד שלשת המסמרים וההתיכה שנשארו עוד באבן.

כי גבריא אל המלאך הפריע אותו באמצע עבודתו. עוד אגדה אחת תספר, כי ברדת שרפי קודש ממרום תגענה רגליהם בראשונה על האבן הזאת, וכל הנוגע בה יעלה השמימה. ויש אומרים שמתחת לאבן הזאת קבור שלמה המלך. בין שני העמודים הצפוניים בנויה מחיצת עמודים ננסיים וקשתות עליהם בגובה 1,25 מ' בתור מחיצה לאבן הקדושה של העדן. יש שמשערים, כי זה שריד של במה נוצרית. כמוהם נמצא גם אצל הפנה הדרומית-המערבית.

פה מראים המוסלמים עקבות רגלי הנביא. מעליהם בנוי כעין מגדל זהב בתוך עֵבֵי הקיר למוקף עמודים, ומיזחם הוא להחנפיים (בני אחת הכתות הסוניות) אשר בנוהו, ויש אומרים שעבד אל-מלך בנהו בחפצו שהמתפללים יסובו פניהם אל הסלע הקדוש אשר באמצע המסנר ולא לצד דרום, אל הכעבה אשר במכה.

אצל הפתח הדרומי תמצא בימה נמוכה מגודרת לקריאת הקראן, ועליה מונח ספר הקראן פתוח, לעומתה נשענת על עמודי ההיכל בימה גבוהה על שמנה עמודים עם כותרות מוזהבות ועליה יעלו במעלות עץ הקבועות על יד המדרגות היורדות אל המערה.

בטור-העמודים השני, המפריד בין האולם התיכון ובין האולם הפנימי, נמצאים 16 עמודים המקיפים את הסלע ונושאים את כפת המסנר, ביניהם ארבעה עמודי התוך. גם העמודים האלה עתיקים הם. אדניהם מצופים לוחות-שיש מהמאה השש-עשרה, והעמודים מחוברים למעלה בקורות ברזל ועליהן קשתות הנשענות על כותרות העמודים, ועל הקשתות זר רחב יפה, ועל הזר כעין מעלה המתפלגת לשתיים ע"י הכרכוב, ובה יעלו אל המעקה, ועליהם למעלה סוככת הכפה הגדולה. הכותל העגול (התוף) שעליו נשענת הכפה נחלק ע"י זר סביב לשני שטחים

המקושטים בתשבצות נפלאות. בהם עציצים שמהם יוצאים אשכולות ענבים ושפלים. התשבצות האלה העשויות מזכוכיות צבעונין הן מהמאה העשירית והאחת-עשרה. שבהן התפתחה האמנות הזאת ליופי נהדר. בהלקו העליון של העגול קרועים ששה עשר חלונות, ארבעה ארבעה בין עמודי התוך. גובה כל הלון 2,80 מ'. האורמנטיקה בציור באחדים מהחלונות היא יפה עד להפליא. היא מצטיינת בעדינות קויה, בשלל צבעיה ובהרכבתם. בכתובות אשר בחלונות התחתונים נמצא שמו של סלימן והשנה 935 להג'רה (1528). גובה הכפה יחד עם חצי הירח אשר על ראשה 35 מ' מהקרקע. קוטר הכפה עצמה הוא 11,5 מ' ואלכסונה 20 מ', ולכן יש לה מבפנים צורה של חצי כדור ומבחוץ יש לה צורת ביצה. הספון עשוי עץ והגג עופרת ובין הספון והגג יש חלל רק בגובה 0,6—1,5 מ', אשר דרך בו אפשר להגיע במדרגות אל חצי הירח המתנוסס על ראש הגג. הספון מקושט בפנים בצעצועי גפס מוזהבים ויפים עד מאד.

לפנים היתה במקום הספון הפנימי כעין חופת-משי בצבע ירוק, אדום וצהוב, שהיתה תלויה ממעל לסלע הקדוש ואחווה בשלשלת. שהיתה קשורה בפי התקרה ושלוכה ומהודקת מסביב בחבלי-בוץ אל עוגני הברזל אשר על ראשי העמודים. אולם כאשר נושנה החופה הסירוה ואחרת במקומה לא עשו. בימי ממשלת הפרנקים היתה משולשלת בפי התקרה שלשלת עתיקה, ובה היתה תלויה צנצנת זהב יפה, שנקראה צנצנת המן. במקומה תלויה עתה שלשלת מוזהבה חדשה פנויה, כי המנורה שהיתה תלויה בה נשברה. הלל ההיכל רק לגמרי, העין תעוף בלי משים פעם אל התקרה ופעם אל הסלע החשוף, והלב מרגיש איזו שאיפה תמורה של קדושה. את רום הכפה מכנים המוסלמים בשם מאזנים (מֵאֲזִיזִין). כי האמן יאמינו כי ביום הדין הגדול והנורא באחרית הימים ישקלו במקום זה בפלס המשפט מעשי בני אדם וישולם לאיש כמעשהו.

על הרצפה בין עמודי התוך וכן בין שאר העמודים בנוי רובד אבן בגובה 0,50 מטר ועליו סורג ברזל ואחריו סורה עץ מסביב לסלע. בין שתי המחיצות אפשר ללכת על הרובד ברחבה ולסוב את הסלע. סורג העץ איננו עתיק, בעוד שסורג הברזל הוא עשוי בידי אומנים צרפתיים בימי הצלבנים. מבעד לסורג קשה להציץ אל הסלע ומכל שכן שאי־אפשר לנוע מבעדו בסלע. אצל העמוד הגדול בדרום־מערב בנויה כעין בימה עתיקה מאבני שיש המצוירות ומכוירות באופן יפה בתבנית עמודים ועליהם מצוירים מלאכים קטנים בעל־כנפים, אשר המוסלמים הפסידו צורתם מעט מפני האסור להשהות צורת בבית־התפלה. על גבי הבימה קבועה צורת יד (הַמָּסָה) ממתכת ברוחב 0,80 מ'. גם מראים שם את „אוכפו של בֶּרֶק" (הוא סוסו הידוע של מחמד), שהוא בצורת קשת אבנים, וכן גם „רמון־דוד", היא מגורה מצוירת רמונים, משמאל למבוא המערה נמצאת בסורג דלת סגורה, שמשם אפשר לעלות על הסלע.

רצפת המסגד מרוצפת לוחות ותשבצות שיש ועליהם משוטחים מחצלאות קש ושטיחים יקרים.

באמצע המסגד מתחת לכפה מתרומם הסלע הקדוש או „אבן־השתיה" מעל לרצפה אשר סביבתו באורך 17,93 מ' מצפון לדרום, ברוחב 13,18 מ' ממזרח למערב, וברום 1,25—2,0 מ'. בצדו המערבי יתרומם ברום 1,09 מ' כמדרגה רחבה משופעת ואלכסונית, באופן שתחתיתה ארוכה 45—55 סנטימטר יותר ממה שהיא למעלה. במקום זה יש אשר הסלע נמשך לפי קו הרובד אשר מסביבו ויש שהרובד הולך ומתרחק ממנו. אח"כ עוד יתרומם הסלע משבעה עד תשעה סנטימטרים כמדרגה שניה אלכסונית המעלה השניה מתחילה ברוחב 41 סנטימטר בדרום, ששם היא גבוהה מהראשונה בששה עשר סנטימטר, ומשם היא יורדת עד לגובה של 7—9 סנטימטרים ואח"כ הן מתאימות יחד. אחרי מרחק של 2,85 מ' נפסקת היא ע"י חריץ עמוק הנמשך ממזרח, ואחריו

היא נמשכת הלאה, ובערך 4,50 מ' מן הקצה הצפוני היא נראית ברוחב 43 סנטימטר, ואח"כ היא נפסקת שנית. מהמעלה השניה מתרומם עוד הסלע למעלה שלישית, שהוא גבוהה בצד צפון 20, בצד דרום 15 ובאמצע 31 סנטי, ואח"כ מרגש כעין מורד, אשר בדרום הוא רחב 26 סנטי ומשם הוא מתפתל, הולך ומתרחב והולך וצר. באמצע רחב הוא 40 ובצפון 68 סנטי. משם עולים אל המדרגה הרביעית, היא האחרונה שנבנה מתחלה, בדרום 15 סנטי ובצפון בערך 40 סנטי, ושם ישנם הרבה הריצים טבעיים.

בצדו הדרומי-המערבי נמצאת בסלע זוית מקוצעת. בצלע הדרומית של הזוית הזאת מכוסה הסלע בארגו בנוי, אשר ארכו 4,20 מ' ורחבו 1,43 מ' בעומק $53\frac{1}{2}$ סנטי, וכלו מצופה שיש. שטחו החיצוני של הארגו יפלג לשלשה חלקים ע"י שני קוים מאונכים כעין שתי מקלעות יפות, ובשתי הצלעות אשר מימין ומשמאל נכרים בקליעות רשמי כתובות קופיות. הזוית היא ודאי מלאכותית ונכרת בה יד אומן. בקצה הדרומי-המערבי של הסלע עומדת תבת-אבן מרובעת, אשר בה שמורה אבן, שעליה מראים המוסלמים עקבות רגל הנביא. תבת האבן בנויה לוחות אבן, והיא עומדת בדרום ובמערב על שבעה עמודים קטנים, ובצפון ובמזרח היא נשענת על הסלע. התבה מוקפת אהל אדום מרובע בגובה של שלשה מטרים ומסביבה סורג, בה שמורות בקופסה של כסף שלש שערות מזקן מהמד, שנשלחו בתור תשורה למסגד הצחירה מאת הסולטן אחמד הראשון בשנת 1609. בכל יום 27 רמ"דן מוציאים אותן להראותן לכל המון הנאספים בחצר המקדש.

בצפון התגור הסלע באופן מלאכותי, לא בקו ישר עם הבנין שעל ידו, כי אם במזרח הוא נטוי כחצי מטר הנגבה, ובמערב עקום הוא הקו מעט, ולפני הקצה המזרחי נפסקת הפהתת לגמרי ומרגשת שם כעין בליטה טבעית הנטויה צפונה. מצפון-מזרח נמשכת כעין פהתת הסלע ברוחב 1,20 מ' ובאורך 2 מ' והפהתת

הזאת נכנסת גם היא לתוך סורג העיץ אשר מסביב לסלע. אצל קצה המעלות המערביות נראים ארבעה חורים ולמעלה מהם עוד שני חורים. לפי דעת החוקרים הנוצרים היו קבועות בחורים הללו יתדות המזבח, שבנו הצלבנים על גבי הסלע. קרוב לקצה הצפוני יש דלת כפולה רחבה, הסגורה תמיד. במרחק 1,20 מ' מקצה הצד הזה נראים שני לוחות-אבן מסוידים המונחים כמכסה מעל למקום הלל המלא עפר וחצין. המקום הזה הוא תעלה הצובה בסלע העוברת כנראה גם מתחת לרצפת המסגד. כנראה יש גם לאבן-הישפה אשר ממול לפתח המסגד הצפוני איזה יחס אל התעלה הזאת. הקפיטן האנגלי פרקר התגנב בליל 12 אפריל 1911 אל תוך התעלה. בתעלה אשר עמקה מתחיל במטר אחד ואח"כ היא מתקצרת ומתקטנת אפשר היה לו לזחול באורך 8,80 מ', ומשם היא מלאה עפר וצרורות. תקרת התעלה אשר בתוך סורג העיץ היתה מגוף הסלע, ואח"כ כסוה בלוחות אבן, מפני שהקציעו שם כנראה את הסלע. בכל אופן ברור הדבר, כי תחת רצפת ההיכל נמשכת מהסלע בצפון תעלה, שדרכה ירדו נוזלים צפונה. אל התעלה הזאת שיד גם הנקיק הנמצא בכותל הסלע. בשטחו העליון הולך הסלע ומשתפע מזרחה ובצדו הדרומי מזרחה-הדרומה ונבלע שם תחת רצפת האולם. בצפון השפוע הזה ישנם חורים מרובעים במדות מתחלפות ומשערים, ששם היה מקום הכבש, אשר בו עלו למזבח. בצד הדרומי של השפוע נראים נקעים וחורים במדרגה רחבה 1,40—1,50 מטר בת 11 מעלות יורדים מדרום-מזרח לסלע אל מערה, שקרקעיתה נמוכה מרצפת המסגד בערך 3,22 מ'. המערה הזאת הצובה בתוך הסלע הקדוש, וכנראה ששמשו בור לנוזלים שירדו אליו בצנור החצוב בסלע. צורת המערה כלשכה מרובעת. ארכה 7,40 מ' ורחבה הממוצעת 7,09 מ'. קרוב למדרגות בולט מתוך קיר המערה סלע, אשר מטר אחד ארכו ורחבו 1,15 מ'. גם בימין המערה בולטת שן סלע באורך שני מטרים, וברוחב מטר אחד. לפי דברי המוסלמים היו

הסלעים האלה מקומות התפלה של דוד ושלמה, אברהם ואליהו.
 גובה המערה איננו שווה על פני כלה, הוא מגיע מ-1,59 מ' עד
 2,62 מ'. דרך הכניסה חודר אל המערה אור כהה, ולמען האירה
 יותר מוכרחים להשתמש במנורות. במקצוע הימני של הכניסה
 תלויה מנורה ובמקצוע השמאלי האחרון תלויה עששית גדולה
 ובהור אשר בתקרת המערה קרוב למקצוע הימני האחרון תלויה
 בברזל מוצק מנורה יפה גדולה בעלת ששה קנים ובהם שש
 מנורות, בכל ערב מדליקים את המנורות האלה. החור אשר בו
 תלויה המנורה הגדולה הוא עגול וקוטרו 80 סנטי' ונוקב וחודר הוא
 דרך כל עבי הסלע, ולמעלה מגיע קוטרו עד 1,70 מ'. דרך
 החור הזה יכנס מעט אור צה אל המערה. המוסלמים אומרים
 שדרך החור הזה עלה הנביא השמימה.

באמצע המערה, במרחק 1,28 מ' מן החור, אשר שם תלויה
 המנורה הגדולה, נמצאת ברצפה טבלה עגולה העשויה שיש לבן
 בקוטר של 1,68 מ' וכוכב שחור באמצעיתה, וכאשר ירכו עליה
 מרגישים שהמקום שמתחתה חלול. המוסלמים קוראים לו ג'ב
 אל-אֲרוֹן או בִּיר אל-אֲרוֹן, לאמר גוב או באר הרוחות,
 ולפי דבריהם תתאספה בה פעמים בשבוע נשמות המתים
 לתפלה. עדין לא ידוע אל נכון, מהו הדבר המעורר את הקול
 העבה כשנדפק על לוח השיש.

רוב חוקרי זמננו משערים, שעל הסלע הזה היה בנוי מזבח
 החיצון, כי המצב הכללי של הסלע וסביבותיו מתאימים כמעט אל
 כל הידיעות שיש לנו על אודות המזבח ומקומו לפי המקורות
 התלמודיים. הבור הגדול שמצפון לסלע מתאים אל בית המטבחים.
 הבור אשר מצפון-מערב לו מתאים אל בית-הטבילה ובתי הכבוד
 שהיו שם. הבור שמדרום-מזרח מתאים אל מקום הכיור, שהיה
 תלוי בגלגל ממעל לבאר. פה עמד גם המזבה שיהושע בן
 יהוצדק וזרובבל בן שאלתיאל בנוהו, ובמקום הזה בנה יהודה
 המכבי מזבח חדש בתבנית הראשון (חשמונאים א, 8), וכן גם

עמד במקום המקודש הזה המזבה שעשה הורדוס. הדם והיין ששטפו מהמזבה ירדו דרך התעלה הנמצאת עתה מתחת לרצפת המסגד אל נחל קדרון.

רבות הן האגדות על אודות הסלע הקדוש הזה. בתלמוד מובאות אגדות שונות ע"ד אבן השתיה:

ארץ ישראל נמצאת באמצע העולם, ירושלם באמצע אי, הר הבית באמצע ירושלם, ביהמ"ק באמצע העורה, הארון באמצע ביהמ"ק ואבן השתיה שממנה הושתת העולם, לפני הארון (ילקוט מכורי, בראשית רבה סח וסט).

בן עזי שנה היה יעקב כצאתו מכית אבא והגיע לשם בחצי היום, וישב יעקב ולקט האבנים ומצא אותן כלן אבן אחת ושם אותה מצבה. מה עשה הקביה? נטל רגל ימינו וטבעה האבן עד עמק תהומות ועשה אותה סניף לארץ, כאדם שעושה סניף לכפה לפיכך נקראה אבן שתיה, ששם הוא טבור הארץ ומשם נמתחה כל הארץ ועליה היכל ה' עומד (פרקי דריא, פרק לה).

אלף התיך אמות הפר דוד על משתיתה של ארץ ומצא בה חרש. אמר: כל יגיעה זו שינעתי ואח"כ מצאתי חרש? באותה שעה נתן הקביה פתחון פה לחרש ואמר: אין זה מקומי, אלא שבשעה שנקבעה הארץ ירדתי כאן, אם אין אתה מאמין בי, הרי תהום תחת. נטל דוד ועלה תהום והציפו (מדרש שמואל, פרק טו).

משנטל הארון, אבן היתה שם מימות נביאים ראשונים ושתיה היתה נקראת, גבוהה מן הארץ שלש אצבעות ועליה היה נותן את המחתה (יומא נ"ג). עליה עמד הארון ואח"כ נגזז הארון במקומו יחד עם צנצנת המן, מטה אהרן ושמן המשחה (תוספתא דיומא פ"ב). יונה בן אמתי זכה לראות את האבן כפי התהום כפי שהראה לו הדג, ועליו היה המקדש בנוי ובני קרח עליו ומתפללים (פרקי דריא פ"י).

שם היה חקוק על האבן ובו נבראו שני עולמות ועיזו יכלו בני האדם למצוא את הקין, ולכן הטמין הקביה את האבן (תרגום ירושלמי, שמות כה, ל).

המוסלמים מאמינים כי הסלע מרחף באויר. בעת אשר עלה ממנו הנביא השמימה כשהוא רכוב על גב סוסו בִּרְקָה, זו הסלע ממקומו ורצה גם הוא לעוף עמו יחד בקול רנה וצהלה. בא נברואל ויעצור בעדו. מאז יתנענע הסלע ומרחף מעל לאדמה, עד אשר ישוב אליו הנביא. לפי שעה תומך אותו העמוד אשר על מדרגת המנורה הקבועה באצטבה.

באחרית ימי המבול נחה תבת נח שבוע ימים על הסלע או על המקום הנקרא בריס, והיונה הביאה לנח עלי זית מהר הזיתים, שהוא נוכח מקום הסלע הזה. על הסלע הזה דבר ה' עם משה.

כאשר נעצרה המנסה, שבאה בכלל מנין דוד את ישראל, עלה דוד על האבן הזאת ויתפלל ויודה לה, ולאות תודה בנו בני ישראל במקום הזה בית-מקדש.

והיה באחרית הימים, ביום הדין הגדול, יעמוד המלאך אשרסאל על אבן השתי ויקרא לכל יצורי העולם לעמוד למשפט.

יש אומרים, שהסלע בא מן העדן והוא נשען על תומר הנזון ממי נחל אשר בן העדן, ואחרים אומרים שמתחתיו נמצא הלויתן.

הצלבנים, אשר חשבו שהמסגד הזה הוא היכל שלמה, הפכוהו למקדש נוצרי וישימו צלב על ראש כפתו. את הסלע רצפו באבני שיש והקימו עליו מזבה, אגודת האבירים שנוסדה פה קראה לעצמה בשם „אגודת אבירי ההיכל” ותקבע במגנה את תמונת המסגד. תבנית הבניין הזה נפוצה על ידם באירופה, ששם בנו בערים שונות בתחלתה בתבנית שמנה הצלעות והכפה.

בחצר מסגד-הסלע נמצאות כפות קטנות אחדות, לפני ^בב א-סלסלה אשר במזרח המסגד בנויה, כפת השלשלת או „מַחְבַּמַת־דָּאוּד” (בית-המשפט של דוד). האגדה אומרת, כי שלמה תלה פה שלשלת טמירין, וכשאחד העדים היה נשבע לשקרה, היתה חוליה אחת נופלת מהשלשלת. הבניין בנוי על שתי שורות של עמודים, שבודי לוקחו מבנינים עתיקים, רובם בטעם הביצנטיים. הרצפה מרוצפת תשבצות שהן מאותו זמן שבו נעשו גם תשבצות מסגד הצהירה. בדרום נמצא שקע, שלפניו מתפללים המוסלמים ופניהם לצד מכה (קבלה).

כעשרים מטר מצפון-מערב למסגד נמצאת קבת אל-מערגי (כפת העליה השמימה) לזכר קפיצת הדרך הידועה של מחמד ממכה, כמבואר בקראן (שורה 17, פסיק א). כפי כתובת אחת נתחדש הבניין בשנת 597 להגירה (1200 לסה״נ), שלש-עשרה שנה אחרי שצלח אדין לכד את ירושלם מאת הצלבנים בחזרה. החלונות בקשתותיהם המחודדות הם בסגנון גוטי.

הלאה צפונה-מערבה עומדת קבת אנבי (כפת הנביא) הבנויה כנראה לפני זמן לא כביר על גבי מסגד עתיק החצוב בתוך הסלע. אצלה קבת אל-ארוך (כפת הרוחות). על גבי הסלע החשוף לפני המדרגה הצפונית של החצר בנויה קבת אל חציר.

האגדה אומרת, כי פה ענה שלמה את הרוחות והשדים. לפניו עומדים שני עמודי-שחם אדומים.

דרומה משם, בין החצר המרוממת ובין בתי התרם אשר במערב נמצא בנין הבאר היפה הנקרא סְבִיל קָאֵט בֵּי שִׁנְבָנָה ע"י הסולטן הממלוכי מֶלֶךְ אֶל-אֶשְׂרָף אֲבֹ א-נְצִיר קָאֵט-בֵּי בִשׁ' 849 להג'רה (1445). על פני הבנין המרובע המקושט בקצותיו בעמודים נמצא כרכוב ועליו תוף בעל שמנה צלעות ועליו כפה יפה בציורים ערביים (עֶרְבִּסְקִיּוֹת) בולטים. מימין לשער-העמודים הדרומי של החצר נמצאת בימה גבוהה הבנויה שיש ומקושטת בטוב טעם ערבי. היא נקראת "בימת הקיץ". בחודש הצום רִמְדִין נואמים פה בכל יום ששי לפני הקהל.

יתר הבנינים אשר בחצר אינם חשובים. בחצר נמצאים בורות רבים החצובים בסלע ומשמשים למקוות מים. הבורות האלה הם עתיקים מאד ורבים מהם מהוברים למטה זה לזה.

על יד הבימה יורדים במדרגה בעלת 21 מעלה לצד דרום. אחרי איזה צעדים מגיעים לברכה גדולה (אֶל-כֶּס), המקבלת את מימיה ע"י צנור ממי ברכות שלמה. לצד מזרח נמצא בור גדול מאד, הנקרא "הים" או "בור המלך". הוא חצוב בסלע וכפותיו נשענות על עמודי הסלע. במדרגה חצובה בסלע יורדים אל הבור. לפני הכניסה אל המסגד אל-אקצא ימצא עוד בור אחד המשתרע עד מתחת למסגד. הבור הזה נקרא ביר אל-יִרְקָה (בור הָעֵלָה). בכלל נמצאים בחצר בית-המקדש שלשים וארבעה בורות.

בקצה הדרומי של מקום המקדש מתנוסס המסגד המסגד אל-אקצא. הגדול הנקרא בפי היהודים בשם "מדרש שלמה" ובפי הערבים מִסְגֵד אֶל-אֶקְצָא (המסגד הקיצוני), הוא הבנין הגדול ביותר עפני מקום-המקדש. ארכו 80 מ' ורחבו 55 מ' ושטחו מלבד הבנינים הנספחים אליו 4400 מטרים מרובעים. הבנין

הזה לא נבנה בבת אחת ולא בזמן אחד, כי אם לפרקים ובתקופות שונות. הוא בנוי בתבנית הבסיליקה ומורכב משבעה אולמים. מהמד בחזיונותיו הראשונים, אשר שאפם ברובם ממקורות יהודיים, הכריז את המסגד אל-אקצא למקום קדוש ואמר, לפי המסורה, שהוא נבנה ארבעים שנה אחרי הפנות הכעבה ע"י אברהם. הסופרים הערבים מספרים, כי הכליף עמר ירד ממקום מקדש-שלמה אל בית התפלה של מרים ושם התפלל.

המסגד בנוי על יסוד הכנסיה שבנה פה יוסטיניאן על שם מרים, ולמטרה זו הרחיב את המישור לצד דרום בבנותו בנינים תחתיים גדולים. תקרת הכנסיה היתה נשענת על שני טורי עמודים. עמר הקדיש אותה לבית-תפלה מוסלמי. הסולטן האמוי עבד אל-מלך, בונה מסגד-הסלע, תקן את בית-התפלה הזה ויצפה את דלתות שעריו זהב וכסף (690). בימי הכליף אבו ג'עפר אל-מנצור (758—775) נשחת המסגד ע"י רעידת-אדמה והוא תקנו. אחריו נחרב שוב ע"י רעידת אדמה והסולטן אל-מהדי (775—795) בנהו מחדש, ובוה נשתנתה צורתו. עוד פעמים אחדות נשחת הבנין ע"י רעידות האדמה ותוקן מחדש ובכל פעם בשנוי צורתו הקדומה, ובכך אין לו לבנין הנוכחי רק מעט מאד מצורתו הראשונה.

הבנין בנוי מצפון לדרום, אשר שם נבלע הוא בחומה החיצונית של הר-הבית. בראשונה אנו באים אל אכסדרה בנויה כמעט על פני כל המסגד ונשענת על שבע קשתות מחודדות גומיות הנשענות על עמודים. העמודים וכותרותיהם ואדניהם שונים הם זה מזה, כי לקוחים הם כלם מבנינים עתיקים שונים. הקשת האמצעית גבוהה מחברותיה ומקושטת ומצוירת ביותר. בכל צד נשענת היא על שלשה עמודים. כר העמודים הם שיש לבן. כרכוב יפה מצויר ומכויר יסוב על הקשתות במעגלים יפים, ועל הכרכוב כתובים פסוקים מהקראן בכתב קופי. בקשתות

הקיצוניות שבמזרח ובמערב שקועים שקעים יפים, אשר כפותיהם סמוכות על עמודים זעירים יפים, ועליהם כתובות ערביות. ממעל לקשתות נמצאים הלונות אטומים וגם עליהם כתובות ערביות מעוטרות במקלעות ובפטורי ציצים יפים.

מהאכסדרה נכנסים דרך שבעה שערים אל שבעת אולמי הבנין. כשנכנס אדם אל המסגד פנימה, הנהו מתפעל ומשתומם על הבנין הגדול והמרווח, אשר פשטות ויופי נפגשו בו יחד, ועל האולמים השונים ותבניתם ועל העמודים הזקופים אשר בהם. באולם האמצעי יש שפע של אור, אבל באולמים הצדדיים אין האורה גדולה.

שלשת האולמים התיכונים, שבהם אפשר להכיר את תבנית הבסיליקה, קדומים הם יותר משנים שנים האולמים הצדדיים, שנוספו אח"כ ע"י הכליפים המוסלמים, למען שנות על ידם את צורת הצלב שהיה בבנין מלכתחלה.

האולם האמצעי הוא הגדול והיפה ביותר. ארכו 51,30 מ' רחבו 11,50 מ' וגבהו עד התקרה 17 מ'. בשני עבריו נצבים ששה עמודים בשתי שורות וביניהם שבעה מעברות אל האולמים הצדדיים. העמודים וכותרותיהם עתיקים מאד ונכר בהם שתוקנו והוקצעו, למען תהיה קומתם שווה. כותרות העמודים הן ביצנטיות מהמאה השביעית. על ראשי העמודים מונחות כלונסאות עץ ועליהן נטויות קשתות קלות הסמוכות על העמודים, ועל קרנותיהן כתובות ערביות הכתובות בצבע שחור על זר לבן. הקשתות מהוברות יחד ע"י עוגנים ערביים כמו במסגד הסלע. על הקשתות מתרוממים הכתלים ברוחב 6,40 מ', ובהם קרועים הלונות עגולים בשתי שורות זו על גבי זו, בכל שורה עשרים הלון ובהם סורגים המעכבים את האורה. רוב האור שופע דרך שלשת החלונות הגדולים אשר בכותל הצפוני ודרך השער הפתוח. בכותל הדרומי אין כל הלון, בו נמצא שקע גדול המיועד למקום תפלה ולפניו עומדים עמודי שיש קטנים ועדינים.

אזור מגוון בציורי עלים וציצים בסגנון האמנות הערבית נמשך על פני הכותל בקומת איש. הכתובות הקופיות מכילות פסוקים מהקראן.

אצל מקום-התפלה נמצאת בימת עץ נפלאה מקושטה באופן נהדר מאד. מעלות הבימה וכן אהל העץ המהודד אשר מעליה משובצים שן וצדף. לצד מזרח עומדים שני עמודים צפופים זה אצל זה. לפי האגדה הערבית לא יזכה לבוא אל גן-העדן מי שלא יוכל לעבור ביניהם.

התקרה הפנימית של האולם התיכון עשויה קורות עץ ועליה נשען הגג המשופע המצופה עופרת. מעל לשני קצות הגג הארוך אצל הכתלים יורדים חודי מתכת יפים ומעליהם יתרומם הצי-הירח.

החלק האמצעי ברוחב האולם בנוי גם הוא חומר עתיק. העמודים הם עתיקים ושונים זה מזה בחמרם. בצורתם ובקומתם. לפי כתובת אחת נבנה החלק הזה עפ"י מצות צלח א-דין בשנת 583 להג'רה (1187). גם התשובצת היפה אשר על היסוד המוזהב שבכותל אצל התקרה מימי צלח א-דין היא.

האולמים הצדדיים שנים שנים ממזרח וממערב לבסיליקה. שנוספו עליה בתקופה מאוחרת יותר, צרים, קצרים ונמוכים מהאולמים התיכונים. גם חסר בהם אותו היופי וההוד, שאנו מוצאים בבסיליקה עצמה. גם בהם ישנם עמודים עתיקים רבים, אשר על הקשתות אשר ביניהם סמוכות התקרות. האולמים האלה אינם די מוארים, כי סורגי החלונות הצפופים אינם נותנים לאור להדור פנימה וגם שערי האולמים סגורים תמיד.

אל המסגד אל-אקצא סמוכים בנינים אחרים, אשר נוספו בזמן מאוחר יותר. האולם שברוחב המסגד לצד מערב נמשך הלאה בצורת אולם ארוך 70 מ' ורחב 21 מ'. הוא נקרא המסגד הלבן ומשמש היום לעזרת-נשים. באמצע האולם לארכו נצבות

שתי שורות עמודים, שעליהם נשענת התקרה. באולם הזה וכמו כן גם בבנינים התחתיים ישבו אבירי ההיכל, אשר ברשותם היה המסגד אל-אקצא שכנוהו בשם. היכל שלמה. האולם הפשוט הנסמך אל המסגד מצד דרום-מזרח נקרא "מסגד עמר". לפי דברי הערבים עומד הוא במקום המסגד שבנה שם הכליף עמר. אצלו, לצד צפון, נמצא אולם קטן בערך, הוא מסגד הארבעים. סמוך לו מצפון נמצא חדר הנקרא "כנסת זכריה", זכר להריגת זכריה בן-יהוידע הכהן והנביא, אשר נרגס באבן במצות יואש בחצר בית ה' (דה"ב כד, כב). במקום הזה בנו הנוצרים כנסת לזכר זכריה אשר נרצח נפש בין האולם ולמזבח (מתיה כג, נה, לוקס יא, נא). החלון היפה הנקרע בכותל החדר הוא מימי הצלבנים. רצפת המסגד אל-אקצא מרוצפת לוחות אבן ועליהם מְשוּטְחִים מהצלאות ושטיחים גדולים ויקרים, שהם מתנות הסולטנים.

בצאתנו דרך השער הבינוני של האכסדרה אל החצר, רואים אנו מצד ימין מדרגה המובילה בשמנה-עשרה מעלות אל בנין תחתי המשתרע מתחת למסגד אל-אקצא. תקרת הבנין בנויה בשתי שורות של כפות המקומרות מעל לקשתות הזקות הנשענות על עמודי-תוף מרובעים. הבנינים האלה אינם עתיקים ביותר, אבל עומדים הם על יסוד בנינים ביצנטיים ועתיקים יותר. לצד דרום יורדים בעוד שמנה מעלות אל אולם קמור, אשר קשתותיו סמוכות באמצע על עמוד מסויד קצר ועבה ועשוי מאבן אחת. כותרת העמוד היא כנראה ביצנטית. בכותל הדרומי ישנו שער כפול עתיק, שנשאר בשלמותו למרות עתיקותו המופלגה עד היום, הוא שער הולדה. שלשת עמודיו בנויים אבנים גדולות מאד שהן מתקופת העברים, גם משקופי השערים נשמרו במקומם כמו שהיו בימי קדם, רק המשקוף המזרחי שבור ושניהם סמוכים על עמודים שהעמדו שם בזמן מאוחר יותר.

כל האולם הזה היה מלכתחלה כעין אכסדרה לשער חולדה, אשר עשו כנראה שנויים בבנינה בהקנות כנסית יוסטיניאן במקום הזה. היום נמצא פה מקום תפלה למוסלמים.

החצר אשר בין המסגד אל-אקצא ולהומה המזרחית מרוצפת לוחות אבן ופנויה. מתחת לכל השטח הדרומי-המזרחי של חצר-המקדש נמצאים אולמים תחתיים גדולים מאד, שנבנו במטרה להישיר את שטח החצר בצד זה. נכנסים אל תוך הבנינים האלה דרך אולם קטן הנמצא גם הוא מתחת לחצר סמוך להומה המזרחית והמשמש גם הוא בית-תפלה למוסלמים. אליו יורדים במדרגה בת 32 מעלה. על רצפת המסגד נמצאת אבן-שיש לבן שקועה בצורת אֵבוס. ממעל לה מתנוססת כפה קטנה הנסמכת על ארבעה עמודים קטנים. הנוצרים המיחסים כל דבר במקום המקדש למסורת הנוצרית מכנים את האבן השקועה הזאת בשם "ערש-ישוע". לפי המסורה היה המקום הזה בימי קדם בית מקלט ליולדות יהודיות עניות, שבאו לשבת פה על המשבר ולשהות פה אה"כ איזה זמן תחת השגחת נשי-חסד. האגדה הנוצרית מספרת שגם מרים באה עם בנה ישוע אחרי הולדו אל המקום הזה, והאבן הזאת שמשה לו עריסה.

המקום הזה עם האבן הזאת נזכרו בתאורי העולים הנוצרים עוד מראשית המאה הרביעית. בתקופה שלפני האסלם היתה פה בסיליקה. החוקרים מחליטים, כי בית-התפלה הזה הוא שריד של מגדל הפֶּנָה שבנה הורדוס.

מפה יורדים אל האולמים התחתיים הנקראים בשם אורות שלמה. אורות שלמה. העמודים הגבוהים ורחוקים שעליהם נסמכות הכפות בנויים אבני גזית גדולות מהוקצעות. שהן בלי"ם עתיקות מאד. כנראה היה ביתו של שלמה בנוי במקום הזה או קרוב אליו ולמטה היו ארוותיו. בית שלמה עמד במקום נמוך ממקום בית ה', ולכן בנה גשר לעלות בו מביתו לבית ה' ויקרא

לו עולה (מל"א מ, ה) או עליה (דהי"ב ט, ד). במלחמת היהודים ברומאים מצאו בבנינים האלה יהודים רבים מנוס ומפלט מפני האויב. אחרי החורבן מזכיר התנ"ך מבורדו (333) בפעם הראשונה את המקום הזה. הסופר הערבי פמל אדין המתאר את ירושלם מספר, כי "הנביא" ט"ל בלילה באורות שלמה. בתקופת הצלבנים שמשו הן אורות לסוסי מלכי הפרנקים ואבירי-ההיכל. בעמודי האולמים עודן תקועות טבעות הברזל, שאליהן היו קשורים סוסיהם. אורך האולמים ממזרח למערב 83 מ' ורחבם מצפון לדרום 60 מ'. שש-עשרה הכפות נסמכות על 88 עמוד העומדים בשתיס-עשרה שורות מקבילות זו לזו. ברוח הששי אשר בין שורות העמודים רואים בכותל-המערבי שער סתום, זהו "השער היחיד". דרך פתח קטן הנמצא בקצה המערבי מגיעים אל עוד אולמים, אשר בכותלם הדרומי נמצא שער משולש סתום, הוא שער עתיק של חצר בית המקדש הדומה בתבניתו ובבנינו לשער הכפול הנזכר למעלה. חלקיו התחתונים עודם שמורים מימי קדם. בכתלים בנויים עמוד אחד שלם ושבר, עמודים עתיקים. קצת צפונה לעמוד הזה הולכת צורת הבנין ומשתנה ונדבכי הבנין העליונים הם חדשים יותר. האולמים מרחיקים להשתרע צפונה לרצפת המסגד אל-אקצא. פה נהפך חלק מהם לבורות ע"י זה, שסתמו בבנין אבנים את הרוחים אשר בין העמודים. מתחת לאורות-שלמה נמצאים עוד אולמים תחתיים, שעוד טרם נחקרו. החומה המזרחית-הדרומית המקיפה את הבנינים התחתיים קבורה עמוק בתוך הקרקע הנוכחי של הרהמוריה.

חומת הרהבית ושעריה.

על יד הכניסה אל ארוות-שלמה מעלה מדרגה צרה על החומה המזרחית שנדבכיה העליונים בנויים מחדש. משם המראה נהדר הוא על נחל קדרון העובר לרגלי ההר ועל הרהביותים המתנשא למולנו. הלאה צפונה נמצא בחומה זו שער כפול סתום. האירופים קוראים לו בשם "שער הזהב", כי בשם הזה קראו לו הנוצרים הראשונים, והערבים יכנהו בשם **בַּב אֶצְ'הֶרְיָה** (שער גבההר). לשער הצפוני יקראו בשם **בַּב אֶתְוֹבָה** (שער התשובה) ולדרומי בשם **בַּב אֶרְהֶמָה** (שער הרחמים), ובשם "שערי רחמים" קראו כל הנוסעים והתורים היהודים לשער הכפול הזה. ע"ד סבת סגירת השער הזה והזמן שבו נסגר יספרו סופרים ערבים אחדים, כי הכליף עמר צוה לסגרו. הסופר הערבי מג'יר אדין יספר, כי השער נסגר, למען יהיו החרם והעיר בטוחים יותר מלכידה וכבוש. רבות הן האגדות הערביות על ערך השער ופתחיו.

עצם בנין השער הוא קדום, אך במשך הזמן נחרב ותוקן פעמים רבות, ולכן נראים בו סגנוני הבנין של התקופות השונות וסמניהן. עוד בימי הבית הראשון היה פה שער, שחלקו העליון נחרב בעת חורבן הבית, הוא כנראה שער המפקד (נחמיה ג, לא). עוד בימי יחזקאל היה שער המקדש החיצון הפונה קדים סגור (יחזקאל מד, א—ב). החשמונאים תקנוהו ויסתמוהו כאכנים ויבנו לפניו מנדל לחזקו ולבצרו ולהגן עליו (חשמונאים א, יג, כג; בן-סירא ג, א, ב). בימי הבית השני נקרא השער הזה, שער-שושן ע"ש צורת שושן הבירה אשר היתה חרותה עליו (מדות פא, מ). המלך הורדוס פתח מחדש את השער וישכללהו. כנראה נעשתה גם אז המסגרת הראשית הסובבת את כל הבנין וכן גם הקשתות שעליהן סומכות התקרות. בחורבן הבית השני נחרבו חלקים אחדים ממנו. אדרינוס קיסר תקנו וישם בו את כל הפתוחים והציורים שאנו רואים בו עכשיו. גם הקיסר יוסטיניאן תקנו והוא [בנה כנראה מחדש] את שתי הכפות שממעל לאולם השער הפנימי, אשר בו קרועים

חלונות, ובמראהו הנוכחי הנהו מימי ממשלת ביצנין ומתחלת ממשלת הערבים (מהמאה השביעית). הנדבכים העליונים ועוד איזה חלקים מבנינו הם מזמן מאוחר יותר. הקיסר הירקליוס נכנס בשנת 629 דרך שער זה לירושלם, אחרי נרשו מתוכה את הפרסים. בהכנס הכליף עמר ירושלימה (637) מצא את השער סתום. בש' 810 סתמו הערבים את השער ולא השאירו בו בלתי אם פתח קטן פתוח, שנשנר אחיז נם הוא. בימי ממשלת הצלבנים נפתח מחדש, ודרכו נכנסו ויצאו רק בחנים ובמועדים. בבנין החומה הנוכחית (באמצע המאה השש-עשרה) נעשו נם תקונים בשער הזה, אז הוסרו דלתות הברזל של השערים, והפתחים נסתמו באבנים וכן המה עד היום. במשך הזמן עשו הערבים תקונים בשער ובאולמו. בשנת 1892 תוקן הבנין מחדש.

מזוונות השער הן בנויות מעמודים עתיקים בני אבן אחת. לפי האגדה הערבית נתנה אותם מלכת שבא למלך שלמה, והם בולטים מהחומה ומבהויץ בשני מטרים. בסיסי העמודים הם אבנים שטוחות ובקציהם מפותחות כעין טבעות, מעל לכותרות העמודים שמבפנים ומבהויץ תסוב מסגרת אבן מקושטת בפטורי-ציצים ופרחים יפים מרהיבי עין, אך במשך הזמן נטשטשה קצת צורתם היפה באשר נשברו הקנים הבולטים והשקעים נמלאו עפר ועשב. קשתות השער הכפול סמוכות באמצע על עמוד התוך, אשר עליו מונחים שני הצאי-עמודים.

לפני השער מבפנים נמצא אולם גדול בנוי אבנים גדולות וחזקות ומקושט בקשוט ארכיטקטוני עשיר. אולם השער הזה הוא עמוק מקרקע היריבהית ויורדים אליו במדרגות רחבות. אך הכניסה היא סגורה בסורג ובדלתות ברזל. עֵבֵי הכתלים של אולם השער מראה לנו לדעת כי בנינם קדום, מימי ממשלת ביצנין ואפשר גם מזמן הרומאים. שם ישנן אבנים גדולות ועתיקות כאלה, אשר בליים מימי הבית מוצאן ואולי עוד מימי שלמה. בכל אופן אפשר להכיר בבנין את הסגנונים של חמש תקופות. שש כפות התקרה המשוטחות סומכות באמצע על שני עמודים חזקים. הקשוט הארכיטקטוני היפה הוא מהתקופה הביצנטית המאוחרת.

משער הזהב והלאה עד המקצוע הצפוני-המזרחי של החומה נמצאים על הקרקע נדבכים אחדים בנויים אבנים עתיקות, הם בליים עוד מימי ממשלת הורדוס, אשר הרחיב והגדיל את מקום המקדש לצד זה (מלחמות היהודים א, 21, 1).

הבנין הקטן אשר מצפון לשער הזהב נקרא בשם כסא שלמה. לפי האגדה המוסלמית מת פה המלך שלמה בשבתו על כסאו ובהשענו על מטהו, למען לא יודע דבר מותו לשדים. המוסלמים קושרים בשבכי הברזל של חלונות הבנין סמרטוטים קטנים לסגולה למחלות ולפגעים רעים. בזוית הצפונית-המזרחית של החרם נמצאים שרידים של מגדל גדול עתיק, שהיה בנוי אבני גזית גדולות מהוקצעות. השער אשר אצלו בחומה הצפונית נקרא בשם בַּב אֶל-אַסְבַּט (שער השבטים).

בחומה הצפונית נמצאים עוד שני שערים: בַּב חָטָה וּבַב אֶל-עֵטָם (שער-האוטם), כי מעל לדרך המוביל אליו מבחוץ קמורות כפות ועליהן עומדים בתים. קרוב אליו נמצאים שני מסגדים קטנים, המערבי מהם נקרא בשם קַבַּת שְׂקִיף אֶצְחֻרָה (כפת בתר הסלע), על שם בתר הסלע שלפי האגדה גור נבוכדנאצר מהסלע הקדוש והיהודים העלוהו הנה מבבל. בפנה הצפונית-המערבית עומדת החומה על סלע. הנדבכים התחתונים של החומה הם עתיקים, וכנראה הנם שרידי מצודת הבירה (אנטוניה). בפנה הצפונית-המערבית עומד המגדל הכי גבוה של החרם. אנו יוצאים ממקום המקדש דרך שער השבטים למען הקיף את חומת הר-הבית מבחוץ.

בלכתנו מסביב לחומה, משלימים אנו את המושג שקבלנו ע"ד יסודות הר הבית ובניניו התחתיים. פה אפשר להבחין בין סגנוני הבנין השונים וזמנם. בעומק 11—18 מ' ויותר מתחת לשטח הנוכחי של החרם-המקדש נמצאים בחומה נדבכים בנויים אבנים גדולות מאד, בלתי מסותתות מבחוץ ובלתי מהוקצעות

מסביב, אבל הן מורכבות יחד באופן נפלא בלי טיה ביניהם. הנדבכים האלה עתיקים מאד, אולי עוד מימי שלמה או מימי מלכי יהודה שמלכו אחריו, הנדבכים אשר אבניהם מסותתות מבחוץ ומהוקצעות הן מימי הורדוס. הנדבכים אשר אבניהם מסותתות ובלתי מהוקצעות מימי יוסטיניאן מוצאם. הבנין העליון, הפשוט, של החומה הבנוי אבנים קטנות חדש הוא.

בצאתנו ממקום המקדש דרך שער השבטים (בפאל־אֶסְבֶּט) נגיע אחרי הליכה של חמשים פסיעה לרחוב שער השבטים. מצד ימין נמצא שער השבטים אשר בחומת העיר המזרחית, משמאל לשער אפשר לעלות במדרגה צרה על החומה ולהנות מהמראה היפה אשר על פני נחל קדרון והר הזיתים. דרך שער השבטים יוצאים אל נחל קדרון ולהר הזיתים. אנו נפנה שמאלה ברחוב המוביל אל העיר פנימה. בצד ימין נמצא מנזר קתולי עם כנסייה (St. Anne בערבית אֶצְלַחְיָה) (תכ' 2), ע"ש צלח אֶדִין שהפך בזמנו את המנזר הנוצרי לבית־ספר מוסלמי. בשנת 1856 נתן הסולטן את המקום הזה לנפוליון השלישי. במנזר הזה נמצא בית נכאת קטן וברכה עתיקה שהנוצרים מיכסים אותה לברכת בית־היסודא הנוכרת בברית החדשה. ממול לבנין המנזר ועל יד החומה הצפונית של הר הבית נמצאת ברכה עתיקה הנקראת בפי הערבים בשם „בְּרֶכַת אֶסְרָאִין“ (ברכת־ישראל). היא נמצאת במקום התעלה, ששמשה פה לפנים להגנה על החומה הצפונית של היררהבית. אורך הברכה 110 מ', רחבה 38 מ' ועמקה 22 מ' מתחת לשטח היררהבית. היום היא מלאה כמעט כלה אשפה ושופכים. בלכתנו הלאה לצד מערב עוברים אנו ע"פ שערי החרם בב אל־חטה ובב אל־עטם (ראה ע' 160, תב' 8, 9), ממול לשער הזה נמצאים קברי המוסלמים שנפלו חלל במלחמתם עם הצלבנים. הלאה מערבה רואים אנו בבנין אשר משמאל לרחוב שרידים ממצודת אנטוניה או הבירה, שעמדה בפנה הצפונית־המערבית של הר הבית (תב' 4). על מקום המצודה בנוי הקסקטין הישן על סלע גבוה 72 מ'

מקרקע הר־הבית. הבנינים התיכונים של הקסרקטין הם מזמן קדום. מצפון לקסרקטין, מתחת לרחוב הנקרא בפי הנוצרים „רחוב העצב“ (Via Dolorosa) ומתחת למנזר אחיות ציון (Soeurs de Sion) אשר לצפון הרחוב הזה יש ברכה גדולה. הנודעת בשם הברכה הכפולה, על שהיא מחולקת באמצע לשנים ע"י מחיצה. ארכה 50 מ' ורחבה 16 מ' והיא חצובה בסלע. מלכתחלה היתה הברכה הזאת תעלה למצודת אנטוניה, אך אח"כ הרחיבה ויעשוה לברכה, אשר מימיה ירדו לברכת-ישראל. היום משמשת היא בור, שמימיו לא יפסקו לעולם.

צעדים אחדים הלאה קמורה מעל לרחוב קשת היוצאת מבנין מנזר „אחיות-ציון“ מימין לרחוב. הנוצרים מכנים אותה בשם קשת Ecce homo. כנראה הנה הקשת הזאת שריד של שער-כבוד רומי, שעמד שם ושחלק ממנו מצוי עוד בכנסית המנזר החצובה בסלע. בבנינים הקמורים התחתיים של המנזר רואים עוד מתחת לקשת את רצפת הרחוב הרומית. הבנינים החצובים בסלע מתחת לרחוב משתרעים עד למקום המקדש.

„רחוב העצב“ יוצא אצל בית הכנסת האורחים האוסטרי (תכ' 22) אל הרחוב הנקרא אל־רֹד (הגיא, הוא גיא טירופיון), הבא משער-שכם מימין ונמשך דרומה בתוך הגיא הצר. מצד ימין עולים הרחובות הצדדיים אל העיר העליונה ומצד שמאל עומדים הבתים הנשענים על חומת הר־הבית המערבית. אנו נמשיך את פעמינו הלאה לאורך הרחוב הזה לצד דרום ונעבור ע"פ ארבעה שערים: 1. בֶּב אל־עִזְנֵמָה אצל המגדל הגבוה אשר בחצר החרם. הוא נקרא גם בֶּב אֶסְרִי (שער הארמון), על היות על ידו בנין הַסְרִי הישן. אצלו בנין ישיבת תורת חיים (תכ' 23). 2. בֶּב אֶנְצֵר (שער הנוטר), רחוק 38 מ' מהקודם והוא עתיק יותר מהקודמים לו. הוא נקרא גם בשם בֶּב אל־חֶבֶס" (שער בית האסורים), על כי אצלו נמצא בית-אסורים ישן. בימי נוסעי הצלב

נקרא שער מיכאל. לפניו מבחוץ ומבפנים בנויים אולמים.
 3. בַּב אל־חדיד (שער הברזל, על דלתותיו המצופות פחי־ברזל).
 הוא רחוק 75 מ' מהקודם. 4. במרחק 40 מ' מהשער הזה נמצא בַּב
 אל־קַטְנִין (שער עובדי צמר־הגפן). המבוא הארוך והקמור המוביל
 אל השער הזה נקרא סוק אל־קַטְנִין (שוק עובדי צמר־הגפן).
 לפנים היו יושבים עובדי צמר־גפן בחניות אשר שם ואח"כ נעזבו
 לגמרי, אולם הממשלה החדשה כוננה מחדש בחניות העוֹבוֹת
 מארגות לאריגת צ"ג. באמצע השוק הזה מימין נמצא בית המרחץ
 "חַמֵּם אֶשְׁפָּא" (מרחץ הרפואה). בו נמצאת באר עמוקה בעומק
 של 30 מ', שחושבים אותה למעיין ישועה. אל שער הצר־המקדש
 עולים בשתי־עשרה מעלה. השער בנוי בסגנון הסרציני מאבנים
 מגוונות בקשתותיו יפות. מבפנים יש לפניו אולם יפה מרוצף אבני
 שיש, וממנו עולים בעשר מעלות אל החצר. השער הזה היה כבר
 במציאות בימי הצלבנים, אשר כנהו בשם "השער היפה".

בצאתנו שוב מתוך שוק עובדי צה"ג נמצא מצד שמאל בית־
 המרחץ חמם אל־עין, אחריו חורבה ואחריה חצר כולל־אונגון
 עם בית־כנסת. משם עולה הרחוב במדרגות רבות אל הרחוב
 הנקרא טריק בַּב אֶפְלֶסְלָה, המוביל ממערב למזרח אל שער
 חצר המקדש בַּב אֶפְלֶסְלָה. אנו נמצאים פה במסלה העולה
 (דהי"א כו, טז) מעל לגיא טירופויון מהר הבית אל העיר
 העליונה. כל המסלה הזאת משער המקדש עד התיב המוביל
 לכותל המערבי בנויה על קשתות המתוחות ממזרח למערב.
 אחת הקשתות הקבורות בתוך האדמה נגלתה ונחקרה על ידי
 החוקר וילסון (והיא נקראת על שמו בשם "קשת וילסון") גבהה
 6,7 מ' ורחבה 15 מ', רחב כל אחת מצלעותיה 13,40 מ',
 ובכל אחת מהן קבועות 23 אבנים גדולות, אשר אורך כל אחת
 מהן 2—4 מ' וגבהן 1 מ' וכן היא גם מדת עבין. יסודות הקשת
 הענקית הזאת הם בל"ס מימי שלמה, והקשת שנחרבה אח"כ ע"י

הכשדים נבנתה מחדש בימי הורדוס. מתחת לקשת נמצאת ברכה עתיקה. החוקר וֶרְן מציא בעומק של 15 מ' בקצה הדרומי של קשת וילסון את חומת בית המקדש מימי שלמה. הקבועה פה בסלע הקרקע. מלבד הקשת הגדולה אשר גלה וילסון. מציא פה וֶרְן עוד קשתות גדולות ועתיקות עד התיב המוביל לכותל המערבי.

לצד שמאל נמשך הרחוב לקראת שער המקדש. אצלו משמאל באר יפה. מימין נמצא בית-המשפט הדתי (אל־מִחְכָּמָה, תב' 15). הוא אולם גדול הבנוי בתבנית צלב בשנת 1483. תקרותיו קמורות וסמוכות על הכתלים, ובאמצעו נמצאת ברכה קטנה שמימיה מובאים ע"י צנור מימי ברכות שלמה. בכותלו הדרומי נמצא שקע המשמש למקום-תפלה למוסלמים ומשני צדדיו נמצאים הלונות הצופים על פני הכותל המערבי. בכותל המזרחי נמצא פתח אל הצר-המקדש. בשלש רגלים באים היהודים אל המקום הזה להתפלל נוכח מקום המקדש והכותל המערבי.

השער בִּבְּ אֶסְלֶסְלָה (שער השלשלת) הוא שער כפול אשר קשתותיו הקמורות סמוכות על עמודים יפים. נכר שבשער הזה נעשו תקונים רבים, והאבנים והעמודים שהשתמשו בהם הם מזמן קדום. התקון האחרון נעשה בו בימי הביצנטים. לפני השער מבפנים ומבחוץ בנויים אולמים בתקרות קמורות ובקשתות יפות. בקרקע השער ישנן אבנים אחדות עתיקות מאד, ואפשר שעוד מימי הבית הראשון מוצאן, שכן גם השער הזה שהוא כיום השער הראשי של הצר-החרם, היה בימי קדם שער המקדש הראשי, והוא בל"ס שריד מהשער הנקרא בימי הבית הראשון "שער השלכת" (דהי"א כו, טז) ובימי הבית השני בשם "שער קיפונוס" (מדות פ"א מ"ג).

אנחנו שבים במסלה העולה מערבה ופונים אחר מהלך של חמשים פסיעה שמאלה אל התיב היורד דרומה אל הכותל

המערבי. ממול לנתיב הזה עומד בנין גדול ויפה עם שער של סטלקטיטים, בנין דומה לו עומד ממולו באלכסון. שניהם היו כבר בימי הצלבנים, הם שמשו אז בתי ספר למוסלמים ועד היום משמשים הם למטרה זו. בנתיב הצר הפונה דרומה הולכים תמיד שמאלה ומגיעים במשך ארבעה רגעים אל הכותל המערבי (ראה ע' 134). הרובע אשר לפני הכותל נקרא רובע המערבים, כי הקדש הוא למוסלמים מהגרי אפריקה הצפונית. מדרום לכותל המערבי, באחת החצרות הנשענות על חומת הר הבית נמצא שער עתיק, הנקרא בשם "שער הנביא" או "שער ברקלי" ע"ש מגלהו, בגובה 3 מ'. מעל לקרקע הנוכחי נראה בחומה משקוף השערה, הוא אבן אחת גדולה המסותתת באופן יפה. ארכה 6 מ' וגבהה 2 מ'. החפירות שנעשו שם הוכיחו, שרוחב פתח השער אשר היה שם היה 5,70 מ' ומפתנו נמצא 15 מ' מתחת לשטח הקרקע. גם מדרגה שבה היו עולים אל השער נגלתה שם. מדרום לרובע המערבים נמצא מגרש פנוי (חפורת אל-חתינייה), אשר בקצהו המזרחי מתרוממת חומת הצר-המקדש בגובה 18 מ'. המקצוע הזה של החומה בנוי אבנים ענקיות, בתוכן אצל המקצוע הדרומי-המזרחי אבן אחת באורך 8 מ' ואחת באורך 8'5 מ', כל החלק הזה הוא מימי הורדוס.

במרחק 12 מ' מהמקצוע הדרומי-המערבי נכר בחומה שריד של גשר עתיק והוא שלשה נדבכים של קשת ענקית, הנקראת על שם מגלהו בשם קשת רובינסון. רחבה 15,5 מ' ובה אבנים אחדות באורך 8,6 מ'. ורן מצא בתוך האדמה במרחק 12,7 מ' ממערב לקשת את העמוד האחד של הגשר, אשר עביו 3,80 וגבהו 15,52 מ' והוא עומד על יסוד סלע ההר. בעומק 13 מ' מתחת לקרקע הנוכחי מצאו את רצפת האבן שהיתה מתחת לקשת הזאת, ומתחת לרצפה הזאת בתוך עפרות החרבות הנמצאים שם בעומק עוד 7 מ' מצאו אבנים של קשת עתיקה יותר. קשת רובינסון היא אולי שריד הגשר שחבר את המקדש מעל לגיא טירופויון עם

מגדל קסיסטוס אשר בעיר העליונה ושהפריד בין הרומאים ובין היהודים בעת המשא והמתן שהיה בין טיטוס ובין יוחנן ושמעון אחרי שרפת בית-המקדש (מלחמות ו, 6, 2). אפשר גם שהוא שריד מ"שער המעלות" (קדמוניות טו, 11, 5). שדרכו עברו מחצר המקדש אל אולם המלך. שרידי הקשת העתיקים יותר, שמצאו בתוך האדמה מתחת לרצפת קשת רובינסון, הם בלי"ם שרידי קשת מימי שלמה.

מהחומה הדרומית של הר-הבית רואים פה את המקצוע המערבי עד שער המשנה או שער הולדה אשר בחומה (ראה ע' 158) באורך 90 מ'. האבנים העתיקות שבהלך המערבי של החומה הדרומית הגן מבנין הורדוס, ולכן לא יכלו עוד ידי הזמן להשחית את יפין וחלקתן, אולם באבנים שבפאת מזרח לצד הזה, אשר נשארו עוד מימי הבית הראשון, ננעה כבר שן הזמן. אבן הפנה הקבועה בנדבך השני שמעל לקרקע הנוכחי היא האבן הכי גדולה בחומת הר הבית, ארכה 12 מ', גבה 1,25 מ' ועביה 0,75 מ'. — אנו יוצאים את העיר דרך שער האשפות (בב אל-מַעְרָבָה) ופונים בקרבת החומה מזרחה. סלע ההר יורד מעומק של 18 מ' לעומק של 26,5 מ' ועולה שוב לצד מזרח. במקום העמוק ביותר גלה וַרְן בעומק של 7 מ' מתחת לרצפת האבנים צנור עתיק, שהוא כנראה מהתקופה הרומאית המאוחרת. בעומק 12 מ' נמצאת רצפת אבנים קדומה יותר. אבני החומה אשר בתוך האדמה בעומק גדול יותר הן גדולות מאד ובלתי מסותתות. לצד צפון עולה סלע ההר עד השער המשולש (ראה ע' 158) הנמצא לא עמוק מתחת לקרקע הנוכחי, כאן הוא יורד שוב עד הפנה הדרומית-המזרחית של החומה בעומק של 30 מ', בעוד ששטח הקרקע הנוכחי יורד רק בעומק של 7 מ'. במרחק 32 מ' מהפנה המזרחית-הדרומית לצד מערב נמצא מתחת לקרקע השער היחיד, מעל לשער הזה, בתוך החומה שנבנתה בזמן מאוחר קרועה שורה של חלונות, אשר חלק מהם נסתם לגמרי והאחרים

סתומים לְמִחְצָה. גם במקצוע הדרומי-המזרחי של החומה מפליאות אותנו אננים ענקיות אחדות באורך 5—7 מ' ובגובה מטר אחד. גובה המקצוע הזה של החומה מגיע עד 47,6 מ' (23,6 מ' מעל לקרקע, 24 מ' מתחת לה). הפירות וְרֵן הוכיחו, שמהפנה הדרומית-המערבית יצאה חומה לצד דרום-מערב שהקיפה את העופל מדרום-מזרח לחרם.

על יד החומה המזרחית הוגבהה הקרקע הרבה על ידי האשפה שנצברה שם. לפנים ירד פה הסלע באופן תלול הרבה יותר אל נחל קדרון. בחומה הזאת נראית החזית היפה של שערי רחמים (ראה ע' 159). מצד זה אפשר בנקל להבדיל בין התקופות השונות של בנינו ותקונו. החומה, אשר אצלה נמצא בית קברות מוסלמי, מגיעה פה עד 9—12 מטר בעומק מתחת לקרקע הנוכחית. וְרֵן מצא לפניו מבחוץ עוד חומה אחת בתוך אשפות ההר.

הרבעים המערביים והדרומיים של העיר העתיקה.

מצד מערב נכנסים אל העיר דרך שער יפו (תב' ז/7), אשר אצלו מתרכזת תנועת המסחר והחיים הצבוריים. אליו יוצאים הכבישים הבאים מיפו, מהברון ומתחנת מסלת הברזל. השער הזה בנוי בין מגדלים כיתר שערי ירושלם, אליו מימין נפרץ בשנת 1898 לפני בקור קיסר וקסרית גרמניה פריץ בהומה להעביר בו את דרך העגלות אל העיר פנימה. על מגדל השער בנוי מחדש מגדל-שעון יפה. המגדל אשר ממולו בנוי במקום מגדל היפיקוס (תב' 61), שעמד במקום הזה בימי הורדוס ושאהדות מאבניו העתיקות נמצאות בבנין המגדל הנוכחי. בפנים העיר מתרוממת החומה

מימין לרחוב מתוך התעלה. בתוך נדבכיה התחתונים נמצאות אבנים מחומת הורדוס אשר נאספו בלי"ס ממפולת ההורבן. ממול לחומה עומד בנין מעוקב גדול, בתוכו למטה הנויות ולמעלה בית מלון גדול (Grand New Hotel). בדרום-מזרח מתרוממת המצודה (אל-קלעה), הנקראת מימי הבינים בשם בלתי הנכון "מצודת-דוד" או "מגדל-דוד" (תכ' 63). היא הוקמה בצורתה הנוכחית בראשית המאה הארבע-עשרה ובעת בנין חומת העיר בימי סלימן המפואר (במאה השש-עשרה) נוסף על בנינה. המצודה מורכבה ממגדלים רבים הבנויים על יסוד מסד הזק, המתרומם מהתעלה בזווית של 45° בערך. המגדל הצפוני-המזרחי, אשר מסדו המוצק בנוי אבנים גדולות בלתי מסותתות מבחיץ ומהוקצעות מסביב, הוא כנראה מגדל פזאל והוא משמש דוגמה של מגדל ישן מהומות ירושלם.

הדרך העובר לפני המצודה מוביל דרומה אל רובע הארמנים ולשער-ציון. הבנין הגדול הבנוי אחרי המצודה, המשמש היום בית האסורים של המשטרה, היה לפני המלחמה קסרקטין. מאחוריו היה בחומה מגדל מרים. ברובע הארמנים (תכ' ו ז' 7, 8) נמצא מנזר גדול ובו בית-תפלה ישן ויפה, בית נכאת מענין וארמון האפטררך הארמני. לפני המבוא הקמור של המנזר מסתעף שמאלה רחוב, המעביר מבין בתי הארמנים אל רחוב היהודים.

נשוב למצודה ונוסיף ללכת מערבה ב"רחוב דוד". (בשם הזה כנו בימי הבינים את הרחוב הנמשך מ.מגדל דוד עד השער המערבי של חצר המקדש). מול רחוב המצודה בנוי המלון המרכזי (Central Hotel, תכ' 51). מעלית המלון הזה רואים אצלו למטה בִּרְכָה גדולה באורך 78 מ' וברוחב 44 מ', המוקפה בתים מסביב. את בנין הברכה הזאת מיהסים למלך חוקיהו (מל"ב כ, ט). יוספוס

קורא לה בשם "אמיגדלון" (Amygdalon = ברכת-המגדל).
 הברכה טוחה בטיח ומימיה יבאו ע"י צנור מברכת ממלָה
 אשר מהויץ לעיר ממערב. מאצל המלון המרכזי יורד
 .השוק העליון במדרגות. הרחוב הראשון אשר מצד שמאל
 הוא רחוב הנוצרים (חַרְת אֶ-נְצָרָה) והוא מוביל צפונה אל
 כנסית קבר ישו (תכ' 48). ברובע הנוצרים נמצאים מנזרים וכנסיות
 רבים. במרחק 100 פסיעות מתחלת הרחוב הזה מוביל מצד
 ימין רחוב צר אל כנסית הקבר (ליהודים אפשר
 לבקר את המקום הזה רק ברשות הממשלה או בלוית
 משרת אחת הקונסוליות). לפי המסורת הנוצרית הנהו המקום
 הזה גבעת גלגלתא אשר בה קבור ישו, אבל באמת אי
 אפשר הדבר הזה ואיננו נכון, כי המקום הזה היה במות
 ישו בתוך חומת העיר ואסור היה לקבור את המתים בתוך
 העיר. על כן החליט החוקר האנגלי גורדון, שגלגלתא נמצאת
 מצפון לשער דמשק (תכ' 5/ו). במקום המקודש מאת הנוצרים
 המאמינים בנה הקיסר קונסטנטיין הגדול בשנת 336 כנסיה,
 שנשרפה לגמרי ע"י הפרסים. אחרי כן נבנתה מחדש
 ומאז נחרבה ונבנתה שוב ותוקנה עוד פעמים רבות.
 הכנסיה העקרית נמצאת לחלקיה ברשות הקתולים, היונים
 והארמנים והכנסיות הצרדיות שייכות לכתות אחרות. אוצרות
 רבים טמונים בכנסיה הקדושה במנורותיה, במסגרות תמונותיה
 ובפרכותיה. בחגהפסהא הומיות הכנסיה והחצר אשר לפניה
 מאנשים ונשים רבים מאד, העולים לרגל מארצות רחוקות.
 בדרום החצר בנוי מגדל-מסגד מוסלמי.

מדרום לכנסית הקבר משתרע מגרש גדול הנקרא בשם
 .מוריסטין (7/ו). עליו היו בנויים בימי הבינים בית האגודה
 ובתי החולים של אבירי היוחננים ובתי הכנסת אורחים
 לעולים הנוצרים. בזמן האחרון פגו את הורבות מוריסטין

ויבנו שם את השוק החדש ועל חלק החניות מלמעלה בנוי בית מלון גדול.

במקצועו הצפוני-המזרחי הקימו הגרמנים את כנסית הנואל (Erlöserkirche), אשר חונכה בנוכחות קיסר גרמניה ורעיתו בשנת 1898. ממולו עומד בנין גדול בנוי אבנים אדומות, הוא בית-הכנסת-אורחים רוסי, בתוכו נמצאים שרידי חומה עתיקה וקשת של שער עתיק. מאחורי הבנין הזה, ברחוב בֶּפֶּ הֶ'ן אֲזִיִּית עומדים מנזר הכושים (האביסינים) ומנזר הקופטים.

הרחוב היפה אשר בין כנסית-הנואל ובין השוק החדש מוביל דרומה דרך שער רחב עם סורג ברזל אל המשך רחוב דוד הנקרא בחלק זה חֶרֶת אֶל־בֶּזֶר (רחוב השוק). משמאלו נמצא בחדר אחד קבר של קדוש מוסלמי ואחריו אולם כפול גדול, ששמש עד הזמן האחרון שוק לתבואה. היום מוכרים בו פרות וירקות. הרחוב מפסג אח"כ שלשה רחובות של השוק הישן העוברים מצפון דרומה (סוק אל-לֶחְמִין = שוק הקצבים, סוק אל-עֶטְרִין = שוק הַבְּשָׂמִים, וסוק אל-חֻגֵּ'ת = שוק האדונים). רחוב-דוד נמשך הלאה לצד הר-הבית, אט פונים ימינה ונכנסים אל רחוב היהודים.

רחוב היהודים עובר מצפון דרומה לאורך רובע היהודים הנמצא בדרום-מזרח העיר (תכ' ה'ו/7, 8). הרחוב הזה צר (2,5—4 מ') ועל שני צדיו נמצאות חניות מפולת ועליהן בתי-מעון, אל החצרות, שבהן גרים יהודים, נכנסים במבוא צר ואפל או עולים אליהן במדרגות שהן תחת כפת השמים. אחרי 50 פסיעה מתרחב הרחוב תחת כפה קמורה ואחריה נמצאת מצד שמאל מדרגה רחבה המעלה לרחוב, שממנו מתפלגות ימינה ושמאלה סמטאות צרות ומעוקמות, הן מובילות להצרות היהודים העתיקות והמסוככות, שבהם

בנויים הבתים תחתיים שניים ושלישים. הסמטה הימנית מובילה אל רחוב המידן. — במרחק 30 פסיעה מהמדרגה הרחבה מגיעים אל שער נמוך משמאל לרחוב. נכנסים דרך השער הזה ועולים במדרגה רחבה אל החצר הנקראת בשם "חורבת ר' יהודה החסיד" (תב' 26).

החצר הזאת ראתה את ראשית יסוד הישוב היהודי האשכנזי בירושלם. את כל המאורעות שעברו עליו ואת השתלשלות התפתחות העדה האשכנזית. כאשר גור המופתי (הראש הדתי של המוסלמים) של ירושלם בסוף המאה השש־עשרה לסגור את בית הכנסת של הרמב"ן ולהפוך אותו למסגד, החזיקו האשכנזים המעטים שהיו אז בירושלם בחצר הנשענת אל המקום הזה, שנקראה מאז דיר א־שכנו (חצר האשכנזים), ויבנו להם שמה בית כנסת.

יהודי אוקריינה, פולניה ורוסיה, שעלו אחרי גזרת ת"ח ומלחמת המילניצקי (1648/49) לירושלם, התיישבו גם הם בחצר זו. בשנת תמ"א (1681) עלה ר' יהודה החסיד משידליץ בלוית רבנים וחכמים מפולניה ומאשכנז ותיישבו גם הם בה. מצבה הרע של העדה הכרוחה ללוות כסף מאת אילי הערבים, ומכיון שלא יכלה אחיז לשלם לנושיה את חובותיה, שעלו עם הרבית לסכום גדול, חדרו אלה ביום שבת ח' חשון תפ"א (1720) אל בית הכנסת ויבעירו בו אש ושימו את ראשי העדה במאסה, ויתר בני העדה ברחו על נפשם והישוב היהודי האשכנזי בירושלם נתבטל או לגמרי. בימי ממשלת מצרים השיג ר' שלמה זלמן צורף, אחד ממנהיגי העדה היהודית האשכנזית החדשה, מאת כדוב מצרים מחמד עלי מאמר מיוחד, שבו בטל המושל לחלוטין את חובות העדה האשכנזית הקודמת והרשה לראשי העדה הנוכחית לבנות בחצר הזאת בית כנסת ובתי־מעון לבני עדתם. היהודים נקו תיקף ומיד את החצר, אשר נקראה מאז ועד עתה בשם, החורבה, מעפרות החורבות ומהאשפה והובל אשר הערבים שפכו שמה למען הכעיסם, ואת אחד מבתיה תקנו ויקדישוהו לבית־תפלה בשם מנחם ציון. כל העולים האשכנזים התיישבו מאז ברחוב היהודים והחורבה היתה למרכז העדה הזאת. בשנת תרי"ז (1857) השיג השר משה מונטיפיורי מאת הסולטן בקושטא רשיון לבנות בית־כנסת גדול בחורבת ר' יהודה החסיד. בעצם השנה הוא ירו את אבן הפנה לבנות בית התפלה (הברון אלפונז דה רוטשילד, בנו) הבכור של הברון יעקב דה רוטשילד בפריז שבקר או את ירושלם, נתכבד מאת העדה בירית האבן) ובשנת תרכ"ד (1864) חנכו את הבית ויקראוהו בשם בית יעקב.

בית מקדש מעט זה מתנוסס לתפארה ממול לכניסה אל החצר. לפניו נמצא מסדרון מרובע, אשר שערו גבוה ודלתותיו עשויות ברזל ומסורגות. משני צדי המסדרון נמצאים

בתי־תפלה קטנים. אל בית הכנסת נכנסים דרך שער גבוה ורחב, אשר דלתותיו המוצקות עשויות עיץ. אולם בית הכנסת מרובע וגדול מאד, ומעל להללו מתנוססת הכפה הקמורה, המגיעה לגובה של 33,75 מ' מהרצפה. הכפה בנויה באופן נפלא. היא נאחזת בקירות הבית מבלי להשען על עמודי־תוך. הדופן שעליו סובבת הכפה יכול 63,75 מ' ושנים עשר הלונות קרועים בו. יציע ברזל סובב אותה, אשר מעליו מביטים מצד אחד אל תוך החלל העמוק של אולם בית־הכנסת ומצד שני דרך החלונות הנשקפים על פני העיר עד ראשי ההרים הרחוקים. דרך כל אחד מהחלונות האלה רואים תמונה אחרת כחלק מהפנורמה הנפלאה של ירושלם וסביבותיה. בקירות צפון וימין קרועים שני טורי חלונות גבוהים, שלשה חלונות בטור האחד. בקיר המזרחי וממולו בקיר המערבי קרועים חלונות בעלי שלש קצוות, משובצים זכוכיות מלוטשות ומגוונות. האולם מרוצף לוחות שיש מלוטשים. באמצעו עומדת בימה נהדרה, מצופה אבני שיש. מפאת צפון ומפאת דרום עולים עליה בשש מעלות, אשר מעבר מזה ומזה יעמדו עמודים יפים הנצמדים למעלה בפטורי־ציצים ובפרחים, וסורג ברזל יקיפנה מסביב. ארון־הקודש הוא מעשה ידי הרשעין אמן. גבהו מהרצפה 18,60 מ' ועולים אליו במעלות. יפות הן גם המנורות התלויות בבית־הכנסת ומנורת החנוכה הגדולה העשויה כלה כסף מקשה. — מהחצר אפשר לעלות במדרגות על גג בית־הכנסת הסובב את כפתו, שם יתגלה לפנינו מראה נהדר על פני העיר והר־הבית ועל פני סביבות העיר עד הרי עבר הירדן מזרחה.

בצפון החצר נמצא ביה"מ "מנחם ציון" שנבנה בראשית יסוד העדה האשכנזית החדשה (בשנת תקצ"ו). יתר בת, החצר מוקדשים לבית תלמוד־התורה והישיבה. עיץ־היים

מדרום לחורבת ר' יהודה החסיד עמד ביהכ"נ של הרמב"ן, שגהפך לבית-תפלה מוסלמי (ראה ע' 87, 171) ומעליו מתנוסס מגדל-מסגד (הכניסה אל המקום הזה הוא הפתח השני אחר שער חורבת ר' יהודה החסיד).

אחרי צעדים אחדים יעלו מצד ימין במדרגות אל רחוב חב"ה, הנמשך גם הוא מצפון דרומה והולך ומקביל לרחוב היהודים ויוצא אל שער-ציון. שם נמצא בית-התפלה לעדת חב"ד (תב' 27). מהרחוב הזה עולים במדרגות אשר ממול לרחוב היהודים אל הרחוב המוביל לרובע הארמנים. מיד אחרי המדרגות נמצאת מצד ימין הצר אמשטרדם (הצר ר' ישעיה). בה נמצא ביהמ"ד „סוכת שלום" (תכ' 28), אשר ראש העדה ר' ישעיה ברדקי בנהו מכסף ר' עקיבא לָרָן באמשטרדם. בתחלת רחוב חב"ה, במקום שהוא שם קמורה, מסתעפת לצד מערב סמטה העוברת על פני הכניסה הסורית (משמאל) ומובילה בעקומים לצד שמאל אל בית-החולים „בקור-חולים". נמשיך את דרכנו ברחוב היהודים ונבוא שמאלה אל רחוב המידן (תב' ו/8,7) ונעבור על פני החצר, ששם נמצא בימ"ד המקובלים „בית-אל" (תב' 31). פה יצר הרחוב בין בתי המעון ויתרחב אחרי צעדים אחדים שוב, ושם נמצאים מצד ימין ארבעה בתי-כנסת ישנים יחד הנקראים בשם הכולל „בית-כנסת ר' יוחנן בן זכאי".

בית הכנסת הזה, השייך לעדה הספרדית, בנוי בעומק הרחוב ויורדים אליו במדרגות. הוא מורכב מארבעה בתים תפלה, אשר מסדרון קטן יחברם יחד באמצע. בית-התפלה הראשון הוא הכי גדול. תקרתו סומכת על עמוד מרובע גדול אשר באמצע הבית והכפה הקמורה אינה גבוהה ביותר. הציורים החדשים בפנות הכפה מכוערים הם. ארוך-הקודש נמצא במזרח, משמאל לפתח בית התפלה, ובצפון נמצא יציע של עץ לנשים, אשר תכנסנה אליו

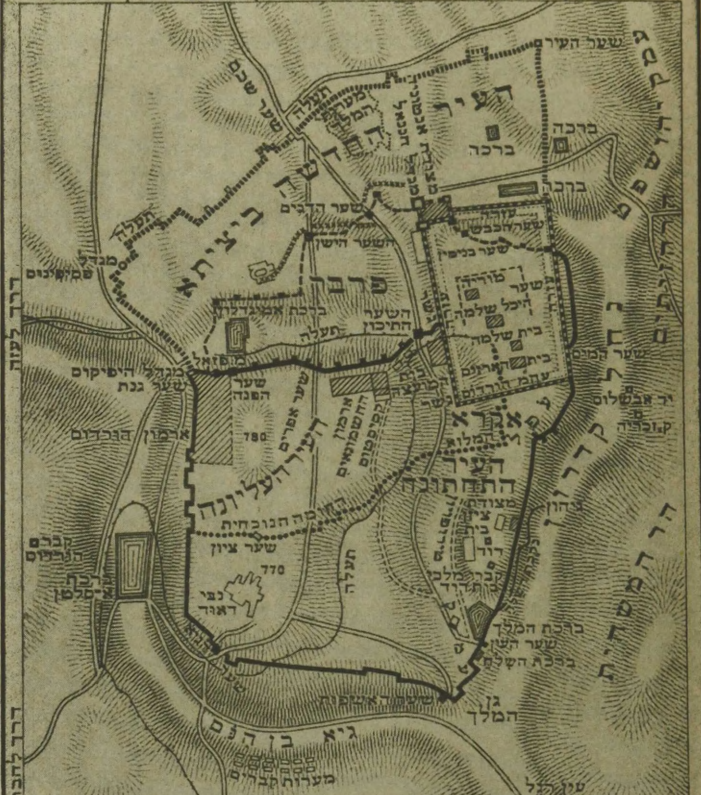
מהרחוב. בצד דרום יש חדר אפל המשמש גניזה לס"ת ו"שמות". מסביב לכתלים נמשכות אצטבאות, שעליהן יושבים המתפללים. בית-התפלה הזה, הנקרא בשם המיוחד "קהל-ציון" ושהוא הכי ישן, נבנה כבר בשנת שמ"ו (1586), ואליו נוספו במשך הזמן שאר שלשת בתי התפלה הנקראים בשמות "קהל תלמוד תורה" "קהל קטן" ו"קהל סטאמבוליי". האחרון שנבנה בכסף יהודים עשירים מקושטא הוא היפה והעשיר ביותר. רחוב המידן נמשך הלאה ממול לכניסה לבית-הכנסת ר' יוחנן בן זכאי. אחרי צעדים מספר נפנה שמאלה ברחוב הצר והעקום ונגיע לבית הכנסת "תפארת ירושלם" (תב' 34) הנקרא בפי ההמון ביהכ"נ של ניסן בק, ע"ש בונהו. הוא שייך לקהל החסידים. בית-הכנסת הזה בנוי מעל לבנין תחתון ועולים אליו במדרגות. הוא חונך בשנת תרל"ב (1872). הלונותיו נשקפים על פני בתי הרובע הדרומי-המזרחי של העיר ולצד מזרח על הר הזיתים והר המשחית. מעל לביהכ"נ קמורה כפה גבוהה, ממסדרון בית-הכנסת עולים על גגו, שעליו אפשר ללכת מסביב לכפה. המראה משם על כל העיר נהדר הוא ומגיע עד להרי מואב. משם אפשר לראות את רחובות העיר ואת הצרות בתיה ואת כל אשר מתרחש בהן. ביחוד רואים היטב את חצר בית-המקדש ואת כל בניניו המשתרעים לפני עינינו. ממול לביהכ"נ הזה נמצאת חצר הקראים (תכ' 33) ובה בית-תפלתם הישן, שאליו יורדים במדרגה צרה. בו ימצא ספר-תורה ישן הכתוב על קלף וכרוך כספר. הקראים אינם מתפללים במנין, כי מספר כל בני עדתם עולה רק להמשך-עשרה נפש וביניהן רק ארבעה גברים.

נשוב נא אל רחוב המידן והלכנו דרומה והגענו אחרי המשה רגעים "לבתי מחסה" (תב' ה' 8), הם בתים רבים לעניים הבנויים בטוב טעם בכסף יהודי גרמניה והולנדיה על מגרש גדול ויפה אשר על הר-ציון על יד החומה הדרומית-

המזרחית. המראה היפה מהלונות הבתים מגיע עד הרי-
מואב. בתי מחסה עומדים תחת הנהלת בא"כ הפקידים
והאמרכלים שבאמשטרדם. משמאל לבתי-מחסה נמצא בית-
החולים "משגב-לדך". ממגרש בתי-מחסה נצא דרך שער
אל החומה אשר ממולו ונהנה מהמראה היפה אשר על
פני נחל קדרון וגנות הירקות אשר בו עד השילה ועין-
רגל, על הרהמשהית, אשר בשפוליו עומד הכפר שילה
(סֶלֶן) ועל יתר ההרים הסובבים את ירושלם מצד דרום-
מזרח. משם נשקפים גם הרי מואב המכחילים תמיד בערפלם הדק.
בהמשיכנו את דרכנו הלאה מערבה נעבור בראשונה על פני בית
תלמוד-התורה לעדת הספרדים (מימין, תב' 36) ואח"כ בשוק הבשר
אשר בין הומת העיר ורובע הארמנים ונגיע ל"שער-ציון" (תב' 8/1).
לפי הכתובת הערבית נבנה השער הזה בתוך מגדלו בשנת
1540/41. במדרגות אפשר לעלות על ראש המגדל ומשם נהנים
ממראה נהדר עד ההרים מעבר לירדן.

דרך השער הזה נצא את העיר ונבוא אל "ציון" (א"נבי
דאוד, תב' 8/1, 9). כל הפרור הדרומי הזה היה נכלל בתוך העיר בימי
דוד ושלמה, כי שרידי החומה הכי עתיקה נגלו במקומות אחדים
במורדו הדרומי של ההר הזה. במרחק שני רגעים מהשער נגיע
אל בנין גדול בעל שער גבוה. הבנין הזה נקרא בפי הערבים
א"נבי דאוד. הוא הוקם בצורתו הנוכחית ע"י הפרנציסקנים
בשנת 1333, והם גורשו ממנו בשנת 1547 ע"י הערבים, אשר נאחזו
בו. בדיוטה העליונה של הבנין נמצא אולם גדול אשר תקרתו
בנויה בקשתות מחודדות הנשענות על עמודי הכתלים ועל שני
עמודים באמצע האולם. האולם הזה שמש בימי הבינים כנסיה
נוצרית בשם Coenaculum. לפי המסורת הנוצרית אכל פה ישו
בחברת תלמידיו את סעודת הערב האחרונה לפני תליתו. היהודים
מתאספים בכל יום אסרו הג של שבועות באולם הזה להתפלל על
קבר דוד המלך, כי לפי מסורה אחת מימי הבינים נמצא בהר

דרך לענתות דרך לשכם דרך ללוד

ירושלם העתיקה

- חומת שלמה
- החומה השנייה
- החומה השלישית
- חומת הר הבית של הורדוס

קנה-המדה 1:17.500
 0 100 200 300 400 500 מ

מתחת לבנין הזה קבר דוד המלך או קברי מלכי בית דוד, המוסלמים אינם נותנים לשום איש להכנס אל הבנינים התחתיים. בחדר אחד בצד דרום-מזרח לאולם מראים הם את תבנית קבר דוד הדומה לכל קברי הקדושים המוסלמים.

הנוצרים קדשו את המקום הזה עוד מימים קדמונים, בהאמינם שבמקום הזה נמצאים קברי מלכי בית-דוד. עוד בראשית המאה הרביעית עמדה במקום הזה כנסייה בשם „ציון“. הצלבנים בנו פה כנסייה חדשה ואחריהם הפרנציסקנים. אולם מלכי בית דוד נקברו בעיר דוד (מל"א ב, ו; י"א, מג וכו'), ובאמת צריך לבקש את קברי המלכים במורד הדרומי של הר-הבית מצפון למי השלה (נחמיה ג, טז; יחזקאל מג, ז—ח). עוד יוחנן הורקנוס והורדוס הוציאו את האוצרות מקברי מלכי בית דוד.

מימין לבנין הזה נמצאים כנסייה יפה עם כפה קמורה ומנזר עם מגדל גבוה, שנבנו בראשית המאה הזאת ע"י הקתולים הגרמנים. במנזר הזה נמצא אוסף מסודר של עתיקות הארץ.

אנו שבים לשער-ציון ומשם בדרך הפונה שמאלה אל שער יפו. הדרך עובר בין חומות גבוהות, מימין חומת העיר ומשמאל החומה הסוגרת את בתי קברות הארמנים והלטינים ומאחוריהם בתי קברות היוונים. בצאתנו אחרי רגעים אחדים מבין החומות האלה על יד הפנה הדרומית-המערבית של העיר, מתגלה לפנינו לצד דרום-מערב מראה יפה על החלק העליון של גיא-בן-הנחם והברכה אשר בתוכו (ראה ע' 185) וכמו כן על הגבעה המתרוממת למולנו ובתי שכונת ימין משה (מונטפיורי) הבנויים על מדרגותיה. במורד הר ציון בנוי בנין גדול ויפה של היוונים ונמוך ממנו בי"ס גובט האנגלי.

בבית-ספר גובט נמצאים שרידים מהחומה העתיקה, הדר אחד בנוי על סלע, שעליו עמד מגדל ישן. מצפון לביה"ס נמצאים בורות עתיקים. בבית-קברות הפרוטסטנטים אשר מאחורי ביה"ס נמצאים שרידי מגדל ישן. גם מצפון-מזרח לבית-הקברות ישנם שרידי מגדל, 36 מעלות הצובות בסלע וברכה עתיקה.

מיול מסביב להעיר העתיקה.

רק בחלק מהמיול הזה, עד נחל קדרון, אפשר להשתמש בענלה או באותומוביל, בחלקו השני יעשה ברנל או ברכיבה על חמור או סוס. לבקור המערות נחוץ לקחת נרות, את המפתח למערת צדקיהו ימציא בעל המלון או מורה הדרך.

את רחוב יפו מפסג על יד בנין הדואר והתלגרף (תב' 86) רחוב רחב הבא ממערב ונמשך מזרחה לאורך החומה הצפונית של העיר. אנו פונים לצד מזרח, אחרי בית הדואר והתלגרף עומד מימין לרחוב מנזר לאחיות צרפתיות ומשמאלו בית-החולים הצרפתי, אחריו בנין צרפתי גדול (Notre Dame de France, תב' 6/ו) המשמש בית-הכנסת אורחים. ממולו השער החדש, שדרך בו נכנסים אל הרובע הנוצרי. בפנים העיר נמצאים בבנין הגדול של הישועים שרידי מצודה עתיקה (בערבית קַצַר גֵּלוּד = מצודת גלית). בצד דרום נכרים בה ארבעה נדבכים בנויים אבני גזית גדולות, שהיו המסד של מגדל מרובע חזק מאד, אולי של מגדל פסיפנוס הנזכר ביוספוס (ראה ע' 118), ובאמצע נמצאים ארבעה עמודי-תוף הבנויים אבנים גדולות בלתי מסותתות, אבל מהוקצעות מסביב. במרחק 30 פסיעה מהשער החדש מסתעף רחוב לצד שמאל. בפנת הרחוב הזה עומד בנין תחנת הבריאות העברית (תב' 82). אחרי מהלך של 3-4 רגעים נגיע לשער שכם (תב' 6/ו), גם שער דמשק יקרא ובערבית בַּב אל-עמוד (שער העמודים). השער הזה מתוך את התנועה בין העיר הישנה ולפרורים הצפוניים, הוא בנוי במקום שער עתיק שעמד שם מקודם. לפי הכתובת שמעל לשער בהזייתו הפנימית בנהו הסולטן סלימן שלימן בשנת 1537/38, והוא משמש דוגמה לסגנון הבניה של העת ההיא.

השער נמצא בין שני מגדלים, אשר ביניהם עובר הדרך בזוית משנה. בין המגדלים למעלה נכר החלק העליון של קשת שער עתיק, בחזית הפנימית של השער נמצא על כל צד עמוד אחד ומעליהם לוח עם הכתובת הערבית. על שם שני העמודים האלה נקרא השער הזה בערבית בשם "שער העמודים". על

ראשי מגדלי השעה, אשר המראה משם יפה, עומדים עמודים קטנים ומחודדים.

מתחת למגדלים נמצאים תאים הבנויים מאבנים גדולות. מצוא מצאו שם גם ברכה ושרידי חומה מאבנים גדולות ומהוקצעות. המגרש הרחב הנמצא לפני השער משמש היום שוק לתבואה. בו מתלכדים ארבעה רחובות. הרחוב היוצא מהשער ונמשך הלאה צפונה, מוביל לשכונות היהודים אשר מצפון לעיר, והוא הדרך לשכם, להר צופים ולהר הזיתים. אנחנו נמשיך את דרכנו מזרחה לאורך החומה והגענו אחרי 30 פסיעה אל מערת צדקיהו. פי המערה נמצא בסלע הגבוה אשר עליו עומדת החומה. המערה הזאת היא מהצבאבנים גדול והיא הולכת הלוך ועמוק לצד דרום ונמשכת עד מרחק של 196 מ' מתחת לעיר. על הסלע שבו הצובה המערה עומד חלק גדול מרובע העיר הצפונית-המזרחי. לא ידוע באיזה זמן נחצבו בה אבנים, אבל נראה שהיה הדבר הזה בזמן עתיק מאד, בזמן שהשתמשו עוד בשמות עבודה פשוטות מאד. במקומות רבים נכרים החורים והסדקים, שבהם תקעו יתדות והרוו אותן במים לפוצץ בהן את הסלעים. כן רואים בקירות שקעים משולשים להעמיד בהם מנורות להאיר לפועלים בעת עבודתם. באמצע המערה השאירו במקומות שונים בסלע עמודי-תוך, למען לא תפול התקרה. בפנים נמצא אולם אחד גדול מאד. בימינו חצבו שם את האבנים הלבנות היפות לבנין מגדל שעון-העיר אשר מעל למגדל שער יפו. היהודים קוראים למערה זו בשם "מערת-צדקיהו" ואגדה מסופרת בפיהם, שהיא נמשכת מתחת לאדמה עד יריחו ודרך בה ברח המלך צדקיהו מפני הכשדים לערבות יריחו (מל"ב כה, ה). הסופרים הערבים מימי הבינים קוראים לה בשם מְעֵרַת אֶלְקָטָן (מערת צמר-הגפן), ואולי הנה מערות המלכים הנזכרות ביוספוס (מלחמות ה, 4, 2). המערה נגלתה מחדש בשנת 1852.

כעשרים פסיעה אחרי המערה הזאת נמצאת משמאל לדרך מערה אחרת פתוחה החצובה גם היא בסלע. היא נקראת "מערת ירמיהו", ולפי דעת אחדים היא חצר המטרה. כנראה שמשה גם היא למחצב־אבנים והיתה מלכתחלה מחוברת לסלע מערת צדקיהו. להגנת העיר פוצצו אח"כ את גב הסלע וימשיכו פה את הדרך. במבוא לפני המערה נמצאים שברי עמודים אחדים ומצד שמאל בית־תפלה מוסלמי. אחריו נמצאת מערה בתוך מערה. תקרת המערות סומכת על עמוד הסלע. בצד דרום־מערב מראים את קבר הסולטן אַבְרָהִים, ומאחוריו בולט הסלע כאצטבה גבוהה ועליה קבר. לפי המסורה ישב ירמיהו על הסלע הזה ב"חצר המטרה" בקוננו את קינותיו על חרבן ירושלם.

בפנה הצפונית־המזרחית של החצר אשר לפני המערה נמצאת הכניסה (בשבע מעלות) אל מערה אשר מתחת לאדמה. תקרתה נשענת על עמוד קצר ועבה. גם הבור אשר בחצר חצוב בסלע ואפשר לרדת אל תוכו עד פני המים דרך חור גדול הנמצא בצד צפון. על הגבעה מעל לחצר המטרה נמצא בית קברות מוסלמי.

מפה נמשך הדרך הלאה מזרחה לאורך החומה הצפונית. אחרי פסיעות אחדות מגיעים אל שער הורדוס (בב אֶזְהָרָה = שער הפרחים, ע"ש הפרחים המפותחים באחדות מאבני מגדל השער). השער הפשוט הזה נבנה במאה השש עשרה. הוא היה סגור בדלתות ברזל עד לפני חצי יובל שנים ולפניו היתה ערמת אשפה וזבל. אך כאשר הוקמו הפרורים הצפוניים אשר לפניו נפתח השער שוב. הדרך הנמשך ממנו צפונה מוביל לפרורי העיר הצפוניים. הבית הגדול העומד משמאל לדרך, ממול לחומת העיר, הוא בית־ספר תיכוני ערבי.

על יד מגדל הפנה שבצפון־מזרח חומת העיר (פָּרְגִי לְקֶלֶק = מגדל החסידה) פונה הכביש דרומה ויורד לנחל קדרון. ההולך ברגל או הרוכב על בהמה ימשיך את דרכו בשביל הצר אשר בין תעלת החומה

המזרחית ובין בית-קברות המוסלמים. אצל שיחי הצבר נמצאת ברכה טוהה, הנקראת ברכת אל-אֶסְבַּט (ברכת-השבטים). ארכה 29 מ', רחבה 23 מ' ועמקה 8 מ'. הברכה הזאת נעשתה כנראה בימי הבינים, בחורף נקוה בה מעט מים. נלך מסביבה ונבוא לשער האריות (בב אל-אֶסְבַּט = שער השבטים, תכ' ד/6). השער הזה נבנה מחדש בימי סלימן, מצד ימין ומצד שמאל של השער בולט זוג אריות. בפנים העיר הולך הרחוב מהשער ישר מערבה. הדרך היוצא מהעיר בשער זה סובב את בית-קברות המוסלמים הנמצא על הר-הבית לפני החומה ויורד אל נחל קדרון. פה עובר הוא את הגשר הבנוי מעל לנהל. מורד הר המוריה וכן גם החלק העליון של נחל קדרון נמצאים בידי היונים אשר נטעו שמה עציזית ועצים אחרים. משמאל לדרך נמצאת „כנסית מרים“, שבה קבורה, לפי האגדה הנוצרית, מרים אם ישו. הכנסיה בצורתה הנוכחית נבנתה בימי הצלבנים. בה נמצאות מדרגות המובילות אל מערה חצובה בסלע שבה מראים את הקבר.

מצד שמאל לדרך המוביל על הר הזיתים נמצא גן יפה הסגור בחומה גבוהה. הנוצרים קוראים למקום הזה גת-שמנא (Gethsemane) ומיחסים אותו לאחת האגדות המסופרות באבנגליון על תולדות ישו. בגן השייך לפמרים הפרנציסקנים נמצאים שמנה עצי-זית עתיקים מאד, אשר הנוצרים מיחסים אותם לזמנו של הנוצרי. השמן הנעצר מזיתי העצים האלה נמכר בכסף רב ומגלעיניהם עושים חרוזים. הכומר נותן על פי רוב למבקרים זר-פרחים קטן ומקבל בעד זה מתנת-כסף להחזקת הגן. ממעל לגן הזה נמצא גן גת-שמנא של הרוסים שבו עומדת כנסיה רוסית עם כפות מוזהבות בסגנון רוסי.

אצל גן „גת-שמנא“ עולה שביל על הר הזיתים ודרך העגלות פונה דרומה ליריחו, אחרי פסיעות אחדות מסתעף נתיב אל נחל-קדרון (שמו"ב טו, כט), שמו בערבית ודיא-נָר. עמקו אצל גן גת-שמנא 45 מטר ואצל עין-רוגל 106 מטר מתחת

לקרקע הרהבית. כל מורד הרהזיתים ממזרח לנחל קדרון מכוסה קברות היהודים. אנו מגיעים בראשונה אל יד אבשלום (תכ' ד/7) [מנטור פּרעון = מגבעת פרעה] העומדת משמאל לדרך. המצבה הזאת מתנוססת בגובה 14,6 מ' מעל לשפך העפר שלרנלה. היא מורכבת מקוביה חצובה מתוך הסלע, שאורך כל אחת מצלעותיה 6 מ' וגובהה 6,50 מ', ומחלק עליון בנוי.

הבנין המורכב על הקוביה הולך ומתחדד למעלה למגדל קטן עגול ובקצתו כעין ניצן המתפתח. בפעם הראשונה הזכיר את המצבה הזאת הנוסע מבורדו (333 לפסה"ס). רק במאה השש-עשרה התחילו ליחסה ליד אשר הציב לו אבשלום בחייו בעמק המלך (שמו"ב יח, יח). הכותרות היוניות של העמודים וכן גם הזר והכרכוב הדורי מראים על התקופה היונית-הרומית ובה בתקופה הורכב כנראה על הקוביה הבנין בסגנון מצרי. יוכל היות כי הקוביה ותא הקבר הסתום אשר בתוכה מתקופה קדומה יותר מוצאם, והקשוט בתערובת הצורות היוניות והמצריות נוספו עליהם בזמן יותר מאוחר. באמצע כל אחת מצלעות המצבה נמצא פתח קטן בצורת חלון. בפנים נמצאות אבנים קטנות רבות (מציאותן שם באה אולי לרגלי המנהג הישן, לשים אבן על קבר גדולים וצדיקים) ומעלות לעלות בהן אל ראש המצבה. היום אפשר לעלות רק על מעלות אחדות.

מאחורי יד-אבשלום נמצאת מערת קברים סתומה, הנקראת קבר יהושפט. מדרום לה תמצא עוד מערת קברים חצובה בסלע, היא מערת קברות משפחת הכהנים לבית הזיר (דהיא כד, טו). הכניסה האחת אל המערה הזאת נמצאת בצד צפון (בבית-הקברות של עדת הספרדים) והכניסה השניה היא דרך חור הקרוע בסלע הקיר הדרומי אשר ממול למצבת זכריה. האולם אשר לפני המערה פתוח לצד נחל קדרון. תקרתו סמוכה בחזית המערה על עמודים המקושטים בכותרות דוריות ומעליהם זר וכרכוב. דרך הדר שני

נכנסים אל לשכה בעלת שלשה כוכים ומשם עולים במעלות
 אהדות אל תא קטן. בחדר התיכון נמצא בצפון עוד תא אחד
 בעל שלשה כוכים ובצד דרום אצטבת סלע ומעליה ארבעה כוכים.
 על המשקוף מבפנים כתובה כתובת עברית המיחסת את המערה
 לבני חויר. היהודים קוראים לה "בית החפשית".
 לפני הכניסה הדרומית של המערה הזאת עומדת מצבת-
 זכריה (הכהן והנביא), אשר רגמוהו אבן במצות המלך יואש
 בחצר בית ה' (דה"ב כד, כ—כא). גובה המצבה החצובה מתוך
 הסלע 9 מ' ואורך כל אחת מצלעותיה 5,2 מ'. בין עמודי הפנה
 המרובעים נמצאים הצאי עמודים עם כותרות יוניות, מעל לכרכוב
 החלק מתרוממת פירמידה. אופן הקשוט וסגנונו המעורב נותנים
 מקום לשער, כי גם המצבה הזאת או לכה"פ קשוטה מוצאה
 מאותה התקופה. שבה נעשתה גם יד-אבשלום בצורתה הנוכחית.
 הקברים הרבים ומצבותיהם הפזורות אצל מצבת-זכריה ולרגלי
 ההר הם מהמאה השמנה-עשרה ועד תחלת המאה התשע-עשרה.
 הלאה דרומה, בשפולי הר המשחית, אשר עליו בנה המלך
 שלמה במות לאילי הצידונים, המואבים והעמונים (מל"ב כג,
 יג) עומד הכפר שילח (כפר סלון). בו נמצא מספר רב של
 מערות קברים החצובות בסלע. באחת מהן קבור הרע"ב מברטנורא.
 בראשית הכפר עומדת מצבה יפה הצובה מתוך הסלע, אשר הערבים
 יכנוה בשם "קבר בת-פרעה". מעל לפתח נכרים עקבות כתובת
 עברית עתיקה. בדרום הכפר הערבי נמצאת שכונה של יהודים
 תימנים, שנוסדה על ידי חברת "עזרת נדחים" (תכ' ד/9, 10).
 מימין לנחל קדרון ולרגלי הר הבית ממול לכפר שילח
 נמצא מעין עמוק במערת סלע, הוא הגיחון (תכ' ד/8), אשר על
 ידו נמשה שלמה למלך (מל"א א, לח-לט), שמו בערבית עין אס
 א-פֶּרְג' (עין אס המדרגות). מהמבוא יורדים בשש עשרה
 מעלות רחבות אל פרודור אשר מתחת לתקרה קמורה מתחת להר
 ומשם בעוד ארבע עשרה מעלות צרות אל ברכת-המים החצובה

בסלע ההר כעין תעלה באורך 3,5 מטר וברוחב 1,6 מטר. קרקע הברכה הזאת מכוסה חצין. המעין נובע לעתים קבועות. בימות הגשמים משלש עד חמש פעמים, בימות הקיץ פעמים ובסוף הקיץ רק פעם אחת ביום. כנראה נקיים המים במערה טבעית אשר בתוך ההר והיא מחוברת אל פי המעין ע"י צנור טבעי בצורת מינקת. כאשר תתמלא המערה מים עד לגובה של הכפף העליון של הצנור יצאו על פי חוק המינקת כל מי המערה בפעם אחת דרך הצנור. בצאת המים מפי המעין ישמעו את בעבועם כקול בעבוע המים המתפרצים בחוקה מהצואר הצר של בקבוק מלא.

בעלות סנהריב מלך אשור על ירושלם, סתם חזקיהו מלך יהודה את מוצא מימי הניחון העליון אשר מחוץ לעיר ויישרם למטה מערבה לעיר דוד (דהי"ב לב, ג'ד). ל. למטרה זו הצב נקבה בסלע ההר להבר את ברכת הניחון עם השילח (מל"ב כ, ט). העבודה הזאת נעשתה בעמל רב. לפי הכתובת (היא כתובת העברים הכי עתיקה שנגלתה עד עתה והיא נמצאת בבית הנכאת בקושטא), שנגלתה בשנת 1880 בקיר הנקבה קרוב למוצאה בשילח, הצבוה הפועלים משתי הקצוות והתקרבו אלה לאלה עד שהגיע "גרזן על גרזן". במקומות אחדים נטו החצבים הצדה באידיעותם את הדרך הנכונה, ולכן מתעקמת ומתפתלת הנקבה בתוך סלע ההר. אורך התעלה היא 533 מ', אבל המרחק הישר מראשיתה עד סופה היא רק 335 מ' ובמקומות רבים היא נמוכה וצרה. בגלל זה ומפני שהיא מתמלאת פתאום מים, כרוכה סכנה לעבור בה. מי הניחון יוצאים אל ברכת השילח אשר לפני מוצא הנקבה (תכ" ה/9), היא שארית הברכה העליונה שממנה יצאה תעלה אל מסלת שדה-כובס (מל"ב י"ה, יז). היא היתה נכללת בימי המלכים בתוך חומת העיר ואצלה היה שער העין (נחמיה ב, יד). אורך הברכה הזאת 16 מ' והחבה 5,8 מ' וממנה יוצאים המים בקצה הדרומי לתעלה אשר מתחת לאדמה אל נחל קדרון, ששם הם משקים את ערוגות הירקות. אצל שער העין היתה ברכת המלך

(שם, שם), אשר שאריתה מכוסה בשפך החורבות. בחפירות שנעשו שם נתגלו שרידי בית מרחץ, שהיה שם אולי בימי הורדוס. חלקי הומה עתיקה, מדרגה חצובה בסלע, רחוב מרוצף אבנים ועוד. מדרום לברכה העליונה נמצאת הברכה התחתונה (ישעיה כב, ט). היא מכוסה שפך עפר שעליו נטועים ירקות. המסלה אשר בין נחל קדרון ובין הברכות היא כנראה מסלת שדה כובס (מל"ב יח, יז). עד היום כובסות שם נשי הפלחים מהכפר שילח במי השילח ההולכים לאט את בגדיהן ולבניהן.

במעלה ההר אשר מצפון-מזרח לשילח חפר הקפיטן היהודי ויל בשנת תרע"ג/ע"ד על השבון הברון אדמונד דה רוטשילד וגלה בנינים וברכות עתיקים, בור עם עצמות מתים ואבן ועליה כתובת יונית. והוא הגיע גם עד נקבת השילח. בלכתו בעקבות חוקרים אחרים משתדל ויל להוכיח, שבמקום הזה היתה "עיר דוד".

יותר דרומה מתרחב נחל קדרון במקום התלכדותו עם גיא בן הנם. בעמק הזה נמצא עין רוגל (מל"א א, ט) הנקרא בערבית ביר אייב (באר אייב או נכון יותר באר יואב). במקום הזה המליכו יואב בן צרויה ורעיו את אדניה בן הגית (שם, שם). עומק הבאר הוא 24 מ' ומימיה טובים מאד. בסוף הקיץ יפסקו המים בבאר, אבל בחורף, אחרי גשמי הברכה, יעלו המים ויבעו דרך חור אחד במרחק 15—18 מ' מהבאר מתוך האדמה ויזרמו בנחל קדרון אל יס'המלה. עלית המים בעין רוגל הוא סמן ברכה לירושלם ולסביבותיה. לכן היו נוהגים לערוך ביום עלות המים בעין רוגל חג עממי על שפת נחל קדרון. על יד הבאר בנוי הדר ובו שתי שוקות גדולות.

מעין רוגל נפנה מערבה ונעלה בגיא בן הנם (מל"ב כג, י: ירמיה ה, לא וכו'). מצפון-מערב לגיא הזה מתרומם ההר הנקרא "הר ציון" ומדרומו ההר ג'בל אבו טור. מורד ההר הזה מכוסה מערות סלעים, ששמשו בימי קדם קברי משפחה. בימי

הבינים הראשונים ישבו בהן נזירים נוצרים ובזמן החדש שמשו מפלט לצוענים ולפלחים ולעדריהם. חזיות המערות הצובות מתוך הסלע ומקושטות בסגנון היוני-הרומי, ובאחדות מהן פתחים בנויים. בתוך המערות ישנן לשכות שונות עם קברים בצורת שוקות. באחדים מהקברים נמצאות עד היום עצמות המתים. המענינות ביותר הן המערה אשר במנזר היוני וזו אשר מתחת לו. הדומה בתבניתה למערת כלבא-שבוע. בניא בן הנם, לרגלי ההר, היתה התופת (מל"ב כג, י; דה"ב כה, ג, לג, ו), וכנראה עשו אח"כ את המקום הזה למקום קברות בכדי לטמאו. בראש ההר בנוי בית-מרפא לעינים האנגלי ובמורדו נמצאים קברי הקראים.

בעלותנו בניא בן הנם צפונה, מגיעים אנו לשכונת בתי-יהודים עניים (גי'רת אל-ענב) אשר נבנו על אדמת מונטיפיורי אשר בניא, מעבר לשכונה הזאת עוברת הדרך לחברון ולתחנת מסלת הברזל. מצפון לדרך זה, בחלק העליון של גיא בן הנם נמצאת ברכה גדולה שמוצאה אולי עוד מהתקופה העברית הקדומה. למען הקוות בה את המים בחלק העליון של הגיא, סגרו אותו בסכר הזק שבנו ברוחב הגיא. היום נקראת הברכה בשם „בְּרֵכַת אֶסְלָטִין“ ע"ש הסולטן סלימן שתקן אותה (במאה השש-עשרה). ארכה 169 מ', רחבה 67 מ' ועמקה 11—13 מ' וקרקעה מגיעה עד הסלע. בצפון הוגבהה קרקע הברכה ע"י העפר שנשפך אל תוכה והמים נקוים היום רק בדרום. מעבר לברכה עומדים על מדרגות ההר בתי שכונת ימין משה (מונטיפיורי). מאצל הברכה עולים בשני רגעים לשער יפו.

הפרָרִים הצפוניים והמערביים.

משער יפו יוצא רחוב יפו לצד צפון-מערב והולך ומקביל לחומת העיר עד לפנתה הצפונית-המערבית. בתחלה הוא רחב מאד ועל שני צדיו נמצאים בתי-הבנקים (בתוכם גם הבנק העברי, תב' 87) ובתי המסחר הגדולים. פה עומדות גם העגלות לשמוש

הקהל. אחרי חמשים פסיעה, על יד בית מועצת העיר (תכ' 88) מתפלג הרחוב. שמאלה נמשך הרחוב לברכת ממלה (תכ' ח ט/6, 7) ואחרי עוד חמשים פסיעה נמצא בית המלון אלנבי ומימין באלכסון בית הדואר והתלגרף (תכ' 86). אחרי הבתים האלה מפסג את רחוב יפו ממזרח למערב רחוב רחב, הבא משער שכם (ראה ע' 177) ומוביל לתחנת מסה"ב. הלאה מצד שמאל נמצא משרד ועד הצירים (תכ' 83) וממולו באלכסון גן העיר. אחריו מגרש הרוסים (ח/5, 6). הוא מגרש רחב־ידים, אשר עליו בנויים בתי־הכנסת אורחים גדולים לעולים הרוסים, הקונסוליה הרוסית, כנסיה, כומריה, בית הולים וכו'. בין הבנינים האלה גנים וחצרות מרווחים. בקצה הצפוני־המערבי של מגרש הרוסים מסתעף ימינה רחוב המוביל לבית היתומים של הרב דיסקין (תכ' 94). לבית הכנסת האורחים הרוסי, לבית־הספר אבלינה דה רוטשילה, לבית הנוך עורים ולפרורים הצפוניים. משמאל נמצאת השכונה נחלת־שבעה, היא קבוצת הבתים הראשונה שנבנתה מהויץ לעיר ע"י תושבי ירושלים היהודים עצמם. בין נחלת־שבעה לבנין ראי־הנוע, "ציון" מוביל הדרך שמאלה ואח"כ ימינה לבית־היתומים, תושיה", לבית־המדרש למורים ולביה"ס ולבתי המלאכה, "בצלאל" (תכ' י/6). אחרי פסיעות אחדות מימין רחוב המחבר את רחוב יפו לרחוב העליון המקביל לו. על יד הרחוב הקצר הזה: בית הספר לבנים וממולו הקונסוליה האיטלקית, בית־הועד הכללי ואחריו בית ועד־הסיוע וממולם בית־החולים רוטשילד (תכ' ח/5). בהמשיכנו את דרכנו הלאה ברחוב יפו נעבור אחרי שני רגעים על פני הרחוב הקצר (מימין), שעל ידו עומדים זה מול זה הבנין החדש של בית־החולים, "בקר־החולים" ובית־החולים הגרמני ונגיע לשכונת עזרת־ישראל (מימין). הרחוב המסתעף שמאלה מוביל לשכונות סוכת־שלום ומשכנות־ישראל (3 רגעים), מזכרת־משה ואהל־משה (2 רגעים), זכרון טוביה וכנסת־ישראל (2 רגעים), נחלת־ציון (3 רגעים), שערי־חסד (3 רגעים) וכו' (תכ' ו ז/5-7). הלאה ברחוב יפו נמצאים משמאל שכונת אבן־ישראל,

אחריה משרד הרבנות, אחריו מוסדות „חברת כל-ישראל חברים“ (תב' י כ/4, 5). ממולם יוצא מימין הרחוב העליון אל רחוב יפו. אחרי שני רגעים נמצאת מימין שכונת מהנה-יהודה, אחד הבתים אשר בשכונה זו על יד הרחוב בנוי בשלש דיוטות עם שעון-שמש ועל הדיוטה השלישית בנוי של עץ בשתי דיוטות, המשמש כעין מגדל-חוזים להתבונן בהופעת ניץ-החמה. בבית הזה נמצא בית-הכנסת אורחים ובית-תפלה למתפללי ותיקין. ממולו בית תלמוד התורה, עץ חיים (תב' י כ/4), אחריו מוביל משמאל הדרך לשכונות אהל-משה, מזכרת-משה וכו'. אחרי מהנה יהודה מוביל דרך בצד ימין לשכונות שערי-שלמה (רגע אחד), פליט-רוסיה וחרם (3 רגעים) ובית-היתומים הסורי של שנלר (2 רגעים, תב' י כ/3). הלאה ברחוב יפו מצד שמאל השכונה בית-עקב ומצד ימין השכונה שערי-צדק, אחרי 3 רגעים מימין השכונה האחרונה שערי-ירושלם וממולה מצד שמאל בית-החולים הגדול „שערי-צדק“ (תב' כ ל/4). אחרי רגע אחד עומד בית בודד בשדה, הוא בית-מושב הזקנים והזקנות הספרדי. פה נפסק הישוב, והדרך עובר בין שדות ריקים. אחרי 3 רגעים נמצאת מימין, במרחק 180 מ' בערך מהדרך, ברכת המים החדשה שנבנתה ע"י הממשלה הצבאית הבריטית, שמימיה באים מעין-עייטם אשר על יד ברכות-שלמה ומהמעיינות אשר בעמק-ברכה (ראה ע' 211), אחרי 5 רגעים מימין נמצא בית-מושב הזקנים האשכנזי וממולו בית-המחסה לחולי הרוח ולמתנוגים מיסודה של חברת „עזרת-נשים“. על-יד שער הבית הזה מסתעף שמאלה הדרך המוביל לכפר הנוצרי היפה עין-כרם (בית הכרם). אחרי בית מושב הזקנים מתגלים לפנינו ההרים המקיפים את ירושלם מצד צפון ומתוכם מתרומם ההר הכי גבוה (895 מ') אשר על ראשו עומד הכפר נְבִי סְמוּיֵל. במורדו הדרומי בנוי הכפר בית אַפְסָא ובמורדו הדרומי-המזרחי הכפר בית-הנינא.

מימין לדרך יורד שביל צר בין הסלעים אל הכפר לַפְתָּא (נפתוח? יהושע טו, ט) הבנוי במורד התלול. המעין נמצא בניא.

אחרי הכבשן הבנוי על יד הדרך מסתעף שמאלה הדרך הישן ליפו. בדרך זה מגיעים ברבע שעה אל "גבעת-שאל". היא שכונת ירושלם הרחוקה ביותר מצד מערב. משם יתגלה מראה יפה על ההרים הגבוהים הסובבים את ירושלם מצד צפון-מערב. נשוב לירושלם בדרך שבאנו בו. בהגיענו שוב לשער הצר בניני חברת כ"ח (תכ' י/4, 5) נפנה שמאלה ברחוב הנמשך דרומה-מזרחה לשער שכס, הוא רהוב הקונסולים. אחרי 50 פסיעה נעבור על פני בית-החולים של חברת-המסיתים האנגלית (משמאל). אחרי עוד 20 פסיעה מסתעף ממול לקונסוליה הגרמנית שמאלה הרחוב המוביל לבית-העם (רגע אחד), לבית ספר למל ולשכונות זכרון-משה, (2 רגעים) אחוה, יגיע-כפים, בתי הורנשטיין ובתי-ורשא (תכ' ט/3, 4). קרוב לרחוב נמצא בית-קבר קדוש מוסלמי (נְפִי בְמַר) עם כפה קמורה ואצלו מגדל-מסגד. אחרי הקונסוליה הגרמנית כנסית המטבלים האמריקאים, אחריה הבנין החדש של בית החולים, בקור חולים" (תכ' ט/5), אחריו בית-החולים הגרמני. הדרך אשר בין בניני שני בתי החולים מוביל בשני רגעים לרהוב יפו. הלאה מצד שמאל מנזר "יוסף הקדוש" של האחיות הצרפתיות, אחריו מסתעף שמאלה רחוב עקום המוביל לבית-הספרים, "מדרש אברבנאל" (תב' ה, ט/5). הרחוב השני שאחריו הוא רחוב החבשים, הוא מוביל אל המעון לבנות-ישראל, לבית-היתומות של וינגרטן ולבנין שבונמצאים משרד ועד העיר, משפט השלום העברי ומערכת העתון "הארץ". ממולו מנזר הכושים (אביסינים) וכנסיתם שעליה מתנוססת כפה גבוה. הנתב הזה מוביל גם לבית הספרים ולשכונת מאה-שערים. ממול לרהוב החבשים נמצא משרד ועד הסיוע, אחריו מימין רחוב קצר המחבר את הרחוב העליון עם רחוב יפו, בו בית הועד הכללי בחצר הנקראת בית דוד, בנין בית הספר לבנים וממולו הקונסוליה האיטלקית. הבנין הגדול המוקף גן וחומה אשר בפנה בין הרחוב העליון להרחוב הצדדי הוא בית החולים רוטשילד (תב' ה/5). אחריי מתפלג הרחוב, לצד ימין נמשך הרחוב המוביל אל מגרש הרוסים.

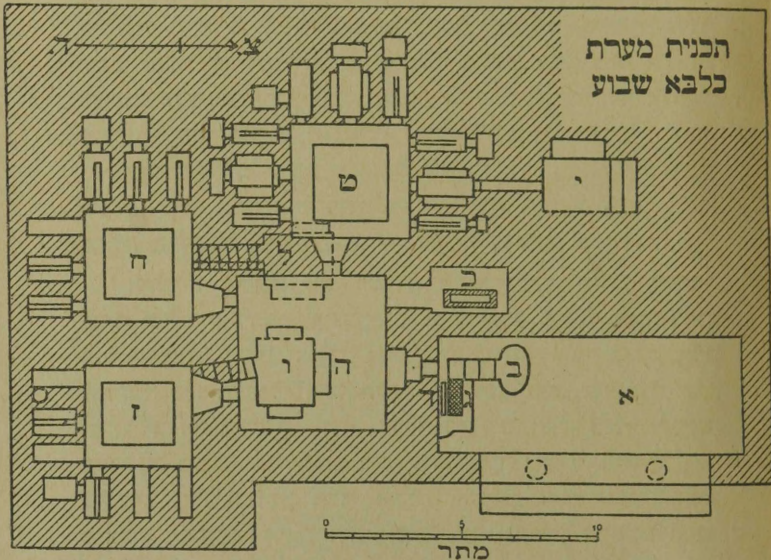
ובהתחלתו נמצא בית הנוך עורים, והרחוב הגדול יורד ישר דרומה אל שער שכם. במרחק נראה את בנין הכנמוריון הגרמני שעל הר הזיתים, אחרי שני רגעים מגיעים אל בית החולים האיטלקי. ממולו מימין באלכסון נמצא בית נכאת הקלאי וגן בוטני ליהודים (תכ' 73). בקרן הזוית שלו יש פרשת דרכים. הרחוב הבא מן הצפון יורד הלאה דרומה לשער שכם, מצד ימין מוביל הרחוב אל שער יפו, והרחוב הרחב העובר לצד שמאל ע"פ הזית בית החולים האיטלקי מתפלג אצלו. הרחוב ליד שמאל מוביל לשכונות מאה שערים ובית-ישראל, לבתי האונגרים ולשכונת רחובות של הבוכרים (תכ' ז'ט/2-4) והרחוב ליד ימין מוביל להר צופים, להר הזיתים ולשכם. בדרך זה נגיע בחמשה רגעים לשכונת כולל זיבנבירגן (תכ' ז' 3, 4). ממולה נמצא בית הבישוף האנגלי והכנסייה האנגלית, מאחורי הבית הזה נמצאת

מערת כלבא-שבוע

(ראה את תבניתה)

היא נקראת (בערבית קבור אֶפְלֵטִין, והאירופים קוראים לה קברי המלכים (תכ' ו/8). בסולם רחב 8 מטר בן 24 מעלות החצובות בסלע יורדים לצד מזרחה. במעלה העשירית והעשרים וכן בקיר הימיני הצובים צנורות צרים, שבהם יורדים מי הגשמים מהמדרגות אל הבורות הנמצאים למטה, מימין הבור הקטן ומול המדרגות הבור הגדול. שני הבורות הצובים בסלע ההר, לקטן פתח יהודי ולגדול פתח משנה ובאמצעו עמוד חזק לתמוך את התקרה הקמורה קצת. אל שני הבורות יורדים במעלות לשאוב בהם את המים. מצד שמאל הצוב בסלע הקיר שער רחב וגבוה עם קשת קמורה. דרך השער הזה נכנסים אל הצר מרובעת החצובה בסלע בעומק 8 מ'. ארכה 26,5 מ' ורחבה 24,5 מ'. בצד מערב של הצר נמצא המבוא הרחב 12 מ' של המערה (תכ' א). מעליו נמשך כרכוב יפה מפותח בפתוחי זרי פרחים, ענפי עבות ואשכולות ענבים. שני העמודים שעליהם היה תומך הכרכוב באמצע נשברו

לפני עשרות שנים אחדות, ויש להצטער על זה, שגם הקשומט האמנותי היפה אשר בכרכוב הולך ומתקלקל בשנים האחרונות. באכסדרה פזורים שברי עמודים, כותרות ושברי ארזנות מתים. בצד שמאל עוברים מקום שקוע כברכה עגולה בקרקע הסלע (תב' ב) ויורדים במדרגה אל שקע אחר אשר לפני פי המערה. מצד שמאל נמצא מקום נקוב בסלע (תב' ג) שאליו נכנסו לגלול את הגולל (תב' ד). הנמצא בינו ובין הקיר, לסתום בו את פי המערה. אל המערה אפשר להכנס רק על ארבע (להדליק נרות!).

באולם המרובע הראשון (תב' ה), שאורך כל אחד מקירותיו 6 מ' נמצאים שני פתחים בקיר הדרומי ואחד אחד בקיר המערבי והצפוני. דרך כל אחד מהפתחים האלה נכנסים אל לשכות קברים.

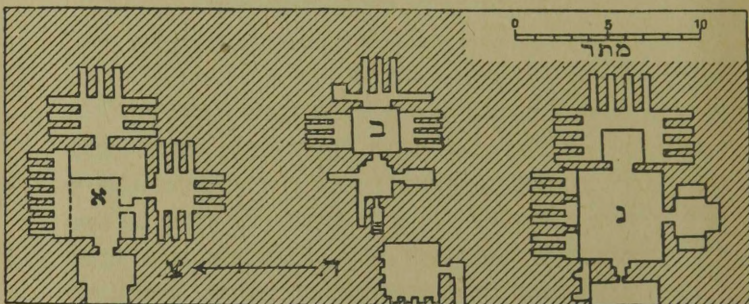
בלשכה המזרחית־הדרומית (תב' ו) נמצאים על יד שלשה קירות אצטבאות ובצד המזרחי והדרומי כוכים. בפנה הצפונית־המערבית יורדים בארבע מעלות אל תא עמוק הנמצא מתחת לאולם הראשון (תב' ז) ובו שלש אצטבאות להעמיד עליהן ארונות־מתים. מעל לאצטבאות קמורה תקרת הסלע ובאמצע הקיר הצוב שקע משולש להעמיד בו את המנורה שהיתה דולקת לנשמת המת. ללשכה השניה (תב' ח) יש מקום עמוק באמצע ושלשה שלשה כוכים בצד דרום ובצד מערב. גם ללשכה הזאת יש תא צדדי. בלשכה הנמצאת בצד מערב של האולם (תב' ט) ישנם מלבד אצטבה על־יד כל קיר גם כוך כוך מימין ומשמאל ובאמצע כניסה לתא קטן אשר בה ישנן שלש אצטבאות לקברים. מהתא הזה נכנסים מצד צפון אל עוד לשכה גדולה יותר (תב' י) ובה נמצאת משמאל אצטבה לארון־מתים ומעליה קמורה התקרה ואצטבה כפולה בקיר אשר ממול לכניסה. באולם הגדול נמצא משמאל לפי־המערה פתח לתא עמוק (תב' כ). שבו מצאו ארון־מתים מקושט יפה. הנמצא עכשו בלובר בפריז. פתחי הלשכות היו כנראה סגורים בדלתות אבן.

היהודים מיחסים את המערה הזאת לכלבא־שבוע העשירה. חותנו של ר' עקיבא. לפי יוספוס (עתיקות כ, 4, 3) הנה מערת קברי משפחת הילני המלכה מהדייב (בסוריה) אשר קבלה עליה 27 שנה לפני חורבן הבית השני, יחד עם בניה איזטס ומומבס וקרוביהם את היהדות, והיא נקברה בקבר מפואר הנמצא שלשה סטדיונים מצפון לירושלם. בימי קדם היה הקבר הזה מפורסם כל כך, עד שהנוסע היווני הידוע פוזניאס דמה אותה לקבר מוזולוס המפורסם אשר היה בהליקרנוס (באסיה הקטנה) ואשר נחשב לאחד משבעת פלאי העולם. משפחת הילני המלכה היתה גדולה, כי לאיזטס היו 24 בנים, ולכן צותה לחצוב לה מערה גדולה. על אחד ארונות המתים שנמצא במערה חרות שם המלכה צדו בכתב סורי ועברי. עוד במאה הארבע־עשרה הכירו, כי המערה הזאת שמשה מקום קבורת מלכים, אבל יחסו אותם לקברי

מלכי בית-דוד, ולכן קוראים להם עד היום קברי המלכים. היהודים מבקרים את המערות בל"ג בעומר, מדליקים נרות ומתפללים בהן. מצפון למערת כלבא-שבוע נמצא ישוב ערבי והבית הגדול אשר מימין לדרך שייך לאחזה האמריקאית. אהריו מגדל-מסגד מוסלמי (ולי שיח' ג'רה) וממולו השכונה נחלת שמעון (תכ' ו 2/1). שגריה הם יהודים מזרחיים עניים. בצד ימין נמצא מגרש גדול נטוע עצי-זית, ובקצהו הצפוני הצובות בסלעי ההר מערות קברים, אשר את האחת מהן מיהסים לקבר שמעון הצדיק (תכ' ו 2/1). אל המגרש הזה נאספים יהודי ירושלם בהמון רב בל"ג בעומר וביום אסרו-הג של שבועות להתפלל על קבר הצדיק ולבלות שעות אחדות בתענוגים בצל עצי הזית. על מורד ההר מעל למערות הקברים נמצאת שכונה יהודית. נשוב לכביש ונמשיך את דרכנו הלאה צפונה-מערבה בהמשך הצפוני של וד-יל-ג' ו 2 (נחל האגוזים) ונניע, בעברנו ע"פ השכונות בית-ישראל-ורחובות (משמאל). בהצי שעה אל

קברי הסנהדרין

(קבור אל-קצ'ת = קברי השופטים). המסורת שבאחת המערות האלו החצובות בסלע מימין לדרך אל מצפה קבורים חכמי

קברי הסנהדרין

הסנהדרין, אינה עתיקה ביותר. האכסדרה של המערה הצובה בקיר הסלע בעומק של 2-2½ מטר. רוחב האולם 4 מטר

ומעליו הצוב כרכוב משולש. באמצע בולט עגול, שממנו מתפלגים עלים חדים כקרני השמש, גם מעל לפתח לשכת הקברים נמצא כרכוב משולש. בלשכה הראשונה (תכ' א) נמצאים מצד שמאל שבעה פוכים, מעליהם שלש אצטבאות לקברים שמעליהן קמורה התקרה, ומאחורי כל אחת מהן שנים שנים פוכים, מצד ימין נמצא שקע בקיר. אצל הלשכה הזאת ישנן בקומתה של זו עוד שתי לשכות במזרח ובדרום ועוד שתי לשכות עמוקות יותר (תכ' ב). בלשכה המזרחית נמצאים בשלשה קירות למטה בכל קיר שלשה כוכים ומעליהם גובה מטר אחד מהקרקע (תכ' ג) ארבעה ארבעה כוכים. בלשכה הדרומית ישנם בשלשה קירות שלשה שלשה כוכים ומעליהם בכל קיר אצטבה אחת ארוכה שעליה קמורה התקרה. מהלשכה הראשונה נכנסים דרך מהלך צר, שבו נמצאים שלשה כוכים, אל הלשכה אשר בצפון-מזרח. בה ישנם בצד צפון המשה, בצד דרום המשה ובצד מזרח שלשה כוכים. התא התחתון, אשר בדרום-מערב כנראה לא נגמר. אצל קברי הסנהדרין נמצאות עוד מערות-קברים רבות שחלק מהן סתום.

טיול להר צופים ולהר הזיתים.

הדרך לשם סלול. הנסיעה בעגלה $\frac{1}{2}$ שעה (מחיר העגלה ראה ע' 112), רגלי בערך שעה אחת.

הדרך להר צופים ולהר הזיתים עובר ע"פ מערת כלבא שבוע ומקום מערת שמעון הצדיק אשר בנחל האגוזים (ראה ע' 189), שם מתחילה העליה על הר-צופים. לפני הבתים האחרונים אשר על מדרון ההר מתפלג הדרך, לצד צפון-מערב מוביל הדרך לשכם ולצד צפון-מזרח נמשך הוא הלאה צפונה-מזרחה על הר צופים. פה סובב והולך הכביש בקשת גדולה מסביב למורד הנטוי דרומה-מזרחה. ההולכים ברגל מקצרים את הדרך בלכתם בשביל הזרד מאחורי בית המופתי (תכ' ה/2), הוא הבית האחרון בפרורי ירושלם לצד צפון, והמחבר כמותר את שני קצות הקשת. בהגיענו

למעלה אל בית שומרי הדרך, אשר אצל בית קברות הללי המלחמה הבריטים, נתעכב קצת להתבונן במראה על העיר. מפה רואים באופן הכי טוב את כתף הסלע, שבו קבועה העיר העתיקה. הומת העיר הצפונית עושה רושם של מבצר חזק מימי הבינים. במקום הזה שאנחנו עומדים עליו, תקע טיטוס את מחנהו בצורו על ירושלם, מהנקודה הזאת מוביל הכביש בקשת הנטויה לצד דרום-מזרח (1/2 ק"מ) אל מגרש האוניברסיטה העברית (תכ' ב/1, 2). עוד לפני הבית העומד שמה ואצלו וביחוד מהגג השטוח של הבית נהדר הוא המראה מצד האחד על העיר ירושלם וסביבותיה ומצד שני על בקעת הירדן ועל הפרק הצפוני של ים המלח. המראה על העיר הוא בהיר ביותר בבוקר בזרחה השמש, ועל בקעת הירדן בערב בשעת שקיעת השמש, ולכן כדאי לעשות את הטיול הזה פעמים. במגרש המשתרע במורד המזרחי של הר-צופים מאחורי הבית העומד שם הונחה בט"ו באב תרע"ח אבן היסוד לבנין האוניברסיטה.

אחרי מגרש האוניברסיטה שוקע גב ההר ועולה אח"כ שוב אל שיאו הצפוני של הר-הזיתים. שם בנוי הבנין הגרמני היפה המשמש היום מושב לנציב העליון של ארץ ישראל. משם מרחק של חצי קילומטר בערך לבית פגי (פסחים סג, סוטה מה וכו'), בערבית פַּר א־טוּר (תכ' אב/6, 7).

לפני הכפר מימין לדרך, אצל המקום הנקרא בפי הערבים פַּרְס א־צִיד (כרם הציד), נמצאים שרידי חומה ומערות חצובות בסלע, ששמשו לקברים ליהודים ולנוצרים. המקום הזה מקודש ע"י המסורת הנוצרית, ולכן עומדת שמה כנסיה יונית. בין בתי הכפר נמצאת משמאל הכניסה למגרש הרוסים, שם מנזר וכנסיה, ועל שיא ההר הגבוה ביותר (812 מ') בנו הרוסים מגדל-צופים גבוה (תכ' אב/6), הנשקף על פני הארץ במרחק רב מאד. הוא בנוי בשש קומות, ב-214 מעלות עולים אל ראש המגדל, אשר ממנו נהדר הוא המראה מסביב.

במערב רואים מעבר לנהל קדרון את הר־הבית ועליו את מסגד־הסלע ומסגד אל־אקצא עם כפוחיהם הגבוהות. בין הר הבית לעיר העליונה מכירים את מהלך גיא טירופוויץ, ומאחוריו מתנשאות מתוך המון הבתים הצפופים הכפות הגבוהות של בתי הכנסת „בית־עקב” ו„תפארת־ירושלם”. מתוך הרובע הנוצרי נשקף מגדל הכנסיה הגרמנית ומתוך הפרור הצפוני־המערבי בנין הרוסים. לצד צפון רואים את הפרק העליון של נהל־קדרון ואת הר צופים כלו, רחוק יותר את מצפה (נבי סמויל) על שיא הר גבוה וכפרים אחרים הפזורים על פני הרי ירושלם הצפוניים. באויר זך מאד יתגלו מרחקים עד ראש שניר והרמוץ. נפלא ביותר הוא המראה לצד מזרח על עמק הירדן ועל ים המלח הנמצא במרחק 25 ק"מ ובעומק 1200 מ' ממקום מעמדנו. באוירה השקופה של ארצנו, שאין דוגמתו בארצות אחרות, נראים פני הים הכחולים קרוב מאד אלינו. ההרים הכחלחלים אשר מעבר לים הם הרי־מואב (ראה ע' 24). בדרום רואים ביום בהיר את קיר־מואב (אל־פֶרֶך) העומדת על ראש הר. בשפתו המזרחית של ים המלח מופיעות שתי בקעות, באמצע בקעת נהל ארנון וצפונית בקעת נהר א־זֶרְקָא מֵעֵין, צפונית יותר מתרוממים רכסי הרי גלעד. הקו הירוק המתפתל על היסוד האפור של ערבות הירדן הוא יער הירדן המסמך את מהלך הנהר. מעבר מזה לירדן רואים בצפון־מזרח את הדרך ליריחו ועל ידו בתים אהדים של הכפר אל־עזוריה, מאחוריו על ראש הר את הכפר אבו־דיס. בדרום מתנשא מתוך רמות בית־להם ותקוע הר הרדיוס, בדרום־מערב רואים את הדרך לבית להם ולהברון ועל ידו המנזר מֶר אֶלֶיִם ובית־החולים טנטור.

בכפר א־טֹור נמצאת מערת־קבר (תכ' א/6). המקודשת מאת המוסלמים והנוצרים, היהודים מיחסים את המערה הזאת למקום קבורת חולדה הנביאה (מל"ב כב, יד). מדרום לכפר, בתהלת השביל היוורד בהר הזיתים אל נהל קדרון, בנוי משמאל מנזר הכרמליות

(ברשות הלטינים) עם בית-תפלה גדול, לפי איזיביום בנתה עוד הקסרית הילני אם קונסטנטיין כנסיה במקום הזה. גם במאה הט"ו עמדה פה כנסיה. הבנין החדש נבנה בשנת 1868 בהוצאות הנסיכה Latour d'Auvergne הקבורה פה. ממערב לכנסיה בנויים אולמים. מסביב להצר היפה ועל קירותיהם נמצאים לוחות הרסינה, שעליהם כתובה התפלה הנוצרית „אבינו שבשמים“ בשלשים ושתים כתב ולשוין (גם בעברית ובארמית). בצד דרום נמצאת מצבת הנסיכה ועליה פסלה בגודל טבעי.

אחרי מהלך של 3—4 רגעים במורד ההר מגיעים „לקברי הנביאים“, הם מערות-קברים חצובות בסלע ההר ונמצאות היום ברשות הרוסים. הכניסה אל המערה סתומה, אולם אפשר להכנס אליה דרך ההור אשר בתקרתה. באים בראשונה אל הדר עגול, אשר ממנו מסתעפים מהלכים לארבע הרוחות. המהלכים האלה מחוברים יחד. בקיר המהלך החיצוני נמצאים כוכים רבים. בדרום-מערב נמצא תא מרובע עם חמשה כוכים, קרוב אליו עוד תא אחד כתבנית התא הראשון. לפי הכתובות היוניות הנמצאות שם נראה, שהמערה העתיקה נהפכה למקום קברות לנוצרים במאה הרביעית עד הששית. היהודים מיחסים אותם לקברי הנביאים חגי זכריה ומלאכי. משם מהלך של חמשה רגעים בירידה עד נחל קדרון ע"י גן נת-שמנא. ומשם עולים בדרך המוביל לירושלם (ראה ע' 180).

ד. טיולים בסביבות הרחוקות של ירושלם.

1. מירושלם לענתות ולנחל פרת (עין פָּרָה).

את הטיול הזה אפשר לעשות או כרגל או ברכיבה על סוס או על חמור, וצריך להקדיש לו יום שלם. הדרך להר-צופים עד לכתף ההר בין בית קברות הצבא ובין מגרש האוניברסיטה, ראה ע' 192, שם עוזבים את הכביש ופונים שמאלה, לצד ימין מסתעף הדרך לכפר אל-עִיסוּיָה (נוב, עיר הכהנים? ישעיה י, לב). אנחנו יורדים בשביל אל הגיא ועולים אח"כ על ההר

ונגיע בחצי שעה ל"ענתות" (עֲנָתָא) בארץ בנימין, מולדת הנביא ירמיהו (ירמיה א, א). כנראה היה המקום הזה מבוצר בימי קדם. בבתי הכפר בנויים שברי עמודים; בכניסה אל הכפר, מימין לדרך, נמצאות חרבות בנין גדול עם רצפת תשובצת. המראה מגבעת כתף ההר, אשר עליו שוכן הכפר, מקיף בצד מערב וצפון כפרים מספר העומדים על הגבעות ולצד מזרח את הרי גבול בנימין. גם חלק מים המלח נראה משם. הסכיבה הנראית משם היא החבל אשר הנביא ישעיהו מזכיר בתארו את מסע סנחריב מלך אשור (ישעיה י, כה—לב).

מענתות הולכים בשביל בין השדות צפונה-מזרחה ומגיעים בשעה אחת אל שפת נחל פרת (מראה נפלא על הבקעה העמוקה ונקיקיה והגויה). משם מגיעים בעשרים רגע של ירידה קשה אל הנחל קרוב למעיין המתגבר. פה אנו נמצאים כנראה במקום, ששם טמן הנביא ירמיהו במצות ה' באחד מנקיקי הסלעים אשר בנחל פרת את האזור אשר על מתניו (ירמיה יג, ד—ז). גם בחום הקיץ נשאר הצומח רענן על יד המים. הנחל מתפתל ושוטף אל ודי-ל-פֶּלֶת, ובמקומות אחדים נעלמים המים מתחת לסלעים ולאדמה. בבקעה נמצאים שרידים של תעלות מים בנויות, של גשרים ובנינים נהדרים. בקירות הסלע הגבוהים של הנחל הצובים תאי נזירים, שבהם שכנו עד הזמן האחרון נזירים יונים ורוסים.

בשיבה אפשר לבחור בדרך אחרת. עולים בתוך נחל פרת מערבה ומגיעים בשלשת רבעי שעה לחומא, היא עזמות (עזרא ב, כד; נחמיה ז, כח). משם שבים דרך ענתות (3/4 שעה) לירושלם.

2. מירושלם למצפה (גבי סמ׳ויל).

טיול ברנל או ברכיבה, 2 שעות. — הטיול למצפה מענין מאד, בהיות המקום הזה הנקודה הכי גבוהה בסביבות ירושלם, והמראה ממנה מקפת חבל גדול.

הדרך שמה, מסלה כבושה למחצה, שנעשתה ע"י הצבא התורכי במשך זמן המלחמה למטרות תכסיסיות, מסתעף מדרך

יפו לפני בית-מושבו־זקנים (ראה ע' 187) ימינה ויורד בעשרה רגעים אל ודי בית חנינא, הנקרא על שם הכפר בית חנינא (ענניה, נחמיה יא, לב), הבנוי על מדרון ההר, אשר שם מתלכדים שני הנאיות. על המדרון הדרומי של ההר ממולינו שוכן הכפר בית אֶבְסָא. פה עוברים את הגיא, שקרקעו מכוסה חצץ, ועולים צפונה־מערבה, אחרי חצי שעה מגיעים למישור קטן, משמאל עומדת על ראש גבעה חִרְפַת אֶל־גִּיזו או חִרְפַת אֶל־בְּרַג'. כחצי שעה לפני נבי סמויל רואים מימין לדרך שתי ברכות עתיקות הצובות בסלע ומימיהן יבואו מהמעין הנובע קצת צפונית מהן. הכפר הנוכחי נבי סמויל בנוי על ראש הר גבוה (895 מ') הנשקף ע"פ מרחק רב, גם בגלל זה מתקבלת ההנחה על הלב, שבמקום הזה עמדה מצפה אשר בבנימין (יהושע יח, כו), אשר היתה מקודשת מאת עם ישראל ובה עמד בית־אלהים. מימי שמואל הנביא, ששפט בה את העם (שמו"א ז, ו) ועד אחרי גלות בבל היתה מרכז לבני ישראל. אסא מלך יהודה בצר את המצפה כנגד בעשא מלך ישראל, באבנים ובעצים אשר לקח מרמה ההרוסה (מל"ב טו, כב). במצפה הרגו ישמעאל בן נתניה ורעיו את גדליהו בן אחיקם (מל"ב כה, כג—כו).

המקום הזה הוא בלי"ס עתיק מאד, ע"ז מעידות החומות החצובות בסלע ואבני הבנין העתיקות אשר מצפון־מזרח למסגד. בתחלת ימי הבינים קראו הנוצרים למקום הזה רמה והאמינו כי פה קבור שמואל הנביא, ולכן בנו פה מנזר בשם שמואל הקדוש. כמצות הקיסר יוסטיניאן נחפר בור במנזר הזה, מאז ועד היום חשבו את המקום הזה למקום מולדת שמואל הנביא ומקום קבורתו.

הצלבנים שחשבו, שהמקום הזה הוא שילה, בנו בו בית־תפלה מעל לקבר שמואל, גם הנוסע היהודי ר' בנימין מטודיליא, שבקר את ארצנו בתקופת ממשלת הפרנקים (1170|71), מזכיר אותו בשם שנט, שמואל די שילה ומספר, בשלקחו בני אדום (הנוצרים) את רמלה (רס־אללה), היא רמה, מיד בני ישמעאל, מצאו קברו של שמואל הרמתי אצל כנסת היהודים והוציאוהו בני אדום מקברו והוליכוהו לשילה ובנו עליו במה גדולה וקראו אותה שנט שמואל די שילה עד היום הזה.

שארית הכנסיה שבנו פה הצלבנים בשנת 1157 נמצאת עד היום במסגד המוסלמי, במאה השש עשרה עמד פה מקדש יפה, שכל העולים לארץ היו מבקרים אותו, והערבים בנו במאה האחרונה מעל לקבר אולם גדול, שבאמצעו עומדת מצבה גדולה

(תְּרִפָּה) מכוסה במכסה ירוק כנהוג בקברים הקדושים של המחמדים. גם היהודים מעריצים את "קבר שמואל" והיו רגילים להשתטח עליו ולעשות שם חג ומשתה דומה לזה שהוגנים עד היום בל"ג בעומר על קבר רשב"י במירון (ראה ע' 302). בין תקנות עדת היהודים בירושלם, שנשארו לנו לפליטה ע"י הנוסע האלמוני משנת שפ"ב, נמצאת התקנה: „לבלי לכת שתויי יין למקום קבר שמואל הנביא, וכן לא ישתו בכל עת היותם שם". המגדל הגבוה, שהיה בנוי ע"י מסגד הקבר והיה צופה על פני ים־התיכון, נהרס ע"י הצי התותחים במלחמת כבוש ירושלם, וכן נחרב אז חלק גדול של הכפר.

מראש ההר נראה בצפון את ביר נבלה, את קלנדיה, את גבעון ואת רס־אללה, בצפון־מערב את פְּיִפֶּה, במזרח את בית חנינא, את גבעת שאול (תל אל־פול) ומאהוריה את רכסי הרי גלעד הכחולים, בדרום־מזרח את ירושלם והר הזיתים, בדרום את בית־לחם והר הרדיוס. כשהאוויר זך רואים בדרום־מזרח את ים המלח ובמערב את רמלה, את יפו ואת הים הגדול.

זה שלשים שנה שיהודים מיושבי ירושלם קנו בכפר הזה כשלושת אלפים דונם אדמה. בשנה זו יצאה קבוצה קטנה מבעלי האדמה לעבדה ולפלחה.

בשובנו דרך הכפר בית אַנְכָּא הבנוי על מדרונו הדרומי של ההר, נגיע בשעה אל ודי בית חנינא אצל הרבת בית טולמא. מפה מוביל הדרך בנהל ימינה למוצא (קלוניה — 20 רגע) ושמאלה ללפתא (¼ שעה). אנהנו עוברים את הגיא לרחבו ועולים דרומה־מזרחה (10 רגעים) אל דרך יפו. מפה לירושלם ¾ שעה.

3. מירושלם לבית־לחם ולכרכות שלמה.

הטיול הזה מתואר בפרק: מירושלים לחברון (ראה שם ע' 207).

4. מירושלם לבארות (אל־בירה) ולרס־אללה.

הטיול הזה מתואר בפרק: מירושלים לשכם (ראה שם ע' 276).

ה. מירושלם דרך נְבִי מוֹסָא לים המלח, אל הירדן וליריחו ומשם חזרה ישר לירושלם.

הדרך מוביל על פני חומת העיר הצפונית ופונה בפנה הצפונית-המזרחית של החומה לצד דרום ויורד אל נחל קדרון (ראה ע' 179). משם עולה הוא אל הר-הזיתים בין שְׂדֵי קברות היהודים. מגב ההר המראה יפה על העיר העתיקה בחומותיה, כפותיה ומגדליה וכן גם על ההרים הסובבים אותה, על הכפר שילח העומד בשפולי הר המשחית ועל נחל קדרון עם גנות הירקות המושקות ממי השילח. הדרך נמשך קדמה ועובר על פני בית המטבחים הישן, הנמצא מימין לדרך. משם דרך 2 ק"מ אל הכפר בית היני (אל-עזריה, Bethania). המקום הנזכר בברית חדשה קדוש הוא לנוצרים, והשם הערבי בא מהשם אלעזר, הוא אחד מקדושי הנוצרים, שנקבר שם לפי דבריהם. הכפר עומד על גבעה מדרום-מזרח להר הזיתים. שם נמצאים חורבה אחת מימי הצלבנים ומנזרים אחדים. ממגדל הפעמונים אשר במנזר היוני הצופה על פני מדבר יהודה רואים לצד דרום את הכפר אבו דים הבנוי על ראש ההר.

מאחורי בית היני יורד הדרך בירידה תלולה אל וְדֵי-לְחֹיץ (עמק השוקת), הנקרא כך על שם המעיין עין אל-חויץ (הוא מי עין שמש, יהושע טו, ז) הנמצא לרגלי ההר משמאל לדרך. מי המעיין מעטים ורעים ומלאים עלוקות. הדרך נמשך במרחק 13 ק"מ בניה הזה ובודי א-סדר (נחל הכופר) בין גבעות חיב השופות ועולה בעליה תלולה אל הר, שצבע אבניו ואדמתו אדום ואשר נקרא בערבית טְלַעַת א־דִם, הוא אולי מעלה אדומים (יהושע טו, ז). שם על יד הדרך עומד חֶן א־אֶחְמֵר (חֶן-חַטְרוּר). הוא מקום מנוחה

לבני האדם ולבהמות. על ראש ההר נמצאת חורבת מבצר מימי הבינים, שנתחדש בימי ממשלת התורכים ושמש לשמירת הדרך. במרחק 5 ק"מ מח'ן אל-אחמר מסתעף מהדרך היורד ישר ליריחו דרך אחר לצד ימין, המוביל אל ים המלח. הדרך הזה עובר ומתפתל בין הרים וגבעות אפורים וחשופים ובין צורים זקופים, אשר ביניהם צריך לבקש את הצור הזקוף, שאליו היו משלחים בימי הבית את השעיר לעזאזל. ואכן כל הסביבה היא בשממותה כעין סמל החטא והרע, ואל ארץ גזרה זו שלחו את נושא הטאת העם.

במרחק 9 ק"מ מח'ן חטרור מסתעף דרך לצד דרום, המוביל למקדש המוסלמים א-נְבִי מוֹסָא (הנביא משה), ששם נמצא לפי דבריהם קבר משה רבנו.

לפי המסורה המוסלמית נקבר אמנם משה יחד עם אחיו אהרן בעבר הירדן מזרחה, אבל אללה, ברצותו להקל על המאמינים ללכת להשתטח על קבר הנביא, העביר אותו אל המקום הזה. נבי מוסא נזכר בפעם הראשונה בספרי המסע של המאה השלש-עשרה. אפשר שהערבים העריצו את המקום הזה זמן רב לפני הזכרה, אולם הסולטן צ'לה אדין תקן את ההליכה בהמון אל קבר הנביא בחג הפסחא, ובשנת 1269 צוה הסולטן בַּיבֶרס לבנות שם מסגד, בכל שנה ושנה ביום השישי לשבוע החל בערב חג-הפסחא או בראשית החג הזה נאספים הערבים וישיבי ירושלים והסביבה הקרובה והרחוקה למקום המקדש (אל-חַרַם) בירושלים ויוצאים משם דרך שער האריות בהמון חוגג נושאי דגלים קדושים, בתופים ובמצלתיים לדרך לנבי-מוסא, בראשם רוכב המופתי, הוא הראש הדתי של עדת המוסלמים, על סוס לבן ואחריו להקת דרוישים (נזירים מוסלמים) והמון העם אחריהם הולכים וקוראים בלי הרף את העקר הראשון של דת האסלם, לֹא אֱלֹהָ אֵלָא אֱלֹהָ וּמַחְמַד רִסוּל אֱלֹהָ (= אין אלה מבלעדי אל ומחמד שליח האל).

במרחק רב לפני בנין נבי־מוסא ערומות ערמות אבנים קטנות, כי מנהג הוא אצל הערבים לערום אבנים בראותם מרחוק מקום קדוש. המקדש נבי מוסא, העומד במישור קטן מוסב גבעות חיב, הוא בנין מרובע גדול ולבן ומעל לגנותיו מתנשאות כפות עגולות. "קבר משה" נמצא בתוך מסגד קטן באמצע החצר, שמסביבה נמצאים בתים המשמשים להכנסת אורחים, בתי תבשיל לעניים ומרחצאות צבוריים. על יד המסגד נמצא מגדל גבוה, שמראשו קורא המאזן את המאמינים לתפלה. החוגגים מבלים שם באהליהם הנטויים בככר אשר אצל נבי מוסא שבוע שלם בתפלות, במשתה ובשמחה ובמרוץ סוסים ושבים ירושלימה ביום החמשי, שהל בחג הפסח, באותו הטכס כבהליכתם. בשבוע החג באים שם גם בדוים רבים מעבר הירדן מזרחת. במשך כל השנה סגור המקום הזה על מסגר.

הדרך נמשך הלאה $2\frac{1}{2}$ ק"מ בודי גִּירִיר בין הגבעות הלבנות והולך הלוך וירוד, עד שאנו נכנסים אל שפלת ים המלח, אשר בקצה הדרומי־המזרחי נראה הים בצבעו הכחול. עוד רחוק הדרך מקצה הערבה המלחה עד שפת ים המלח כששה־שבעה ק"מ, אבל באויר הוך של ארצנו נראה הים רחוק מאתנו כמטחוי־קשת. שוממה היא השפלה הזאת, שהיא הכי עמוקה ע"פ כדור הארץ. רק פה ושם יצמח מהאדמה מעט שמיר ושית, וכל מה שמתקרבים יותר אל הים, יעלמו גם הצמחים האלה והאדמה תתכסה בגבס ובמלח המבריק לעין־השמש באלפי רבבות נרות. קרוב להים נמצאות הרבה גומות עשויות בידי הבדוים או ברכות ואגמים טבעיים, המתמלאים במי הים בשעת עליתו ומשמשים באופן כזה למלחות, על חוף הים וקרוב אליו פוזורים קנים, גועי עצים או ענפים, שעליהם נבלו במי הים המלוחים והמרים. ממרחק רב באו במי הנהרות המשתפכים אל ים המלח וגליו השליכום על שפתו.

יִם־הַמֶּלֶח (בתנ"ך גם יִם־הָעֶרְבָה או הים הקדמוני, בתלמוד ימא של סדום או ימא דמלחא, בספרי יוספוס ופליניוס ים החמרה, יתר הסופרים היונים קראו לו בשם ים המָוֶת ומאז נקרא הוא בשם הזה בכל הספרות הלועזיות, והערבים מכנים אותו בשם בַּחַר לוֹט = ים לוט או בַּחַר אֶל־מֵית = הים המת). ארכו 76 ק"מ, רחבו היותר גדול 17 ק"מ ושטחו 925 קמ"מ. הנקודה היותר עמוקה של הים (399 מ') נמצאת בחציו הצפוני, בעוד שמ"הלשון" ודרומה מגיע עמקו רק עד 3,6 מטר. פני הים נמוכים משטח ים־התיכון בערך 391 מטר ולכן החום גדול מאד עליו ומימיו מתאדים בכמות גדולה (בערך $13\frac{1}{2}$ מליון טון ביום). מימיו מכילים הרבה חמרים קשים (ראה פרק הדוממים, ע' 46) והם שמנים וחריפים, לכן אין שום דבר חי יכול להתקיים בהם. ביצה כשתושם בהם שליש ממנה ישאר מעל למים, על שפת הים מוצאים בין החציין בולי גפרית ודגים מתים, שהגלים הציפום שם, פני הים הם עפ"י רוב נוחים ושקטים ומאחוריו מתרוממים משפתו המזרחית כחומה זקופה הרי מואב בגובה 1400 מ', כשהם מעוטפים בצעיף דק כחלחל של אויר האטמוספירה. האבנים אשר על קרקע הים הן חלקות ועל המתרחץ בים להזהר שלא להשתרק, בכל אופן קשה להטבע במי ים המלה הכבדים, ולכן גם מי שאינו יודע שחות יכול לשכב בנקל על פני המים האלה. על המתרחץ להזהר, שהמים לא יכנסו אל פיו ואל עיניו, כי מרים וחריפים הם מאד. אחרי הרחיצה, כשעור הגוף מתיבש, נשאר עליו קרום לבן של מלה המעורר אי־נעימות. לכן טוב לשפוך מים מתוקים על הגוף אחרי הרחיצה בים, (מים כאלה אינם נמצאים שם וצריך להביאם ממקום אחר).

משפת ים המלה הולך הדרך האחד ליריחו (11 ק"מ) והשני למעבר הירדן מול יריחו (7 ק"מ). הדרך ליריחו עובר ע"פ מקום בית־הגלה (6 ק"מ), שעמד בגבול יהודה ובנימין, שעבר פה אל

קצה ים המלח הצפוני (יהשע טו, ו). שם עומד עכשו מנזר יוני בשם קַצֵר הַנְּיָלָה. בבית התפלה אשר במנזר נמצאים שרידים מבנין עתיק ועליהם ציורים וכתובות מהמאות השתים-עשרה והשלש-עשרה. הדרך המוביל משפת ים המלח ישר אל מעבר הירדן סובב את האנמים והבצות, אשר מי הירדן יוצרים בשפלה לפני השתפכותם אל הים, ואת מעבה יער הירדן, אשר הוא שם מקום מסוגל מאד לציד הצפרים. הדרך עובר בערבות יריחו המלהות המצמיהות רק שמיר ושית ושית הכופר ואנו באים אחר שעה וחצי אל יער הירדן (בערבית אֶזוֹר = מעבה היער) הנמשך לאורך הנהר על שתי גדותיו. יער הירדן איננו רחב ביותר, אבל רבים בו העצים, ביהוד עצי הצפצפה והערבה, ועל שפת הנהר עומדים קני-סוף רבים. אחרי מהלך קצר ביער מגיעים אנו אל שפת הירדן. עומדים אנו פה על מקום מהזה היסטורי רב-הערך. נדמה שמראה הנהר עכשו כמראהו אז, כאשר דרכו בו כפות בני-ישראל בבואם אל הארץ לכבוש אותה. פה, במעבר הירדן נגד יריחו, קרה הפלא, שמימי הירדן נכרתו מפני ארון ברית ה' וכל העם עברו בו בחרבה (יהושע ג). ובמקום הזה הקים יהושע בתוך הירדן שתי-עשרה אבנים לזכרון (יהושע ד, ט). לפי המסורת הנוצרית הנהו המקום הזה מקום הטבילה של יוחנן המטבל. בחדש ניסן, הוא החדש שבו מרבים עולי הרגל הנוצרים לעלות לא"י, מלא המקום הזה אנשים ונשים מפה לפה. הם טובלים פה במי הירדן הקדושים ולוקחים אִתָּם בקפסאות התומות ממי הנהר הביתה. זרם המים חזק וצריך להיות זהיר מאד ברחיצה בנהר. צבעם דלוח בגלל הדומן הרב הנסחף בזרם המים, ולכן גם טעם הדגים שמוציאים פה מהירדן קצת כטעם החומר הוא. בסירות הדוגה של הנזירים היונים היושבים על שפת הירדן אפשר לשוט מעט על הנהר במהיר גרושים אחדים. מהמקום הזה מגיעים במהלך 20 רגע בתוך יער הירדן צפונה אל מנזר יוני הנקרא בשם קַצֵר אֶל-יְהוּד (ארמון היהודים), ומפה בשעה אחת לגשר הירדי אל עִזְרְיָה.

הדרך ממעבר הירדן ליריחו (9 ק"מ) נמשך לאורך וְדֵי-לְבַלְתָּ, שמימיו שוטפים בכל ימות השנה אל הירדן. אחרי מהלך של 7—6 ק"מ רואים מימין לדרך קבוצת אלונים בשם „אל־אֶתְלָהּ“, אצלה הורבת ברכה עתיקה (חִרְבַת אל־אֶתְלָהּ), ועל פני הכר פזורים תלי מקומות ישוב עתיקים. כעשרים רגע ממזרח לחורבת אל־אתלה נמצא תל אחד באורך 50 מ', ברוחב 30 מ' ובגובה מטר אחד. הוא נקרא בפי הבדוים יושבי המקום בשם „חִרְבַת גִּלְגִּיל“, אין כל ספק שבתל הזה או באחד התלים האחרים אשר שם צריך לבקש את מקום גלגל, אשר שם נחו בני ישראל בעברם את הירדן והקימו לזכרון את שתי־עשרה האבנים, אשר לקחו במצות יהושע מן הירדן, ושם מל אותם יהושע בחרבות צורים (יהושע ה, טו).

קורותיה: יריחו העתיקה עמדה אצל המעין הגדול הנקרא מעין ירִיחו. אלישע (בערבית עין א־סֶלְטִין) במקום התלים, תלול א־סֶלְטִין מצפון־מערב ליריחו הנוכחית (1½ ק"מ) ומצפון ליריחו הרומאית. החפירות שעשה סלין בשנת 1906/7 בתלים הללו והעתיקות שמצאו בהן אשרו את ההשערה הזאת. יריחו היתה עיר גדולה ומוקפת חומה חזקה (יהושע ה, א) וסביבתה היתה פוריה מאד. היא נקראת פעמים אחדות בשם „עיר התמרים“ יערי תמרים היו בה עוד במאה השביעית לספחה והתמרים האחרונים נשמדו בזמן החדש. יערי תמרים ושדות חטה ופשתה סְבֹהָ, יריחו היתה העיר הראשונה מעבר מזה של הירדן, אשר בני־ישראל כבשוה ושרפוה באש (יהושע ו, ה) היא היתה בנבול בנימין, ובהחלק הארץ היתה לממלכת ישראל. בימי אחאב בנה חיאל בית־האלי את יריחו ותבוא עליו קללת ה' (מל"א טו, לד). למרות שנכבשה העיר פעמים רבות, נשארה סביבתה פורחת מאד, אפשר מאד ששלמה המלך נטע את הבשמים, שהביאה לו מלכת שבא מארצה בערב (מל"א י, ט). גם אשכולות הכופר, שממנו עושים את הפוך (צבע הקנה) נתנו שם את ריחם ועצים רבים אחרים גדלו שם כמו בארץ־תימן ובהודו. עולי־בבל התישבו ביריחו (נחמיה ג, ב), אנטוניוס נתן אותה לקליופטרה, מלכת מצרים, והיא מכרה אותה להורדוס, אשר פאר אותה בהרבה ארמונות והיכלים ויעשנה למעון החורף שלו ובה מת. היהודים יושבי עבר הירדן מורחה היו מתקבצים ביריחו והיו עולים משם יחד לגלגל לירושלם. מי המעין המתגבר על יד חורבות יריחו העתיקה נכנסים אל ברכה גדולה, שנבנתה בזמן החדש במקום הברכה העתיקה, ובאבני

החורבות, במי הברכה הזכים שטים דגים רבים, מאחורי חורבות יריחו מתנשא ג'בל קַרְנַטַל התלול מאד והנשקף ע"פ ערבות יריחו. השם הערבי של ההר בא מהמלה קרנטנה (Quarantana), יען כי לפי דברי הברית החדשה ישב ישו הנוצרי ארבעים יום במערה בהר הזה והסתגף בה. בצלעותיו הזקופות הצובות שורות של מערות ותאים, שבהם ישבו בימי הבינים נזירים רבים. המראה מראש ההר, שעליו עומד מנזר יוני קטן, מגיע עד להרי גלעד ומואב ולהר סרטבא הגובל את ערבות יריחו בצפון.

ממעין אלישע מגיעים ב-20 רגע צפונה לחורבות שלש טחנות הנקראות בפי התושבים בשם טוֹחֵין אֶסְפֵּר. בערבות יריחו גדלו את קני הסופר עד ימי מסעי הצלב. מהטחנות מרחק של $\frac{1}{2}$ שעה למעיני עין אֶנְוַעְמָה ועין דוֹךְ. אצל המעין האחרון נמצאות חורבות המבצר דאך, שבו נרצח שמעון החשמונאי ע"י התנו תלמי (חשמונאים א' 15, 16). בחורבות דאך גלו בזמן האחרון כתובת עברית של בית כנסת יהודי, המוכיחה שיהודים עוד ישבו בה במאה השניה אחרי חורבן בית שני.

יריחו הנוכחית (אֶרִיחָה) נוסדה ע"י הצלבנים, אשר בנו במקום הזה מצודה ובית תפלה, שמהם נשארו רק שרידים מעטים. היא עומדת 250 מ' מתחת לים התיכון ובה נמצאים בית הכנסת אורחים גדול לרוסים (בהצרו ישנם שרידי חורבות בית תפלת הצלבנים), בית הנהלת הג'נרליק, בית המושל המקומי, ארבעה בתי-מלון ועוד אי-אלה בתים קטנים, בדרום-מזרח נמצאת חורבת מצודת הצלבנים, מספר כל יושבי יריחו מגיע עד 300 נפש, גם יריחו הנוכחית מוקפה גנות ופרדסים, שבהם פור הטבע את כחותיו ביד רחבה, גפנים עתיקות בעלות גזעים עבים וזמורות רבות המכסות בעליהן הרחבים את הסוכות הגדולות או קירות הבתים נושאות אשכולות ענבים גדולים, החום הגדול השורר בבקעה העמוקה מבשיל את הענבים כבר בראשית הקיץ, כן מתבשלים גם הירקות חדש אחד לפני שיתבשלו הירקות בהרי

יהודה, מסביב לגנות הירקות צומחים עצי מור ושקמה, מוז ולבונה, לוז וצריגלעד ושיחי הדפנה והמנתה. את הגנות מגדירים גם שיחי האמד (בערבית נַבֶּק) והכופר (סֶדֶר). רק תמרים, מלבד שנים שלשה חדשים, לא נמצאים היום ב"עיר התמרים". השעורה מתבשלת שם בראשית חדש האביב, ואת העומה, ראשית בכורי האדמה, היו מביאים משם לירושלם. נאות יריחו מושקות ממי מעין אלישע וודי-ל-פלת. הדרך מיריחו לירושלם מוביל אותנו מערבה על יד שפתו הימנית של ודי-ל-פלת מרחק 3 ק"מ ויותר בערבה עד רגלי ההרים שמשם יוצא הנחל. המישור המשתרע על שפת הנחל השמאלית נקרא בפי הבדוים אל-מַרְגִּים (המרגמות), על שם גלי האבנים הנמצאים שם. פה אולי לפנינו המקום, שבו סקלו בני ישראל באבנים את עכן ואת כל אשר לו על אשר מעל בחרם ויקימו עליו גל אבנים גדול עד היום הזה. * על כן קרא שם המקום הוא עמק עכור" (יהושע ה, כו). ודי-ל-פלת המבַּיֵר את הרי יהודה ממערב מזרחה הוא המשך נחל פרת (ראה ע' 196) היוצא מהרי יהודה ממזרח לעֲזֻמָּת (חֲזֻמָּא). הבקעה צרה ועמוקה, והאבנים בקירותיה הזקופים הן שחורות מרוב זקנה. הדרך עולה שם בעליה תלולה אל ההרים על יד הנחל העמוק, הנמשך מימין לדרך. אחרי מהלך של 6 ק"מ מסתעף מדרך המלך שביל צר, המתפתל ומתעקם בין קיר הבקעה הזקוף משמאל ובין התהום העמוק מימין ויורד אל-ודי-ל-פלת. עוברים את הגשר אשר על הנחל ומטפסים ועולים אל המנזר היוני "דִּיר אל פלת" הבנוי כקן הנשרים בנקיקי הסלעים אשר בקיר הנחל הצפוני.

כאשר יוצאים שוב מודי-ל-פלת לדרך המלך ועולים על הגבעה אשר על ידה, נהנים בפעם האחרונה מהמראה הנפלא ע"פ כנר הירדן וים המלח. מפה הולך הדרך ועולה למעלה אדומים, ומשם הוא יורד שוב אל ודי-ל-סדר וודי-ל-חוי'. אצל עין אל-חוי' מתחילה העליה התלולה על הר הזיתים, ואת העיר ירושלם רואים שוב, כאשר מגיעים אל בית-הקברות.

דרומה של ארץ-ישראל

הוצאת בנימין קרץ, ירושלים-ברלין-וינה.
 קנה המדה 1 : 500.000
 10 קילומטרים בטבע = 20 מילימטר במפה
 קילומטרים

ערוכה על ידי ישיעוהו פֶּרֶם בירושלים.

ו. מירושלם לבית־לחם ולהברון.

לבית לחם 8 ק"מ, 1 שעה בעגלה; לברכות שלמה $12\frac{1}{2}$ ק"מ, $1\frac{1}{2}$ שעה; להברון $36\frac{1}{2}$ ק"מ, 4 שעות.

משער יפו יורד הדרך (הוא הדרך המוביל אל תחנת מסה"ב) דרומה אל גיא בן־הננס ועובר ע"פ ברכת א־סולטן (ראה ע' 185) ובתי ימין משה ומשכנות שאננים (מונטפּיורי) ועולה אל הר התופת (ג'בל אבו טור). שם (אצל בנין בית־מרפא לעינים האנגלי) מתגלה מראה יפה. רואים את החלק הדרומי של ירושלם העתיקה, מאחוריה את הכפר שילח והר הזיתים ולצד דרום־מזרח את הרי מדבר יהודה ומאחורי העמק העמוק של ים המלח את הרי מואב העטופים בצעיף דק כחלחל של אויר האטמוספירה. המישור הרם המשתרע מהר התופת לצד דרום הוא עמק רפאים (אל־פֶקֶע), אשר בו עבר הגבול בין יהודה ובנימין (יהושע טו, ח) ומקום שם נטשו הפלשתים פעמים אחדות ודוד הכם שם (שמו"ב ה, יח"ב). במישור הזה נמשך הדרך ישר דרומה. מצד ימין נמצאת המושבה הגרמנית ואחריה המושבה היונית. לצד מערב, מאחורי המושבה הזאת, מתרומם המישור קצת ושם עומדים בית המצורעים ואחריו הבנין קֶטְמוֹן, המשמש מעון קיץ לאפטרך היוני. משמאל לדרך מנזר לטיני ואחריו המגרש הגדול של השכונה היהודית הגדולה תלפיות העתידה להבנות בקרוב לצד דרומית־מערבית רואים את הכפרים בית־צַפְפָּה ושרפת.

בקצה עמק רפאים מניעים בעליה קטנה אל המנזר היוני הגדול מֶר־אֵלִים משמאל לדרך (5 ק"מ מירושלם). מכתף ההר אשר ממולו, מימין לדרך, רואים בדרום את בית־לחם, בצפון את ירושלם ומאחוריה את מצפה שמואל ובמזרח את רכסי ההרים הכחלהלים של מזרח הירדן. במרחק מעט יותר מקילומטר

אחד עומד מימין לדרך במקום גבוה „שנשור“, הוא בית חולים של אגודת המלטזים הקתולים. הדרך פונה דרומית-מזרחית ומשם רואים אנו לפנינו את בית-לחם וממולה את בית ג'לא. אחרי קילומטר אחד נגיע לקבר רחל אמנו (קבורת רחל) הנמצא מימין לדרך.

רחל אמנו מתה בדרך אפרתה היא בית-לחם ושם נקברה (כראשית לה, יט), והמסורת מתאימה כנראה אל הכתוב. בימי הבינים עמדה מעל לקבר מצבה בת שתיים-עשרה אבנים (מסעות ר' בנימין מטודילא) כמספר שבטי בני-ישראל, בשנת היא שפ"ג (1623) בנה מחמוד פשה, מושל החסד של ירושלים, בנין מעל לקבר, ואת הבנין העומד שם עכשיו בנה השר משה מונטיפיורי בכקרו את ירושלים בפעם השלישית.

הבנין הנוכחי הוא חדר מרובע בגודל ארבעה על חמשה מטרים ולפניו עוד חדר עם פתח והלונות פתוחים, המשמש מסדרון לחדר הקבר.

נכנסים אל החדר הקבר דרך פתח קטן. תקרתו עגולה ומעליה כפה, באמצע החדר נמצאת המצבה הגבוהה והמאורכת מצפון לדרום. המצבה הזאת היא חדשה ובנויה אבנים וטחוויה ומסודה. הכתובות המכסות אותה כתובות הן בידי האנשים הבאים להשתטח על הקבר.

בערבי ראשי החדשים ובכל ימי חדש אלול ובלילותיהם באים אנשים רבים להתפלל על הקבר. גם המוסלמים והנוצרים מעריצים אותו. הבדוים מביאים את מתיהם הנה לקברם ע"י הקבר. (בימים אשר בהם הקבר סגור אפשר להזמין ע"י בעל המלון את שמש הקהלה אשר בידו המפתח).

אצל קבר רחל מסתעף מהדרך ההולך ישר דרומה לחברון דרך המוביל לצד שמאל לבית-לחם. אחרי מהלך של קילומטר אחד מגיעים אל הבתים הראשונים של בית-לחם, העומדים על גבעה ממול לעיר. במקום ששם פונה הדרך ימינה, מוביל שביל צר במהלך רנע עד שני רגעים אל „באר בית-לחם“, אשר ממנו שאבו, לפי המסורת המקומית, שלשת הגבורים מים לדוד במלחמתו עם הפלשתים, שמצבם היה אז בית-לחם, והמלך באצילות נפשו לא אבה

לשתותם, יען כי האנשים הלכו בנפשותם (שמו"ב כג, יט"ו). במקום ההוא נמצאים שלשה בורות הצובים בסלע, והנוצרים מכנים אותם בשם „באר-דוד“. משם נהדר הוא המראה על העיר בית-לחם השוכנת מעבר לעמק החרובים (וְדִי-לְחָרֹב). על ראשי הגבעות עומדים הבתים ועל צלעותיהן היוורדות במדרגות מדרגות משתרעים שדות-תבואה וכרמי גפנים, זיתים ותאנים. מראה כל הסביבה הוא חי ורענן, כי האדמה פוריה ועובדיה חרוצים.

בית-לחם.

שם המקום חי במסורת יושבי הארץ מימי יעקב אבינו עד היום הזה קורותיה. (גם בערבית נקרא היא בית-לחם). השם מקורו הוא בעובדה, שסביבת בית-לחם הצטיינה כבר בימי קדם בפריחה בנגוד למדבריות הקרובים אליה. היא נקראת גם בית-לחם אפרתה (מיכה ה, א ובמקומות אחרים), או בית-לחם יהודה (שופ' יט, א) בנגוד לבית-לחם הנלילי.

שדות בית לחם היו בימי שפוט השופטים מקום האידיליה היפה המסופרת לנו בספר רות. בית-לחם נתפרסמה אח"כ ביותר בתור מקום מולדת דוד המלך, ובגלל זה העריצוה נביאי-ישראל, אל המקום הזה בא שמואל הראה למשוח את בן-ישי הרועה מבית-לחם למלך על ישראל, וכאשר היה דוד מנגן לפני שאול בביתו היה, הולך ושב מעל שאול לרעות את צאן אביו בית-לחם' (שמו"א יז טו). בית-לחם היא גם מולדת שלשת גבורי דוד ועוזרו יואב, עשהאל ואבישי בני צרויה, רחבעם בצד את בית לחם (דהייב יא ו). מנלות בבל שבו עם רובכל מאה ועשרים ושלושה איש מכני בית-לחם, אשר שבו לעירם ויתישבו בה (עזרא ב, כא).

לפי המסורה הנוצרית נולד בה ישו הנוצרי, ומראשית התקופה הנוצרית בקרו אותה עולי רגל רבים, קונסטנטיין צוה לבנות את כנסיית המולדת או כנסיית מרים (330) ועפ"י מצות יוסטיניאן נבנתה הומת העיר, מאז הרבו הנוצרים לבנות בה מנזרים ובתי תפלה, במלחמת הצלבנים הרסו הערבים את העיר, אבל הצלבנים בנוה מחדש ויקומו בה מבצר על-יד כנסיית המולדת. הכרזיים החריבו את העיר (1244), ובש' 1489 נהרסה החומה. בתנרות הנוצרים מבית-לחם והמוסלמים מחברון ובמלחמות הבדוים והפלחים נהרנו רבים מיושביה, המוסלמים, שישבו בבית-לחם ברובע מיוחד, נורשו משם ע"י הנוצרים (1831) ורובעם נחרב עפ"י פקודת אברהים פשה (1834). מאז היתה בית לחם לעיר שכלה כמעט נוצרית.

בית-לחם (777 מ' מעל פני הים) בנויה על שתי גבעות המחוברות יחד ע"י גיא, דומה היא במצבה הטופוגרפי ובסביבתה

לירושלם. רחובותיה צרים ועקומים. במזרח העיר, מעל לגיא
 החרובים, עומדת „כנסית מרים“, אשר נבנתה במקום שבו נולד
 ישו. לפי המסורה הנוצרית. במקום הזה צוה קונסטנטיין הגדול
 לבנות בסיליקה (330). יוסטיניאן (527 — 555) תקן וחדש אותה
 וקיסר ביצנין אחר קשט את קירותיה (במאה השתים עשרה)
 בתשבצות מזהבות. בסוף ימי הבינים תוקנה הכנסייה הנהשבת
 בעיני הנוצרים למקום הכי קדוש אחרי כנסית קבר ישו בירושלם.
 החלק היותר גדול של הכנסייה נמצא ברשות היוונים, חלק אחד
 שיך ללטינים וחלק אחד לארמנים. בליל הולדת הנוצרי נערכת
 שם תפלה בטכס דתי רשמי בנוכחות מאמינים רבים. לכל הכתות
 הנוצריות יש בבית-לחם מנזרים ובתי-תפלה. בתי ספר ובתי יתומים.
 מספר יושבי בית-לחם עולה לערך 12.000 נפש. מלבד כששלש
 מאות מוסלמים הנם כל התושבים נוצרים. יהודים אין שם כלל.
 יושבי בית-לחם עוסקים בעבודת האדמה ונדול צאן. מלבד
 זה בעשית הפצי קודש וזכרון מצדף, מעצי זית ואבן החמר
 השחורה של סביבות ים המלח. שם נמצאים הרבה בתי-מלאכה
 למעשה החפצים האלה. תוצאת התעשייה הזאת נמכרת בבית-לחם
 ובירושלם לתירים ולעולי הרגל, או שהיא נשלחת לה'ול (פריז,
 לונדון, אמריקה) ונמכרת שם ע"י בית הלהמים עצמם, השבים
 בהונם הצבור הביתה ובונים להם פה בתים וארמנות יפים. בית
 הלהמים הם גם אמנים במלאכת סתות האבנים והבנין, ורבים
 מהם מוצאים עבודה בירושלם ובמקומות אחרים.

בית-לחם היא מושב מנהל, שעליו מוטלת גם החובה
 להשגיח על שמירת הסדרים בכנסית המולדת והשלום בין בני
 הכתות הנוצריות השונות, שקנאה ושנאה והתחרות דתית שוררת ביניהם.
 פסיעות אחדות אחרי קבר רחל מסתעף מדרך המלך ההולך
 לחברון משעול הכרמים המוביל לכפר הנוצרי בית ג'לא, העומד
 בין כרמי גפן וחרשות עציזית יפות. יושבי הכפר (4500 נפש)
 דומים בדתם, בפרצוף פניהם ובדרכי חייהם לבית-הלהמים.

אחרי מהלך שעה אחת מגיעים ל"ברכות-שלמה" (אל-בֶּרֶךְ). משמאל לדרך נמשך גיא קטן מזרחה ובו בנויות על יד חורבת מבצר שלש ברכות גדולות ויפות זו אחרי זו והאחת נמוכה מחברתה. אורך הברכה העליונה 116 מ' ורחבה למעלה 69,7 מ' ולמטה 71,8 מ' ועמקה בקצה התחתון 7,6 מ'. חלקה האחד חצוב בסלע וחלקה השני בנוי וקירותיו סמוכים בעמודים בנויים בהם. בפנה הדרומית-המערבית בנויה מדרגה לרדת בה אל הברכה. בברכה זו אין עכשו מים ובאדמתה גדלים ירקות, שערוגותיהם משקות ממי המעין העליון. אורך הברכה התיכונה 129 מ', רחבה למעלה 48,8 מ' ולמטה 76 מ' ועמקה למטה 12 מ'. היא חצובה בחלקה הגדול בסלע, וכן חצובות גם מדרגות בסלע בפנות הצפונית-המזרחית והצפונית-המערבית. קירה המזרחי עבה מאד והוא נשען על קיר שני. הברכה היפה ביותר היא התחתונה. ארכה 177 מ', רחבה למעלה 45 מ' ולמטה 63 מ'. בפנותיה הצפונית-המזרחית והדרומית-המזרחית ישנן מדרגות. עמקה 15 מ' וחלק ממנה חצוב בסלע. גם קירה המזרחי של ברכה זו עבה מאד ובנוי אבנים גדולות מאד. בתוך החומה נמצא חדר אשר בו נובע מעין. בתוך הברכות הללו, ביהוד בתחתונה, בנויות או חצובות בסלע על יד הקירות מדרגות רחבות כעין עליות. הנותנות מקום לשעה, שהברכות שמשו בתקופה היונית-הרומית מקומות משחק במים (Nymphaeum).

קירות הברכות, עליותיהן וקרקעיתן טחויים בטיה, הנמצא עוד במצב טוב בברכה התחתונה, ולכן עוד נקוים המים בברכה הזאת ועומדים בה כל ימות השנה בעומק של 1—2 מ'. קרוב לברכות נובעים ארבעה מעינות, האחד (עין-צֶלְחָה) נמצא בבנין הבנוי על הגבעה ממערב לברכות במרחק 60 מ' לערך מהדרך לחברון. יש שמיחסים אותו למעין החתום של שלמה (שיר השירים ד, יב), בהיותו נובע בתוך בנין סגור. מעין שני נובע בין הברכה העליונה לתיכונה, השלישי (עין פרוג'ה) הוא בתוך חומת הברכה התחתונה.

הרביעי (עין עֶטָן). הוא עין עיטם (זבחים נד). נמצא בניא קטן צדדי בדרום ויוצא אל גיא הברכות. מימי כל המעינות האלה נקוים יחד אל תעלת המים העוברת על בית לחם והעולה לירושלם. אל תעלת מים זו נקוים גם המים הבאים מצד דרום ממעינות הנובעים בעמק ברכה (וְדִיל־בֵּיךְ = נחל הבארות) ובוֹדִיל־עֲרוֹב.

אין כל ספק שהברכות האלה, הנמצאות בעמק פורה ועשיר כל כך במים, נעשו עוד בימים קדמונים מאד ואולי לא רחוקה ההנחה מן האמת, ששלמה המלך עשה אותן (קהלת ב, ו). לכן קוראים אותן בשם „ברכות שלמה“. הורדוס, אשר בנה לו ארמון קיץ מבוצר על ראש ההר היפה הרודיון (קדמוניות טו, 4, 9) אשר מדרום־מזרח לגיא הזה והנשקף ע"פ כל הסביבה הקרובה והרחוקה, העלה בתעלה את מי המעינות והברכות אל ארמונו.

על יד הברכה העליונה עומדת המצודה קלעת אל־בֵּרְךָ, אשר נבנתה במאה השבע עשרה ושמשה לשמירת הדרך בפני הברזים. בשנת 1834 השמיד פה חיל אברהים פשה את מהנה הערבים מחברון ומסביבותיה. המצודה סגורה על מסגה, חלק מהחומה המזרחית נפל כבר. בכביש הבנוי ע"י המצודה והברכות באים ב־ $\frac{1}{4}$ שעה אל הכפר אֶרְטָס, העומד בגיא פורה המושקה ממי המעיין, בו גנות מלאות ירקות ועצי־פרי. לפני הכפר בנוי מנזר נחמד לאחיות.

מברכות שלמה עולה הדרך (15 רגעים) אל הרמה, שמשם רואים מצד שמאל את עמק ברכה. הרמה הזאת הולכת וסובבת את הגאיות המתחברים אל עמק ברכה. פה נמצא לפנינו שדה ההווין של מלחמות החשמונאים. מימין לדרך נמצאות הרבות בית זכריה, אשר בה נצח איפטור את יהודה המכבי (חשמונאים ו, לב וכו', קדמוניות יב, 9, 4). אחרי 40 רגע עוברים את קצהו הצפוני של עמק ברכה ומגיעים לרמה קטנה, מימנה חורבת בית צויר. אחרי 10 רגעים יורד הדרך אל נחל ערוֹב ומגיע ברבע שעה

אל הגשר אשר מעל לנחל הזה. בית הקהה הקטן העומד שם משמש תחנה לעגלות ההולכות להברון ושבות משם. מימין ומשמאל ישנם בנחל מעינות מים רבים, הנקוים אל צנורות המים העולים לירושלם. במערב נמצאות הרבות עתיקות של מקומות ישוב וברכות מים. במרחק 10 רגעים מהתחנה נמצאת בנחל ברכה גדולה (באורך 73 מ' וברוחב 49 מ') הדומה לברכות שלמה.

מאחרי תחנת ערוץ עולה הדרך שוב, ואחרי שעה מגיעים להורבות בית-צור (יהושע טו, נח; נחמיה ג, טז) הנמצאות על הגבעה מימין לדרך. בימי החשמונאים היתה עיר זו בצורה והם נלחמו עליה רבות (קדמוניות יב, 7, 6). במקום הזה נרמס אלעזר ברגלי פיל האויב (חשמונאים א', ד'). אחרי המשה רגעים רואים על הגבעה משמאל את חלחול (יהושע ט"ו, נ"ח), אצלה מקדש מוסלמי בשם נַבְיִיִּיִּנְס. לפי המסורת המוסלמית קבור במקום הזה יונה הנביא, ולפי מסורת יהודית מימי הבינים נמצא פה קבר גד הנביא (שמו"ב כד, יא). על יד חלחול ישנן מערות קברים מספר. אחרי 35 רגע נמצאות במרחק 300 פסיעה מהדרך לצד שמאל הרבות עתיקות, אשר הערבים קוראים להן בשם תַרְס רַמַת אֶל־חֵלִיל (מקדש רמת אברהם). פה עמד בנין עתיק גדול, אשר מקירותיו הדרומי (65 מ') והמערבי (49½ מ') עוד נשארו נדבכים אחדים. אבניו הגדולות 3—5 מ' מורכבות יחד בלי טיה ביניהן. בפנה הצפונית-המערבית מבפנים נמצא בור עתיק. לפי מסורת היהודים והערבים הנהו המקום הזה "אלוני ממרא" (בראשית יח, א), וכן נקרא הגיא אשר אצלו בערבית בשם ודי־ל־פֶּלוּט (נחל האלוניס). במרחק 60 פסיעה מזרחה רואים הרבות כנסיה גדולה, כנראה שהיא הבסיליקה שבנה קונסטנטיין הגדול על יד אלוני ממרא. במרחק 5 רגעים דרומה למקום הזה נמצא בור גדול, הנקרא בפי ההמון בשם בור שרה.

בשובנו אל דרך המלך מסתעף אחרי פסיעות אחדות ימינה שביל המוביל בחצי שעה אל בנין הכנסת האורחים הרוסי, אשר

מגדלו נשקף למרחוק, מפה והלאה יורד תמיד הדרך ובחצי שעה נגיע אל

חברון

(אל־חִילִיל) — אכסניה טובה במלון אשל־אברהם (בעליו י. שניאורובן). מחיר מעון, ואוכל 50 ג'מ ליום. בימי חג הפסח יותר, 10—15 מטות. בשעת הצורך אפשר להשיג דירה ואוכל גם בכתים פרטים. כהיות התושבים הערבים של חברון קנאים ונעריה פראים נחוץ להזמין מורה־דרך בעיר מקרב התושבים היהודים.

חברון היא עיר עתיקה מאד (במדבר יג, כב) ושמה לפנים קרית־ארבע דברי ימיה.

עיש האדם הגדול בענקים שישב בה (יהושע יד, טו). המרגלים מצאו עוד בחברון את ילידי הענק (במדבר יג, כב). עוד בימי יוספוס חשבו שהעיר קימת מזה 2300 שנה (מלחמות ד', 9, 7). אברהם תקע את אהלו באלוני ממרא אשר בחברון (בראשית יג, יח) ופה כרת את בריתו עם ה' (בראשית יז). במות עליו שרה אשתו קנה מאת עפרון החתי את מערת שדה־המכפלה על פני ממרא לאחות־קבר (שם כג).

בה נקברו אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה. יהושע עלה על חברון וילכדה (יהושע י, לו—לו) ויתן אותה לכלב בן יפנה לנחלה (שם יד, יג). אחיז היתה חברון לאחת מערי המקלט בעבר הירדן מערבה (שם כ, ז; כא, ט). אחרי מות שאול משחו אנשי יהודה את דוד בחברון למלך על בית־יהודה (שמו"ב ב, ד) ושם מלך עד כבשו את ירושלים. בשער חברון המית יואב את אבנר (שמו"ב ג, כז), ובמצות דוד נתלו רכב ובענה, רוצחי־נפש איש־בשת. על הברכה בחברון וראש איש־בשת נקבר בקבר אבנר (שם ד, יב). אחרי מות איש־בשת באו זקני ישראל חברונה להמליך עליהם את דוד (שם ה; דהייא יב). בחברון סדר אבישלוס את המרד כנגד אביו (שמו"ב טו, ט). רחבעם בצר את העיר (דהיי"ב יא, ט), ושבי גלות בבל התישבו בה ובכנותיה (נחמיה יא, כב). בימי גלות־בבל התפשטו האדומים על כל דרום יהודה עד מצפון לחברון, אבל יהודה המכבי לכד את העיר ובנותיה מידיהם (חשמונאים א, 5, 62). לפני חורבן הבית השני כבש חיל רומא את העיר וישרף אותה באש ואת תושביה הרג לפי הרב (מלחמות א 7, 9; ד', 9, 9).

בימי הערבים נושבה ונכנתה מחדש. הם קדשו את המקום הזה כגלל מערת המכפלה ויקראוה בשם אל־חִילִיל א־חֶמֶן (ידידיה, לאמר אברהם). בקצור אל־חיליל. היא נדלה ע"י מסחרה עם הנגב ועם קיר־מואב (אל־בִּרְךְ). הצלבנים מצאו את העיר כשהיא שממה והם הושיבוה מחדש ויבנו כנסיה על מערת המכפלה. צלה א־דין גרש את הנוצרים מהעיר הקדושה, ומאו נשארה עיר מוסלמית.

ר' בנימין מטודילה מצא בחברון (1170/71) רק יהודי אחד. כאשר שבה העיר לידו הערבים, הלך בה הישוב היהודי וגדל, ובמאה הארבע־עשרה היתה בה כבר עדה חשובה של יהודים, שעסקו במסחר ובתעשיות אריג צמר וזכוכית. תעשיות הזכוכית הונהגה פה

ע"י יהודים מויניציא. חברון נחשבה אח"כ לאחת מ"ארבע-הארצות" וקבלה את חלקה בכסף התמיכה, שנשלח מחו"ל להחזקת הישוב בא"י (כסף החלוקה). עד לפני מאה שנה לא היתה עדה אשכנזית בחברון, אולם משנת תק"פ (1820) והלאה נתקבצו בעיר זו בפקודת רכ"ם כל חסידי חב"ד, שישבו מקודם בצפת ובטבריה, ומאז נספחו אליהם חבריהם שעלו לארצה"י, עד היום הגה חברון מרכז חסידי חב"ד.

בשנת מרד הערבים בממשלת מצרים (1834) נלחמו הערבים יושבי חברון עם אבריהם פשה, ואחרי שנצחם שדרו אנשי חילו את העיר, ואז סבלו גם היהודים. אחרי אשר שבה א"י לידי תורכיה, סבלו העיר ויושביה היהודים מעריצות השיח' עבד א־רֶחֶמָן הידוע, וכן הכפר אדורים (דורא), שמשל על העיר וסביבותיה.

עדת היהודים בחברון, שמספר בניה עלה לפני חצי יובל שנים לאלף וחמש מאות נפש, הולכת ומתמעטת, כי בניה עוזבים אותה ומתישבים בירושלם או בערים אחרות והיום לא יעלה מספר יהודי חברון על 500 נפש.

חברון היא הגבוהה בין ערי עבר הירדן מערבה (927 מ' מעד לפני הים) והיא בנויה בעמק ודי-ל-ח'ליל (נחל אשכול, במדבר יב, כג) ובמורד ההר המזרחי, סביבותיה עשירות במעינות מים רבים והן דשנות ופוריות עד למאד. זוכרים אנו את הזמורה עם אשכל הענבים ואת הרמונים והתאנים, שהביאו אתם המרגלים מחברון אל אחיהם במדבר (במדבר יג, כג).

מפורסמות הן ביותר עד היום הענבים הגדלות בכרמי חברון המכילות צוקר רב ונותנות יין ערב לחך, גם יערי עצי-סרק רבים עוטרים את ההרים הסובבים את העיר ומרובים הם הזיתים, השקדים, התאנים, המשמשים ועצי האגוז וכן גם שיחי האוג, אשר קלפתם משמשת לנקוי עורות העזים לעשית הנאדות. תושביה כעשרים אלף נפש (כלם מוסלמים, מלבד 500 יהודים ונוצרים אחדים) והם עוסקים בעבודת-האדמה, במסחר עם בדוי הנגב ושל עבר הירדן מזרחה וכן גם בתעשית כלי חרס, נאדות למים ולשמן מעורות הכבשים והעזים ובאריגת המילות ושקים.

העיר נחלקת לשבעה רבעים: 1 — בצפון-מזרח הרת א־שיה, קרוב למעין קֶשֶׁקְלָה (אשכל) ? נמצאות מערות-קברים; 2 — מערבה

הַרְתָּ בָּב אֶזְוִיָּה; 3 — דרומה הַרְתָּ אֶל־קְוִזִין (עובדי הזוכית, כי לפנים היו שם בתי־חרושת לעשית זוכית); 4 — מזרחה לה הַרְתָּ אֶל־עֶקְבֵי (עושי הנאדות); 5 — מדרום לה חרת אֶל־תַּרְם וממולה 6 — הַרְתָּ אֶל־מְשָׁרְפָה ו 7 — בצד הדרומי־המזרחי של העיר חרת אֶל־קָטָן (צה"ג).

העיר העתיקה עמדה ממערב לעיר הנוכחית על הגבעה רְמִידָה העטורה בעצי־זית. שם נמצאות חרבות של חומות הענקים, ובתוכן גם חרבות של בתים מהזמן החדש בשם „דיר אל־ארבעין“ (הצר הארבעים) ושם מראים את קבר ישי אבי־דוד. לרגלי ההר במזרח נמצאת באר עמוקה הנקראת בשם מקוה שרה. שתי הברכות הגדולות הנמצאות בחברון עתיקות הן מאד, האחת נקראת בְּרֵפֶת אֶל־קְוִזִין (ארכה 26 מ', רחבה 17 מ' ועמקה 8,50 מ') והשנית בְּרֵפֶת אֶפְלָטָן (40 מ' בכל צד). הברכה הזאת, הבנויה אבני־גזית, היא לפי המסורת הברכה שאצלה תלו את רוצחי נפש איש־בשת. קרוב אליה מראים את קבר אבנר ואיש־בשת. ברחוב המוביל אל מערת המכפלה נמצאת הצר היהודים (חרת אל־יהוד), כעין גיטו, שבו התרכזו לפנים הישוב העברי. החצר הזאת, שאליה נכנסים דרך שער קָטָן, מרכבת מהצרות אחדות המחוברות זו עם זו, ובהן גרים עכשו עניי העדה, גם בתי־כנסת ומדרש נמצאים שם.

מענין הוא הַתַּרְם, הוא המקדש המקיף את מערת המכפלה, המסגד הבנוי עליה ובתי הדרוישים, הכהנים ושומרי־הבית וכו'. החומה המקיפה את המקדש בנויה בגובה 12 מ' מאבני־גזית גדולות הדומות לאבנים אשר בכל בניני הורדוס. בתוך החומה בנויים עמודים מרובעים, ששה־עשר בכל אחת משתי צלעי האורך ושמנה בכל אחת משתי צלעי הרוחב. מעל לחומות העתיקות בנויות חומות חדשות, בפנות הצפונית־המערבית והדרומית־המזרחית בנויים מגדלי־מסגדים, בין החומות החדשות אשר

בצפון-מזרח ובדרום ובין החומה העתיקה מובילות שתי מדרגות אל החצר הנמצאת $4\frac{1}{2}$ מ' גבוה מעל הרחוב. ללא-מוסלמים מותר לעלות דרך השער במדרגה המזרחית רק עד למעלה השביעית. שם עומדים היהודים ומתפללים על יד החומה העתיקה. שבאחת מאבניה הגדולות נמצא חור עמוק המגיע, לפי דברי היהודים, לחללה של המערה. ולכן שמים המבקרים אל תוכו תפלות ובקשות אל האבות והאמהות בכתב.

ממקום גבוה מצפון לחרם אפשר לראות מעט מהחצר ומהבנינים הנמצאים בה. את החלק הדרומי של החצר תופס המסגד המוקף מהחומה העתיקה בשלשה צדדים. המסגד הזה נבנה לכתחלה על ידי הצלבנים (1167/87) לשמש לבית תפלה נוצרי ותוקן אח"כ ע"י הערבים. ארכו 28,3 מ' ורחבו 21,3 מ'. והוא נחלק ע"י עמודים ביצנטיים לשלשה אולמים. קירותיו מצופים מבפנים לוחות שיש עד לגובה של 1,8 מ' ומעל לצפוי הזה סובב את הקירות זר של כתובות ערביות. בקרקע המסגד ישנם שני פתחים למערה וחור אחד למסדרון. במסגד הגדול נמצאות שתי מצבות אבן (תַרְפָּה, כנהוג בקברות הקדושים המוסלמים) המכוסות במכסות ירוקים רקומים ברקמות זהב וכסף. לפי דברי המוסלמים נמצאים מתחת למצבות האלו קברי יצחק ורבקה. במסגדים הקטנים בעלי שמונה הצלעות הבנויים מצפון למסגד נמצאות המצבות מעל לקברי אברהם ושרה ובשתי לשכות בצפון החצר מצבות יעקב ולאה. גם המצבות האלו קשוטות כמצבות הראשונות.

מהיץ לחרם בקרן הצפונית-המערבית נמצא בנין גדול מימי הבינים, לפי מסורת המוסלמים קבור בו יוסף (מה שמתנגד להודעת התנ"ך — יהושע כד, לב וראה את הפרק ע"א שכס). מצפון לעיר, קרוב למלון „אשל אברהם“, מסתעף מהדרך לירושלם שמאלה משעול כרמים, שבו מגיעים בחצי שעה אל גן הרוסים. בו נמצא אלון (בערבית אל-בלוּטָה, *Quercus ilex*

pseudococcifera) עתיק הנקרא בפי היהודים בשם „אשל אברהם“ והוא מקודש בעיני יהודים, מוסלמים ונוצרים. האלון הזה הוא אלון עתיק מאד. היקף גזעו למטה מגיע עד 10 מ'. מרוב זקנה הולך הוא ומתנונה וגזעו סמוך לבנין אבנים ממולא עפר. מעל המגדל העומד על הגבעה מאחורי בית הכנסת האורחים הרוסי (המפתח בבית הכנסת האורחים) מגיע המראה הנהדר על הארץ עד לים התיכון.

ז. מחברון לבאר שבע ולעזה.

מחברון לבאר-שבע 56 ק"מ (6½ שעות בעגלה).

מחברון יוצאים בדרך העגלות דרומה-מערבה ומגיעים אחרי נסיעה של שלש שעות לדביר (אֶצְ-הַרְיָה), היא קרית-ספר (שופטים א, יא). מפה יורד הדרך מההרים בשעה וחצי ונכנס על יד הכפר תַּתְּרָה אל וְדִיל-חֵלִיל הבא מהרי חברון מצפון-מזרח. הדרך נמשך הלאה לאורך הנחל הזה, עוברים על פני בִּיר לַפִּיָּה (בימין), בִּיר אֶל-מוֹקֵנָת וּבִיר אֶל-סֶקֶטִי (בשמאל) ומגיעים בשתי שעות אל

באר שבע (בִּיר אֶסְפֵּעַ) — 240 מ' מעל פני הים.

העיר הזאת שוכנת בגבול ארץ יהודה והננב במרחק שוה בין ים התיכון ובין ים המלח, במקום התלכדות שלשת הגאיות וְדִיל-חֵלִיל הבא מצפון-מזרח, וְדִיל-מְלַח, הוא גיא-המלח, ממזרח וּוְדִי אֶסְבַּע ממערב.

שם הכה דוד את ארם (שמואל ב, יג) ואמציח בן יואש את ארם (מל"ב, יד, יז). עד היום נמצאות שם הבארות, שחפר אברהם אבינו ויצחק בנו שב וחסר אותן (בראשית כא, כה וכו'; שם כו, ט, וכו'). מבאר שבע יצא יעקב וילך הרגה (שם כה, י). ומפה ירד מצרימה (שם מה, ה). בשבת בני ישראל על אדמתם היתה באר שבע נחשבת לעיר הגבול הדרומית של ארץ ישראל (מדן ועד באר שבע) ואחיז של ממלכת יהודה (מבאר שבע עד הר אפרים). כברוח אליהו הנביא מפני איזבל הניח את נערו בבאר שבע והלך משם המדברה (מל"א יט, ג, וכו'). הנביא עמוס מתמרמר על כמות באר שבע (עמוס ה, ה; ח, יד). יאשיהו מלך יהודה

טמאן ונתצן (מליב, כנ, ה). שכי הנולה מבני יהודה התישבו בכאר שבע (נחמיה וא, כז) ומאז לא נשמע מאומה על אדות העיר הזאת. כנראה החריבוה הבדויים גרי הנגב בהתנפלויותיהם התכופות על גבול הישוב.

משנת 1901 והלאה נושבה העיר שוב ע"י ערבים והממשלה התורכית עשתה אותה למקום מושב מושל מהוז ממדרגה ראשונה. שעליו היה לפקה על הסדרים והבטחון בנגב.

בימי המלחמה האחרונה היתה באר שבע מרכז מהנה המלחמה כנגד מצרים וחברה ע"י מסלת הברזל החגויות אל צפון הארץ. מזמן הכבוש הבריטי אין המסלה הזאת בתנועה. כי פסי הברזל של המסלה בין באר שבע לודי א־צרר הוסרו. לעומת זאת בנתה ההנהלה הצבאית הבריטית מסלת ברזל מרפיה (רפה) לבאר שבע (50 ק"מ), שבה הולכת הרכבת שלש פעמים בשבוע. תושבי העירה (3000 נפש) הם, מלבד משפחות אחדות של יהודים ושל נוצרים, ערבים מוסלמים, רובם בדויים שהתישבו ישוב קבע. הם עוסקים בעבודת אדמה, בגדול מקנה ובמסחר עם הבדויים של הנגב.

מצפון לנחל ודי א־סבע נמצאים שדות שוממים. שם גם שלש בארות עתיקות, שאליהן באים בדוי עַזְזִימָה מהדרום להשקות את צאנם וגמליהם. מימיהן מצוינים, עומק הבאר המערבית יגיע ל־5, 13 מ' וקטרה ל־1, 65 מ'. האמצעית (במרחק 254 מ' מהראשונה) עמקה ל־12,6 מ' וקטרה ל־3,8 מ' והמזרחית (במרחק 214 מ' מהאמצעית) עמקה ל־14,7 מ' וקטרה ל־2,7 מ'.

מבאר שבע לעזה: דרך עגלות 48 ק"מ, 6 שעות.

הדרך לעזה משתרעת צפונה־מערבה במישור רם ושמש. אחרי $1\frac{3}{4}$ שעות מגיעים לא־רִיִךְ (מי הבאר מלוחים). אחרי עוד 2 שעות עוברים את וְדִי א־שְׂרִיעַ ובאים לתל אַבְד־הַרְרָה. עליו ימצא מקום קבורת קדוש מוסלמי בשם זה. פה משתנה צורת הגליל. השפלה, שממנה מתנשאות גבעות נמוכות, מעובדת ע"י

הבדוים. הדרך נמשך הלאה צפונה-מערבה בשפלה. אחרי $2\frac{1}{4}$ שעות מגיעים לג'בל אל-מַנְטָר משמאל לדרך (ראה ע' 105). מפה רבע שעה בין שדות. גנים ופרדסים לעזה (ראה ע' 103).

ח. מחברון דרך עין-גדי מסדה ומסביב לים המלח לקיר-מואב (אל-בִּרְךָ).

את הנסיעה הזאת אפשר לערוך רק בלויית מורה-דרך נאמן מבין בני ערב בני נעים או מבני ערב אֶתְעֵמְרָה או מבני ערב אל-גִּ'הֶלִין השוכנים במדבר יהודה. הדרך קשה ואפשר לעשותו רק ברכיבה על בהמה. טוב לקחת אהלים, כי אין בדרך מקום ללון.

מחברון לעין-גדי 8—9 שעות.

הדרך יוצא מחברון צפונה-מזרחה, פונה אחרי 10 רגעים דרומה-מזרחה. עולה אחרי $\frac{1}{2}$ שעה על הר, אשר ממנו מראה יפה על הסביבה. יורד אל ודי גו'ז ומגיע בהמשכו מזרחה (הצי שעה) לכפר בני נעים, הוא נעים שבה התבצר שמעון בר גיורה (מלחמות ד' 9, 4).

אחרי הכפר הזה באים למדבר יהודה והולכים שתי שעות בודי-לִקְרִיָה. מימין על ההר חִרְבַת אל-קָצֵר (חורבת המצודה). מגיעים אחרי שעה וחצי אל הרמה צִ'הֶרֶת אֶסְוִקִיָה (560 מ'). נשארים עליה כשתי שעות לפני ים-המלח מתגלים פעמים רבות לפנינו. אחרי עוד שעה וחצי מגיעים לַמְעֵלָה עין-גדי (201 מ' מעל לפני הים-התיכון, 592 מ' מעל לפני ים המלח). שם מתגלה לפנינו מראה נהדר ע"פ הים הפרוש לפנינו כשמיח יפה. משם ירידה תלולה (שעה אחת) וקשה בשביל צר של צורים וסלעים. (עין ג'די) נמצאת על צור סלע זקוף, גבהו 207 מ' משפת ים-המלח. המראה על שטח פני-הים, האויר החם והנעים והצומח העשיר עושים רושם נפלא ביחוד

לאור הירח היפה של ארצנו. הוראת השם העברי היא מעין הגדי וכן גם בערבית, ושמה לפנים הצצון תמר (דהי"ב כ, ב). מצפון למקום הזה נמצאת עוד חורבה שהכדוים קוראים לה הַצְצָה (הצצון), והגיא שבו עולים משם לבית-לחם נקרא גַּדִי הַצְצָה.

דוד ברה מפני שאול למדבר עין-גדי (שמו"א כד, א), המואבים והעמונים נאספו לעין-גדי להלחם ביהושפט (דהי"ב כ, ב), והוא הנחיל להם מפלה במעלה הציץ (ודי הצצה) שבין עין-גדי לבית לחם (שם, שם, טז). בסוף ימי הבית השני היתה עין-גדי לאפרכיה, ועוד בימי אוזביוס היה בה ישוב חשוב. היום היא נוה מדבר יפה ומרביץ-עדרים. עוד בימי קדם היו כרמי עין גדי (שה"ש א, יח) מפורסמים ביפים ובפריהם, גדלו שם הכופר (שם), הצרי והאפרסמון, יוספוס מהלל את חורשות התמרים שלה, היום גדלים בגניה גפן-סדום (בערבית עֶשֶׂה, Calotropis procera), הנעצוץ (*Zizyphus Spina Christi*) ושיה הכופר (*Lawsonia Alba*), מאשכלות הכופר עושים את הכֶּפֶר, הוא אל-חנה, שבו צובעות הנשים הערביות את כפות ידיהן ואת צפרניהן, פרות גפן סדום כתומים וצורתם כצורת התפוחים, וכאשר ימעכום באצבעות ישארו ביד רק נימי-משי וחלקי הקלפה הדקה, כמו כן תגדל פה שטת הסיל (*Acacia Sejal*) הנמצאת גם על הר סיני. המיץ שהעץ הזה מוציא הוא הגומי הערבי.

מי עין-גדי הם חמים (27° צ), ומכילים הרבה שיר, אבל טובים לשתיה. הם באים מתחת לאדמת הגיר והשיד הנקבובית של המדבר. על יד המעין ומזרחה לו נמצאים שרידים אחדים של בנינים עתיקים. נכר שהמורד הנטוי של הר עין-גדי היה לפנים עשוי מדרגות ועליהן היו גנים.

מעין גדי למסדה $4\frac{1}{2}$ שעות (להצטיד במים).

במרחק 20 רגע מתחת למעיין פונים דרומה, אחרי 12 רגע עוברים את ודי־ל־עֲרִיגָה ורואים את מסדה בדרום. שממון נורא ישור בכל טבע הסביבה ההיא. רק פה ושם נראים צמחי־אשלג אחדים (חֲבִיבָה = *Salsola kali*), הערבים שורפים אותם וקוראים את אפרם אל־קִלִי. ידועה היא שושנת־יריחו (*Anastatica Hierochuntica*) הצומחת פה ולא ביריחו. היא מתפשטת כצלחת על פני האדמה, אח"כ היא מתקשית ומתכווצת ונראית כציץ השושנה. כאשר ישימה במים, תתפשט שוב ושבה להתכוץ בהתיבשה. השושנים הגדולות נמצאות מדרום למסדה. מההיות הנמצאות במדבר יהודה כדאי להזכיר את יעל־הסלע (ועל, *Capra Beden Sinaitica*) ותחש־הסלע (זֶבֶר, *Hyrax Syriacus*).

אחרי שעה־אחת סובבים כף הר, מצד שמאל נמצאות גבעות נמוכות. על ידן נמצאות מלחות, שמהן מוציאים הבדוים מלח. אחרי 20 רגע מגיעים לְוַדֵי הַדְּשָׁה, אחרי 32 רגע עוברים את הגיא העמוק אִם אל־פּוּץ, אחרי 18 רגע ודי־סִיל, 40 רגע ודי נְמִרְיָה, מעבר לגיא הזה עולים (10 רגעים) ופונים ישר לְקִרְאֵת הַהַר, שעליו נמצאות הרבות מסדה. עוברים את ודי עֲנִיר ומגיעים ב—50 רגע לגיא מסדה (וּדֵי סֶבֶה) העובר לרגלי ההר, אל הר מסדה אפשר לעלות רק ברגל בדרך קשה מאד הנמשך שעה אחת. את הר "מסדה" (517 מ' מעל לפני ים־המלח) בצר יהונתן החשמונאי (מלחמות ה', 8, 3). הורדוס תקן וחוק את המבצר ובנה הומה מסביב לראש ההר, 12 אמה גבהה, 8 אמות עביה והקפה 7 סטדיונים, ועליה בנה 37 מגדלים בגבה 50 אמה כל אחד. במורדו המערבי של ההר בנה ארמון מבוצר עם מגדלים גבוהים 60 אמה בכל אחת מארבע פנות הארמון. רק מדרגה אחת המתפתלת (הנקראת בשביל זה "הנחש") הברה את הארמון עם המבצר. ראש ההר שהיה מכוסה אדמה שמנה היה זרוע ונטוע. אחרי חורבן הבית השני התבצרו פה גבורי ישראל ובראשם שמעון בר גיורא ואלעזר הכהן וילחמו בגבורה עם הרומאים

1871

THE TOWN OF
SARRENBREUIL

במשך שנתים ומחצה. צבא רומא אשר עם פלביוס סילוּא בנה על הסלע אשר ממול למבצר סוללה גבוהה בת 200 אמה לכלי המשהית שלהם. כאשר פרצו הרומאים פרצים בחומת המבצר נסו הגבורים היהודים לעמד בפניהם בהתבצרם בתוך סוללה בנויה עצים ואדמה, שהקימו בתוך המבצר, וכאשר עלתה הסוללה הזאת באש הרומאים, בחרו הגבורים, הם ונשיהם ובניהם, במות גבורים מלפול בידי האויב.

במעלה ההר מכירים עוד במקומות אחדים שרידי הסוללות הרומאיות ואחרי מהלך של חצי שעה נראות חרבות מגדלים רומאים. אחרי עוד רבע שעה באים לגל-אבנים גדול, שנשאר מחומת המבצר העתיק, דרך שער בעל קשתות מחודדות, שזמנו עוד מימי הבינים, באים אל המישור אשר בראש ההר. אורך המישור הזה 550 מ' ורחבו 180—230 מ' ומוקף הוא בכל הצדדים סלעים הנופלים ישר אל שפוע ההר. החומה המקפת את המישור והקבועה בסלעים עודנה עומדת כמעט כלה. בצפון נמצאת מצודה מרובעת וצפונית לה מגדל עגול, שניהם עומדים נמוכים מהמישור העליון. מהחומה הצפונית מסתעפות חומות במספר רב לכל הצדדים. כנראה בנו אותן בעת ההגנה האחרונה. במערב ובדרום נמצאים בורות גדולים, באמצע המישור שרידי בנין, בדרום מערת קברים עם כתובות. ההורבות, אשר מצפון לשער וממערב, הן כנראה שרידי ארמון הורדוס. מתחת למבצר בדרום-מזרח, בצפון ובמערב אפשר עוד להכיר את עקבות מחנות הרומאים. במערב היה מחנה המצביא סילוּא על כתף הגבעה אשר אצל המבצר.

המראה על המדבר השמם הסובב את הר מסדה נהדר הוא. בשום מקום לא יתגלו לעין עקבות מושבות בני האדם. ההרים והים עטופים בצבעים נפלאים. רק בצהרים כחום היום יכסה את הכל צעיף לבן, מגובה ההר משקיפים על פני כל הפרק הדרומי של ים המלח, ממולנו משתטחת ה"לשון" אל תוך הים

ולצד דרום יראו את חוף הים עד הר סדום המזרח. מהשפה המזרחית של הים מתנשאים בשיאיהם הגבוהים הרי מואב התלולים וממולנו רואים אנו על אחד מהם את קיר-מואב (אל-כרך).

ממסדה להר סדום ($6\frac{1}{2}$ שעות). מגיא מסדה מוביל הדרך דרומה לאורך חוף ים המלח המבותר ומפוסג ע"י בקיעים ונקיקים. אחרי $3\frac{3}{4}$ שעות ודי-ל-בדון (נחל היעלים). מעבר לנחל הזה עוזבים את דרך החוף ועוברים על גבעה (20 רגע) וצור סלע גבוה. אחרי $1\frac{3}{4}$ שעות מגיעים לחורבת המבצר אֶם בֶּרֶךְ. שם נמצאים שתי ברכות עם מים טובים ומקום מוכשר לתקוע בו אהלים למנוחה. מפה באים בשעה ושלשת רבעי שעה אל

הר סדום (גִּבְלֵ אֶסְדוּם). הוא הר מלח בודד אשר על יד שפת ים המלח הדרומית-המערבית. הוא משתרע באורך 11 ק"מ ומתנשא בגובה 180 מ' מעל פני ים המלח. צלעותיו התלולות מלאות נקיקים ונקרות ולכן קשה לעלות עליו. שכבותיו עד לגובה של 30—45 מ' הן מלה-גביש (מלח סדומית) טהור וצבעו כהלחל. מפה מביאים הבדוים מלח לירושלם. ע"י פעולת האויר נתהוו בו עמודים עבים ודקים, שנראו בדמיון העוברים והשבים כאנשים. עוד בימי יוספוס הראו פה את אשת לוט, שהיתה לנציב מלח. מעל לשכבת המלח שוכבת שכבת גבס וגיר בגובה של 125—140 מ'. אצלו היה עמק השדים שהיו בו בארות בארות חמר ונתכסה אח"כ במי ים המלח (בראשית יד, ג') ובו עמדו הערים סדום ועמורה שנהפכו (שם יט, כה). כל הפרק הדרומי של ים המלח איננו עמוק (1,2 מ'—3,6 מ') ומימיו מעלים לפעמים, ביחוד אחרי מקרה של רעידת אדמה, גושי חמר גדולים.

מהר-סדום לקיר-מואב (15 שעה). ממערב להר רוכבים $1\frac{1}{2}$ שעה בודי נַחֲבֵר עד למערה הנמצאת לרגלי ההר. כעבור עוד 20 רגע מגיעים לקצה הדרומית-המערבי של ים-המלח. העמק

מתכסה לפעמים במי הים המציפים עליו בולי עצים וענפים. מפה רואים את פני הים עד לסלעים הלבנים אשר על-יד שפת הירדן. מפה מתחיל העמק אל-ערבה (נחל הערבים, ישעיה טו, ז) הנמשך עד לים אילת (מפרץ עקבה). חלק העמק הגובל בשפה הדרומית של ים המלח הוא עמוק ביותר ומכוסה מלח ונקרא אֶסְבָּחָה. בקיץ ובסתו, בשעה שהעמק יבש ורק בצות מלח נמצאות בו, אפשר לעבור בו לרחבו במשך 1 שעה 40 רגע, אולם כשיעלו המים בים המלח, ושטפו על פני הסבחה, אז צריך לסובב אותה מצד דרום דרך אל-פִּיפָה (צוער ? בראשית יט, כג). המישור אשר מעבר לסבחה נקרא עֵזֶר אֶצְפִּיָה, בו יגדלו קנים, שיחי הכופר והעיץ שנבחו יגיע לשמונה מטרים (Persica Salvadora).

אחרי $1\frac{1}{2}$ שעה באים אל העמק והנחל אל-מְלוּחָה, אחרי 40 רגע אל שפך ודי עֵזֶיָה, אחרי $3\frac{3}{4}$ שעה נבוא אל כף הר אשר אצל ודי ה'סֶלְךָ, אחרי 15 רגע רואים את מרגמות-האבנים שע"י קבר קדושה-בדוים שיחי צֶלָה, 13 רגע ודי אֶנְמִיָה, 48 רגע אל-מֶרְקָסִיד, 14 רגע בימין ודי בְּרָגִי, אחרי $\frac{1}{2}$ שעה באים לשדות תבואה ומניעים לודי-ל-כרך (ודי צִרְעָ), שמימיו שוטפים בכל ימות השנה. החורבות הנמצאות פה נקראות בפי הערבים בשם טחנות סוכר. כנראה גדלו לפנים בנוה-המדבר הקרוב קני-סופר, שמהם עשו סוכר בטחנות האלה, כמו שעשו בטחנות אשר בערבות יריחו (ראה ע' 205), על יד הנחל עד ל-לשון ולשפת הים נמצא נוה המדבר אל-מֶזְרָעָה, פה שוכנים ערבי אל-עֵזֶר הזורעים חטה משובחה. חצי האי הלשון היא שפלת חיב שממה, שאינה מצמיחה מאומה ושום דבר חי לא ימצא בה.

בְּוִדִי-לִבְרָךְ עולים ב-55 רגע אל רמת צִרְעָ, אחרי 52 רגע באים למישור מעובד, אחרי 14 רגע בימין תל אֶצְרָע, אחרי 9 רגעים עוברים את הנחל סִיל אֶצְרָע, אחרי מהלך של 3 שעות

בודי-ל-כרך באים למעין עין אֶפְקָה, אחרי שעה אחת באים לרגלי ההר, אשר עליו בנויה קיר מואב, ואליה מגיעים בעליה תלולה בדרך קשה מאד במשך 35 רגע.

קיר מואב (ישעיה טו, א) או קיר-חרשת (מל"ב ג כה; ישעיה טו, ח, גם קיר-חרש ישעיה טו, יא; ירמיה מח, לא), בארמית כרכא דמואב, בערבית אל-כַּרְךְ—949 מ' מעפה"י (אכסניה בבית הכנסת האורחים הכללי אל-מִצְפָּה או בבתים פרטים).

הוא אחת הערים הכי עתיקות, שהיתה למואב. בני מואב נלחמו תמיד בישראל כאשר פשע מישע מלך מואב בישראל אחרי מות אחאב (מל"ב ג) נלחמו אתו יהורם מלך ישראל ויהושפט מלך יהודה ולא יכלו לו, כי עירו קיר חרשת עמדה בפניהם כצור איתן ולא יכלו לכבשה. במצבת, אבן-מישע, שמצאו בש' 1868 דיבון (נמצאת עכשו בלובר בפריז), העיר שהיתה בירת מואב לפנים, השאיר המלך הזה לזכרון עולם את קורות שחרורו מעול ישראל ומעשיו ומלכותו ורשימת הערים שכנה בימי הבית השני נטמעו המואבים בתוך הערבים. בימי הביצנטים היתה קיר-מואב (הנוצרים לא ידעו את שמה, ובחשבים שווהי העיר סלע במדבר קראוה בשם Petra deserti) למושב ארכיביושוף. בהיותה במעמדה הטבעי המבוצר בימי הבינים המושלת על דרך האורחות בין מצרים וערב ובין סוריה נלחמו עליה הערבים והצלבנים פעמים רבות ולבסוף נפלה בידי צלח א-דין (1188). מלכי מצרים ממשפחת איוב, שמלכו אחריו, בצררה מחדש וישבו בה לפעמים, ועוד פעמים רבות היתה לסלע המחלוקת בין מצרים ובין סוריה. בימי הממשלה התורכית ירדה העיר פלאים, אבל לעולם לא נכנעה תחת סקודות הממשלה הזאת ועמדה תמיד תחת ממשלת זקני שבטי הכדוים, שמשלו על כל ארץ-מואב. בש' 1893 שלחה הממשלה התורכית חיל צבא חזק נגד כרך, שהצליח להכניעה ואז נעשתה למושב פחה. ההתקוממות האחרונה של ערבי כרך היתה בש' 1910. עכשו הנה כרך העיר הראשה בפלך כרך של מדינת ארץ-ישראל.

כרך מונה 10.000 תושבים, מהם 2750 נוצרים העומדים גם הם כמוסלמים לעדותיהם תחת זקניהם (השיח"ים). התושבים עוסקים בגדול מקנה ובעבודת אדמה, הודות לסביבות העיר הפוריות והעשירות ביהוד בחטה משובחה. מסחר העיר נמצא בעקר בידי סוחרי חברון (ראה ע' 217). מלבד בנין הממשלה (סך) ובית הספר אין אף בית הגון אחד בכל העיר. העיר מבוצרה היטב.

מצודתה החזקה בדרום העיר משמשת קסרקטין, בינה ובין הגבעה אשר בדרום הפורה תעלה רחבה ובה ברכה, גם מצד צפון סובבת תעלה את המבצר ולצד מזרח נמצא מורד תלול, החומות הזקות ועבות מאד, בעליותיה ומסדרוניה ואולמותיה הרבים משמשת המצודה הזאת דוגמה של מצודת הצלבנים, הדיוטות העליונות כבר נהרסות הנה, אבל אפשר לעלות עליהן במדרגות, במדרגות אפשר גם לרדת לבית תפלה אשר מתחת לאדמה, אף שמעינות מים רבים נמצאים קרוב לעיר, בכל זאת ישנם בורות רבים וגדולים בתוך המבצר, שנחפרו להספיק מים לעיר ולמגנים עליה בשעת המצור. מראש המצודה יראו את הרי-מואב, ים-המלח, ערבות יריחו ועינינו תראינה עד למרחקים, את הר הזיתים ומגדליה ואת פרורי ירושלם הגבוהים מצפון-מערב.

חומה בעלת חמשה מגדלים מקיפה את העיר, במגדל הצפוני הקים עוד כלו נמצאות כתובת ערבית וצורות אריות, כשם שהן נמצאות ברבים מבניני הערבים אשר מוזמן ביברס, וחלקי החומה התחתיים הם, לפי צורת האבנים, מתקופה קדומה יותר, בראשונה היו לעיר רק שתי כניסות דרך מנהרות, עכשו נמצאים פרצים בחומה בצפון-מערב, הקשת אשר בכניסת המנהרה הצפונית-המערבית מוזמן הרומאים מוצאה, על ידה נמצא מגדל הסולטן המצרי ביברס ששמו חרות על לוח אבן אשר במגדל בין שני אריות, המסגד היה לכתהלה כנסיה נוצרית, שעמודיה וקשתותיה עודן קימות, בבית אחד נמצאים שרידי בית מרחץ רומי, ביחוד נשמרה היטב רצפת שיש יפה.

ט. מקיר מואב דרך דיבון, מידבא, הר נבו, חשבון ורבת-עמון לסלמ.

מקיר-מואב לדיבון (9—10 שעות), יורדים במורד התלול (20 רגע) לודי עין א־סַת, נוסעים צפונה, עוברים ע"פ חורבות הכפרים א־צַיִן־נִיָּה, דִּוְיָנָה וּמְתָר־שֵׁת הנמצאות במישור

ומגיעים ($2\frac{1}{2}$ שעות) לרבת-מואב (חרבת אֶרְבָּה = Areopolis).
 החרבות בהקף של חצי שעה מוכיחות, שפה עמדה עיר גדולה.
 אבל מעט מאד ממנה נשאר קים, רק שרידי בית-מקדש, שני
 עמודים קורינטיים וברכות אחדות. הדרך הולך הלאה צפונה.
 אחרי $\frac{3}{4}$ שעה תתגלנה חרבות הַמִּימָת ועל ידן מגדל ישן. אחרי
 10 רגעים מתנשאים במזרח גבעות ג'בל אֶטְרֶפוּיָה וממערב חורבות
 מקדש עתיק עם אבני בנין גדולות ושברי עמודים (קָצֵר רָפָה).
 מפה מגיעים בשעה ועשרים רגע לג'בל שִׁיחַן, אשר מראשו
 (1058 מ') מגיע המראה הנהדר עד לבית-לחם ולהר הזיתים.
 לרגלי ההר חורבות שיחן ועל ידן נמצאים שרידי המסלה הרומית.
 אחרי 40 רגע חורבת רִיחָא, אחריה עולים לרמת הבולת הגובלת
 את נחל אַרְנוֹן (אל-מוֹג'ב). פונים צפונה-מזרחה ומגיעים (ב40 רגע)
 לשני עצי אלה גדולים, ומהם יורדים בשעה ומחצה אל נחל אַרְנוֹן
 העמוק. פה נמצאים שרידי גשר של אבנים. את הנחל יעברו
 במעברה אשר במים ועולים בשעה ומחצה על המורד הצפוני של
 בקעת אַרְנוֹן העמוקה 650 מ'. אח"כ עוברים (במזרח) ע"פ חרבות
 ערוער (במדבר לב, לד; דברים ב, לו; יהושע יב, יב; מל"ב
 י, לג) ובאים במהלך שעה אחת במישור אל

(דיבן) — 726 מ' מעפה"י, את העיר הזאת בנו
 דיבון בני גד (במדבר לב, לד) והיא היתה אח"כ בירת
 מואב (ישעיה טו, ב). בה מצאו את "מצבת מישע" הידועה
 (ראה ע' 228).

מדיבון למידבא ($5\frac{1}{2}$ שעות) נמשך הדרך הלאה צפונה
 ועובר (40 רגע) ע"פ החרבות גִּפְרָה (בימין), אֶל-כְּפִיבָה וברוח
 (בשמאל) הנמצאות ברמה. אחרי שעה עוברים את הנחל ודי ועלָה.
 העשיר במים ובדגים. במעבה היער אשר על גדות הנחל גדלים
 שיחי הרדוף רבים. אחרי 1 שעה 20 רגע — ה'לֵב משמאל. נוסעים
 מפה $2\frac{1}{2}$ שעות במישור פורה המכוסה שדות תבואה ובאים אל

(מִדְבָּא) — 774 מ' מעפ"ה. העיר הזאת היתה למואב
 מִדְבָּא ואח"כ לשבט ראובן. לפי המסופר במצבת מישע, היתה
 בימי עמרי לישראל, ומישע לקחה מהם בחורה. בימי הבית השני
 נחשבה על ערי הערבים (בני נביות). יושביה נלחמו ביוחנן הורקנוס,
 והוא כבש את העיר. הנוצרים עשוה למקום מושב בישוף. בימי
 הבינים נחרבה העיר ונשארה שוממה, עד שנושבה מחדש בזמן
 האחרון ע"י נוצרים מקירמואב.

מספר יושביה היום 1200 נפש, רובם שיכים לכנסייה היוונית
 ומעוטם לכנסייה הלטינית, ועוסקים בעבודת האדמה בסביבה הפוריה.
 הכפר הנוכחי בנוי על תל העיר העתיקה. חומה עתיקה סובבת
 את המקום. קרוב לשער הצפוני עומדת כנסייה, שהתושבים הנוכחים
 בנוה על חרבות כנסייה עתיקה מימי הביצנטים. ברצפתה מצאו
 (בש' 1897) תשובצת יפה, שמפת ארץ ישראל מצוירת בה. מפה
 זו היא הכי קדומה שיש לנו מהארץ, ולכן חשובה היא מאד
 לידיעת הארץ. דרומית יותר נמצאת חורבה של כנסייה או מקדש
 עם רצפה משובצת, מצפון-מזרח עוד מקדש עגול עם תשובצת
 נפלאה על הרצפה בעלת צבעים רבים. מפה נמשך רחוב עמודים
 (רק מעט נשאר ממנו) לשער הצפוני של החומה המזרחית. אשר
 לפניו עמד מגדל צופים. בדרום העיר העתיקה נמצא בנין בסיליקה
 יפה, ארכו 47,7 מ' ורחבו בשלשת אולמיו 19,2 מ'. בבית פרטי
 מדרום-מערב לבסיליקה נמצאת רצפת-תשובצת נפלאה עם צורות
 חיות, ראש אדם, עצים וכתובות יוונית-נוצריות. מחוץ לחומה,
 בקרן הדרומית-המערבית, נמצאת ברכה גדולה באורך 99 מ',
 וברוחב 94 מ' ובה מדרגות. בקרן הצפונת-המזרחית עומד מגדל,
 בגבעה אשר במערב ישנן מערות במספר רב ועליה עמדה כנסייה,
 שנשארו ממנה רק שני עמודים. כל החרבות ושרידי הבינים הם
 מהתקופה הביצנטית.

ממידבא להר נבו (נִבְל נְבָא, 806 מ') דרך $1\frac{1}{2}$ שעה
 בשדות תבואה. מהר נבו ראש הפסגה אשר על פני יריחו ראה

משה לפני מותו את כל הארץ (דברים לד), ובאמת המראה מקיף משם את הארץ מהרי חברון עד הרי הגליל הגבוהים, את ים המלח כלו, את עמק הירדן עד הר הרמון ואת הרי גלעד. מצפון רואים לרגלי הר נבו את הנחל ודי עיון מוסא, על ההר נמצאים חרבות חומות ועגולי אבנים ובמורדו הצפוני גם דולמנים.

במורדו הצפוני התלול של הר נבו יורדים בשעה אחת אל ודי עיון מוסא, שם, מעיני משה העשירים במים רבים, על ידם תמצא מערת אבן-נטף גדולה, שמתקרחה תלויות אבנים נטופות גדולות מאד בצורת סַלְקִיטִים, מהמעינות מגיעים בשעה אחת על ראש גִּבְל צִיעִיה (ראש הפסגה?) המתנשא ממול להר נבו במערב. המראה משם על פני כל כנר הירדן הוא יפה ומקיף יותר מאשר מעל ראש הר נבו.

ממידבא לחשבון ישר דרך 2 שעות בערבות מואב צפונה.

(חֶסְבֵּן) — 874 מ' מעפה"י — היתה לכתחלה עיר מואבית.

חשבון

סיחון מלך האמורי לקחה ממואב, ושבת ראובן לכדה מאת סיחון (במדבר כא, כה-כו), אח"כ נפלה שוב בידי מואב (ירמיה מח), החשמונאים לכדוה מאת בני נביות והורדוס בצרה (קדמוניות טו, 8, 5), בימי ממשלת הערבים היתה חשבון עיר גדולה והעיר הראשה בחבל אל-בלקא, היום היא כפר ערבי.

מחשבון לרבת-עמון (עמון), 5 שעות.

במסלה רומית עתיקה מגיעים צפונה בחצי שעה לחורבות אלעלה (חרבת אל-על) הנמצאות על גבעה שע"י המסלה. אלעלה היתה לראובן (במדבר לב, ג) ונפלה אח"כ בידי מואב (ישעיה טו, ד), מפה $1\frac{3}{4}$ שעה צפונה חרבת אס אֶסְמָק (Samega) היא סמך, שיוחנן הורקנוס כבשה אחרי לכדו את מידבא (קדמוניות יג, 9, 1), מפה הולך הדרך באלכסון צפונה מזרחה ומגיעים ב- $2\frac{1}{4}$ שעה לחרבות גשר עתיק, פה יורדים אל הנחל ועולים ב- $\frac{1}{4}$ שעה לעמן.

— 837 מ' מעפה"י, היתה בירת בני-עמון, יואב צר רבת-עמון עליה וילכדה (שמו"ב יא, י, יב, כו). אחרי מות דוד שבה והיתה לעמון (ירמיה מט, ב). תלמי פילדלפוס בנה אותה מחדש ויקרא לה בשם פילדלפיה ויושיב בה יונים רבים, שעשוה כאחת ערי הדיקפולים למרכז תרבותי יוני, בראשית ממלכת הרומאים הרסוה היהודים, אולם אח"כ שבה להיות עיר גדולה וחשובה, הערבים השיבו לה את שמה הקדמון ויעשוה לעיר חשובה, אך בימי הבינים נחרבה לגמרי ורק מש' 1878 נושבה מחדש ע"י משרקסים וערבים, העיר הזאת עתידה עוד להתפתח, מפני שהיא תחנה חשובה על מסה"ב החג'יות, יושביה היום 6000 נפש.

רבות ומענינות הן חורבות רבת-עמון, שמוזנים שונים מוצאן, המצודה עומדת על הגבעה הצפונית, שעל פניה נמצאות שלש מדרגות (טרסות), השער נמצא בצד דרום, החומות עבות ובנויות אבנים ענקיות בלי טיח וטיט ביניהן, על המדרגה העליונה רואים עוד עקבות בית-מקדש מוזן הרומאים וכן עוד קים מגדל רומי במצב טוב בחומה הדרומית, בנין אחר, הנמצא במדרגה הזאת ועודנו במצב טוב, מוזן הערבים מוצאו, יפה ומענינת היא מלאכת המחשבת הערבית בבנין הזה, מפה מראה יפה על כל החורבות אשר מסביב.

בניא העובר בדרום לרגלי הגבעה ממערב למזרח ואשר בו שוטף סיל עַמֶן, הוא נחל המקור של נחל יֶבֶק, נמצאות חרבות רבות ויפות, על שפת הנחל הצפונית, מקום שם מתחבר אליו הניא הבא מן הצפון, נמצא מסגד מתקופת העבסיים, ממזרח לו וקרוב לנחל עומדת בסיליקה ביצנטית ועל ידה שרידי שוק (בור) ערבי, מצפון-מזרח למקום הזה נמצאים שרידי בתי מרחץ רומאים יפים, על ידם גשר ישן.

ממקום המסגד אפשר עוד להכיר את מהלך רחוב העמודים העתיק, שהיה נמשך בעיר העתיקה באורך 900 מ' על יד שפת

הנחל השמאלית. ממנו נשארו רק עמודים מעטים. משמאל (מצפון) לרחוב העמודים, באמצע העיר הנוכחית, נמצא בית מקדש או שוק מהתקופה הרומית המאוחרת. בשפה הימנית (הדרומית) של הנחל עומד התיאטרון הנמצא עוד במצב טוב, רק הבימה נהרסה. בין שורות המקומות הנמשכות בחצי גורן עגולה ממול לבימה עולות ויורדות מדרגות, מהמעלה התחתונה רואים עוד 5 שורות זו גבוהה מעל זו. במעלה השניה ישנן 14 שורה ובעליונה 16 שורה. בין המעלות ומעל למעלה השלישית ישנן לשכות. האקוסטיקה בתיאטרון מצוינה, בו היה מקום לשלשת אלפים איש. מהתיאטרון נמשכת שורת עמודים עד לבית המשחק והשירה (אודיון). אשר הורבותיו נמצאות עוד על שפת הנחל מצפון-מזרח לתיאטרון. בלכתנו הלאה לאורך הנחל נגיע לטחנה, ומשם והלאה במרחק 300 מ' מכוסות גדות הנחל בחומות רומיות יפות. הלאה מתחבר אל הנחל משמאל גיא אחד, שבו נמצא אחרי מהלך איזו פסיעות קבר יפה (אולם היצוני, אולם פנימי ולשכה בעלת שלש אצטבאות לקברים). מלבד החורבות הנוכרות נמצאים בכל הסביבה עוד שרידי בנינים, קברים, דולמנים וגלי אבנים. מרבת עמון לא-סלט בדרך העגלות 3 שעות (ראה ע' 238).

י. מקיר-מואב לקטרני, מקטרני במסה"ב לרבת-עמון.

מקיר-מואב לקטרני $7\frac{1}{2}$ שעות ברכיבה. יורדים במורד התלול של הר פֶּרֶך (½ שעה) אל ודי-ל-פֶּרֶך, עולים לארכו (10 רגעים) ופונים מזרחה אל ערבות-מואב. אחרי $2\frac{1}{4}$ שעות באים לודי א-צִיך ועולים בו צפונה-מזרחה. אחרי $\frac{1}{2}$ שעה נמצא בור בשם חֶפְאָר אר-תַּנְבִּין, אחרי $\frac{3}{4}$ שעה עוברים את ודי א-סולטני ומגיעים מפה ב $2\frac{1}{4}$ שעות לתחנת מסה"ב החגיזית אל-קטרני. על ידה תל וכפר קטן, 762 מ' מעל פני הים.

אורך המסלה מקטרני לעמן 79 ק"מ ורוחב פסיה 105 צנטימטר ונוסעים בה $3\frac{1}{4}$ שעות. המסלה נמשכת אל גבול המדבר לאורך דרך החוגנים (דרך אל-חג) העולה מדמשק למכה. מהתחנה קלעת אל-צ'בע והלאה מתקרבת המסלה יותר אל תחום הישוב והיא הולכת ומקבילה לדרך החוגנים עד הגיעה אל תחנת עמן (רם אל-מ'ר'ב) הרחוקה מהעיר 2 ק"מ. המסלה עוברת בקצה ערבות מואב על פני חורבות ותלים רבים מאד, שרק אצל אחדים מהם התישבו שוב הערבים (ערב בני-צ'ח'ר) ישוב קבע. כל החבל הזה היה מיושב הרחק עד המדבר גם בימי הבינים הראשונים. על זה תעידנה חרבות הארמנות היפים, אשר מצאו בתלים אחדים. מפורסם ביותר הוא הארמון (ק'צ'ר) שמצאו במשתא בקצה המדבר ממזרח למידבא (22 ק"מ) ובמרחק 7 ק"מ ממזרח למסלת הברזל. חזית הארמון נמצאת היום בבית הנכאות "קיסר פרידריך" בברלין. האורנמטיקה הנהדרה בצורות הבולטות של החיות והעופות והצורות ההנדסיות החצובות מתוך אבני החול כאלו מחוטי זהב וכסף נעשו ומפליאות הגנה כל רואיהן.

יא. מיריחו דרך עבר הירדן מזרחה לערק אל-אמיר, איסלט וגרשי, משם לרבת-עמון.

חבל הארץ, שהמקומות האלה נמצאים בו, הוא ארץ גלעד המשתרעת מהירמוך עד נחל השבון, והיא נחלקת לשני הצאין על ידי נחל יבוק. עד היום נקראים ההרים אשר מדרום לנחל יבוק בשם הר-גלעד (ג'ב'ל ג'ל'עד). גלעד היתה מפורסמה במרעה הטוב (שה"ש ד, א; ו, ה) ובצרי הרב שהיה גדל בהריה (בראשית לו, כה; ירמיה מו, יא). עד היום מכוסים הריה ביערי-עצים גדולים ומישוריה נושאים שדות-בר, עשרה במעינות מים רבים והטל הרב היורד על הרריה מפרים את הארץ במאד מאד. שבט גד נחל את הארץ הזאת ובני עמון שכניהם במזרח

הציקו להם תמיד. השופט יפתח הגלעדי (שופטים יא) ושאול המלך (שמו"א יא) נלחמו בהם ויכניעום ודוד כבש את עירם רבת עמון (שמו"ב י) ובימי הבית השני נטמעו בין הערבים. אחרי מות שאול מלך איש-בושת בגלעד, ובהפרד הממלכה בימי רחבעם נספחה גלעד לממלכת ישראל. ממנה יצא אליהו הנביא. בימי יהוא כבשה חזאל מלך ארם (מל"ב י, לב—לג), שני גלות בכל התישבו בגלעד בין יושביה עובדי האלילים. אלכסנדר ינאי כבש אותה והורדוס שמר על גבולותיה, אבל בימיו ובימי בנו הורדוס אנטיפס גדלה והתחזקה פה השפעת רומא, וכנראה מהחורבות הרומיות הנמצאות במספר רב בחבל הזה, הכתה בה תרבות רומא שרשים עמוקים.

מיריחו לא-סלט (41 ק"מ) 6—7 שעות בעגלה.

הכביש נמשך מיריחו צפונה-מזרחה בערבות יריחו ($1\frac{1}{2}$ שעה). עובר את ודי א-ג'ויעמא ואח"כ את הירדן בגשר אל-ע'ורנייה ונמשך מפה מזרחה בערבות הירדן ממזרח עד הגיעו ($\frac{3}{2}$ שעה) לודי נמרין (מי נמרים, ישעיה טו, ו), עובר אחרי $\frac{1}{4}$ שעה ע"פ חורבות נמרה או בית נמרה (תל נמרין), שהיתה לשבט גד (במדבר לב, ג, לו; יהושע יג, כז), בתוך החורבות נמצא קבר, שעל מצבתו מצויר פרש הרוכב על סוס ובידו חרב.

מתל נמרין לערק אל-אמיר $2\frac{1}{2}$ שעות ברכיבה.

רוכבים 1 שעה בודי ג'ריע (נחל צדדי של ודי נמרין) צפונה-מזרחה, עולים אח"כ על צור סלע זקוף (10 רגעים) ועוברים (30 רגעים) ברמת ג' נן א-צור (בדרום ח'רבת א-צור), יורדים אל ודי א-נך ועולים במעלה התלול של מישור רם. אחרי נסיעה של $\frac{3}{4}$ שעה מגיעים אל

ערק אל-אמיר — 446 מ' מעל פני הים.

בימי סליקוס הרביעי בנה (יוספוס קדמוניות יב, 4, 11) הורקנוס בן יוסף מבצר חזק במקום הזה וישע סביבו גנות

ופרדסים נהדרים, תאורם של המקום והמבצר בספר יוספוס מתאים לשרידים הקימים שם עד היום. שם המבצר היה תירוס (Tyros) ולו יתאים גם שם הנחל ודי א-ציר העובר על פניו ושם החורבה ציר אשר על יד המבצר, כל החבל שבו עובר הנחל פורה ונושא חטה למכביר, קרוב אל חורבת המבצר נמצאת חורבה אחרת בשם ח'רבת א-ציר והמושב החדש ע"י הנחל נקרא גם הוא ודי א-ציר (בו גרים יהודים הרריים אחדים), יוכל היות, כי הארמון נבנה עוד לפני התקופה ההילינית והורקנוס זה, שיוספוס מיחס לו, תקנו ובנהו מחדש, אחרי מות הורקנוס נחרב המבצר, הבנין העקרי, הנקרא בשם קַצֵר אל-עַבְד (ארמון העבד), בנוי על מישור נשא כעל חצי-אי, המישור הזה מוקף חומת אבנים ענקיות הבנויה כעין סוללה, משני צדי הדרך המוביל על הסוללה אל הארמון, בנויות אבנים גדולות עם חורים, שבהם היו כנראה תקועות קורות של סורג עץ, גם הארמון, שממנו נשאר רק כותל אחד, היה בנוי אבנים גדולות מאד, החלק העליון מקושט בור, שבו הצובות צורות גדולות ופשוטות של אריות, המגרש הסובב את הארמון נקרא מִדְן אל-עבד (מגרש העבד).

בלכתנו צפונה נעבור על פני שרידי בנינים ותעלת מים ונגיע למישור הצפוני, שעליו עמדו בנינים וגם הם היו מוקפים חומה, מצפון למישור הזה נמשכת שורה של סלעים, שבהם הצובות מערות עם שערים גדולים, מהטבעות התקועות בקירות המערות נראה, שמערות אלו שמשו אורות לסוסים, הכתובות המעטות הנמצאות בקירות הן כנראה כתובות עבריות עתיקות, אחת הכתובות מציגה את השם יונתן, והיא נותנת לנו לשער שבזמן החשמונאים שמש המבצר הזה להתבצר בו במלחמותיהם עם בני נביות, גם יוספוס מתאר את המערות האלו.

מבית נמרה נמשך הלאה דרך העגלות לסלט בודי שע"פ (1⁸/שעה) ואח"כ על רמת גבנונים, אחרי שעה נמצא על גבעה

משמאל לדרך נבי שעיב (הוא יתרו בספר הקראן). אחרי 40 רגע
משמאל חץ ועל ידו המעיץ עין הזי, ואחרי חצי שעה באים אל

אֶסְלַט — 835 מ' מעפה"י. העיר עומדת במורד אחד מרכסי
הר גלעד (ג'בל ג'לעד), שראשו מוכתר בחורבת מבצר.

אֶסְלַט עומדת כנראה במקום גדרה (Gadara מלהמות ד, 7, 3)
בירת פיריאה. בתלמוד (ר"ה כג, תוספתא ר"ה ב) נזכרת היא בשם
גדור, ועל השם הזה מראה לנו גם אחד המעינות (עין ג'דור) אשר
אצל אֶסְלַט.

בשמה הנוכחי נקראת היא מתקופה הנוצרית. חומתה נהרסה
ע"י המונגולים, והסולטן ביברס, אשר גרש מיד את המונגולים מן
הארץ, בנה אותה מחדש.

אֶסְלַט היא מקום מושב מושל הגליל הפורה אל-בלקא,
המשתרע בין נחל יבק ובין נחל ארנון, תושביה 15.000 נפש, הרבע
מהם נוצרים, רובם שיכים לכנסייה היונית. המוסלמים וגם הנוצרים
היו לכתחלה בדוים, שהתישבו בזמן מן הזמנים ישוב קבע. אבל
עד היום דומים הם הרבה בשפתם, במנהגייהם ובדרכי חייהם לבדוים
אחיהם. לנוצרים יש שם מנזרים, כנסיות, בתי ספר הנתמכים
ונחזקים על ידי האפטררכות היונית או ע"י המסיונים השונים אשר
בירושלם, וגם למוסלמים יש שם בית-ספר עממי ובית-ספר תיכוני.
הסלטים עוסקים בעבודת אדמה, בעבוד הכרמים, בתעשייה מקומית
ובמסחר עם הבדוים. אֶסְלַט היא שוק חשוב לתבואה, לצמוקים
המפורסמים ולפרות האוג הנשלחים חוצה לארץ לעבוד העורות.
סביבתה פורייה מאד ומעינות מים נובעים מתוך אדמתה.

נפלא הוא המראה מראש ההר ג'בל אושע (1096 מ' מעפה"י),
שעליו עולים מאֶסְלַט בשעה קלה, רואים משם חלק גדול מהארץ.
עמק הירדן מונח לפני עיני הצופה כשטיה משוטת, באמצע
הערבות הצהובות מתעקם ומתפתל הירדן באפיקו הצר עד לים-
המלח, בעבר הירדן מערבה רואים את הר הרודיוס, את הר הזיתים,
את הר עיבל ואת הר גרזיים, את הר תבור ואת ההרים הסובבים

את יס־כנרת, והרחק בצפון יסגר הר הרמון את התמונה. — על יד אלון יפה נמצא קבר (וְלִי) נבי אוֹשַׁע (הוֹשֵׁעַ). לפי דברי הערבים קבור במקום הזה הנביא הושע, והבדוים זוכחים וזכחים על יד הקבר (אבן גדולה שקועה באורך 5 מ'). יוכל היות, שאת המסורה הזאת קבלו הערבים מאת היהודים, ואפשר שהושע אשר חי בממלכת ישראל היה באמת יליד גלעד.

מֵאֶסְלַט לְגֶרֶשׁ 8 שעות ברכיבה.

הדרך מֵאֶסְלַט לְגֶרֶשׁ נמשך צפונה־מזרחה בקצה הר גלעד. בעליה תכופה מגיעים אחרי $\frac{1}{2}$ שעה לראש ההר אשר אצל חִרְבַּת אֶל־פֶּקֶעֶן. משם מראה יפה. אחרי 10 רגעים יורד הדרך לצד צפון־מזרח אל ודי־קֶטִין (נחל התאנים) ונמשך הלאה (10 רגעים) לאורך הנחל הזה עד לעין אֶל־חֶרְמִיָּה (מעין הגנבים) הטמון בין סלעים ועצי היער. ביער היפה גדלים אלונים חסונים ועצי עלים אחרים, עצי מחטים וצמחים מטפסים המשליבים את ענפי העצים יחד. שעה שלמה נשארים בצל היער. במרחק 25 רגע מקצה היער מגיעים אל הכפר הנוצרי אֶרְמִיָּין. מפה יורדים במורד תלול (10 רגעים) אל הנחל ודי אֶרְמִיָּין העשיר במים. מעבר לנחל עובר הדרך אחרי $\frac{1}{2}$ שעה על גליל אבנים (בשמאל) ובעוד $\frac{1}{4}$ שעה הוא עולה אל מעלה ההר. משם יורדים ב 20 רגע אל אשר הנחל ודי סְלִיחִי, שבו נופלים המים לעומק של 18 מ'; האשר מכוסה בירק הצמחים המטפסים. ממשיכים מפה את הדרך לאורך הנחל הזה, עולים ($\frac{1}{2}$ שעה) על כתף־ההר צֶהְרַת אֶרְמִין ומגיעים במשך חמשה רגעים לכפר התורכמנים אֶרְמִין (רמת המצפה? יהושע כג. כ). אחרי מהלך של 10 רגעים עוברים את הנחל אֶרְמִין. אחרי 25 רגע מגיעים אל המעין המתגבר עין אֶם רְפִיעַ (מים טובים). אחרי 12 רגע באים אל עין אֶל־מַצְטֵבָה. מפה באים בפחות משעה אחת אל נחל יבוק (ודי אֶרְקָא) קרוב לשפך

ודי גִּרְשׁ. על גדות היבוק גדלים שיחי הרדוף רבים. בימות הגשמים קשה לעבר בנחל. מעבר ליבוק רוכבים $1\frac{3}{4}$ שעה לאורך ודי־ל־גִּרְשׁ עד

גִּרְשׁ (גרש או גרשה, Gerasa) — 606 מ' מעל פני הים.

גרשה נזכרה בפעם הראשונה בימי אלכסנדר ינאי, אשר לכדה (מלחמות א. 8,4). סומפיוס לקחה מאת היהודים (מלחמות ב. 1,18). היא היתה אחת מערי הדיקפוליס ורוב יושביה היו יוונים, אבל גם יהודים ישבו אז בה (מדרש שמואל יט). תקופת פריחתה הגדולה היתה כמאות השנים הראשונות אחרי חרבן הבית השני. חרבות הבנינים הנהדרים מהתקופה היא מוכיחות, עד כמה גדולה היתה אז השפעת רומא גם בערים הרחוקות ממרכזי הישוב. עוד כמאה הרביעית אחרי הספירה הרגילה נחשבה גרשה לאחת מערי ערב החשובות ביותר ומסלת-צבא רומית עברה עליה. בתחלת ממשלת הערבים היתה עוד עיר חשובה, והמשורר אל-מותנבי מזכירה, אולם בראשית המאה השלש עשרה היתה, לפי דברי הגיאוגרף הערבי אלי-קוס, כבר עזובה. בשנת 1878 הושיבוה הטורקים מחדש.

מספר תושביה היום 1500 נפש. הכפר החדש נמצא על השפה השמאלית של הנחל ודי גִּרְשׁ (הנקרא פה גם ודי א־דִיר). הנחל עשיר במים ועל גדותיו גדלים שיחי הרדוף. החרבות הנפלאות של העיר העתיקה נמצאות ברובן בשפה הימנית הרמה של הנחל. חבל שהטורקסים הולכים ומהרסים אותן, בקחתם מתוכן אבנים לבנין בתיהם. חומות העיר נמשכות על מורדי ההרים, וחלקים מהן עודם קימים עד היום.

לפני העיר בדרום בנוי שער כבוד גדול (בַּב עֵמֶן). הוא בנין נהדר ברוחב 25,3 מ'. רוחב השער התיכון 6,67 מ'. גבהו 12 מ' ועמקו 6,67 מ' ומימינו ומשמאלו נמצא שער קטן. עמודי החזית הדרומית מפותחים מעל לבסיסיהם בפתוחי עלי אקנטוס. מעל לשערים הצדדיים נמצאים שקעים מרובעים. מהעובדה ששער הכבוד הזה דומה כלו לשער טריאנוס ברומא, רוצים להוכיח, שזמן הבנותו היה באמצע המאה השניה אחס"פ. בשדה אשר ממערב לשער מכירים עקבות נומכיה למשחקים במים. פה היתה ברכה באורך 155,5 מ' וברוחב 55 מ' וקירותיה

עבים מאד. משני עברי הברכה באורך היו מקומות מושב למתבוננים במשחקים. הברכה היתה מחוברה ע"י תעלה אל המעין עין זִירָן. הקיר הצפוני של הברכה היה גובל בזירה גדולה. ארבע שורות של מקומות מושב עודן קימות בה. מצפון לזירה ישנם שרידי בית קברות רחב.

השער הדרומי של העיר נהרס כמעט לגמרי, אבל משני עבריו מכירים עוד את קו החומה. במרחק פסיעות אחדות ממערב לשער עומדות הרבות מקדש עתיק באורך 30 מ' וברוחב 20,3 מ'. מכירים שבו היו אחד עשר אחד עשר עמודים בצפון ובדרום ושמונה שמונה עמודים במזרח ובמערב. באולם החיצון היו שתי שורות של עמודים בבסיסים אתיים ובכותרות קורינטיות. רוחב השער הוא 4,7 מ', גובה המקדש הפנימי (Cella), שקירו הדרומי עודנו עומד בגובה 10 מ', היה 25 מ' ורחבו 15 מ' והיה בנוי בסגנון עתיק. ממערב למקדש גבל התיאטרון הדרומי הנשען על חומת העיר. 32 שורות המקומות עודן קימות עד היום ואורך קטרו הגדול של התיאטרון היה 87,76 מ'. היושבים בתיאטרון ראו מעבר לבמה את בתי העיר וארמנותיה. ע"י מהלך רחב הסובב באמצע את מקום מושבות הקהל נחלקות שורות המקומות למחלקה תחתונה ולמחלקה עליונה. בקצות המהלך נמצאות שמונה לשכות. במהלך קמור יצאו ההוצה. הבנין שמעל לבמה היה מקושט באופן נהדר ולפניו היו שלשה שערים. בפנים עמדו ע"י הקיר עמודים קורנטיים וביניהם היו בקיר שקעים מקושטים. האקוסטיקה בתיאטרון היא מצוינה. הבל על אשר תושבי הסביבה הולכים ומהרסים את התיאטרון בהוציאם את אבניו לבנין בתיהם.

מצפון-מזרח למקדש ולתיאטרון נמצא בנין בנוי בצורת הצי עגול. בו 56 עמודים יוניים שרובם עומדים עדין במקומם ומחוברים יחד בקירות. קרקע הבנין מרוצף באמצע. כנראה היה הבנין הזה שוק.

מהשוק נמשך צפונה-מזרחה לאורך כל העיר העתיקה עד השער הצפוני רחוב-עמודים שארכו 803 מ', רחבו 12,6 מ' והמרחק בין עמוד לעמוד 3,1—4,5 מ'. ממספר 520 העמודים לערך, שהיו פה, עומדים עדין במקומם 71 עמודים ויתרם או שהושלכו ארצה בשעת רעידות האדמה או שעפ"י רוב נהרסו בידי אדם. גובה העמודים ביחד עם בסיסיהם וכתרותיהם 6,5—9 מ'. מהסגנון המעורב של העמודים (קורנטיים ויוניים) נראה, שהרחוב הזה נעשה בתקופה מאוחרת ולבנינו השתמשו בחומר שנמצא מכבר במקום. שרידי טורי עמודים הנמצאים משני צדי רחוב-העמודים הזה יראו, ששני רחובות עמודים נמשכים גם לרוחב העיר, והם פסגו בזווית ישרות את רחוב האורך. מהשער המרובע (טֶטְרַפִּילֹן) אשר בפרשת הדרכים הראשונה, 200 מ' מצפון לשוק, נשארו ארבעה עמודים חזקים, שעליהם היתה סמוכה כפה גדולה. גובה כל עמוד 2 מ', ובכל אחד מהם יש שקע להעמיד בו פסל. מפה יורד רחוב העמודים במדרגות מזרחה אל הנחל, שמעליו בנוי גשר בחמש קשתות קמורות.

במרחק 130 מ' מצפון לשער המרובע נמצאים משמאל לרחוב-העמודים שרידים מבנין גדול עם במה, אשר באמצעה היתה ברכה מזרקת מים. לבנין היו שתי קומות שהיו נפרדות זו מזו ע"י כרכוב. גם את הקצה העליון של הבנין סובב כרכוב יפה. הבנין מלא מבפנים אבני מפולת גדולות.

בלכתנו הלאה נגיע לשערי המדרגות של מקדש אליל השמש, שהם אמנם הרוסים כליל, אבל בכל זאת יתנו לנו חרבותיהם מושג מיפיים ומהדרם לפנים. הבנין הזה היה בנוי בסגנון רומי-קורינטי, הצלע המערבית של אולם השער הקים עדין הנה מקושטת בפסלים אמנותיים, מימינו ומשמאלו נמצאים בעמודי הקירות שקעים היוצאים למעלה בצורת שבלולים, מעליהם קשוט אורנמנטלי.

המקדש הגדול, שהיה כנראה מקדש לאליל השמש ושהיו עולים אליו במדרגות-שערים, עומד על מדרגה (טרסה) באורך 160,65 מ' וברוחב 104,85 מ', שהיתה מוקפת מ-260 עמוד. אורך המקדש 26,7 מ' ורחבו 20 מ' והוא עומד על מסד בנוי בגובה 2,5 מ'. באולם החיצוני ישנם שני טורי עמודים, מהם תשעה עמודים העומדים עדין במקומם בבסיסיהם ובכותרותיהם הנחמדות המקושטות בפטורי עלים יפים. גובה העמוד עם הכותרת 13,8 מ'. שער המקדש נפל. קודש הקדשים ארכו 17,08 מ' ורחבו 11,20 מ', תקרתו נפלה ורק הלכים מקירותיו עומדים עדין. ממזרח למדרגות-השערים היה עוד מקדש אחד קטן, שממנו עומדים עדין שבעה עמודים. בערך 150 מ' מצפון למדרגות-השערים מסמן עוד שער מרובע, שגם פה היתה פרשת-דרכים. על יד רחוב העמודים העובר פה ברוחב העיר עמדו במערב התיאטרון הצפוני ובמזרח, קרוב לנחל, בתי המרחץ. בתיאטרון הצפוני שהיה כנראה מיועד להתאבקות גלדיטורים וחיות, נמצא יציע בעל 17 שורות של מקומות המגיעות ביחד לגובה של 12 מ'. בין השורה השמינית לתשיעית יש מהלך מסביב ובו חמש כניסות, ובין כל אחת ואחת מהן נמצאים שקע אחד גדול ועל ידו שני שקעים קטנים. הבמה, שעמדה תחת כפת השמים וסביבה הקיפוח עמודים, מכוסה עפרות ההרס. מבתי המרחץ קימות חרבות גדולות הנקראות בפי התושבים בשם אל-חין, בכניסה היה אולם קמור באורך 16,7 מ' על כל צד. במדרגות הגיעו אל המרחצאות. הם היו בבנין אחד גדול באורך 67,7 מ' וברוחב 30 מ' ובאגף הדרומי באורך 42 מ' וברוחב 11,7 מ'. כפות בתי המרחץ נפלו. המים עלו עליהם בתעלה מהמעין (עין פִּירוֹן). הנובע מעבר לנחל בצפון-מזרח. על יד השער הצפוני, אשר בקצה רחוב העמודים, נהנים ממראה יפה, פה אפשר להכיר גם את מהלך הומת העיר העוברת את הנחל. מעבר לנחל נמצאים עוד שרידים מעטים של מקדש

באורך 60 מ'. וברוחב 36'6 מ'. לפי הכתובת שמצאו פה. היה המקדש הזה מוקדש לאלילת השכר והעונש (נמוס) והוא נבנה בימי טרינוס קיסר.

מצפון לעיר היה שדה הקברות הכי גדול של העיר העתיקה. בתי קברות. ארונות מתים וכו' פזורים שם במרחק רב עד למעינות אֶזְפֶּנְנִי. מי המעינות האלה נקוים בשתי ברכות גדולות. אשר משם הובלו בתעלה אל העיר. במרחק 100 מ' מהם נמצא בית קברים גדול בצורת מרובע (8x8.7 מ'). לו שער יפה וארבעה עמודים קורינטיים. כלו בנוי בסגנון עתיק.

מגרש לרבת-עמון $9\frac{1}{2}$ שעות ברכיבה.

מודי ג'רש יורדים אל נחל יבוק ב $1\frac{3}{4}$ שעה. מעבר לנחל עולים על ההר, נוסעים דרומה ברמה ומגיעים בשלש שעות דרך הכפר אֶרְמֶן לעמק אל בְּקִיעַ. עוברים בו ובגבעות הגובלים בו דרומה ובאים בשלש-שעות אל ודִיל־הַמֶּם על יד המעין והחורבה יג'וו. מפה הולכים לאורך הנחל עד המקום, ששם מתחבר אליו נחל אחר, ומשם נוסעים דרומה ב $1\frac{3}{4}$ שעה לרבת-עמו (ראה ע' 233).

יב. מירושלם ליפו בעגלה.

דרך העגלות מירושלם ליפו ארכו 64 ק"מ והוא מענין מאד. מפני שגם בעליה על ההרים הגבוהים וגם בירידה אל הנאות העמוקים ובפתולי הדרך יתגלו לפני עיני הנוסע מחזות טבע שונים. הדרך עובר ע"פ המושבה מוצא וההוה העברית דלב («קרית יערים»). העגלות חונות בִּפְּ אַל וְד (שער הגיא) במקום מוצא הדרך מההרים אל השפלה וברמלה. בעגלה 8 שעות. בתנאים מיוחדים גם ב $6\text{--}5$ שעות, ובאותומוביל ב $2\text{--}3$ שעות. הדרך יוצא משער יפו ונמשך צפונה-מערבה בין פרורי העיר הצפוניים-המערביים (2 ק"מ); עובר על פני לפתא (ראה ע' 188) ויורד ($\frac{1}{2}$ שעה) למושבה מוצא.

המושבה הזאת, שנוסדה בשנת תרנ"ד (1894) ע"י לשכת בני ברית אשר בירושלם, היא המושב ההקלאי העברי הכי קרוב לירושלם. שטח אדמתה 1050 דונם ומשקה נטיעות זיתים וכרמי גפנים) וחלב. מספר יושביה 52 נפש, קבוצת פועלים עוסקת ביעור ההרים. במושבה הולך ונבנה בית הרושת לעשיית לבנים ורעפים, כי ההרים אשר בין מוצא ובין ירושלם מכילים הומר מצוין לתעשייה כזו. רוב בתי המושבה נמצאים בניא משני עברי הגשר, אשר שם נמצאים גם שני מעינות הכפר, ממזרח לדרך בית הספר הקטון, בתים אחדים בנויים על צלע ההר המערבי מימין ומשמאל לדרך. בניא ועל צלעות ההרים וראשיהם מימין לדרך נמצאים גם כרמי המושבה ועל ראש ההר נמצא המגרש המיוער, הרצליה, אשר בו נטעו מנהיגי הציונים הרצל, וולפסון ובודנהימר בש' תרנ"ה (1898) עצים, שעלו וגדלו, בראשית המלחמה נגדע הברוש שנטע הרצל.

המקום הזה נזכר בין ערי בנימין (המצה, יהושע יה, כו). ממוצא היו מביאים ערבי נחל לירושלם (סוכה מה). הרומאים יסדו במקום הזה מושבה צבאית (קולוניה) ועל ההר הגבוה ישר ממערב למושבה, המתנשא על כל הסביבה הרחוקה, בנו מצודה (קסטל) להגן על הדרך לירושלם. הכפר הערבי שבמוצא הבנוי על ההר מימין נקרא עד היום קלוניה.

ע"י בית הספר מתחיל הדרך לעלות בעקומים ובפתולים על ההרים. אחרי רגעים אחדים מתגלה מראה נחמד לצד דרום (בשמאל) על הרי עין פָּרם (בית הכרם? ירמיה ה, א) ועל הכפר הגדול היושב עליו בבניניו היפים ומגדליו הגבוהים. ימינה עולים בין הבתים הבנויים שם על צלע ההר אל המגרש הרצליה. במעלה ההר התלול מתעקם הדרך ומתפתל. אחרי הליכה של חצי שעה נמצא משמאל לדרך את הגבעה אשר עליה עומד הכפר קסטל עם שרידי חומה עתיקה. אחרי רבע שעה ירדה תלולה (20 רגע) לעין דָּלָב (משמאל). עליד המעין חורשת עצים ושיחים, מקום

מסוגל לציד הצפרים. בניא, במרחק 5 רגעים מהמעין, עומדת חורבת כנסיה. 1500 דונם מאדמת דלב השיכים לקה"ק מעובדים בידי קבוצת פועלים שהתישבה במקום הזה.

מימין לדרך רואים על ההר את הכפר בית נִקְוָא. אחרי 20 רגע רואים משמאל על ראש הר עגול את הכפר צוֹפָא, שבו נמצאות מערות קברים עתיקות, ואחרי רגעים אחדים עוברים על פני הכפר אל־קָרְיָה או־קָרְיָת אל־עֵנַב או קְרִית אבו־עִזִּיש (משמאל). היא קרית יערים (יהושע טו, ט). אשר בה העמידו את ארון האלהים אחרי שהשיבוהו הפלשתים (שמו"א ה, א"ב). בימי הבינים בנו הנוצרים במקום הזה כנסיה, ועל יסודותיה בנויה היום כנסיה חדשה השיכת לאגודת הבנדקטינים הצרפתים. הכפר נקרא אבו עִזִּיש ע"ש זקן הכפר העריץ, אשר לפני מאה שנה הפיל את פחדו ואימתו על כל הסביבה.

מכתף ההר רואים את ים התיכון ואת חלק השפלה אשר לפניו. אחר 22 רגע רואים משמאל את הכפר סְרִים, ואח"כ יורד הדרך אל וְדֵי עֲלֵי הצר באופן תכופ ומשני צדי הדרך מתנשאים ההרים כמעט זקופים. אחרי חצי שעה עובר הדרך ע"פ חורבת מסגד החוסה בצל עצי "האמם עלי". כעבור עוד רבע שעה, במקום היותר צר של הגיא העמוק, נמצאת חורבה בשם אל־מַעְצָרָה. מפה הולך הגיא הלוך ורחוב ולאט לאט יוצאים ממנו ומגיעים אל השפלה, המקום הזה, שבו נכנסים לגיא ודי עלי, נקרא בפי הערבים בַּב אל־וֹד (שער הגיא). משמאל לדרך עומד בית ישן ומכוער, המשמש תחנה לעוברים והשבים (למעלה בית קהוה, שבו אפשר להשיג קהוה ותה, למטה אורוד).

מפה נמשך הדרך ישר צפונה־מערבה במישור הגבנונים אשר בין הרי יהודה ובין השפלה, מיד אחרי הבית של בַּב אל־וֹד מסתעף שמאלה דרך (2 שעות) למושבה ולתחנת מסה"ב ערטוף. בדרך ליפו עוברים אחרי 50 רגע ע"פ החוה לטרון (מימין)

השיכת למנזר הצרפתי אשר בעמֶוס. הוא הכפר העומד על גבעה. במרחק רגעים אחדים מלטרון. עמוס היתה בימי קדם נקודה צבאית חשובה ועליה נלחמו רבות במלחמות החשמונאים (חשמונאים א, 40,3 ובמקומות אחרים) ובמלחמות הרומאים (מלחמות ב, 20, 4). עמֶוס ידועה בתלמוד כמקום בריא ושוב ותלמידי חכמים (ר' אליעזר בן ערך) ישבו בה. הנוצרים קראו לה מהמאה השלישית והלאה בשם Nicopolis. גם בתחלת ימי האסלם היו במקום הזה מלחמות.

מפה יורד הדרך לאט לאט אל השפלה. אחרי חצי שעה עוברים ע"פ הכפר אל־קֶבֶב (קוב, סנהדרין צה, ב). הבנוי על גבעה קטנה. מימין לדרך בהרים רואים ממזרח את בית חורון עליון ובית חורון תחתון (יהושע טז, ג; שמו"א יג, יח; מל"א ט, יג; דה"א ז, כד) הידועות ממלחמות החשמונאים (חשמונאים א, 3) והרומאים (קדמוניות יב, 17; יג, 3,1; מלחמות ב, 2,12. 8,19). במרחק $3\frac{1}{2}$ ק"מ משמאל לדרך העגלות נמצא הכפר אבו שושא. בו שייך שטח־אדמה של 6900 דונם לברון רוטשילד. אצל הכפר נמצא תל ג'זר, שבו חפרו האנגלים וגלו עתיקות מענינות שהפיצו אור על העבר.

נזכרת כבר בלוחות תל אל־עמרנה. היא היתה עיר כנענית (יהושע יב, ב; טו, ו; שופטים א, כט). פרעה מלך מצרים לכדה וישרפה באש ויתנה שלוחים לבתו אשת שלמה (מל"א ט, טו). בימי החשמונאים היתה עיר בצורה ושמעון בנה בה מבצרים (חשמו"א, יג וכי; קדמוניות יג, 1, 3).

החפירות שנעשו בתל גזר גלו לעיני השמש את מושבות בני האדם הכי עתיקים. בשכבה התחתונה נמצאות מערות, שבהן ישבו בני האדם לפני חמשת אלפים שנה. בזמן שהשתמשו עוד בכלים עשויים מאבן האש. מעל לשכבה הזאת עמדה העיר הכנענית ועל תלה בנה שלמה עיר חדשה, ומעל להריסותיה של זו בנו שבי גלות בבל עיר חדשה. במערות הקברים מצאו כלי־זין רבים עתיקים מנחשת־קלל, מצאו פה גם את המקדש

העתיק של העיר. מתחת לרצפתו היו קבורות גופות ילדים בתוך כדי חרס גדולים.

בדרך ליפו רואים אחרי חצי שעה מימין את הכפר עַנְנָה. מפה והלאה נראים בתי רמלה הלבנים ומגדליה הגבוהים הנשקפים למרחוק, ואל העיר מגיעים אחרי הליכה של $\frac{3}{4}$ שעה.

רמלה (העיר הבנויה על החול) — 70 מ' מעפ"י — נוסדה, לפי המקורים הערביים, ע"י הכליף האומי סלימן, בנו של עבד אל-מלך (ראה ע' 79) בש' 716 אח"ס. העולים הנוצרים מוכירים אותה בפעם הראשונה בש' 810. בתקופה הערבית היתה לעיר הראשה בפלשתינה והיתה גדולה מירושלם. הצלבנים והערבים נלחמו רבות עליה ולבסוף נפלה בידי הסולטן בִּיבְרָס. במאות האחרונות של ימי הבינים היתה בה עדה קראית גדולה וגם יהודים ישבו בה. נפוליון בונפרטה עשה את רמלה למרכז פעולותיו המלחמתיות בא"י (כמנזר הלטיני אשר שם, על יד הדרך ליפו משמאל, מראים את החדר אשר בו התאכסן נפוליון). בזמן החדש ירדה רמלה מגדולתה. בהקסד הישוב החקלאי העברי בקרבתה נוסד בה מחדש ישוב עברי מצומצם. היום יושבים שם רק יהודים אחדים.

רמלה בנויה בשפלה ורחוקה מיפו 22 ק"מ. אוירה זך ובריא וטוב מאקלים ירושלם ויפו. בסביבתה הפוריה ישנם שדות תבואה וגני עצי פרי (משמשים, שקמים, חרובים ותמרים) וחורשות עצי-זית. רמלה היא גם תחנת מסה"ב למושבות העבריות הקרובות. מספר יושביה 8000 נפש, רובם מוסלמים ובערך 2000 מהם נוצרים.

הבנין המענין ביותר ברמלה הוא מגדלה המפורסם (גִ'מֵע אל-אַבְיִין = המסגד הלבן). העומד בדרום-מערב העיר. המסגד הזה נבנה ע"י בונה העיר הכליף סלימן ונתחדש ע"י צלח א-דין (1190). הסולטן ביברס בנה (1268) כפה מעליה ומגדל על ידה. מתחת למסגד ולהצר ישנם אולמים קמורים ובהם קברים. לפי המסורה המוסלמית קבורים שם 40 רעי הנביא. שער החצר מקושט יפה. פתח המגדל בנוי בקשת המחודדה מלמעלה. בחמש דיוטות המגדל ישנם חלונות קטנים ויפים. בכל אחת

מארבע פנותיו בנויים עמודי־תוך גבוהים. על ראש המגדל עולים מבפנים ב־110 מעלות ויוצאים אל גוזזטרא, שמשם מגיע המראה הנהדר עד למרחקים.

בקרבת רמלה רואים בדרום יער עצי זית, במזרח את כל העיר, רחוק יותר לצד צפון ודרום יראו את השפלה היפה והדשנה, לצד מערב את ים התיכון הזוהר בלבנת הכסף, במזרח את הרי יהודה העטופים ערפל דק כחלחל, בצפון־מזרח רואים את לוד ואת בית נַפְלָה ובן־שמן, מזרחה גמזו, אילון, קַבֵּב, לטרון ועמֶס, בדרום־מזרח תראינה עינינו גם את נבי סמויל (מצפה) היושבת על הר גבוה מצפון לירושלם (ראה ע' 201). יפה ביותר הוא המראה לפנות ערב, בשעה שכדור השמש שוקע וקרניו מזהיבות את הרי יהודה.

במזרח העיר נמצא המסגד הגדול (נֶמֶע אל־כביר), שנבנה במאה השתים עשרה, המסגד הוא בנין מרובע באורך 50 מ' וברחב 25 מ', האולם התיכון גבוה מהאולמים הצדדיים והוא נפרד מהם ע"י שתי שורות של עמודים בנויים. בצלע המערבית של המסגד בנוי מגדל.

הדרך מרמלה ליפו, הולך כמעט ישר צפונה־מערבה, בראשונה עובר הוא בין גני עצי פרי וכרמי זיתים, אח"כ בין שדות תבואה המשתרעים ע"פ כל המישור הרחב ובפרק האחרון נטועים משני צדי הדרך פרדסים נהדרים. אחרי 35 רגע נמצא משמאל לדרך הכפר צַרְפַּנְד (צריפין, מנחות משנה ו). מהכפר הזה מוביל דרך (שעה אחת) לראשון לציון, אחרי 40 רגע מימין לדרך הכפר בית־דגון (בית דגון, יהושע טו, מא). מפה מסתעף הדרך שמאלה לראשון לציון (½ שעה). באמצע הדרך עוברים על תל דגון, שבו קבורה בית־דגון, העיר העתיקה ביהודה, מבית דגון והלאה נמשך הדרך כמעט בלי הפסק בין פרדסי תפוחי זהב נחמדים למראה. אחרי 20 רגע עוברים את וְלִי אָמֵם עלי, אח"כ

הכפר יזר, מפה מסתעף הדרך ימינה ללוד. אחרי 20 רגע רואים משמאל לדרך שער גדול עם דלת-סורג ברזל וממולו שדרה ארוכה של עצי איקליפטוס. זוהי הכניסה לבית הספר ההקלאי מקוה ישראל (ראה ע' 255). מפה 27 רגעים ליפו.

י פ ו.

דרך הענלות הבא מירושלם יוצא בקצה רחוב-השדרות היפה אשר בסוף רחוב המסחר והתנועה (רחוב בוסטרום), מפה לתל-אביב 15 רגע, לתחנת מסהיב 2 רגעים, אל הנמל 15 רגע.

הבא באניה ליפו, עולה ביבשה על יד בית המכס. האניה עוננת במרחק קילומטרים אחדים מהחוף מחוץ לשורת הסלעים והשוניות המתנשאים מתוך המים מול החוף ואשר סביבם נשברים הגלים. אל החוף מגיעים בסירות העוברות בין הסלעים. סכנה לעבור בין הסלעים בשעה שהים סוער. חברת האקספרס ארץ-הישראלית וכן גם כתי המלון הגדולים שולחים שליחים מיוחדים לכל אניה ואניה לקבל את פני האורחים. בהם יכולים הנוסעים לבטוח והם ידאנו לכל עניניהם עד הגיעם אל המלון. מפני המלחים ובעלי הסירות הסובבים את הבאים בצעקות צריך להזהר מאד ולשמור בעין פקוחה על החפצים שלא יגנבו. — בכית המכס בודקים את החפצים ומבקרים גם את תעודות המסע. ברחוב אשר על שפת הים מצפון לבית-המכס נמצאות הסוכניות של חברות אניות הקטור השונות. — תחנת מסהיב נמצאת בצפון-מזרח העיר, במרחק 17 רגע מהנמל.

בתי מלון: מלון פלשתינה בעיר ברחוב בוסטרום (בעליו חיים קמיניץ), מעון ואכל 75 ג'מ ליום. בתי מלון קטנים ופנסיונים נמצאים במספר רב בתל אביב, בהם מעון ואוכל 50—75 ג'מ ליום.

משרד לתירים: חברת האקספרס ארץ-הישראלית, רחוב בוסטרום.

המשרד הציוני: תל אביב, רחוב אלנבי.

בית הרואר והתלנרף, בבנין אשר למול תחנת מסהיב.

בתי הבנקים: חברת האקספרס ארץ-הישראלית, בערבון מוגבל, להחלפת כספים, קנית המהאות-בנקים ומכירתן. החברה אנגליה-פלשתינה (אפ"ק, הוא הבנק העברי); בנק אנגליה-מצרים; הבנק הקטרי העותמני — כל אלה ברחוב בוסטרום; קופת-עם ברחוב תחנת מסהיב וקרוב אליה.

קונסוליות: הענינים הבריטיים נחתכים ע"י המושל הבריטי, משרדו בבני הממשלה, במרכז העיר, מול מנדל-השעון. הקונסוליה האיטלקית ברחוב שפת הים (במשרד אלונזו), הקונסוליות הספרדית, השוודית והנורבגית ברחוב החוף (במשרד ונה קיבלר), הקונסוליה האמריקנית במושבה הגרמנית, הקונסוליה הצרפתית מול בית החולים הצרפתי ברובע אל-ענמי.

בתי-תפלה: ברובע היהודים נה שלום (מצפון לתחנת מסה"ב) נמצאים בתי התפלה הגדולים לעדות הספרדים, החסידים והפרושים ובתי תפלה פרושים. בתל-אביב הולך ונבנה בית-תפלה גדול וחדש.

בתי מרחץ: בית מרחץ אירופי ברחוב ירושלם, בית-מרחץ תורכי ברחוב שפת-הים. בתל אביב הולך ונבנה בית מרחץ גדול וחדש, מלבד זה רוחצים בים ליד נוה שלום וקרוב לתל אביב (20 רגע).

עגלות: העיריה קבעה מחירים לנסיעות בעגלות בתוך העיר ולסביבותיה, הנסיעה בעגלה מבנין הממשלה לתל אביב עולה 5 ג'מ, מבנין הממשלה לרובע הדרומי (אל-ענמי) 5 ג'מ, למושבה שרונה, הליכה וחזרה, 40 ג'מ, למקוה-ישראל, הליכה וחזרה, 60 ג'מ. מלבד זה ישנן עגלות תמידיות ההולכות ושבות בין יפו לתל אביב (1 ג'מ לאיש), בין יפו לפתח-תקוה (יוצאות אחרי הצהרים מיפו לשם, ובבקר מפתח תקוה ליפו, 10 ג'מ), בין יפו לראשון לציון ובין יפו לרחובות (יוצאות אחיצ מיפו לשם ובבקר משם ליפו, לראשון לציון 7 ג'מ ולרחובות 10 ג'מ וכן חזרה). אך הנסיעה בעגלות האלה הטעונות 8—9 אנשים והולכות לאטן איננה מרווחת. שרות של אותומובילים מיפו לראליצ ולפ"ת.

קורות העיר יפו. יפו היתה מושבה כנענית בארץ הפלשתים (נזכרה בלוחות תל אל-עמרנה כעיר בצורה כרשימת ערי כנען המשלמות מס למלך תותמוזיס השלישי). אנדה עתיקה עד מאד תספר, כי אנדרומידא, בתו של קיפיוס ויפה נאסרה בנחישתים אל אחת משוניות הים למען יבלענה הדג, והנבור פרסיוס הצילה משם. גם הנביא יונה, שירד באניה בחוף יפו לברוח תרשישה מפני ה', נבלע פה בים ע"י דג גדול (יונה א וב). מימי קדם משמשת יפו עיר חוף לירושלם. חירם מלך צור שולח עצים מן הלבנון לבנין בית-המקדש ברפסודות על ים יפו ושלמה מעלה אותם משם לירושלם (דהייב ב, טו), וכן עשו הצידונים והצורים שהביאו עצים מן הלבנון לבנין הבית השני (עזרא ג, ז). סנחריב מזכיר את העיר בכתובתו בשם יפו. אחד ממלכי התלמים נתן את העיר הזאת יחד עם דאר לצידונים. החשמונאים נלחמו בה פעמים רבות ויונתן כבשה ויעש אותה לעיר מסחר יהודית ושמעון בצרה (חשמונאים א, 10, 74 וכו'). פומפיוס לקחה מאת היהודים ויוליוס השיבה להם. בראשית מלחמת הרומאים ישבו בה יהודים רבים, או נהרסה העיר ע"י חיל צסטיוס והיא נכנתה שוב ע"י היהודים ונחרבה עוד הפעם ע"י אספסינוס (מלחמות ב, 18, 10; קדמוניות יא,

1,4 זכו). בימי התלמוד ישבו בה חכמים אחדים מהיהודים (מנלה טז, קדושין נו, תוספתא דמאי א זכו). העיר נזכרת גם בספרות הנוצרית כעיר חשובה. בעת שכבשה הערבים היתה עיר גדולה. הצלבנים ומלכי מצרים נלחמו עליה רבות ולבסוף הרסה ביכרם עד היסוד (1267). מאז לא יכלה להתנער מהריסותיה, עד שבסוף המאה השבע-עשרה נבנה חופה והעיר התחילה להתפתח לאט לאט בתור עיר חוף ליהודה ולשמרון. נפוליון צר עליה ויכבשה (1799).

הישוב היהודי נוסד בה מחדש בש' 1820, כשהתחילו היהודים להגר אל הארץ במספר רב דרך יפו, וקרוב אל העיר נוסדו מושבות עבריות (משנת תרמ"ב = 1882 והלאה) החלה יפו לפרוח. היהודים הועילו הרבה להתפתחותה הכלכלית של העיר ביסדם בה בתי מסחר גדולים ובתי חרושת.

זמן רב היתה יפו מרכז הישוב החדש ובה התרכזו כל משרדי ההסתדרות הציונית, אשר בזמן האחרון הולכים הם ועוברים ירושלימה. המוסדות הצבוריים היהודיים הנמצאים ביפו הם:

I מוסדות התרבות:

4 גני ילדים, בית ספר לבנים, ביה"ס תחכמני, בתי ספר תיכוניים; גמנסיה, "הרצליה", בית מדרש למורות ולגננות, בית ספר למסחר ובית ספר לנגינה.

II מוסדות החסד:

קופת הסיוע, המקבלת את תקציבה מאמריקה ומהכנסות קופת הצדקה שע"י ועד העיר.

בית יתומים ויתומות עם 80 חניך.

מושב זקנים עם 25 זקן.

בית תבשיל בזול.

בית מלאכה לתפירה.

III בתי חולים ובתי מרפא:

בית החולים, "שערי צדק" בנוה שלום ע"י הים, נוסד בשנת 1885 ע"י לשכת "בני ברית" ביפו, 40 מטה, מתנהל ע"י ועדי העיר. בית חולים לילדים, תל אביב, נוסד בשנת 1918 ע"י "הרסה", 18 מטות.

בית מרפא לעינים, נוה שלום, נוסד בש' 1918 ע"י "הדסה".
 בית מרפא למחלות, נוה שלום, נוסד בש' 1918 על
 ידי הדסה.

מעבדה כימית-פטולוגית, נוה שלום, נוסד ע"י הדסה בש' 1918.
 בהיות יפו עיר החוף של דרום ארץ-ישראל מתרכז בה כל
 סחר החוץ העולה משנה לשנה. היא מוציאה את יבול הארץ,
 (שומשמין, תפוחי זהב, אתרוגים, שקדים ופרות אחרים), תוצאות
 גדול המקנה (צמר, עורות), תוצרת התעשייה המקומית (יין, שמך-
 זיתים, סבון, הפצי קודש וזכרון וכו') ומביאה צרכי מכולת, צרכי
 בנין, נפט, פחמי-אבן וכל תוצאות תוצרת התעשייה האירופית
 והאמריקאית. בש' 1910 עגנו בחוף יפו 707 אניות-קטור שהכילו
 1,115.391 טון ואניות מפרשים במספר 807 עם 21.379 טון.
 (במשך השנה מא' לחדש אפריל 1919 עד לא' לה' מרץ 1920
 נכנסו לחוף זה 194 אניות קטור בעלות 275.107 טון ביחד, 972
 אניות מפרשים בעלות 8030 טון ביחד). תנועת התירים והעולים
 לרגל שבאו דרך חוף יפו גדלה והגיעה בזמן האחרון לפני
 המלחמות במזרח עד לערך 25.000 איש לשנה, מספר יושבי יפו
 עולה ל-45.000 נפש, בתוכם 10.500 יהודים, 10.000 נוצרים
 ויתרם הם מוסלמים.

העיר העתיקה, שבה יושבים כמעט רק מוסלמים, בנויה על
 צור סלע גבוה 36 מ' על יד החוף. סמטות צרות ועקומות
 עוברות בעיר העתיקה ובשוקה (בֵּזַר). רושם נעים יותר עושים
 חלקי העיר החדשים. מהמגרש הרחב, אשר במרכז העיר לפני
 בנין הממשלה, אשר באמצעו עומד מגדל השעון, מסתעפים
 לארבע רוחות השמים ארבעה רחובות ראשיים: 1 — לצד מערב
 נמשך הרחוב היוצא אל חוף הים ואל בית המכס. בהתחלתו
 מסתעפת ממנו לצד ימין סמטה צרה המובילה אל המסגד. בחצר
 המסגד המוקפת עמודים נמצאת באר יפה. 2 — דרומה נמשך
 רחוב עזה דרך פרבר העיר הדרומי אל-ענמי המיושב ברובו

מנוצרים. בו נמצאים מוסדות המיסיונים השונים, בתי תפלה, בתי חולים ובתי ספר. בראשית הרחוב, כשלשה רגעים מהמרכז, נמצא מימין הבנק העברי. 3 — רחוב ירושלם מוביל מזרחה בין בתי העיר החדשה, חותך את רחוב-השדרות החדש ונמשך הלאה בין הפרדסים המסויגים שיחי צבר ושטה (12 רגע) אל באר (סביל) אביר-נבות, ע"ש מי שהיה מושל העיר במאה התשע עשרה ובנה את חומתה והוא קבור ליד הבאר. מצפון לו מגרש הרוסים, מהמגדל אשר במגרש הזה רואים מראה יפה על יפו וסביבותיה ועל עמק השרון, ובאוויר זך יגיע המבט עד לכרמל. 4 — צפונה נבוא לרחוב נבלום, בפרקו הראשון, רחוב בוסטרוס, נמצאים הבנקים, בתי המסחר הגדולים ומלון פלשתינה. פסיעות אחדות אחריו מסתעף הדרך ימינה לרחוב השדרות ושמאלה הרחוב המוביל לתחנת מסה"ב (2 רגעים) וממולה בית הדואר והתלגרף ובית המשפט, פה מתחיל הפרוץ העברי נוה שלום, אשר בו מתרכזים רוב מוסדות העדה היהודית, אל נוה שלום מתחברת השכונה נוה צדק, בה בנין בית הספר לבנות העירוני ובית המדרש למורות ולגננות וממולו בנין בית הספר של הכי"ח.

ממקום פרשת הדרכים אשר בסוף רחוב בוסטרוס נמשך הדרך הלאה צפונה אל תל-אביב ($\frac{1}{2}$ שעה). אחרי 5 רגעים מימין לדרך המושבה הגרמנית, בה שני בתי-מלון גדולים השייכים לנוצרים וגן יפה, אחריה פרדסים ובתים בודדים מימין ומשמאל. תל-אביב נמצאת משמאל לדרך. על פני שעה עוברת מסה"ב לירושלם.

תל-אביב היא העיר העברית הראשונה שיסד הישוב העברי חחדש בארץ-ישראל. היא נוסדה בש' 1909 ע"י קבוצת בעלי-בתים ביפו והתפתחה בזמן קצר והיתה לעיר של 3000 תושבים ביחד עם יושבי השכונות החדשות, שנבנו על ידה (נחלת-בנימין, חברה חדשה וכו') ושנספחו תחת הנהלתה. לתל-אביב יש עירייה מיוחדת הגובה מסים מבעלי הבתים והדירים

ומספיקה לעיר את כל צרכיה הצבוריים (ראש העיריה: מר מ. דיוננוף).

משער תל-אביב נמשך ישר מערבה רחוב הרצל הרחב עד הבנין היפה של הגמנסיה הבנוי בקצהו האחרון. מהרחוב הראשי הזה מתפרדים ימינה ושמאלה רחוב ר' יהודה הלוי, רחוב לילנבלום, שדרות רוטשילד, רחוב אלנבי, מאחורי הגמנסיה משתרע הישוב צפונה-מערבה והולך ומתקרב אל חוף הים ואל המושבה שרונה. משרד ועד העיר ומשרד ועד תל-אביב נמצאים ברחוב הרצל. בנין בית-הכנסת החדש נמצא ע"י רחוב יהודה הלוי, ראינוע, עדן" ברחוב לילינבלום. מחוץ לשער תל אביב נמצא בית-הספר לגנינה, וממולו מעבר לרחוב נבלום ביה"ס למסחר.

העיר יפו עטופה משלשה צדדים בים של ירק הפרדסים והגנים. צבעם ירוק תמיד ובמשך החורף מעורב הוא הצבע הזה בצבע הזהב של תפוחי הזהב, בעוד שבאביב יתכסו העצים ברבבות אלפי פרחים לבנים המפיצים ריח נהדר עד למרחקים. אקלימה של יפו הוא ממוזג ביותר, בחורף הם ובקיץ שובר הים את כח עוזו של הים השמש.

יג. טיולים אל סביבות יפו והמושבות הקרובות.

1. טיול למקוה-ישראל (27 רגע) ולראשון לציון (1½ שעה). ע"א הדרך למקוה-ישראל ראה עמוד 250.

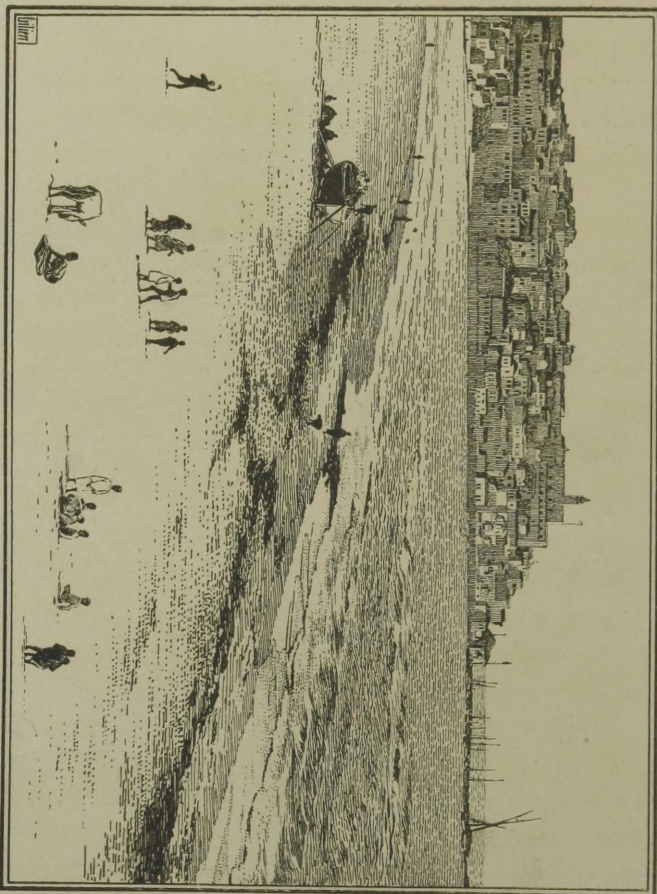
משער הברזל באים בין שדרות-עצים ושיחי-שושנים אל הבנין העקרי של המוסד.

מקוה ישראל היא חוה ובית-ספר הקלאי, שנוסד בשנת 1870 ע"י העסקן קרל נטר בפקודת „חברת כל ישראל חברים“. למטרה זו השיג נטר את הקרקע מאת הממשלה בקושטא לזמן של 99 שנה. המיסד, שהיה מסור לרעיונו לחנך בבית הספר הזה דור של יהודים עובדי אדמה בארץ הקדם, עבד

במסירות ביסוד בית הספר ובשכלולו, ובאדמתו זכה להקבר. אולם מקוה-ישראל לא מלאה עד עתה את תפקידו. בזמן האחרון קבל הברון אדמונד דה רוטשילד את כל הוצאות בית-הספר על השבנונו. מקוה-ישראל מצטיינת ביהוד במשתלותיה ובגדול צמחי-נוי, והיא מוכרת שתילים לכל ערי הארץ ומושבותיה. שטח אדמתה 2617 דונם ומשקה מעורב. בנינים שונים בנויים שם לבית ספר, למעון לתלמידים (120), דירות למורים, לפקידים ולפועלים ובניני המשק. גם יקב בנוי שם.

מפה נמשך הדרך לראשון לציון הלאה בדרך לירושלם עד בית דגון (ראה ע' 249). ממול לכפר מסתעף הדרך מימין לכביש ומוביל (3/4 שעה) בין שדות וכרמים אל ראשון לציון, היא אחת המושבות הראשונות שנוסדו בארץ-ישראל (1822). שטח אדמתה 14634 דונם ומשקה הוא בעיקר נטיעות (כרמי גפנים וכמעט שליש מהשטח שקדים). מפורסמים הם יקבי ראשון-לציון הנמנים בין הכי גדולים שביקבי העולם. בנינם עלה להון רב מאד. סדורם וכל כליהם ומכונותיהם הם הכי חדישים, ומקום יש בהם ל-50,000 הקטוליטר. אל יקבי ראשון לציון נכנסים היינות ויתר המשקאות האלכהליים הנעשים בכל מושבות יהודה. ע"י היקב נמצאים: מעבדה כימית, בית-מלאכה לתקון מכונות, בית חרושת לעשית חביות וטחנה לקמח. במושבה ימצאו כל אותם המוסדות, שצבור מסודר זקוק להם: בית תפלה, בית ספר וגן ילדים, בית תלמוד תורה, בית עם, בית מרחץ כללי, רופא ובית מרקחת וכו'.

על ראש גבעה מתנוסס בית התפלה היפה הנשקף ע"פ כל המושבה. ממנו נמשך הרחוב הראשי מערבה. בבית הראשון מצד שמאל ימצא בית המרקחת, אצלו בסכת-עץ הדואר הראשוני. אחרי 2 רגעים נמצא מצד שמאל מגדל המים ע"י באר המושבה, על ידו בתוך חורשת עצי איקליפטוס בית העם, ופרדס המושבה עם שדרות תמרים יפות. מעבר לפרדס ולחורשת בית-העם נמשך רחוב היקב.

1871

1871
P. N. F. N. D. R. A. R.

ברחוב הנמשך מבית הכנסת הרומה נמצאים בית הספר ובית המלון. בסוף הרחוב הזה מתפלג הדרך המוביל ימינה אל היקב ושמאלה לרמלה. הרחובות המסתעפים מהרחוב הראשי צפונה מובילים ליפו. ברחוב השני נמצא בית תלמוד התורה.

מספר יושבי המושבה הוא 1350 נפש, והם אכרים, פועלים, פקידים ובעלי מלאכה. בין הפועלים ישנם תימנים רבים היושבים בשכונה מיוחדת מחוץ למושבה (בדרום).

בראשון-לציון גובל מצפון מושב העובדים נחלת יהודה, שיושביו הם אכרים וזעירים. המושבה הזאת נוסדה בש' 1912 על ידי ועד חובבי ציון באודיסה ע"ש יהודה ליב פינסקר. שטח אדמתה 300 דונם ומספר יושביה 80 נפש.

2. מיול לשרונה (25 רגע) ולפתח תקוה (2 שעות).

מתל-אביב (ראה ע' 252) באים בדרך לשכם המוביל צפונה מזרחה ברבע שעה למושבה שרונה, שנוסדה ע"י אכרים מוירטמברג שבגרמניה השייכים לכתה הדתית של בני ההיכל (Templer). המושבה מסודרת באופן טוב מאד לפי תכנית כפר גרמני. לפני הכבוש הבריטי היה לה משק מעורב, המחלבה המצוינה שלה היתה מספיקה ליפו חלב, וביקבה עשו יין טוב שהיה נמכר בגרמניה.

ממול למושבה, מימין לדרך, נמצא גן מונטיפיורי (103 דונם), הוא הגן שקנה השר משה מונטיפיורי בשנת 1855 במטרה לחנך בו את יושבי א"י לעבודת האדמה. — אחרי הגן הזה נמצא פרדס גדול (597 דונם) השייך ליצחק ליב גולדברג. — אחרי 8 רגעים עובר הדרך בגשר את ודי מסררה. מפה מסתעף צפונה הדרך למי הירקון (נהר אל-עוג'א). מי הנחל הזה, שהוא העשיר ביותר במים בנחלי עבר הירדן מערבה, מניעים במקום הזה שבע טחנות קמח. — אחרי 10 רגעים נעזב את הכביש ההולך לשכם ונלך בדרך השדות צפונה (בערך 45 רגעים) עד הירקון.

מפה נפנה מזרחה עד הגיענו אל גבול המושבה פתח־תקוה (15 רגע). הדרך המכוסה שכבה עבה של חול עובר בין פרדסים המסויגים בשטים ומגיע אחרי 20 רגע אל המושבה.

פתח תקוה היא המושבה הראשונה שנוסדה בא"י והגדולה באוכלוסיה, היא נוסדה כבר בשנת 1879 ע"י יהודים

מירושלים, שסבלו בה את כל יסורי הישוב החדש ועזבוה אחרי שנה. בשנת 1882 נושבה מחדש. שטח אדמתה 24.000 דונם ומשקה מעורב, בעיקר נטיעות. יותר מרבע כל השטח נטוע פרדסי תפוחי זהב ואתרוגים, והמשק הזה מטביע את חותמו על המושבה.—מספר יושביה 2850 נפש, והעדה מסודרת בכל מוסדות הצבור, מלבד בית הספר המעורב לשני המינים וגן הילדים של המושבה קימים בה גם בתי תלמוד תורה לנערים ולנערות וגן ילדים בשם "נצח ישראל", שנוסדו ע"י האמרכלים והפקידים באמשטרדם והוחזקו על ידם עד סוף המלחמה, ועכשיו הם מקבלים את ספוקם מאת ועד־החנוך. מלבד זה ישנו פה גם בית ספר הקלאי, הנתמך על ידי ועד החנוך.

באחדים מרחובותיה עושה המושבה רושם של עיר־שדה ליטאית, ויפים הם רק רחובותיה אשר מחויץ למרכו.

מתחנת העגלות אשר על יד בית־הדואר נמשך ימינה הרחוב הראשי, בתחלתו (מימין) עומד בית התפלה הגדול ובסופו בית המרקחת, משמאל מסתעף רחוב המוביל אל בתי הספר "נצח ישראל".

על יד הבאר מתפלג הרחוב, ימינה מוביל הוא למלון גיסין, ושמאלה נמשך הרחוב העליון, אשר ממנו מגיע המראה מזרחה עד עין־גנים, מצודת מקור הירקון (אנטיפטרס) והרי שמרון. בתחלת הרחוב הזה, מימין, עומד בית־הספר של המושבה.

במרחק $\frac{1}{4}$ שעה ברגל מפתח תקוה לצד צפון־מזרח נמצאת מושבת העובדים עין גנים. היא נוסדה ע"י ועד חובבי ציון בשנת 1908, שטחה 765 דונם ויושביה 180 נפש.

לראשוני פתח תקוה יש בכפר יהודיה ניהוד, יהושע יט, מה, 1½ שעה מדרום למושבה, 125 דונם אדמה, בתים אחדים ובאר. בה ישבו בשנים הראשונות ליסוד פ"ת ועזובה כאשר הוטב מצב הבריאות בפתח תקוה. על ידה המושבה הגרמנית וילהלמה.

יד. מיפו דרך המושבות העבריות בשפלה.

למסע הזה דרושים לכל הפחות שני ימים רצופים בהליכה בענלה. ללון טוב במושבה נדרה המצטינת באווירה הנעים והמכריא. כתי מלון נמצאים כמעט בכל המושבות. כשעת הדחק אפשר ללון גם בכתי האכרים.

על אדות השפלה בכלל ראה עמוד 27.

הדרך מיפו עד ראשון לציון ראה עמוד 247.

מראשון לציון נמשך הדרך הרומה בין כרמי המושבה. בנבולה הדרומי נמצא משמאל לדרך הכפר הערבי צרפנד אל הרב. מפה רבע שעה אל המושבה נס ציונה—ודי חנין. הבתים הבנויים מימין לדרך האורחות לעזה הם הראשונים. הקבוצה הזאת נקראת בשם "ודי חנין", ולקבוצת הבתים החדשים הבנויים על הגבעה אשר מאחוריהם קוראים "נס ציונה". המושבה הזאת נוסדה בשנת 1882 ע"י החלוצין ראובן לָרֶר, שנטע פה פרדס ועסק בנדול דבורים. שטח אדמתה 2800 דונם ומשקה ברובו מטעי תפוחי זהב, בהיות אדמת המושבה מסוגלה מאד לנטיעות האלו והמים מצוים בה לא עמוק בתוך האדמה. מספר יושבי המושבה 200 נפש. בית-הספר בנוי על הגבעה.

מפה נמשך הדרך הרומה-מזרחה (35 רגע) בין פרדסי תפוחי זהב לרחובות.

המושבה הזאת נוסדה בשנת 1890 ע"י החברה "מנוחה ונחלה" בורשה. רוב החברים התישבו על נחלותיהם, ונחלות יתר החברים מעובדות ע"י יושבי המקום. מספר יושביה 1060 נפש. שטח אדמתה 14200 דונם ומשקה ברובו נטיעות (שקדים, גפנים ותפוחי זהב). ברחובות יש גם יקב, בו מעבדים את הענבים לקוניאק ולאלכוהול ואותם שולחים אה"כ ליקבי ראשון לציון.

רחובות עושה בצורתה הכפרית ובבתיה הפזורים המוקפים גני עצים רעננים רושם נעים, ואוירה זך ומבריא. עדתה מסודרה בכל מוסדות הצבור, ושני בתי מלון מצויינים בה. בית הכנסת בנוי על ראש גבעה גבוהה אשר בצפון המושבה.

מדרום-מזרח לראשון לציון ומצפון-מזרח לנס ציונה ובמרחק שוה (½ שעה) מכל אחת מהמושבות האלו נמצאת המושבה באר יעקב, שנוסדה בשנת 1908 ע"י יהודים הרוויים (מדיגיסטן). שטח אדמתה 2050 דונם, והוא נטוע כמעט כלו שקדים. מספר יושביה 145 נפש, דגיסטנים ואשכנזים.

במרחק חצי שעה מדרום לרחובות נמצאת המושבה מזכרת בתיה (עקרון). לפני המושבה עוברים על הכפר הערבי עקר הנמצא במקום עקרון העתיקה, שהיתה אחת מחמש ערי סרני הפלשתים (יהושע טו, שופטים א וכ"ו) ושממנה לא נשאר אף שריד אחד. המושבה עקרון או מזכרת בתיה נוסדה בשנת 1884 ע"י פקידות הברון רוטשילד, שהושיבה בה אכרים יהודים מרוסיה הדרומית. שטח אדמתה 15,200 דונם ומשקה בעקר פלחה. יער זיתים יש למושבה זו ממזרח למסלת הברזל יפו-ירושלים ע"י הכפר נענה. מספר יושבי המושבה הוא 360 נפש.

בדרך מעקרון דרומה עוברים אחרי 32 רגע את נחל שורק (שופטים טו, ד) ובאים ברבע שעה אל גדרה (קטרה). מושבה זו נוסדה בשנת 1884 ע"י הלוצי בי"לו (ר"ת: בית יעקב לכו ונלכה), הם צעירים משכילים, שעלו מרוסיה לעבוד בזיעת אפם את אדמת ארץ האבות. שטח אדמתה 5970 דונם, משקה נטיעות (שקדים וגפנים) ופלחה (חטה, שעורה ושומשמיץ). את הענבים מעבדים אכרי גדרה לאלכוהול ושולחים אותו אל יקבי ראשון לציון. מספר יושביה 180 נפש.

גדרה בנויה על גבעה יפה הנשקפת הרחק ע"פ השפלה. ממנה רואים לצד צפון-מערב ע"י נחל שורק את הכפר הערבי

יִבְנֶה, העומד במקום העיר יבנה (ימניא), שבה יסד רבן יוחנן בן זכאי בעת מצור טיטוס על ירושלם ישיבה גרולה, ואחרי חורבן הבית כוננה בה מחדש הסנהדרין. לצד מזרח רואים מבין לגבעות השפלה את הרכבות העולות לירושלם ויורדות ליפו ולצד מערב את רכבות מסלת ארץ ישראל-מצרים.

דרומה לגדרה עוברים אחרי 55 רגע על הכפר אל-מִסְמִיָּה, אחרי 20 רגע על הכפר הערבי אל-קסטינה ובאים אחר $\frac{1}{2}$ שעה אל באר טוביה, המושבה הזאת נוסדה ע"י ועד חובבי ציון באודיסה בש' 1896, שטח אדמתה 5620 דונם, כמעט כלה אדמת פלחה, ויושביה 170 נפש.

באר טוביה (קסטינה) נמצאת על אם הכביש החדש שסלל הצבא הבריטי מעזה לבית חורון, כדי לבוא מפה למושבה הדרומית של א"י, לרוחמה, נוסעים דרך 40 ק"מ בכביש לעזה. כעבור 40 רגע עוברים על שלשה כפרים הבנויים זה ממול לזה בצורת סגול והנקראים שלשתם בשם המאוחד א־סַפּוֹפִיר, הם שפיר (מיכה א, יא), שנים מהם עומדים על יד הכביש. אחרי חצי שעה נמצאת ג'ולם, אחרי 16 רגע תְּרַפַּת אל-בִּירָה (מימין), אחרי 35 רגע אל-גִּיָּה, אחרי 20 רגע בית גִּרְגִּיה. מפה והלאה הולך הכביש וקרוב אל מסלת הברזל, עד התלכדו אתה ע"י דיר אֶסְנִיד (25 רגע), מפה נמשך הכביש הלאה על יד המסלה (25 רגע), וע"י בית חנין מסתעף ממנו דרומה-מזרחה הדרך להוג' (שעה אחת) ומשם הלאה דרומה-מזרחה (18 רגע) אל הנקודה הישובית הדרומית בארץ-ישראל רוחמה (גיממה), היא תות-פועלים שנוסדה בשנת 1911, בהיותה נמצאת מאחורי החזית סבלה הרבה במשך שנות המלחמה. שטח אדמתה 6000 דונם, הלק ממנה נטוע שקדים וחלק זרוע. מספר נפשות הקבוצה הוא 35 נפש.

מרוחמה 2 שעות ו-20 רגע לעזה (ראה ע' 103).

מעזה שבים במסלת הברזל ללוד או ליפו (ראה ע' 105).

טו. מיפו דרך לוד ובן-שמן למודעית.

נוסעים ברכבת מיפו ללוד (17 ק"מ) 40 רגע. פה לוקחים בהמות לרכיבה (צריך להזמין מקודם) ועוברים בעיר לוד מזרחה. רגעים אחדים ממזרח ללוד עוברים את גיא הרשים (דהי"א ה, יד; מגלה ד), בערבית ודי סלימן. מעל לגיא הזה בנוי גשר חזק מימי ביברס. עמודי הגשר נושאים זוג אריות בולטים מכל צד, והו סמן לבניני ביברס. בחצי שעה נגיע לחוה בן-שמן, שנוסדה ע"י הקה"ק לישראל בשנת 1906. שטח אדמתה 2330 דונם פלחה ונטיעות. מיער הרצל, שנטוע במקום הזה, אין היום כמעט שום זכר. מספר יושבי בן-שמן מגיע ל-120 נפש.

סמוך לחוה נמצא הכפר הערבי אל-חדיתא. במקומו עמדה עיר גדולה בימי העליה מבבל ושמה הדיד (נחמיה ז, לו). היא נודעת ביחוד במלחמות החשמונאים (חשמונאים א, יב; קדמוניות יג, 15, 2) ובמלחמות הרומאים (מלהמות ד, 9, 1). בימי המשנה ישבו בה חכמים מישראל (ערכין לב, משנה עדיות ז).

מפה דרך בלתי סלולה בגבעות במרחק 6 ק"מ למודעית, היא מולדת משפחת החשמונאים (חשמונאים א, 2) ומקום קבורתה (שם א, יב, 25 — 29, קדמוניות יב, 6, 1, 11, 2), המקום הזה נזכר בתלמוד בשם מודיעים (פסחים לג).

שם המקום (אל-מִדְיָה), שהתקים עד היום הזה במסורת תושבי הארץ, וקרבת יתר המקומות הנזכרים במלחמות החשמונאים, וכמו כן הקברים המענינים הנמצאים בו—לא ישילו בנו שום ספק, שפה הוא המקום אשר ממנו יצאה תנועת-השחרור הנשגבה של מתתיהו החשמונאי ובניו, ועל יד בית-חורון הקרובה (9 ק"מ ממודעית) נחל יהודה המכבי את נצחונו הראשון על חיל האויב (חשמונאים א, ט). ממודעית שבים ללוד ומשם ליפו ברכבת או בעגלה דרך רמלה (ראה עמוד 247).

טו. מיפו בעגלה דרך עמק השרון לחיפא.

עמק השרון הוא אחד מגלילות הארץ הפוריים ביותר. עוד בימי קדם היה בגלל הדרו למשל בפי הנביאים (ישעיה לג, ט; לה, ב) ומהולל בפריו (סוטה מד, משנה כלאים ב), במרעהו (ישעיה סה, י; דהי"א כז, כט) ובפרחיו (חבצלת השרון, שה"ש ב, א). אדמתו היא אדמת רקבובית שחומה מעורבה בחומר ובחול, והמים מצויים בה בעומק של 3—4 מ'. לכן יפה הוא המישור בפרדסיו וגנותיו הרעננים, בשדות התבואה שלו ובמרעהו הרב. אך רבות בו גם הבצות המשחיתות את האויר ושוללות מיושבי הארץ אדמה טובה (ראה עמוד 22).

עד טול כרם נוסעים בכביש החדש המוביל לשכם ומפה והלאה בדרך ענלות בלתי כבושה עד נשר נחל התנינים. את המסע הזה עורכים במשך שני ימים שלמים. ביום הראשון יוצאים בבוקר השכם מיפו ומגיעים בלילה לזכרון-יעקב ושם לנים. למחרתו מבקרים את המושבה הזאת ונוסעים הלאה לפני הצהריים, כדי להגיע לחיפא עם שקיעת החמה.

הפרק הראשון של הדרך מתואר בעמוד 225.

ליד הכפר צמיל מסתעף מהכביש מזרחה הדרך לפתח תקוה (8½ ק"מ). הנוסע, שכבר בקר את המושבה הזאת (ראה ע' 256), ממשיך את דרכו בכביש ומגיע בשעה אחת לחוף עין חי או כפר מלל. היא נוסדה בשנת 1912 ע"י ועד הובבי ציון באודיסה לזכרון משה ליב לילינגבלום (מל"ל). שטח אדמתה 4226 דונם ומשקה פלחה ונטיעות. קבוצת הפועלים של כפר מל"ל מונה 30 איש. — מפה 23 רגע לכפר סבא (המושבה רחוקה ¾ ק"מ מהכביש משמאל). את אדמת המושבה הזאת קנו אכרי פ"ת עוד בשנת 1892, אולם מפני סבות שונות התחילו לנטוע בה ולפלחה רק בשנת 1904. שטח אדמתה 7230 דונם ומשקה היה פלחה ונטיעות שקדים וזיתים, שנהרסו במלחמה האחרונה לגמרי. גם בתיה נהרסו וישובה נחרב, כי עליה עבר קו-החזית הבריטי-התורכי. עכשיו הולכת כפר סבא ונבנית מחדש. — במרחק

$2\frac{1}{2}$ ק"מ מכפר סבא חותך ועובר הכביש את פסי מסלת הברזל מצפון לתחנת קלקליה והולך ומקביל לה עד הגיעו (1 שעה, 25 רגע) לטול כרם.

טול כרם — 154 מ' מעפה"י — היא מקום מושב מושל המחוז בני סָעַב, ומספר יושביה 5000 מוסלמים. היא תחנה מרכזית למסלות הברזל. בה מסתעפת ממסלת לוד-חיפה המסלה העולה לשכם והיורדת לג'נין ולעפולה (במסה"ב חיפא-סמח').

פה עוזבים את הכביש ונוסעים הלאה בדרך עגלות בלתי כבושה צפונה-מערבה, עוברים את פסי מסה"ב טול כרם-שכם ואת פסי מסה"ב טול כרם-חיפא ואחרי $\frac{3}{4}$ שעה עוברים ע"פ הכפר הגדול קָפוֹן ובאים מפה בשעה וחצי למושבה חדרה. המושבה הזאת נוסדה עוד בשנת 1891, אולם בהיותה עומדת בתוך בצות נחל חֲדִירָה ונהר מַפְגֵּר נפלו כמעט כל המתושבים הראשונים לקרבן למחלת קדחת הבצות הארורה. מעת שפקידות היק"א נטעה פה יער גדול של עצי אקליפטוס, הוטב מצב הבריאות במושבה ומספר יושביה הולך הלוך וגדל. שטח אדמתה המשתרע בין נהר אל מפג'ר ובין נהר אסקנדרונה (נהר אבו זבורה) ולשפת הים 34,000 דונם, משקה מעורב. בבצות יש אהו למרעה בקר, וחלק גדול הוא אדמת בור המשתרעת בחול אשר על שפת הים. חלק גדול מיער האקליפטוס המשתרע על שטח של 3000 דונם נגדע בזמן המלחמה ע"י הנהלת הצבא התורכי. — מספר יושביה 300 נפש. במינת אבו זבורה יש לחדרה חוף קטן להוציא בו את יבולה באניות מפרשים.

על יד נחל ודי תוֹאֲרַת היוצא אל נהר אבו זבורה נקנה שטח אדמה גדול, שבו עומדים ליסד מושבה חדשה.

על נהר אל-מפג'ר, במרחק $3\frac{1}{2}$ ק"מ מצפון-מערב לחדרה נמצאת חות-הנטיעות הפצי"בה, הקימת משנת 1905, שטח

אדמתה 6900 דונם ויותר מחציו שייך לאגודת נטעים. מספר עובדיה 20 נפש.

מפה נמשך הדרך צפונה בבצות נהר אל-מפג'ר בין יער אלונים הנטוע בגבעות שמרון ממזרח ובין גבעות החול ממערב. מעבר ליער אלונים זה, במרחק 5—6 ק"מ ממזרח לדרך, נמצאת החוה בְּרָכְוִיר. שטח אדמתה 16.500 דונם פלחה ומספר עובדיה 50 נפש.

על יד וְרָגְנִיָה, במרחק שעה אחת מחדרה (פה אדמה לקה"ק המעובדת ע"י קבוצת פועלים), נעזוב את דרך העגלות ונלך 6—6 ק"מ מערבה בדרך המוביל לקסריה.

קסריה. במקום הזה בנו הצירונים לפנים מבצר ויקראו לו בשם מגדל שטרטון או מגדל שְרָשָן. הורדוס בנה פה עיר חוף מפוארה ויקרא לה בשם קסריה (Caesarea) לכבוד מטיבו הקיסר אגוסטוס (קדמוניות יג', 11, 2; מלחמות א', 21, 5—8 וכ"ו). אח"כ היתה לעיר היותר גדולה וחשובה בארץ-ישראל ולמושב לנציבים הרומאים. להבדילה מקסריה, שבנה פיליפוס במקום בנים (ראה ע' 306), קראוה אח"כ בשם קסריה על הים (Caesarea Maritima). אנריפס טבע בה מטבעות. אספסינוס וטיטוס נתנו לה את הזכויות של קולוניה רומית. או ישבו בה יהודים רבים וביניהם גם חכמים רבים, ובימי המרד נהרגו בה יהודים לאלפים. עוד בימי הנוצרים היתה חשובה מאד. מראשית המאה השלישית עד אמצע המאה החמישית היתה קסריה העיר הראשה בפלשתינה הראשונה (ראה ע' 72) וירושלם עמדה אז תחת פקודתה. קסריה היתה האחרונה בערי אי וסוריה שנפלו בידי הערבים (640). בתקופת הצלבנים נלחמו הצלבנים והערבים רבות על העיר הזאת, עד שלבסוף הרסה ביברס (1265) ומאז לא הוסיפה קום. את אבני חורבותיה ושרידי עמודיה הופים הוציאו משם בסוף המאה הי"ח נור פשה מושל עכו ואחרים לבניניהם, וכן בנו המתישבים החדשים את בתיהם מאבני החורבות.

העיר הרומית כסתה שטח של 150 הקטר (1650 דונם) בערך. במרחק 5 רגעים מהשער הדרומי של חומת העיר אשר מימי הבינים אפשר להכיר את שרידי האמפיתיאטרון הגדול של הורדוס, שהיה פתוח כנגד הים. בו היה מקום ל-20.000 איש. אח"כ נהפך התיאטרון למבצר ומסביבו חפרו תעלה. על חוף הים בנוי מגדל אחד בקצה החומה הצפונית ומגדל אחד בקצה הדרומי. באמצע ישנם שרידי בנין הצי-עגול. כנראה היה בנין זה תיאטרון, שהיה

אפשר למלאותו בצנורות ממי הים ולהשתמש בו למשחקי-מים (נומכיה). בדרום-מזרח העיר ישנם שרידי זירה גדולה.

העיר של ימי הבינים תפשה רק חלק קטן משטח העיר הרומית והיתה בנויה בצורת רבוע באורך 550 מ' מצפון דרומה וברוחב 230 מ'. חומותיה 2.7 מ' עבין, ותעלה רחבה 12 מ' תסובבן. בחומה היו במרחק 15—17 מ' זה מזה מגדלים, שרחבם היה 10—16 מ' והם בלטו 7—9 מ' מתוך החומה. בחומה המזרחית והצפונית היה מגדל חזק בכל אחת ושער אחד היה בחומה המזרחית ובחומה הדרומית. כל החומה בנויה אבני חול, רק העמודים עשויים שחם אפור או אדמדם.

בפנים החומה נמצאים בדרום העיר עוד שרידים מעטים של כנסיה גדולה מימי הצלבנים. משבר גלים (Molo) הבנוי בים בעמודים סגר את הנמל מצד צפון, בעוד שמצד דרום נסגר הוא ע"י שן-סלע היוצאת מהחוף אל הים באורך 400 פסיעה. את הסכר הטבעי הזה הגדיל הורדוס ויבן עליו את מגדל דרוווס. אבני שחם גדולות נמצאות במים, שהם שרידי הבנינים שהיו בנויים על הסכר. על קצה האחרון של שן הסלע עמד כנראה לפנים מגדל שטרטון. מהמקדש שהיה בקסריה לא נשארו בלתי אם יסודות החומה. אבניהם הלבנות מאמתות את דברי יוספוס, המספר כי חומר הבנין הובא ממרחק רב.

קסריה נושבה מחדש בשנת 1884 ע"י טשרקסים שהגרו מתורכיה האירופית. וכן גם מבוסניים מוסלמים. מספר יושביה מגיע עכשיו ל-1500 נפש. — בקרבתה נמצאת גם אדמת יהודים. מקסריה שבים אל דרך העגלות (6 ק"מ) במקום שהוא עובר את ודי אֶדְפֶּלָה. מפה מהלך של $4\frac{1}{2}$ ק"מ מזרחה לחוה מֶרְחַח (6976 דונם אדמת פלחה). קרוב אליה נמצאת אל־בֶּרְגִי עם 5843 דונם. בדרך העגלות מגיעים ב-25 רגע אל גשר נהר אֶזְרָקָא (נהר הכחול). פליניוס קרא לנחל הזה בשם נחל התנינים. בנחל הזה

צדו גרמנים מחיפא בשנת 1877 תנין קטן, ובשנת 1902 הרגו בו
הַבְּדוּאִים תנין באורך 3,20 מ'.

מעבר לנחל נמצאת על יד הגשר: מִיָּמֶם עם שרידי בנינים
עתיקים. מפה שעה אחת עליה בדרך סלולה על רמת אל-ח'שם,
שעליה נמצאת זכרון יעקב. בדרך רואים מצד שמאל שרידים רבים
מבנינים עתיקים, שברי עמודים ושרידי תעלת מים, שנמשכה
לפנים מהמעיינות אשר ע"י סַנְדִינָה (ממזרח) לקסריה. בכפרים
אם אל-עֶלְק (ממערב) ובאל-בְּרִיקָה (ממזרח) יש אדמת יהודים
המעובדת ע"י קבוצת פועלים.

בזכרון-יעקב ישנם שני בתי מלון די טובים.

זכרון-יעקב (170 מ' מעל פני הים) היא אחת המושבות
הראשונות, והיא נחשבת להכי יפה שבמושבות, כי היא בנויה
בטוב טעם וביד נדיבה. ביחוד יפה ומקיף הוא המראה מראש
מגדל המים אשר במושבה. נהדר הוא המראה ממנו על הרי
הכרמל ונבעותיו, גאיותיו ובקיעיו, על גבעות החול אשר על שפת
הים הרחוק חצי שעה מהים ועל פני הים הכחולים. היא נוסדה ע"י
מהגרים מרומניה בשנת 1882, ובשנה שלאחריה לקחה הברון
רוטשילד תחת חסותו. שטח אדמתה 7233 דונם ומשקה פלחה
ונטיעות. יקבים גדולים לעשית היין ושמירתו הצובים בסלע ההר.
בזכרון יעקב נמצא גם בית-חולים בשביל כל הסביבה. מספר
יושבי המושבה הוא 980 נפש.

טיולים יפים אפשר לערוך בעגלה לבנות זכרון, הלא המה
שפיה $\frac{3}{4}$ שעה) — 6900 דונם, 50 נפש — ובת-שלמה $\frac{1}{4}$
שעה) 3440 דונם, 80 נפש — הבנויות על גבעות יפות צפונה-
מזרחה, ואל היער אֶזְוֵלָה בעמק מצפון-מערב (18 רגע).

דרך סלולה מובילה מזכרון-יעקב לחיפא. יורדים אל רצועת
החוף ומגיעים ב- $1\frac{1}{2}$ שעה אל טַנְמִזְרָה, היא דאר, שהיתה
לפנים עיר כנענית בצורה (שופטים א, כז). ציד החלזון בחוף

שלה העשיר בסלעים ובשוניות העלה את ערכה. בכתובת אשמונצאר מלך צור נזכרת דאר בתור עיר מבצר חזקה. התלמים והסליקים נלחמו רבות עליה. אלכסנדר ינאי לכדה (השמונאים א, ט; מלחמות א, 22). פומפיוס לקחה מאת היהודים וגבינוס בנה את העיר ונמלה (קדמוניות יג, 27; יט, 6, 8). עוד בראשית ימי הבינים התפלאו למראה חורבות העיר החזקה מאד.

היום נמצא במקום הזה כפר קטן. ממולו נשקפים מהים איים קטנים אחדים. בין הכפר ובין הגבעות המזרחיות נמצאת בצה. צפונה לו נמצאות בקצה שן-סלע היוצאת אל הים חורבות מגדל נכוח בשם אל-פרג, הן חורבות מצודת הצלבנים. בצלע הדרומית של הסלע ישנן מערות. מצפון למגדל היה נמל העיר העתיקה. על חוף הים עוד קימים שרידי בנייני הנמל (בניין גדול עם עמודים).

בטנטורה יסדה פקידות הברון רוטשילד בשנת 1888 בתי חרושת לעשית זכוכית מהחול אשר על שפת הים. לתכלית זו נבנו בתים והובאו הנה המכונות הכי טובות. אבל הנסיון לא הצליח והישוב נתבטל שם. באדמת טנטורה עובדים היום אכרי זכרון-יעקב. בשנת 1920 התישבה בטנטורה קבוצת דיגים יהודים. מפה נמשך הדרך ישר צפונה בין הגבעות היוצאות מהרי שמרון ממזרח ובין גבעות החול והסלעים שעל שפת הים הקרובה. אחרי 15 רגע עוברים ע"פ חורבות ח'ידרה (מימין). אחרי 25 רגע כפר לם (כו שרידי מצודת הצלבנים). אחרי 10 רגעים צ'רפ'נד, על הגבעה רואים את הכפר ג'בע. אחרי שעה אחת באים לח'רפת דס'טרי, ומפה הולכים 12 רגעים מערבה אל עתלית אשר על חוף הים.

עתלית היתה מפורסמת בימי הצלבנים בשם מבצר העולים (Castellum Peregrinorum או Château des Pèlerins). אבירי אגודת ההיכל בצרחה הישב בשנת 1218 ויעשוה למרכזו אגודתם ותשאר בידיהם עד שנהרסה בשנת 1291 ע"י הסולטן מלך אל-אשרף.

מצבה של עתלית על שן־סלע בין שני מפרצים היה מבוסס מאד. לחומה החיצונית היו שני מגדלים ושלשה שערים מצד מזרח ושער אחד מצד דרום. התעלה שסבבה את החומה מצד היבשה נמלאה ממי הים. בצפון־מזרח נמצאים שרידי מגדל הבנוי אבני גזית מהוקצעות מסביב, למטה נמצאים אולמים קמורים גדולים.

עתלית היא היום מושבה עברית, שנוסדה בשנת 1907 ע"י יק"א. שטח אדמתה 7200 דונם ומשקה פלחה, יושביה 108 נפש. בעתלית יסד המנוח א. אהרנסון תחנה לנסיונות חקלאיות.

בהמשיכנו את דרכנו לחיפא עוברים אנו אחרי 15 רגע על חרבות דוסטרי (Détroit). בימי הבינים היתה זו מצודה שהגנה על החומה החיצונית של עתלית והיתה שוררת על המעבר בין הסלעים. מפה גמשך הדרך לאורך חוף הים ורק שורה של סלעים מפרידה בינו ובין הים. אחרי 25 רגע עוברים על ביר בְּדוּיָה (משמאל). אחרי 35 רגע על ביר אל־כניסה (משמאל) ועל כפר א־טירה (מימין). חלק מאדמת הכפר הזה שייך לאכרי המושבה הגרמנית נוי־הרדוף, הנמצאת במרחק 40 רגע מצפון לא־טירה. קרוב אליה עומדת לרגלי הכרמל חורבת כפר א־סַמַר. אחרי 20 רגע עולה על מעלה ההר מימין שביל המוביל למערת אליהו ולמעין אליהו הנמצאים בשפולי הכרמל. ניהודים ומוסלמים מאמינים בסגולה, שיש למערה זו, לרפאות חולי רוח, ולכן מביאים הם שם את חוליהם וסוגרים אותם בלילה במערה. על יד הים מצפון־מערב לכרמל נמצא תל א־סַמַך בחוף הצפוני המערבי. אחרי רבע שעה סובבים את הכרמל ברצועת החוף הצרה אשר בין ההר היורד פה כשהוא זקוף ובין פני הים השטוחים בימים שבהם האויר שקט, ואחרי $\frac{1}{2}$ שעה באים אל המושבה הגרמנית אשר בחיפא.

יז. מיפו לחיפא במסלת הברזל.

מיפו נוסעים ברכבת לתחנת לוד אשר במסלת יפו-ירושלים, 17 ק"מ (40 רגעי). פה עוברים לרכבת ההולכת לחיפא. אורך מסלת לוד-חיפא 101 ק"מ ($3\frac{1}{2}$ שעות). תחנותיה הן: רָם אל-עין (מקורות מי הירקון). היא התחנה לפתח תקוה, עין גנים, יהודיה ווילהלמה: קלקליה לכפר-סבא וכפר מלל; טול-כרם, ממנה מסתעפת מסלת-ברזל לשכם, לגנין ולעמק יזרעאל; חדירה לחדרה והחנות הקרובות אליה; זַמְרִין לזכרון-יעקב ובנותיה; עתלית.

חיפא.

כשבאים לחיפא מצד הים (מיפו לחיפא מסע נעים של 6 שעות באניה, שממנה רואים תמיד את החוף), עולים ביבשה בסירה (כללי העליה כמו בחוף יפו, ראה עמוד 248). חוף חיפא הוא אמנם הרבה טוב ובטוח יותר מחוף יפו, יען כי הר הכרמל חוסם בעד הרוחות הדרומיות והדרומיות-המערביות מהכנס אליו, אבל גם לו אין גמל בניו. בזמן קרוב ינשו לבנות בו נמל ממדרגה ראשונה.

בתי מלון: מלון הרצליה לרגלי הכרמל (בעליו ד. מ. אפשטין ובניו). מחיר דירה ואוכל 75 ג'מ ליום. בימי הג הפסח יותר.

משרד התיירים: חברת אקספרס ארץ-ישראל ע"י הבנק העברי.

בתי הבנק: חברת אקספרס ארץ-ישראל להחלפת כספי חו"ל, קנית ומכירת שיקים; חברת אנגליה-פלשתינה (הבנק העברי) ברחוב השער המזרחי (בִּזְרֵת אֲשֶׁרְקָה); אנגלו-אניפטיאן בנק ובנקו די רומה ברחוב חוף הים; הבנק הקטרי העותמני ברחוב יפו במרכז העיר.

משרד ועד-הצירים: במושבה הגרמנית.

בית הדואר והתלגרף: ממול לתחנת מסלת הברזל.

קונסוליות: סן-הקונסול הספרדי הוא לעיע בא"כ כל הממשלות. משרדו בבנקו די רומה. ענינים בריטיים נחתכים ע"י מושל המחוז במשרדו אשר במושבה הגרמנית.

בתי תפלה: שני בתי-תפלה (ההדרת קודש' והנחלת ישראל) לאשכנזים ושבעה לספרדים, מהם ששה ברחוב היהודים ואחד בשכונה החדשה, הרצליה.

בתי מרחץ: ברחוב היהודים ישנם שני בתי מרחץ תורכים. מקום לרחיצה בים נמצא במושבה הגרמנית.

עגלות: המחירים הקבועים לעגלות הם: מתחנת מסה"ב העירה—10 גרושים מצריים, מסע אחד בתוך העיר—5 ג'מ, לשעה—15 ג'מ. טיול לראש הכרמל וחזרה—50 ג'מ.

קורות העיר: חיפא נזכרת בכתבי הסופרים היוונים־הרומאים ובמקומות אחדים בתלמוד (משנה דמאי א) בשם שקמונה (Sycaminum). גם יוספוס (קדמוניות ב, 13, 3) מזכיר אותה בשם זה. אל העיר הזאת בא תלמי ממצרים כהיל של 30,000 איש לעזור לעכו במלחמתה עם אלכסנדר ינאי. בתלמוד נזכרה פעמים רבות גם בשם חיפא (שבת כו, מנלה כד וכו'). אחרי חורבן הבית השני היה בה ישוב יהודי, ואז היה ידוע, שאנשי חיפא לא ידעו לכטא את הא' והע'. במאה האחת עשרה היתה בחיפא עדה יהודית חשובה, ואז בנו יהודים כנמלה אניות גדולות. אך הצלבנים השמידו לגמרי את הישוב היהודי של חיפא, אשר נוסד מחדש בנפול העיר בידי צלח א־דין. בשנת 1761 נהרסה העיר ע"י מושל הנליל ט'הר אל־עמר בגלל מריבה שנפלה בינו ובין הממשלה המרכזית בקושטא ואח"כ נבנתה מחדש מעט דרומית־מזרחית מהעיר העתיקה (חיפא אל־עתיקה), אבל לא היה לה שום ערך במשך המאה התשע עשרה.

הגורמים העקריים שהועילו הרבה מאד להתפתחותה והפריחתה המהירה הם: יסוד המושבה הגרמנית על ידה בשנת 1868, יסוד המושבות העבריות בשמרון ובגליל משנת 1882 והלאה וחבורה אל מסלת חג'ו ע"י בנין מסה"ב חיפא־אדרעי. ביחוד ע"י מסלת הברזל משכה חיפא אליה את כל מסחר עכו ותהי לעיר החוף הראשית של שמרון והגליל וארץ חורן. ע"י חבורה למצרים במסה"ב חיפא—לוד—קנטרה גדל ערכה הכלכלי עוד יותר, וכאשר יבנה נמלה אז תעלה למעלת עיר המסחר הראשה של ארץ־ישראל. בשנת 1910, היא השנה הראשונה אחרי הבנות המסלה חיפא—אדרעי, עגנו בחוף חיפא 555 אניות קטור עם 771,444 טון וגם 734 אניות מפרשים עם 4,863 טון, ובשנת 1913—486 אניות קטור עם 808,763 טון וגם 1,111 אניות מפרשים עם 14,311 טון (בשנה מא' לאפריל 1919 עד לא' למרץ 1920: 160 אניות קטור בעלות 289,820 טון ביחד, 1072 אניות מפרשים בעלות 6935 טון ביחד). מספר יושבי חיפא הוא 20,000 נפש. כהצי מספר התושבים הם מוסלמים, 3000 יהודים ויתרם נוצרים (יונים אורטודוכסים, קתולים, מרונים, פרוטסטנטים ויונים מאוחדים).

העיר בנויה ברצועת החוף הצרה בין הכרמל ובין הים, והיא חולכת ומתרחבת ע"פ מעלה הכרמל. העיר העתיקה ברחובותיה

הצרים והעקומים עושה רושם בלתי־נעים. העיר החדשה היא יפה ומרווחה יותר. לצד מזרח נבנו פרָוּרִים חדשים: חרת א־שְׂרָקִיָה (הרובע המזרחי) ואחריה הפרור היהודי. רושם נעים ביותר עושה המושבה הנרמנית, הבולטת מיתר חלקי העיר ברחובותיה הישרים והרחבים, נבתיה היפים המוקפים גנים וביחוד בנקיון ובסדרים המופתיים השוררים בה בכל מקום. מאחורי העיר העתיקה נמצאות מערות קברים על מעלה הכרמל. למעלה מהן עומדת המצודה בְּרַג' א־סֶלֶם. תחנת מסה"ב נמצאת בקצה המזרחי של העיר, ועל יד פסיה נמצאים חורשות תמרים ופרדסי תפוחי־זהב.

מוסדות היהודים בחיפא הם:

1. מוסדות דת רבות: בית תלמוד תורה „נצה ישראל“, שני גני ילדים, בית־ספר ריאלי ובית־ספר לנגינה העומדים ברשות ועד החנוך, בית־ספר לבנים ובית־ספר לבנות של הכי"ח. הטכניקום העומד להפתח בקרוב עתיד לעשות את חיפא למרכז תרבותי עברי חשוב.

2. מוסדות לבריאות: בית מרפא עירוני, שנוסד ע"י הדסה בשנת 1919.

3. מוסדות חסד: ועד הסיוע אשר על יד ועד העיר היהודי. בית־מלאכה לתפירה.

יח. טיולים בסביבות חיפא.

א. על הר הכרמל.

הר הכרמל (אל־כַּרְמֶל או גִּבְל־מִרְאֵלִים) הוא אחד הנפות הכי יפים בא"י. בגלל הדרו ויפיו היה למשל בפי נביאי ה' (הדר הכרמל נתן לה, ישעיה לה, ב) ומשוררי אל (ראשך עליך ככרמל, שה"ש ה. ו). הוא משתרע מהים שליד חיפא בערך 20 ק"מ דרומה־מזרחה ומגיע לגבהו הכי גדול ע"י הכפר אספיה (551 מ'). מדרום לו הוא נפרד מיתר הרי שמרון ע"י ודי־ל־מלח. אדמתו אדמת גיר העשירה במערות, נקרות ונקיקי סלעים. לכן שמש הכרמל

צפונה של ארץ-ישראל וסוריה הדרומית

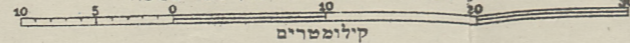

רפום האינסטיטוט הגיאוגרפי-בונייה

הוצאת בנימין הרץ, ירושלים-ברלין-וינה.

קנה המדה 1 : 500,000

10 קילומטרים בטבע = 20 מילימטר במפה

ערכה ע"י ישיחו פרס בירושלים.

למקום מפלט למתבודדים ולבורחים מדיניים (עמוס ט, ג). יערי אלונים (אלוני הסלע, אלוני העפצים), אורנים, שקדים ושויפים פראים מכסים את ההר בצבעם הירוק בכל ימות השנה, ועל צלעותיו תנוב הגפן בכרמים רבים, בתוך היערות והורשות העצים נמצאים הצבי, הנמר והשכוי. על הר חכרמל נצה אליהו על נביאי הבעל (מל"א יח). עד היום נקרא העמק הנמצא מדרום לשיא הר חכרמל בשם אל-מִחְרָקָה (מקום התבערה). משם עלה אליהו אל ראש חכרמל (שם, שם מב).

הנוצרים שקדשו מהימים הראשונים את ההר הזה, התבודדו במערותיו ובנקיקי סלעיו. במאה השתים עשרה נוסדה אגודת חכרמלים, ולה מנזר ובית תפלה על חכרמל במעלה ההר הצפונית המערבי אשר ע"י חיפא.

רוב התירים מסתפקים בבקור המעלה הצפונית-המערבי של ההר הקרוב לחיפא, אשר במורדו התלול שבעבר השני נופל הוא הימה. משם המראה נהדר על הים, המונח לפני הצופה כשטיח משוטח, וכמו כן על החוף צפונה עד המנדל המאור של צור ודרומה עד קסריה. בקצהו הצפוני של המפרץ מונחת לפנינו העיר עכו. צפונה-מזרחה נמשכים רכסי הרי הגליל, ומאחוריהם מתנשאים החרמון והרי עבר הירדן מזרחה הגבוהים. בצפון רואים את הרי הלבנון הנשאים, ולרגלינו למטה משתרעת העיר חיפא המוקפת כרמי זית, חורשות תמרים ופרדסי תפוחי זהב.

דרך עגלות עולה מהמושבה הגרמנית על חכרמל. אחרי $\frac{1}{2}$ שעה הוא מתפלג. הדרך האחד הולך (20 רגע) אל המבראה הגרמנית ומעונות הקיץ אשר שם, והדרך השני מוביל ($\frac{1}{2}$ שעה) אל המנזר. ברכיבה באים שם בזמן קצר יותר, גם שבילים אחדים להולכים ברגל מעלים על ההר ממקומות שונים מדרום העיר.

המנזר — 170 מ' מעפה"י — הוא בנין חדש אשר הוקם בראשית המאה הי"ט במקום בנין ימי הבינים שנחרב. בית התפלה היפה בנוי בסגנון איטלקי וכפתו נשקפת מרחוק. תחת המזבה נמצאת

מערה, שבה ישב לפי מסורת נוצרית אליהו הנביא. המראה הכי
יפה מתגלה מנג המנזר.

מצפון למנזר נצבת מצבה לזכרון החילים הצרפתים של
נפוליון, שמתו פה במחלת הדבר בשנת 1799, ועל ידה בית
הכנסת-אורחים. מעליהם מתנשא מגדל-מאור הנשקף למרחקים.

ב. טיול לעכו.

את הטיול הזה עורכים או בסירה בים, 1 — $1\frac{1}{2}$ שעה לפי
מצב הרוח, או ביבשה ברכיבה $2\frac{1}{2}$ שעות, בעגלה $1\frac{1}{2}$ שעות,
במסע'ב דרך בָּלַד א־שִׁיחַ 40 רגע.

דרך היבשה נמשך לאורך שפת הים. הוא עובר אחרי 20
רגע בנשר את נחל קישון (שופטים ה, כא; מל"א יט, מז). המוציא
את מימי עמק יזרעאל הימה. מעבר לנחל הזה עוברים בעמק עכו.
על שפת הים מוצאים צדפים יפים וביניהם גם את החלזון, שממנו
הוציאו הצורים את צבע הארגמן היקר. ביחוד היה נמצא החלזון
במספר רב מאד על גדות הנחל שיחור לבנת (יהושע יט, כו) —
בערבית נהר נַעֲמִין, והיונים קראו לו Belus). אליו מגיעים אחרי
 $1\frac{3}{4}$ שעות בערך. לפי דברי פליניוס עשו מהחול הדק אשר על
הנחל הזה זכוכית. בעברנו את הנחל הזה נמצא מימין לדרך את
הגבעה תל אל־פַּחְרָה, אשר עליה תקע נפוליון את כלי תותחיו
בצורו על עכו. על שפת הים נמצאות חורבות מגדל ישן מזמן
הצלבנים. אחרי $\frac{1}{4}$ שעה מגיעים לגן העיר הפתוח לקהל ונמצא
לפני שער העיר, שדרך בו נכנסים העירה אחרי 5 רגעים.

ע כ ו.

קורותיה. עכו היא אחת הערים הכי עתיקות של ארץ-ישראל. בימי
תלמזוים מלך מצרים במאה השיז לפהים ישב בה נציב מצרים. בני
ישראל לא יכלו לכבוש את עכו (שופטים א, לא), שהיתה כבר או כנראה עיר
בצורה מאד. בימי מלחמת שלמנאסר בצור נחשבה עכו לעיר הצורים. סנהריב לכדה יחד
עם יתר ערי הצורים. אלכסנדר מוקדון לכד את העיר וייסד בה מושבה יוגית, ואחד

ממלכי התלמים שנה את שמה בשם Ptolmais. או היתה עיר החוף הראשית של כל סוריה. שמעון החשמונאי ואלכסנדר ינאי צרו על העיר, אבל הם לא יכלו לכבשה (חשמונאים א, 5, 56; קדמוניות יג, 12, 2-8). בספרי הסופרים הרומאים ועל מטבעות רומאיות מצוינת עכו כמושבת קלודיוס קיסר. בימי ממשלת הרומאים התישבו בה יהודים. הורדוס בנה בה בתי גמנסיון, ובהרג היהודים שארגן נציב רומא נסיוס פלורוס בעכו נהרגו 2000 מהם (מלחמות ב, 18, 5). כאשר נכבשה העיר לפני הערבים השיבו לה את שמה הקדמון. הצלבנים לכדו את העיר (1104) בעזרת ציר-מלחמה מננואה, ומאז ועד שנורשו ממנה ע"י הסולטן מלך אל-אשרף (1291) היתה להם נקודת משען מבוצרה וחשובה בכל מלחמותיהן ועיר מסחר גדולה, שבמסחרה לקחו חלק בצויהם סוחרי ויניציא, ננואה ופיוזה. גם מרכזי אנודות האבירים העברו הנה ומאנודת היוחננים קבלה אז העיר את שמה St. Jean d'Acre. יהודים ישבו בה בזמן התלמוד ובמשך כל ימי הבינים, וכל העולים לארץ הקדושה היו עולים לעכו ביבשה. אך היא לא נחשבה על ערי ארץ-ישראל בנוגע למצוות התלויות בארץ, ורבים מהכמי עכו נקברו בבית הקברות אשר בחיפא הקרובה.

באמצע המאה הי"ח עשה שיח' ט'הר אל עמר המפורסם, אשר משל על כל הגליל, את עכו לבירתו והוא הביאה לידו מצב של פריחה. אחריו משל בה העריץ נזר פשה, אשר הקים בה בנינים רבים והביא כמטרה זו אבנים מהורבות אשקלון וקסריה וממקומות רחוקים אחרים. בשנת 1799 צר נפוליון על העיר במשך שני חדשים ויסתער עליה לשוא. פעמים רבות התקוממו עריצי עכו נגד הממשלה.

בשנת 1821/22 צרו על העיר בפקודת האחים סרחי מדמשק, שאת אחיהם הרג מושל עכו העריץ עבד-אללה פשה. צבא תורכי מצד היבשה וציר-מלחמה מצד הים במשך 14 חודש. אולם הם שבו כלעומת שבאו. בשנת 1832 כבש אברהם פשה את העיר ויחריבה, ואת מושלה העריץ עבד-אללה פשה לקח בשבי. בשנת 1840 ירו עליה אניות הצויים המאוהדים של בריטניה, אוסתריו ותרכיה. מובן הדבר, שאחרי כל החורבנות וההריסות לא נשאר בה כמעט כל סמן מהבנינים הקדמונים.

מספר יושבי עכו מגיע עד 12,000 נפש, וביניהם כמאה יהודים ו-3000 נוצרים. יתרה הם מוסלמים, ביניהם גם הפרסים הבהאים (ראה ע' 64) היושבים ברחוב מיוחד. הישוב היהודי בעכו הולך ומדלדל בה במדה שמסחר עכו הולך ועובר לצרתה חיפא. בחוף עכו נכנסו למשל בשנת 1908 (לפני הבנות מסה"ב חיפא-אדרעי) 140 אניות קטור עם 88,421 טון וגם 1134 אניות מפרשים עם 13,332 טון, ומאז הלך והפחת מספרם משנה לשנה והגיע בשנת 1913 ל-36 אניות קטור עם 17,309 טון ועוד 691 אניות מפרשים עם 9109 טון. במשך השנה מא' לאפריל 1910 עד

לא' למריץ 1920 ענגנו בחיפה 3 אניות קטור עם 1787 טון, 491 אניות מפרשים עם 2574 טון. בשוק המקומי עוד גדולה התנועה גם היום. העיר בנויה על לשון-יבשה קטנה, שבראשה הדרומי-המזרחי רואים עוד במי הים שרידי משבר גלים. היא מוקפת חומה כפולה וכל הבתים בנויים בתוכה, כי עד עתה היה אסור לבנות מחוץ לעיר. בחומת העיר יש רק שער אחד, והוא במזרח. הנמל הולך ומתמלא חול. — המסגד הגדול הנקרא על שם בונהו ג'זר פשה, הוא הבנין הכי מענין בעכו, הנהו בנוי מחומר עתיק, העמודים היפים לקוחים מקסריה. בחצר המסגד נמצא קבר הפחה וע"י הכניסה הצפונית נמצאת באר יפה.

הבית ששמש מקודם בית חולים צבאי היה, לפי דברי אחדים, בית האבירים היוזחננים, בצפון-מזרח העיר נמצאת תעלת מים יפה שנעשתה ע"י ג'זר פשה.

יט. מירושלם לשכם.

דרך ענלות כבושה באורך 59 ק"מ מחברת את שתי הערים האלה. הנסיעה בענלה תארך 7—8 שעות ובאומטוביל² 2—3 שעות. הדרך עובר בקו ישר בפרשת הדרכים המשתרעת מדרום צפונה דרך יהודה ואפרים בין ים התיכון ובין עמק הירדן. החבל אשר אנו עוברים בו עשיר הנהו יותר מכל חלקי הארץ בזכרונות מדברי ימי עמנו. הדרך נמשך משער שכם צפונה עד ודי אל-ג'וז, שבו נמצאת מערת קבר שמעון הצדיק (ראה ע' 191), ועולה משם מזרחה על הר צופים (ראה ע' 192), במקום שם תקעו קסטיוס גלוס וטיטוס את מהניהם בעת צרם על ירושלם. שם פונה הדרך שוב צפונה. על כתף ההר, משמאל לדרך, עומד אחר $\frac{1}{2}$ שעה הכפר הערבי שעפת המוקף עצי זית והנשקף על פני ירושלם. מקומו מתאים למקום 'צופים' הנזכר בתלמוד (פסחים מט) כמקום הקרוב לירושלם הנשקף על פני העיר. במרחק 10 רגעים מימין לדרך, ממול לשעפת, מתרוממת גבעה זקופה הנקראת תל אל-פול והידועה גם בשם גבעת שאול. התל הזה מכסה חורבות עיר עתיקה, ומשערים שפה עמדה העיר

גבעה או גבעת בנימין או גבעת שאול. בימי שפוט השופטים קרה
 בגבעה רצח הפילגש מבית לחם יהודה, שבגללו נלחמו בני ישראל
 בבני בנימין ויהרסו את עירם (שופטים יט, כ). במקום הזה פגש
 שאול בחבל הנביאים ויתנבא בתוכם (שמו"א י, ט), ופה היה אח"כ
 מקום מושבו (שם יא, ד) ומרכזו מחנהו במלחמתו עם הפלשתים
 (שם יד, א). המראה מראש הגבעה יפה ומקיף חלק גדול מהארץ.
 מצד מזרח רואים את ערבות הירדן ואת הנהר המתפתל במעכה
 היער ומעבר לעמק מתנשאים הרי גלעד. על הרי יהודה בנויים
 במזרח הכפרים עֲנָתָה (ענתות, מולדת ירמיהו), אל־עִיסָוִיָה (גב)
 גִּבְעָה (גבעון) וחומא (עזמות) ובמערב נבי סמויל (מצפה), בית
 אכסא ובית חנינא. בהמשיכנו את דרכנו צפונה רואים אנו אחר
 חצי שעה על גבעה מימין לדרך את הכפר אֶרֶם, הוא רמה בבנימין,
 מקום ביתו וקבורתו של שמואל הנביא (שמו"א, כא, א).
 בעשא מלך ישראל בצר את רמה, שהיתה אז עיר הגבול בין
 שתי הממלכות, לבלי תת יוצא ובא לאסא מלך יהודה (מ"א טו, יז),
 אבל אסא הרם אח"כ את הרמה (שם, שם כב), פה אסף נבזוראדן
 רב הטבחים של נבוכדנאצר, את שבויי יהודה עם ירמיה
 (ירמיה מ, א). המישור המשתרע ממערב לרמה שמש פעמים רבות
 שדה קרב, פה, בין גבעון ובין אילון, ערך יהושע את מלחמתו
 במלכי האמורי (יהושע ו). דוד המלך נטה פה את אהלו במלחמתו
 עם הפלשתים, ופה נלחם יהודה המכבי ביונים.

מצפון מערב לרמה, במרחק $1\frac{1}{2}$ ק"מ משמאל לדרך, נמצאת
 החוה קלנדיה, שטח אדמתה 2000 דונם (נקנה בשנת 1914).
 בה עובדת קבוצת פועלים. הלאה עוברים אחרי 10 רגעים על
 חורבת עֲטָרָה היא עֲטָרוֹת אֶדְרָה, שהיתה בגבול בנימין ואפרים
 (יהושע טו, ה), ע"י הדרך משמאל. בחורבה הזאת שתי
 ברכות עתיקות וקברים עתיקים, מפה באים בחצי שעה
 אל בארות (אל־בירי), לפנים עיר בבנימין בגבול אפרים
 (יהושע ט, יז; שמו"ב ד, ב). יהודה המכבי תקף בשמנה

מאות גבורי חיל את בכחידם, שעמד בחיל של 20.000 איש בבארות, ובמערכה זו מת יהודה מות גבורים (חשמונאים ט). אל הכפר הערבי אל-בירי (1000 תושבים מוסלמים) הבנוי על הר גבוה (883 מ') מימין לדרך מניעים במשעול צר בין כרמי גפן וזית וע"י הדרך נמצא המעין הגדול, שמימיו נובעים בשפע רב. ממול למעין בארות מסתעף שמאלה כביש, המוביל ב- $\frac{1}{2}$ שעה לעירה הנוצרית.

רם-אללה — 869 מטר מעפה"י. בנינים חדשים אחדים הבנויים על יד הכביש מחברים את רם-אללה לבירי. הבנין הגדול הבנוי מול המעין הוא בית הספר והחנוך של משלחת הקניקים האמריקאים. על מצבה הרם של רם-אללה מעיד שמה הערבי, ויש שמשערים שהמקום הזה הוא רמתים צופים (שמו"א א, א). סביבתה הרעננה עשירה בכרמי זית וגפן. אוירה הוד והמבריא מושך אליה בקיץ רבים מתושבי ירושלים. המראה יפה ומקיף את הרי ירושלים והר אפרים ומהאכסדרה של בית המלון הגדול הוא מגיע עד ים התיכון. מספר תושבי רם-אללה הוא 5000 נפש. בני המקום מתחנכים בבתי הספר של המיסיונים השונים הנמצאים בו. ממעין בארות עולה הדרך צפונה. אחרי 20 רגע נמצא מימין לדרך הכפר בית-אין. התל אשר ממזרח לכפר הוא מקום המקדש העתיק בית-אל, ששמו היה לפנים לוז. בבוא אברהם אבינו ארצה כנען נטה את אהלו מקדם לבית-אל ויבן שם מזבח (בראשית יב, יח), ויעקב אבינו בדרכו לחרן לן בלילה במקום הזה ובו חלם את חלומו הידוע, ואת האבן אשר שם מראשותיו הקים במקום הזה למצבת זכרון ויקרא את שם המקום ההוא בית-אל (שם כח, יא—ט). ראוי לצין כי כל הר בית-אל מכוסה סלעים ואבנים גדולות, ומצפון לכפר בית-אין נמצא גם גליל-אבנים (Cromlech).

כימי שפוט השופטים היו בני ישראל נאספים בכל מקרה חשוב לבית-אל (שופטים ד, ה; כ, כו; כא, ב). גם שמואל שפט בה את ישראל (שמואל ז, טז).

מפני קדושת המקום וערכו ההיסטורי בנה ירבעם בן נבט מזבח בבית-אל וישם בה את אחד מעגלי הזהב, כדי למנוע בעד בני אפרים מעלות לכית האלהים בירושלם (מלא יב, כט).

ארץ אפרים מבורכה בכרמי זית גפן ותאנה העוטרם את הריה היפים ובשדמות בר המכסות את עמקיה העשירים במעינות מים רבים. הכפרים גִּפְנָה (גַּפְנָה, מלחמות א, 11, 2 וכו'; קדמוניות יד, 11, 2), עין סיניא (יִשְׁנָה, דהיי"ב יג, יט) ופִּירְזִית משמאל ויברוד מימין מספיקים לשוק ירושלם ענבים, תאנים, זיתים ושמן-זית. הפלחים גרי הכפרים האלה הם ברובם נוצרים. מצד ימין מתנשא תל עצור, הוא בעל הצור (שמו"ב יג, כג) לגובה של 1011 מ', הוא הגבוה בהרי אפרים. ע"י הכפר עֲפְרָה (משמאל), לפנים עטרות באפרים (הושע טו, ב), ושעה 10 רגעים אחרי בית-אל יורד הדרך בודי אל-גיב בתוך חורשת עצי זית. העמק מתמצר בין צורי סלעים גבוהים, במעבר הצר הזה היו אורבים לפנים במערות החצובות בסלעים משני צדי הדרך שוודים וגנבים על עוברי האורח והיו מתנפלים עליהם. לכן נקרא הגיא הצר הזה ודיל-הַרְמִיָּה (גיא ההרמים) והמעין הנובע מצור הסלע אשר משמאל לדרך נקרא עין אל-הרמיה.

אחרי 22 רגע עוברים על הכפר א-תל (משמאל), אחרי עוד 12 רגע על תרמוס עֵיָא (מימין) וסַנְגִּיל (משמאל). מפה דרך (3 ק"מ) להולכים ברגל צפונה-מזרחה לחורבות שילה (סילוץ), אשר שם עמד המשכן בימי השופטים במשך שלש מאות ועשר שנה. בבית ה' בשילה הונך שמואל הנביא וישרת לפני עלי הכהן ופה האציל עליו ה' מרוחו (שמו"א ג). המראה מפה הוא יפה מאד. העמק המשתרע לרגלי ההר נקרא בפי הערבים בשם מַרְגֵי אל-עיד, לאמר עמק או שדה החג. זהו בלי ספק המקום, שבו היו יוצאות בנות שילה לחול במחולות בכל שנה ושנה ביום חג-לה' בשילו, ופה קרה המקרה המסופר בסוף ספר שופטים. מפה מהלך של 6 ק"מ עד אֶלְבֵּן (משמאל), היא לבונה (שופטים

כא. יט) או בית-לבן (משנה מנחות יט). מפה יורד הדרך (1/2 שעה) בודי עלי אל ודי-ל-ג'רְב העמוק, שבו נמצא מעין לָבָן, והוא עולה שוב (25 רגע) להר גבוה הנשקף ע"פ עמק מכמתת (סֶהַל אֶל-מַחְנֶה) המשתרע מרגלי ההר חוה עד להר גרזיזים ולהר עיבל. הדרך יורד (12 רגע) אל העמק ונמשך הלאה בקצהו המערבי לרגלי רכסי הר גרזיזים.

עמק מכמתת הגובל בצפון בהר עיבל ובצפון-מערב בהר גרזיזים פורה מאד. שדמות בר ועצי פרי רבים מכל המינים מכסים אותו וידועה היא חטתו המשובחה. הכפר הראשון שעוברים עליו בעמק הוא הַוְרָה (משמאל). במרחק 2 1/2 ק"מ מדרך העגלות מימינו עומד הכפר עוֹרְתָה ועל גבעה (נבעת פנחס? יהושע כד, לט) נמצא קבר החוסה בצל אלון חסון וזקן. לפי דברי השומרונים והערבים יושבי הסביבה קבורים פה אלעזר בן אהרן הכהן ופנחס בנו. הם מעריצים את הקברים האלה ומשתטחים עליהם בימים ידועים. אחרי 25 רגע עוברים על חורבות מכמתת התחתונה (ח'רבת מח'נה אֶת-תחתה) מימין וחורבות מכמתת העליונה (ח. מח'נה אל-פוקה) משמאל. אחרי 20 רגע רואים כפר קלין משמאל ורג'יב מימין.

הדרך סובב אח"כ את הקרן הצפונית-המזרחית של הר גרזיזים. אחרי 25 רגע נמצאת מימין לדרך באר יעקב (עמקה היום 23 מ' והיא חרבה בקיץ. לפי המסורה היתה פה חלקת השדה אשר קנה יעקב מאת בני חמור אבי שכם (יהושע כד, לב). במרחק ק"מ אחד מפה ימינה מראים את קבר יוסף (שם, שם) בתוך בנין חדש. אחרי באר יעקב נכנסים אנו אל עמק שכם הפורה. העמק הזה הולך הלוך וצר בין הר גרזיזים מדרום ובין הר עיבל מצפון. אחרי 7 רגעים עוברים על הכפר בַּלְטָה (מימין). לפי מסורת השומרונים עמדה במקום הזה האלה אשר במקדש שכם (יהושע כד, כו; שופטים ט, ו). אולי הנהו

המקום הזה אלון מורה, אשר שם הנה אברהם בבואו ארצה כנען (בראשית יב, ו). — אחרי רגעים אחדים רואים מערות קברים על הר עיבל, אח"כ עוברים על עין דפנה, אחריו נמצאות חורשות עצי זית. מצד שמאל נמצא מסגד בשם רג'ל אל-עמוד (אנשי העמוד). לפי המסורה המוסלמית קבורים במקום הזה ארבעים מנביאי ישראל. אחרי 10 רגעים נכנסים לשער העיר שכם.

ש כ ם (נ ב ל ס).

בשכם אין ישוב יהודי ואין שם גם מלון אירופי, אבל אפשר למצוא אכסניה במנזר הלטיני או היוני, כשמביאים מכתב מליצה מהאפסטררכות בירושלם. תושבי שכם הם ערבים קנאים ופראים, השונאים את הזרים ומגדפים אותם ולפעמים גם תוקפים אותם, לכן רצוי לבקש מאת מושל המקום שוטר ללוות בעיר ובסביבותיה. תולדותיה, שכם היא עיר עתיקה מאד, היא נזכרה כלוחות תל אל-עמרנה בשם שְכְמִי. אברהם ויעקב ובניו תקעו את אהליהם בעמק אשר על פני שכם (בראשית יב, ו; לג, יח; לה, יב) ואת עצמות יוסף, אשר העלו בני ישראל ממצרים, קברו בשכם בחלקת השדה אשר קנה יעקב (ראה ע' 280). יהושע אסף הנה את עם ישראל לפני מותו (יהושע כד). שכם נפלה בחלק אפרים ותהי לאחת משלש ערי המקלט אשר בעבר הירדן מערבה ובתור שכזאת היתה גם עיר הלויים. אבימלך הרג את שבעים אחיו בני גדעון וימלוך בשכם שלש שנים על ישראל (שופטים ט). במלחמתו עם בעלי שכם הרים אבימלך את העיר (שם ט, מה), אבל היא נבנתה שוב והיתה גם אחיב למרכז מדיני חשוב. אחרי מות שלמה הלך רחבעם שכמה, כי שכם בא כל ישראל להמליך אותו (מל"א יב, א) ושם נפרדו ממנו עשרת השבטים הצפוניים ותחלק הממלכה לשתיים. שבטי ישראל הצפוניים המליכו את ירבעם בן נבט למלך עליהם, והוא בנה את שכם ויעשנה לעיר ממלכת ישראל (מל"א יב), וכן נשארה כחמשים שנה. עד שבעשא העביר את מושבו לתרצה ואחיב בנה עמרי את העיר שמרון. כאשר הגלה שלמנאסר את בני ישראל אשורה, העביר משם לארץ שמרון השוממה מאדם אנשים מבבל ומכותה וממקומות אחרים באשור (מל"ב יז, כ"ח), שהתבוללו במשך הזמן בבני ישראל שנשארו בארץ, ומהם יצא עם התערובת הנקרא בשם שומרונים (הם קוראים לעצמם שומרים). עולי בבל לא רצו לקבל את הנוף הזר הזה אל תוך הלאום העברי ולא נתני להם להשתתף בבנין בית המקדש וחומות ירושלם, ותהי המלחמה קשה ביניהם, ולבסוף בנו השומרונים בעזרת סנבלט בית מקדש לעצמם על הר גרזים, ומאו היתה שכם למרכז המדיני והרתי של השומרונים, וישוב יהודי לא היה יכול להתפתח בה. יוחנן הורקנוס

הרס את מקדש השומרונים בשנת 129 לפה"ס ומאו לא נבנה מחדש, אבל הר גרזיים נשאר קרוש להם. במלחמת הרומאים כבש אספסינוס את ארץ שומרון והרג מהשומרונים 11.000 איש על הר גרזיים. אחרי המלחמה קראו הרומאים את העיר לכבוד הקיסר בשם Flavia Neapolis ומכאן השם הערבי נַבְלָס. בזמן התלמוד קראו היהודים לעיר שכם בשם מעברתא, על שהיא יושבת במעבר בין הר גרזיים ובין הר עיבל, וככה מזכירה גם יוספוס פעמים אחדות. המרד הגדול האחרון של השומרונים דוכא ע"י צבא יוסטיניאן בשנת 529 אח"ס. בתי כנסיותיהם נסגרו, רבים מהם ברחו למדינת פרס, אחרים קבלו את הדת הנוצרית ויתרם נשארו נאמנים לדת אבותיהם. (על אודות עדת השומרונים בשכם, דרכי חייהם ומנהגיהם ראה ע' 52).

לפני מאה שנה היה בשכם ישוב יהודי קטן, אבל הוא נשבת בימי מרד ערבי שכם והסביבה באברהים פשה בימי ממשלת מצרים (ראה ע' 138) ובשנת הרעש (1837), הנסיון שנעשה בראשית המאה הנוכחית ע"י חברת "למען ציון" ביסוד עדה חדשה בעיר זו לא הצליח. כיום נמצא שם רק יהודי אחד.

ש כ ם — 570 מ' מעפה"י — בנויה בסביבה יפה ופוריה עד למאד, 22 מעינות, שמקורותיהם נמצאים ברובם על הר גרזיים, משקים את פרדסיה ואת גניה ומספיקים מים רבים לעיר, שאת קול זרמם שומעים כמעט בכל רחובות העיר. מפני רבוי המים אשר בעיר מפורסמים גם בתי המרחץ התורכים של שכם. — שכם עומדת בקשר מסחרי עם עבר הירדן מזרחה ובה שוק חשוב לצמר כבשים ולצמר גפן. מפורסמת היא תעשיית הסבון של שכם הנעשה בשבע-עשרה מסבנות. מספר יושביה מגיע עד 30.000 נפש, מלבד 150 השומרונים ובערך 700 נוצרים הנם יתרם מוסלמים. שכם ידועה כמרכז התעמולה הערבית-המוסלמית. בה נמצאות שמנה מסגדים גדולים ובתי ספר ללמוד הקוראן. מלבד המסגדים והשוק אין דבר בשכם שכדאי לצינו.

הבא לשכם לא ימנע מלבקר את השומרונים. הם יושבים ברחוב מיוחד (הרת א-סמרה) בדרום-מערב העיר. בית הכנסת שלהם הוא חדר פשוט קטן באחת החצרות. הכהן המלוה את המבקרים מראה את ספר התורה העתיק (ראה ע' 52) הנמצא

בתבה עטופה אריג ירוק מויניציא. ספרי התורה וכן ספרי התפלות והתשבחות שלהם כתובים בכתב העברי העתיק (לבונאה) בידי הכהנים המוכרים גם העתקות לזרים.

כ. טיולים בסביבות שכם.

1. טיול על הר גרזים.

יוצאים משער העיר הדרומי-המערבי אל הגנים אשר מהוין לעיר. שם עולים בניא דרומה (10 רגעים) אל המעין המתגבר רקס אל-עין. ממדרגת ההר אשר משמאל למעין צופים ע"פ כל העיר. המערות הגדולות הנמצאות שם הן כנראה מחצבים עתיקים. מהמדרגה יוצאת כעין בימת סלע, היא אולי המקום, אשר עליו עמד יותם בן ירבעל בקראו את משל-העצים הידוע (שופטים ט). מרקס אל-עין עולים ב-40 רגע אל המקום, אשר שם יקריבו השומרונים את קרבן הפסח. מפה 10 רגעים אל ראש הר גרזים (868 מ'). בערבית ג'בל א-טור או אל-קבלה (ההר הדרומי). בקצהו הצפוני של ראש ההר הישר נמצאות חורבות מצודה מרובעת שבכל אחת מפנותיה מגדל. משערים שהבנין הזה הוא מימי קיסר יוסטיניאן ונבנה על יסודות בנין עתיק יותר, כי החומות הבנויות אבנים מהוקצעות הן מהתקופה הרומית. בצפון-מזרח נמצאת הוּלִי שִׁיח' עָנִם. המראה מחלון בית הקבר הוא נהדר. מהכנסיה הביצנטית, שעמדה פה, נשארו רק היסודות. מדרום למצודה נמצאים שרידי חומות ובורות. דרך מרוצף נמשך מצפון דרומה. באמצע המישור נמצא סלע מרומם מהקרקע הסובבת אותו. לפי דברי השומרונים עמד על הסלע הזה מזבח העולה של מקדשם (בהתאמה לאבן השתיה שעל הר המוריה). בשלש רגלים יעלו השומרונים לרגל על הר גרזים, ולפני הסלע הזה ישולו את נעליהם, כי קדוש הוא המקום הזה להם. בדרום-מזרח מראים הם סלע, שעליו היה המזבח, אשר עליו עקד אברהם את יצחק בנו. סלע אחר נקרא מזבח נח. כנראה מהבורות

ומהמרצפות הנמצאים על מישור ראש ההר היה הוא מכוסה בתים. המראה ממנו נהדר. במזרח רואים את עמק מכמתת וכל הכפרים הנמצאים בו, הלאה את ההרים הגובלים אותו מצד זה והכפרים הבנויים בהם, ובמזרח הרחוק רואים את הרי גלעד בשיאייהם הגבוהים. לצד צפון יפסיק הר עיבל את מעוף המבט, אבל הרחק ממנו רואים מאחוריו את הר חרמון. לצד מערב ישקיף הצופה על פני כל הרי שמרון ועמקיה, המשתפעים לאט לאט אל השרון עד ים התיכון המזהיר בזהרו תכלת. ביום בהיר ובאוויר זך רואים בצפון-מערב גם את הכרמל וקרוב אליו את קסריה אשר על שפת הים. ממזרח לשכם פורץ העמק אל תוך הר עיבל ואל תוך הר גרזים במפרצים אמפיתיאטרוניים. המקום הזה מתאים ביותר למקום המהוה של אספת העם האחרונה אשר קרא יהושע לפני מותו.

2. טיול לשמרון.

נוסעים משכם במסע"ב לתחנת מסעודיה דרך 15 ק"מ (45 רגע) בין הרי שומרון הרעננים. מפה עולים ברבע שעה על הר שומרון העגול המתנשא רק 100 מ' מעל לגיא הסובב אותו. על ההר הזה (440 מ' מעפ"ה) בנה עמרי את העיר שמרון (מל"א טו, כד), שהיתה מאז לעיר ממלכת ישראל.

היא היתה מפוארה ביחוד בימי אחאב, אשר בנה בה בית שן, מפני תענוגיה וחטאותיה יסרו אותה הנביאים כשבט מוסרם (ישעיה כח, הושע ה, עמוס נ וכו'). סרגון צר על שמרון שלש שנים וכבש אותה (722 לפה"ס). השומרונים עשוה שוב לעיר חשובה ואלכסנדר מוקדון הושיב בה יונים, אבל יוחנן הורקנוס הרסה (129 לפה"ס). פומפיוס לקחה מאת היהודים ויתנה לשומרונים ויחשבה על ערי הפרובינציה סוריה הרומית, ונביניוס בנה אותה מחדש. אנוסטוס נתן אותה להורדוס, שבצר אותה ויבן בה בנינים נהדרים ויקראנה לכבוד אוגוסטוס בשם סַבְסֵטָה (המפוארה). הוא הושיב בה אנשי צבא ואכרים רבים. בימי המרד שרפוה היהודים באש, אחיז הלכה וירדה מפני שכם. במשך כל ימי הבינים לא היה לה כל ערך.

היום נמצא על ראש ההר כפר ערבי קטן ומזוהם בשם סַבְסֵטָה. העומד על הר שמרון ומתבונן אל שברי

העמודים הפזורים עליו ועל צלעותיו, השופעות לאט לאט אל הגיא, יזכור את דברי הנביא הקורא לשמרון החוטאת: "והגרת לגי אבניה ויסודיה אגלה" (מיכה א. ו). בכפר וקרוב אליו פזורים שרידי בנין עתיקים רבים, עמודים, כותרות וכ"ו. ממערב לכפר נמצאת מדרגה רחבה שהושרה בידי אדם ומשמשת היום גורן. אצלה עמד כנראה המקדש, אשר הורדוס בנהו לכבוד אוגוסטוס על מגרש גדול ורחב באמצע העיר. ממנו נשארו עוד עמודים מספר העומדים ישר או מונחים ע"פ האדמה או שהם קבורים לגמרי או למחצה באדמה. מתחת לראש ההר מדרום-מערב עומדים מסדי מצודה עתיקה וביניהם ארבעה עמודים. בצלעי ההר נמצאות מדרגות. בצלע הדרומית נראה מספר של עמודים, כל אחד מהם גבוה 5 מ', ורובם עשויים מאבן אחת. העמודים האלה הם שרידי רחוב העמודים שהקיף לפניו את ההר. ארכו היה בערך 1700 מ' ורחבו 18 מ'. בצלע הצפונית-המזרחית, שהיא שקועה קצת, נמצאים עוד שבוי עמודים. כנראה היתה פה הזירה באורך 442 מ' וברוחב 55 מ'. בשפולי ההר מתחת לכפר נמצא בנין של כנסיה מימי הצלבנים. החברה האמריקאית לחקירת המזרח עשתה לפני המלחמה חפירות בשמרון, והחופרים גלו באדמתה את פסל אוגוסטוס אשר הקים הורדוס, בניני ישראל, האשורים, היוונים והרומאים עם עמודים ומגדלים וכן מצאו לוחות כתובים עברית עתיקה מימי אחאב.

כא. משכם במסה"ב לג'נין ולעפולה. משם בעגלה דרך נצרת לטבריה.

מסה"ב משכם לעפולה (77 ק"מ) $3\frac{3}{4}$ שעות. בעפולה מתהכרת המסלה הזאת אל מסלת חיפא-מח"א-דרעי. מתחנת עפולה נוסעים $1\frac{1}{4}$ שעה בעגלה לנצרת, מפה 3— $3\frac{1}{2}$ שעות בעגלה לטבריה. לינה בנצרת בבית המלון הגרמני הקודם.

משכם למסעודיה ראה ע' 284.

ממסעודיה יורדת המסלה צפונה-מערבה עד לג'בל דיר עסור (417 מ'), פונה בצורת קשת צפונה-מזרחה לסילת א-צ'הר (או בקצור: ס'לה) ומשם היא נמשכת הלאה צפונה ועוברת בעמק

ערבה (סהל אל-ערבה) המבורך במרעה טוב. מתוך העמק הזה, במרחק $1\frac{1}{2}$ ק"מ מימין למסה"ב מתנשא תל דותן, הוא המקום ששם בא יוסף לבקש את אחיו ושם מכרוהו לישמעאלים (בראשית לו, יז וכ"ז). יען שבמקום הזה השליכוהו אחיו אל הבור, לפיכך קוראים אותו הערבים גם בשם ג'ב יוסף (גוב או בור יוסף). על התל נמצאות חורבות אחדות על יד עצי אלה אחדים. לרגלי הגבעה נמצא המעין אל-חפירה. גם בימי אלישע היתה דותן מיושבת (מל"ב ו, א). — הרכבת עוברת אח"כ בודי בַּלְעָמָה הנקרא ע"ש חורבת יבלעם (יהושע יז, יא; מל"ב ט, כז) ומגיעה אל ג'נין.

ג'נין. — 153 מ' מעפה"י — שוכנת בשער עמק יזרעאל ובגבול שמרון והגליל, היא עין גנים, שהיתה בגבול יששכר (יהושע יט' כא; כא, כט) או בית הנן, שדרך בה נס אחוזה מלך יהודה מפני יהוא אל מגדו (מל"ב ט, כז). המקום הזה כשמו כן הוא. מי המעין היפה הנמצא ממזרח לג'נין עוברים בתוך המקום ומשקים את הגנים הסובבים אהו. יוספוס מזכירה בשם *Ginaea*. השומרונים היו הוקפים פה לפעמים את הגלילים, שעלו דרך עיר זו לרגל לירושלם. במלחמות הרומאים היתה מערכה ע"י המקום הזה (קדמוניות כ' 6, 1; מלחמות ב', 17, 3; ג', 3, 4).

ג'נין היא מרכז המחוז הכולל את צפון הרי שומרון ודרום עמק יזרעאל. יושביה 1500 מוסלמים. יש בה שוק, שני מסגדים, שני בתי ספר ובית דואר ותלגרף.

עמק יזרעאל הוא הגדול בעמקי הארץ המשתרעים לרחבה. צורתו כמשולש ישראל-הזויות, שיתרו משתרע לפאת רכסי הרי שומרון היוצאים לכרמל. העמק נמוך ביותר במערב (25 מ' מעפה"י), ומשם הוא עולה לצד מזרח ומגיע לגבהו הכי גדול (123 מ') על יד יזרעאל (זרעין). הוא מחובר ע"י נחל קישון ועמק עכו לים התיכון וע"י נהר ג'לוד ועמק בית שאן לירדן, ודרך שני

הנהלים האלה יוצאים רוב מימיו לשני הצדדים. רק במקומות הנמוכים ביותר נקיים המים ונשמרים בבצות. אדמת הלכה והבולת של עמק יזרעאל דשנה מאד. תבואה וועשב למרעה נמצאים שם לרוב. העמק נקרא על שם יזרעאל, היא עיר החורף של מלכי ישראל (מל"א כא, א; מל"ב ה, כה; ט, טו). שעמדה בפאתו המזרחית במקום הכפר הערבי הנוכחי זְרְעִין. יוספוס קורא לו העמק הגדול. בתלמוד נזכר בשם בקעת ידים ובערבית נקרא מְרַג' אֶפְן עָמֵר. בגלל מצבו הגיאוגרפי שמש העמק הזה מעבר לצבאות העמים, אשר התנגשו בו פעמים רבות. על יד עין חרד (עין גילוד — מעין גלית) ממזרח לזרעין בחר גדעון מתוך העם את שלש מאות האישי המלקקים, שבהם נצה על יד הקישון את חיל עמלק ומדין וכל בני קדם (שופטים ז). שם חנו בני ישראל במלחמת שאול האחרונה בפלשתים (שמו"א כט, א). אצל הרשת הגוים (אל־הַרְתִּיָּה) הכו דבורה וברק בן אבינעם את סיסרא ומחנהו לפי הרב ונהל קישון גרפס הימה (שופטים ד). בעמק יזרעאל גבר אחאב על בן־הרדד (מל"א כ), אבל יאשיהו ננף בפני פרעה נכה ע"י מגדו וימת (מל"ב כג, כט; דהי"ב לה, כג). בעמק הזה נלחמו גבורי ישראל עם אספסינוס (מלחמות ד, 8, 2). הצלבנים והערבים התנגשו פה ואחריהם צבא מצרים והמונגולים. חיל נפוליון הכה לרגלי הר תבור את חיל התורכים, ובמלחמה האחרונה היתה עפולה הנמצאת בלב העמק למרכז צבאי ותכסיסי. — דרך עמק יזרעאל עברו לפנים דרכי הארחות, והיום עוברות בו מסלות הברזל לארכו ולרחבו.

מג'נין הולכת הרכבת עד לעפולה 40 רגע. מהתחנה מוביל דרך ברבע שעה למושבה מרחביה. היא נוסדה בשנת 1911, שטה אדמתה 9415 דונם, משקה פלחה ומספר יושביה 100 נפש. בדרך מפה לנצרת נשקף מימין הר תבור הנשא (562 מ). אחר חצי שעה נמצאת משמאל החוה החדשה תל־עדיש. שטה 22,000

רוגס. על אדמת תל-עדש נוסדה חוה מיוחדת בשם בלפוריה לכבוד המיניסטר הבריטי בלפור, יוצר ההצהרה הידועה הנקראת על שמו. אחרי עוד חצי שעה נעבור על הכפר הנוצרי יפה (משמאל לדרך), היא יפיע (יהושע יט. יב), שהיתה עיר גדולה בימי יוספוס ויושביה נלחמו בנבורה עם אספסינוס (תולדות יוספוס מה, מלחמות ג, 7, 31). מפה עולים ברבע שעה אל

נצרת (אֲ-נִצְרָה).

קורותיה. העיר הזאת נזכרה בפעם הראשונה בכרית החדשה (מתיא א). לפי תולדות הכנסייה הנוצרית גדל וחונך ישו בעיר הזאת, לכן כנו היהודים אותו ואת תלמידיו בשם נוצרים (גם בערבית נקראים הנוצרים נִצְרָה, יחיד נִצְרָנִי). עד ימי קונסטנטין ישבו בנצרת רק שומרונים, ואז התישבו בה הנוצרים הראשונים. בימי ממשלת הערבים היתה כפר קטן, אולם בימי ממשלת הצלבנים גדל ערכה, כי הם בנו את העיר והקימו בה כנסיות והעבירו הגה את מושב הבישוף מבית-שאן. אחריהם ירדה שוב, והתורכים גרשו מפה את הנוצרים כליל (1517). בעזרת נסיך הדרוזים פחיר אדין התישבו בה הכהנים הפרנציסקנים בראשית המאה השבע-עשרה והשיח טה'ר אל-עמר פתח את ישוב העיר עוד יותר.

נצרת — 488 מטר מעפה"י — היא העיר הראשה של הגליל התחתון. הוא יושבת בעמק הפתוח כנגד עמק יזרעאל בין גבעות שאננות ורעננות, שעל צלעותיהן בנויים הבנינים החדשים. כגון מנזרים וכנסיות, בתי ספר ובתי הכנסת אורחים. בסביבתה הרעננה עושה העיר רושם נעים ואוירה זך ומבריא. היא בנויה בנקודה מרכזית, שבה מתלכדים הדרכים מכל הגליל התחתון, ובה שוק לפלחים. מספר יושביה 11.000 נפש, מהם שני שלישים נוצרים ושליש אחד מוסלמים. יהודים אין בעיר זו. התושבים עוסקים בעבודת אדמה ובגדול צאן. בחרושת ביתית (בד מקומי וחמילות) ובמסחר בצמר גפן ובתבואה. מנצרת לטבריה בדרך הענלות (26 ק"מ) 8 שעות.

עולים במעלה הר נצרת ויורדים לאררינה (20 רגע). ראשו הנהדר של הר תבור נשקף מדרום-מזרח. אחרי 10 רגעים רואים מצפון-מערב את הכפר אל-מש'הד, הוא נת חפר, מולדת יונה בן

אמתי הנביא (מל"ב יד, כה), יושבי המקום והסביבה מעריצים שם את קבר הנביא. אחרי 12 רגע עוברים על פֶּפֶר פְּנֵה, הוא קנה (יוחנן ב) הנודעת בדברי ימי הנוצרי וקדושה לנוצרים. מפה יורד הדרך צפונה-מזרחה לבקעת רמון (רמון המתואר בשפת עמק זבולון, יהושע יט, יא, בערבית ודי־רִמְנָה, היא בקעה פוריה ומעובדה היטב. מפה מסתעף ימינה דרך למושבה סג'ר ה (חצי שעה). היא נוסדה בשנת 1899. שטח אדמתה 15.000 דונם ומשקה פלחה. חלק מאדמתה שייך לאגודת נטעים. מספר יושביה 326 נפש. — אחרי 25 רגע רואים משמאל את הכפר טַרְעֵן, אחרי 20 רגע עוברים ע"פ ה'רֶפֶת מְסַפְנָה, בה ברכה וחורבות. קדמה רואים את הכפר לִזְבִּיָה, הבנוי על גבעה, שלרגליה מגיעים אחרי 12 רגע. חלק מאדמת הכפר הזה שייך למושבה סג'רה. במקום הזה נצחו הצרפתים בשנת 1799 את היל התורכים. כאשר יעברו את כתף ההר, מתגלה מראה יפה על פני המישור הגבוה סְהַל אֶל־אֶחְמָא מדרום-מזרח ועל פני הרי עבר הירדן מזרחה. אחרי 15 רגע רואים את קַרְן חַטִּיָן, הוא הר בולת קטן, שלרגליו משתרע הדרך זמן רב. לרגלי הר חטין הכה צלח אֶדִין את הצלבנים מכה נצחת (1187). מצפון לקרן חטין נמצא הכפר חטין, הוא כפר חטיה (ירושלמי, מגלה א ובמקומות אחרים). בו אדמה לקרן הקימת (1800 דונם) המעובדת ע"י קבוצת פועלים. אחרי חצי שעה מגיעים לקצה המישור הגבוה, שמשם רואים בפעם הראשונה את ים כנרת, ומצפון נשקפת צפת היושבת על הר גבוה. אחרי 18 רגע רואים את טבריה בעומק על שפת ים כנרת. הדרך יורד בפתולים גדולים ואחרי חצי שעה מגיעים אל העיר טבריה.

כב. מחיפא לטבריה במסלת הברזל.

כמסוּבָּר עד סמח' על שפת ים כנרת $3\frac{1}{2}$ שעות. מחירי הכרטיסים הם: מחלקה א' 57 ג'מ, מחלקה ב' 38, מחלקה ג' 19 ג'מ. מסמח' לטבריה בסירת קיטור שעה אחת (המחיר 20 ג'מ לאיש), בסירת דוגה 2 שעות.

המסלה עוברת דרומה-מזרחה בשפת עמק עכו לרגלי הכרמל (ראה ע' 272). מתחנת בְּלָד אֶיִשִׁיה' מסתעפת צפונה

מסלת הברזל לעכו (ראה ע' 274). אח"כ היא עוברת בעמק הצר בין סעיפי הרי הגליל התחתון ובין הכרמל. משמאל נמצאת אל-חרתיה, היא חרשת הגוים (ראה ע' 287). פה נכנסת המסלה אל עמק יזרעאל (ראה ע' 286) ונמשכת הלאה לאורך נחל קישון (שופטים ה, כא) עד לתחנה עפולה. בדרך זו רואים תמיד את הר תבור מצפון-מזרח. סמוך לעפולה נמצאת המושבה מרחביה (ראה ע' 287). מפה יורדת המסלה בבקעה הצרה אשר בין הרי הגליל התחתון ובין הרי הגלבע אל עמק בית-שאן. באמצע הדרך נמצאת התחנה שֶׁאָא. מדרום למסלה יורד גם נהר גילוד לעמק בית שאן ומעברו השני מתנשא הר הגלבע, שעליו נפלו חלל שאול ובניו (שמו"א לא). המעין עין גילוד (מעין גַלִּית) אשר על יד נהר גילוד הוא עין חרד הידוע במלחמת גרעון (ראה ע' 287).

בית שאן (בִּיסָן) — 98 מ' מתחת לפני הים — שוכנת באמצע העמק הפורה השייך לכתר המלוכה (גִּפְטָלְק). בימי קדם היתה בית שאן עיר גדולה.

היא היתה בנבול מנשה (יהושע יו, יא), אבל מנשה לא הוריש את הכנעני וישב בה (שופטים א, כז). הפלשתים תקעו את גזית שאול בחומת בית-שאן (שמו"א לא, ט). בימי שלמה היתה למושב אחד משנים עשר נציבי ישראל שכלכלו את המלך ואת ביתו (מל"א ד, יב). בימי היונים נקראה Seythopolis והיתה אחת מערי הדיקפוליס. גם בימי הנוצרים היתה עוד עיר חשובה. מיערי התמרים שסבבו את העיר בימי קדם מצא פה הניאונרף הערבי יקוט כמאה השלש עשרה לא יותר משני תמרים.

בית שאן נושבה מחדש בזמן האחרון. מספר יושביה היום 2500 נפש. בסביבות בית שאן, בתל אל חָצָן מצפון ובכל העמק, נמצאים חורבות ושרידי בנינים עתיקים רבים, כגון שרידי חומה, אמפיתאטרון, רחוב-עמודים, גשרים, תעלות מים, קברים וכו', המוכיחים שלפנים היה פה ישוב גדול.

משם עולה המסלה צפונה בעמק הירדן ועוברת את הנחל ודיל-אֶשָׁה, אח"כ רואים על ההר משמאל את הכפר כּוּפֶב אל-הָאָא, ששם בנה מלך הצלבנים פולקו מצודה חזקה בשם Belvoir

וצלח אֲדִין כבשה. אַחֲכַּיָּהּ היא עוברת את ודי־לִבִּירָה ואת הירדן
בגשר גִּסְרֵי אֶל־מִנְיָמֵע. בעבר לירדן עוברת היא אחרי זמן קצר את
הירמוק, הבא מארץ חורן ומפריד את החבל גולן מגלעד. גדלו כמעט
כגודל הירדן ואפיקו חפור עמוק בתוך הרי לבה המתנשאים
משני עברי אפיק הנחל כחומות גבוהות. מסלת־הברזל עולה הלאה
צפונה עד הגיעה לַסְמָחָה אשר על שפת ים כנרת. מפה נוסעים
בסירת קטור בים כנרת בערך שעה אחת לטבריה.

ט ב ר י ה.

ירדה בכית מלון נרוסמן (בעלו נרמני) הבנוי במקום מרום ויפה מחוץ לעיר.
אכילה טובה במסעדות היהודים בפנים העיר (מפורסמים הם דני טבריה, ראה ע' 45)
בנק; סניף חברת אנגליה־פלשתינה.
משרד נסיעות; באת־כח חברת אקספרס ארץ־ישראל אשר בבנק אנגליה־
פלשתינה.

קורות העיר; טבריה נבנתה במקום העיר העתיקה חמת (יהושע יט, לה;
מנלה ה) עיי הורדוס אנטיוס, שקראה על שם טבריוס קיסר ויעשנה לעיר
הראשה של הנליל במקום צפוני. בנין העיר וסדריה היו לפי דוגמת עיר יונית־רומית
של הזמן הוא ויושביה היו בזמן הראשון ערב־רב. עד מהרה התפתחה טבריה לעיר
גדולה והומיה מאנשים רבים. במלחמת הרומאים בצרה יוספוס, אך היא מסרה את עצמה
בזרי אפסטינוס, שהרשה ליושביה היהודים להשאר בה (מלחמות ג, 9, 7). אחרי חורבן
ירושלם היתה טבריה למרכז לתורת היהדות והכמטה. הסנהדרין והכמים רבים ישבו
בה ולהם היה בה בית מדרש גדול ובתי כנסת רבים. בטבריה נחתמו המשנה והתלמוד
הירושלמי ובה הובר הנקוד הטבריוני.

הערבים שכבשו בנקל את טבריה (637) עשוה לעיר הראשה של סלך הירדן
(אל־אֲדִין), שהקיף את הנליל ואת כנר הירדן ויטבעו מטבעות בשמה. הצלבנים בנו
בה בנינים רבים, אולם אחרי מסלתם עיי הַטִּיִן נפלה העיר בידי צלח אֲדִין (1187).
בסוף ימי הבינים נחרבה העיר וישובה נתבטל. הסולטן סלימן המפואר נתן את מקום
טבריה וסביבותיה לרון יוסף נקסוס, שבנה אותה ויושביה היהודים (ראה ע' 90). העיר
נחרבה שוב במלחמות אילי הארץ הערבים (1660). אולם טִּיִּהֶר אל־עמר, מושל הנליל,
בנה אותה מחדש ויבצרה במאה השמנה עשרה ועפיי הזמנתו יסד בה המקובל ר' חיים
אכולעפיה מאומיר בשנת 1740 ישוב יהודי חדש (ראה ע' 92). חומת העיר ורבים
מבניניה נחרבו עיי רעידת האדמה בשנת תקצ"ו (1837).

טבריה שוכנת על השפה המערבית של ים כנרת, 208 מ' מתחת לפני ים התיכון. בתי העיר עומדים צפופים, רחובותיה צרים, עקומים ומלוכלכים. העיר פרוצה לצד דרום, מצפון וממערב תקיף אותה חומה עם מגדלים, בנינים אהדים בנויים אבני בזלת שחורות. ים כנרת מספיק לעיר מים לשתייה ולרחיצה. (אדות אקלים טבריה ראה ע' 29—33).

מספר יושביה 8000 נפש, מהם 6000 יהודים, 1700 מוסלמים, 300 נוצרים. היהודים הם ספרדים ואשכנזים. העדה האשכנזית נוסדה בה בסוף המאה השמנה עשרה, שאז התישבו בה רוב האשכנזים החסידים מצפת. לפני המלחמה התפרנסו רובם מכסף החלוקה. היהודים עוסקים שם במסחר ובמלאכות יד. — בטבריה ישנם בתי כנסת רבים, מענינים הם שני בתי הכנסת הישנים הנמצאים על שפת הים: בית כנסת הספרדים (הם מיחסים אותו לר' מאיר בעל נס) הוא בנין רבוע עם קשוט בסגנון ערבי, ובית כנסת האשכנזים, הוא בנין מרובע ארוך עם עמודים עתיקים וקשתות עגולות ומבחוץ נמצאת כתובת יונית.

בטבריה ישנם שתי ישיבות, שני בתי תלמוד תורה, גן ילדים, בית ספר לבנים ובית ספר לבנות של ועד ההנוך ובית ספר לבנים ובית ספר לבנות של הכ"ח, ועד הסיוע מחזיק בה בבית יתומים (40 יתומים), בבית מלאכה לתחרים ובבית מלאכה לתפירה. חברת "הדסה" פתחה בה בית מרפא עירוני.

ים כנרת (במדבר לה, יא; יהושע יג, כז) נזכר בהשמונאים בשם ים גינוסר, בתלמוד בשם ימא של טבריה (ב"ב ע"ה, תוספתא סוכה ג), שמו בערבית בַּחַר טַבְרִיָּה. הוא שוכן בשלות השקט בין הרים תלולים הסובבים אותו, פניו 208 מ' מתחת לפני ים התיכון. ארכו 20,5 ק"מ, רחבו אצל טבריה 8,5 ק"מ ואצל מגדל 12 ק"מ ועמקו הכי גדול, שנמצא עד עתה, 48 מ'. מימיו זכים וטובים לשתייה ובהם חיים דגים לרוב ממינים שונים (ראה ע' 45). נחמד הוא מחזה הים בליל ירח, כשאנגן הסהר מרחף באמצע הרקיע

ושופך את זהרו הרך על פני הים השקטים ועל ראשי ההרים הסובבים אותו ומטילים את צלם השחור על שפות הים. אולם כשמתכנסת אל תוכו רוח פתאומית, שאינה יכולה להחליץ מהאגן העמוק, תתחולל רוח סערה הזקה בלב הים המסכנת את הסירות המעטות השטות על פניו. בתקופת הפריחה של הישוב על שפת ים כנרת, לפני חורבן הבית ואחריו, היתה התנועה גדולה על פני הים. סירות למאות שטו אז על פניו, היום רואים רק פה ושם סירות דוגה אחדות. סירת-קטור אחת הולכת פעמים ביום בין טבריה ותחנת מס' הב סמח', סביבות הים, וביחוד עמק גינוסר המשתרע מצפון-מערב לים, הן פוריות עד למאד, ובאביב דומות הן לגני-עדן. אדמת הלבנה הדשנה מצמיחה בחום השורר פה צמחים טרופיים לרוב (ראה ע' 35). בסוף הקיץ שוררת פה אמנם הקדחת, אבל בכלל אקלימה של טבריה טוב הוא.

בימי קדם השתרעה העיר על פני שטח גדול עד מעבר לחמי טבריה. שרידי בנינים, תעלת-מים יפה ושברי עמודים נמצאים לרוב על שפת הים וסמוך לה. מצפון לחומת העיר נמצאות חורבות גדולות של מצודה עתיקה. סמוך לה עומד מסגד ועל ידו תמרים אחדים. מפה המראה נהדר הוא על כל הסביבה. במרחק 5 רגעים מצפון לעיר וסמוך לדרך נצרת נמצאים בבית הקברות הישן קברי הרמב"ם, רב אמי ורבן יוחנן בן-זכאי, ר' יצחק נפחא וריש לקיש ושל תנאים ואמוראים אחרים. $\frac{1}{4}$ רחוק יותר על ההר קבור ר' עקיבא. במרחק חצי שעה מדרום לעיר, סמוך לחוף הים נמצא קבר ר' מאיר בעל נס, שעליו משתמחים יושבי טבריה ביחוד בל"ג לעומר. על ידו ישיבה ובית כנסת לספרדים.

אצל קבר ר' מאיר בעל נס נמצאים בתי המרחץ של חמי טבריה (דרך עגלות לשם). שם נובעים מתוך חמשה מעינות מים מינרליים המכילים גפרית, מלח, ברזל ומגנזיום כלורי. ריח גפרית אי-נעים נודף מהם וטעמם מר ומלוה. מעלת החום של מי

המעין הגדול 62° והם נכנסים אל בתי המרחץ, בעוד שמי יתר המעינות יוצאים ללא תועלת אל הים.

בבית המרחץ ישנה ברכה גדולה, שבה מתרחץ הקהל. מלבד זה ישנם חדרים מיוחדים עם אמבטיות ליחידים (1—2 שילינגים האמבטיו). אחרי הרחיצה במי המרחץ טוב לשפוך על הגוף מים מתוקים מהים, כי המלח הרב שבמי חמי טבריה מעורר עפ"י רוב נרוד בעור. חמי טבריה מפורסמים בסגולתם לרפאות את מחלת רסוק האברים ומחלות העור.

כג. תיורים במחוז טבריה ובקורים במושבותיו.

התיורים האלה דורשים לכה"ם שני ימים רצופים, אפשר לנסוע בין המושבות בקרונות, אבל נוח יותר לרכוב על סוס או סרד, ואותם משיגים אצל החמרים היהודים, המלוים את הנוסעים בדרכם.

מטבריה באים בשתי שעות בדרך המשתרע על שפת ים כנרת אל המושבה והחווה כנרת. המושבה נוסדה ע"י היק"א בשנת 1909 והחווה ע"י קה"ק בשנת 1908. שטח אדמתה 7000 דונם ומספר יושביה 100 נפש. משק המושבה הוא פלחה ובהוה יש משק מעורב, פלחה וירקות וגדול בהמות ועופות. על הגבעה שעליה נמצאים בניני משק החווה, עמדה בימי התלמוד ואחריהם העיר צנברי (Sennabris, בערבית סן א־נַבְרָה) ולה היתה מצודה חזקה, ששמרה על הדרך. על שפת הים נמצאות חורבות אל־פַרְך. במקום הזה עמדה כנראה בית ירח (ירושלמי כלאים א; שם מגלה א), שהיתה עיר גדולה בזמן התלמוד, היא טריכה (Tarichaea) שנוכרה ביוספוס (קדמוניות יד, 7, 3 ובמקומות אחרים; מלחמות ב, 13, 2; 20, 6). היא היתה עיר בצורה ויושביה הגנו עליה בהלחמם בנבורה עם טיטוס, שתקפה מצד הים ולכדה. אולי עמד גם במקום הזה בזמן כבוש יהושע העיר כנרת (יהושע יט, לה). במקום הזה עוברים את הירדן סמוך למוצאו מהים. בקיץ כשמימי מעטים אפשר לעבור בו ברגל או ברכיבה, אבל בחורף ובאביב עוברים אותו בסירת דוגה ומגיעים במהלך 25 רגע אל דגניה (אם גויניה). הות־פועלים זו, המשמשת מופת במשקה.

בחיי פועליה ובהתיחסותם אל העבודה, נוסדה ע"י הקה"ק בשנת 1908, שטח אדמתה 3000 דונם, משקה פלחה ומספר חברי קבוצת פועליה 40. על אדמתה נוסדה בשנת 1920 הות-פועלים חדשה בשם דגניה ב'. במרחק חצי שעה ממנה מעבר מזה לירדן, נמצאת החוה ביתניה, היא נוסדה בשנת 1913, שטח אדמתה 800 דונם ומשקה פלחה, מספר יושביה 30 נפש. מפה נמשכת הדרך דרומה לאורך הירדן ($1\frac{1}{4}$ שעה) למושבה מלחמיה, הבנויה לא רחוק מגשר הירדן ג'סר אל-מ'מע, היא נוסדה ע"י פקידות הברון רוטשילד בשנת 1902, שטח אדמתה 10.000 דונם ומשקה פלחה, נסיונות שעשו במושבה זו בנטיעת צמר-גפן הראו על תוצאות טובות. מספר יושביה 150 נפש. מכאן עולה הדרך לכפר תבור (מסחא) מערבה, אחרי $1\frac{1}{4}$ שעה עוברים על סירין, אחרי 50 רגע נמצא משמאל תל אל-מ'פ'יש, מכאן 35 רגע לאורך ודי א-ש'רר מערבה, 10 רגעים צפונה לאורך ודי ש'ערה, אח"כ עוזבים את הגיא הזה ונוסעים 35 רגע צפונה מערבה עד כפר תבור. המושבה הזאת נמצאת סמוך לרגלו המזרחית של הר תבור, 166 מ' מעפה"י, ונקראת על שמו, היא נוסדה בשנת 1902, שטח אדמתה 14.000 דונם, משקה פלחה; חלק מאדמתה עם יער אלונים נמצא ע"י ח'ר'פת אס ג'ביל מצפון להר תבור, מספר יושביה 285 נפש, (לנים במושבה, למען עלות בבוקר השכם על הר תבור), מפה כדאי לעלות על הר תבור הקרוב, הולכים מערבה עד הנחל ודי-ל'מדי, העובר לרגלי ההר ממזרח (40 רגע), עוברים אותו ועולים במעלה התלול של ההר (50 רגע), צלעות ההר מכוסות יערי אלונים, בטנים ושקדים, שבהם תרעינה חיתו יער, ביחוד ארנבות ושועלים, וצפרים רבות, ביחוד שכוי היער, תעופינה מענף לענף ותמלאנה את הלל האויר בזמירותיהן ובצפצופן, לפנים היה גם ראש ההר (562 מ') מכוסה יער, אך הערבים החריבוהו ועתה מגדלים הכמרים אשר שם את היער מחדש.

הר תבור (שופטים ד, 1; ה, יח; ירמיהו מו, ח; תהלים פט, יג; זבחים קיג) היה בגבול יששכר וזבולון ועליו עמדה עיר בשם תבור, שיוספוס בצרה והרומאים לכדוה בערמה (מלחמות ד, 1, 8), לנוצרים נחשב ההר הזה לקדוש והם בנו עליו כנסיות. בשנת 1212 בצר מלך אל-עדיל את התבור. בין החורבות אשר על ראש ההר מזמנים שונים מוצאים יסודות הומה הבנויים אבנים גדולות, שרבות מהן הנן מהוקצעות, והם כנראה מתקופת הרומאים. ערמת האבנים אשר בנקודה הכי גבוהה היא ממצודת ימי הבינים. במנזר הלטיני ישנן חורבות כנסית הצלבנים ובמנזר היוני נמצאים שרידי כנסיה עתיקה מאד ורצפת תשבוצת. — המראה מההר מקיף חבל גדול. ממזרח רואים את הקצה הצפוני של ים כנרת, והרחק מהאופק המזרחי נשקפים הרי הורן, מדרום-מזרח לים כנרת רואים את בקעת הירמוך ומדרום לה את הרי גלעד. על גבעת המורה (נְבִי דָחִי) הקרובה שוכנים כפרים רבים, דרומה-מערבה נשקיף על פני כל עמק יזרעאל ועל הר הכרמל. מצפון מתרומם ההר גִּבְלִי גִרְמֶק הגבוה ואצלו תשכון צפת על הר צפת. גבוהה מעל לכל ההרים מתנשא מצפון הר הרמון. המראה נהדר ביחוד בבוקר. כשקרני השמש פזרו את הערפל המכסה את פני ההר.

יורדים מההר בדרך, שבו עלו עליו, ושבים אל כפר תבור. משם דרך שתי שעות מזרחה למושבה יבנאל. בדרך לשם עוברים את ודי שְׁעָרָה ($\frac{1}{2}$ שעה) וע"פ הכפרים מְעָדֵר (20 רגע) ואל-חֲדִיתָה (40 רגע) ומגיעים בדרך המשתרע צפונה-מזרחה ($\frac{1}{2}$ שעה) לגדולה שבמושבות גליל התחתון.

יבנאל (יָמָה) נוסדה ע"י היק"א בשנת 1902. שטח אדמתה 23,000 דונם, משקה פלחה וחלק נטיעות ומספר יושביה 425 נפש. היא נחשבת למרכז המושבות של הגליל התחתון. באדמת יבנאל נובלת אדמת פּוּרִיָה. המושבה הזאת, שנוסדה בשנת 1911 ע"י חברת "האהוזה" בסט, לואים באמריקה, נמצאת במרחק חצי

שעה ממזרח ליבנאל, מעבר לודי פג'ם במישור סהל אל־אֶחְמָא. שטח אדמתה 3500 דונם, חלקו הגדול נטוע שקדים וחלק משמש לפלחה. מספר יושביה 80 נפש. מפה מהלך $\frac{3}{4}$ שעה צפונה מערבה לבית ג'ין. המושבה הזאת נוסדה בשנת 1905. שטח אדמתה 5000 דונם ומשקה פלחה. מספר יושביה 85 נפש. מפה נמשך הדרך מערבה לאורך ודי סרונה ($\frac{3}{4}$ שעה) אל החוה שרונה. היא נוסדה בשנת 1903. שטח אדמתה 5000 דונם וחלק ממנו מעובד ע"י קבוצת־פועלים קטנה. במקום הזה עמדה השרון, שהיתה אחת מערי מלכי הכנענים שלכד יהושע (יהושע יב, יח). מפה מהלך $2\frac{1}{2}$ שעות לטבריה.

במרחק $\frac{1}{2}$ שעה מטבריה בדרך לנצרת נמצאת המושבה מצפה (עין פתם). היא נוסדה בשנת 1905. שטח אדמתה 2900 דונם ומשקה פלחה. מספר יושביה 38 נפש. בדרך העגלות הנמשך סמוך לשפת ים כנרת והעולה לצפת מגיעים ב־35 רגע לחוה מגדל היושבת בעמק גינוסר (על אדות עמק גינוסר ראה ע' 293) על שפת ים כנרת. היא נוסדה בשנת 1910; אדמתה, 6500 דונם, שייכת לקבוצת רכושנים ברוסיה ומשקה פלחה ונטיעות שונות. בה נעשו בהצלחה נסיונות בקולטורים שונים. מספר יושביה 50 נפש. בזמן התלמוד עמדה פה עיר גדולה בשם מגדלא (משנה ערובין ד' ובמקומות אחרים) שבה ישבו יהודים רבים. ידועה היא גם בתולדות הנוצרי (מתיא 15).

כד. מטבריה לצפת.

בין טבריה לצפת ישנו כביש טוב, שבו נוסעים בעגלות. אורך הדרך 33 ק"מ וזמן הנסיעה $\frac{4}{4}$ שעות (מגדל 85 רגע, ראש פנה 3 שעות. צפת 40 רגע). — מעיני לנסוע מטבריה בים עד אֶטְבֵּי'ה שעל שפת הים הצפונית־המערבית בסירה 2 שעות (פה נמצא עין אֶטְבֵּי'ה, שמימיו קצת מלוחים ומעלת הומם 32° . על ידו בית הכנסת אורחים קתולי עם גן יפה. מפה מהלך 85 רגעים ברגל עד לדרך העגלית ומשם בעגלה 2 שעות לראש פנה, $2\frac{3}{4}$ שעות לצפת.

מטבריה עד המושבה מגדל משתרע הדרך צפונה בעמק גינוסר הפורה. פלגי מים היורדים מההרים ומעינות רבים

הנובעים בעמק משקים ומרוים את אדמת הלבה השמנה המצמיחה בחום השורר פה את כל הצמחים הטרופיים. על שפת הים ועל הנחלים גדלים שיחי הרדוף ועצי נֶפֶק לרוב. בנחלים חיים צבים וסרטנים ועל שפת הים נמצאות קונכיות רבות. במרחק 6 רגעים אחרי מגדל עובר הדרך את הנחל ודי-ל'ח'מם, אחרי 15 רגע את הנחל אֶרֶבְדִּיה, אחרי 4 רגעים ה'רֶבֶת אבו־שוּשָׁה, אחרי 5 רגעים הנחל ודי-ל'עמוד. פה מתחילה העליה התלולה בהרי הגליל העליון. אחרי 40 רגע עוברים את הנחל ודי-ל'ג'מֹס. מפה והלאה עולה הכביש בעקבות המסלה הרומית העתיקה. אחרי 15 רגע ודי פְּרוּזָה, אחרי 8 רגעים מימין לדרך ה'רֶבֶת פְּרוּזָה. במקום הזה עמדה העיר כרוים הידועה במופתי הנוצרי (מתיא יא). בזמן התלמוד היה בה ישוב יהודי ואז היתה מהוללה בחטיה (מנחות פה). בה חורבת בית כנסת עתיק מזמן התלמוד. אחרי 10 רגעים נמצא משמאל לדרך ה'ן ג'ב יוסף. לפי מסורת עתיקה, שאנו מוצאים אצל הגיאוגרפים הערבים הקדמונים, היה במקום הזה הבור שבו השליכו בני יעקב את אחיהם יוסף. המסורת הזאת היתה מיוסדה בהשערה, שצפת היא דותן. — אחרי 15 רגע נמצאת מימין ה'רבת עִקְיָמָה, אחרי 10 רגעים ה'. אֶבּוּ זֶלְפָּה ואחריה ה'. אֶל-עֶסְלִיָּה. אחרי 25 רגע מניעים אל הגדולה שבמושבות הגליל.

ראש פנה (נ'עונה) — אכסניה בבית המלון שוּרִץ — היא אחת המושבות הראשונות. היא נוסדה בשנת 1882 ע"י מהגרים מרומניה ובשנה שלאחריה לקחה הברון רוטשילד תחת חסותו. המושבה בנויה על הר גבוה המתנשא ממול להר צפת והיא מצטיינת באוירה הוד והמבריא ובמימיה הטובים, שמעיין מתגבר יספיק לה בשפע גם בימות החמה החריבים, ממנה רואים מדרום מזרח את הפרק הצפוני של ים כנרת השוכן עמוק בין ההרים הגבוהים הסובבים אותו, ממזרח את הרי עבר הירדן מזרחה.

מצפון את הרי נפתלי ומצפון-מזרח את הר הרמון. ממערב למושבה מתרומם הר כנען הנשא (על צלעו המזרחית בית הקברות של המושבה), שמראשו יגיע המבט עד לים התיכון. שטח אדמתה 43.785 דונם, משקה בעקר פלחה, אבל יש בה גם נטיעות רבות. החלק הגדול של אדמת המושבה הוא אדמת מרשים. ביחוד אדמת הר כנען הסלעי, המספיקה מרעה מעט לצאן. משנת 1920 עוסקת קבוצת-פועלים ביעור ההר הזה ע"ה הקרן הקימת. מספר יושבי ראש פנה 600 נפש, ובה ישנם כל המוסדות הצבוריים, הכפר הערבי ג'עונה נמצא ישר ע"י המושבה העברית, ובו בית ספר עברי לילדי הערבים.

הדרך לצפת (40 רגע) עולה ראשונה על ההר ואחר הוא יורד אל הגיא, שבו המעיין היפה עין-אל-חמרה המוקף עצים מפיצי צל. אחריו עולה הדרך שוב על הר צפת ומגיע מפה ב-8 רגעים אל הבתים הראשונים של

צ פ ת.

בית-מלון. בית מלון הנון אין בעיר זו. בשעת הדחק אפשר למצוא מעון ואוכל במלון שטרן (בעלתו מרת שטרן). המחיר 50—60 ג'מ ליום. טוב יותר ללון במלון שרץ בראש פנה ולבקר את צפת במשך היום.

בנקים: הבנק העברי חברת אנגליה-פלשתינה ברחוב חבורה. גם בית מסחרם של ברזל וקלינגר עוסק בעסקי בנק.

ביאת-כח של חברת אקספרס ארץ-ישראלית בבנק חברת אנגליה-פלשתינה. בא-כח של ועד הצירים ברחוב חבורה.

הקונסול היחידי בעיר זו הוא הקונסול המשנה של פריס ברחוב הספרדים. עגלות ובהמות לרכיבה, בענלה אפשר לנסוע רק לראש פנה ולשבירה למשמר הירדן ולדמשק דרך משמר הירדן. המחירים אינם קבועים וצריך לעמוד על המקח. לרוב מושבות הגליל העליון ולדמשק דרך בְּנֵי רוֹכְבִים על סוסים, סרדות או חמורים. מחיר הסוס או הסרדה 40—50 ג'מ והחמור 25—30 ג'מ ליום.

קורותיה. את העיר הזאת מזכיר בפעם הראשונה יוספוס בשם צָף (מלחמות ב, 20, 6). הוא בנה אותה בימי מלחמת רומא. בימי התלמוד היו משיאין בה משואות לקדוש החדש (ירושלמי ר"ה ב) ומשמרת כהנים היתה בה. בימי הבינים מזכירים אותה

הניאוגרפים הערבים. מלך הצלבנים פולקו בנה מצודה בהר צפת (1140) וצלה ארדין לכדה. בשנת 1220 נהרסה המצודה במצות סולטן דמשק, והאבירים של אנודת ההיכל בנוה מחדש. המצודה נחרבה ברעידות האדמה של שנת 1759 ושל שנת 1887. — ר' בנימין מטודילה לא מצא בצפת ישוב יהודי, שנוסד בה מחדש רק בראשית המאה הארבע-עשרה ע"י עולים מארץ ספרד. הישוב גדל אח"כ ע"י גולי ספרד ופורטוגל והוא הגיע למצב של פריחה גדולה במאה השש-עשרה. אז היתה למרכז למוד התורה והקבלה ובה היו שמנה עשרה ישיבות. עשרים ואחד בתי כנסת ובית ספר גדול לילדי העניים. חכמים גדולים ורבים ישבו בה (ר' יעקב בירב, ר' יוסף קארו, ר' משה מטראני, ר' שלמה הלוי אלקוביץ, ר' משה קורדוביר, ר' משה אלשיך וחכמי הקבלה המפורסמים ר' יצחק לוריא — הארי — ור' חיים ויטאל). ידוע הוא פולמוס הסמיכה שהיה בין חכמי צפת ובין חכמי ירושלים (ראה ע' 89). בשנת 1563 נוסד בצפת בית הדפוס הראשון, שהיה הראשון לכתי הדפוס באסיה. גם מצבם החמרי של היהודים יושבי צפת היה אז טוב מאד. בתחלת המאה השבע-עשרה מתחילה ירדתו של הישוב. בשנת 1765 נוסד בה עדה אשכנזית, שהלכה וגדלה ע"י עולים חדשים מרוסיה ומפולניה. בחצי הראשון של המאה שעברה נדלדל ונתמעט הישוב היהודי בצפת ע"י מגפות וע"י רדיפות וננישות מצד הערבים והדרוזים במלחמות הברזים והפלאחים ובמרדס באכריהם פשה, והוא נחרב ביחוד ע"י הרעש שהיה בשנת 1887, שבו נהרגו כאלפים יהודים ממפולת הבתים. ביובל השנים האחרון התישבו בצפת ביחוד יהודים מגליציה. במלחמה האחרונה נפלו מיושבי צפת חללים רבים ממגפות ומרעב.

מספר יושבי צפת היום 16.000 נפש, מהם 6000 יהודים, 9000 מוסלמים, 1000 נוצרים.

ליהודים שתי עדות, עדת האשכנזים ועדת הספרדים. מרובים פה בתי הכנסת, ביניהם הכי עתיק הוא בית הכנסת של האר"י ז"ל. בה שלש ישיבות ושני בתי תלמוד תורה, ארבעה גני ילדים ובתי ספר של ועד החנוך ושני בתי ספר של חכ"ה. מוסדות החסד הם: ועד הסיוע, בית יתומים (52 יתום), בית מלאכה לתחרים, בית מושב זקנים וזקנות ובית חולים של "הדסה".

העיר שוכנת על הר גבוה (838 מ') ונחלקת ע"י טבע ההר לשלשה רובעים נפרדים. הרובע האחד בנוי על השיא הדרומי, הנמוך של ההר, ממול לחורבת המצודה, הרובע השני בנוי אשר מתחת למצודה והרובע השלישי, הוא רובע היהודים, שוכן על צלעו הזקופה של ההר, ישר מתחת למצודה באופן כזה, ששורות

הבתים בנויות בעליות זו מעל לזו ונגות הבתים של השורות התחתונות משמשים קרקע לבתי השורות העליונות. מדרגות עולות מרחוב לרחוב. הרחובות צרים והבתים בנויים צפופים זה אצל זה. אקלימה של העיר בכלל טוב ומבריא והסביבה פוריה ונעימה ואפשר לחיות בה בזול יותר מאשר בירת ערי הארץ. מחורבת המצודה שעל ראש ההר רואים ממזרח את הרי עבר הירדן מזרחה עד להרי חורן ולשׂאם הגבוה ג'בל אל־פֶּלִיב (1839 מ'). מדרום־מזרח את הרי גולן, מדרום את הר תבור ומדרום־מערב את הר הכרמל. וממערב מתנשאים ממול לעיר ההרים ג'בֶּלֶת אל־ערוס, ג'בל זְבוּד (1114 מ') המכוסה יער וג'בל גְּרֶמֶק, הוא הגבוה בהרי עבר הירדן מערבה (1199 מ'). בין הר צפת ובין ההרים האלה יורד הנחל ודי א־טָוֶחִין (נחל השחנות) דרומה לעמק.

כה. טוֹל לְבָרְיָא, לְעֵין־זֵיתִים, לְמָרוֹז וּלְכַפֵּר בְּרָעִים.

3—3½ שעות ברכיבה.

מהרובע המזרחי של צפת יגיעו בעשרים רגע לכפר בְּרִיָא. הוא בירי הידועה בתלמוד (בבא מציעא פד; תוספתא ב"ק ב). גם בימי הביניים ישבו בה יהודים עד לפני יובל שנים, ואחרי הרעש בצפת הועבר לשם בית הדפוס העברי מעיר זו. היום נמצאת שם קבוצת פועלים, העובדת על אדמת הקה"ק. משם 12 רגע למושבה עֵין־זֵיתִים (עין א־זֵיתוֹן). מצפת ישר לעֵין־זֵיתִים 20 רגע. — המושבה הזאת נוסדה בשנת 1891; שטח אדמתה 6000 דונם ומשקה פלחה ונטיעות. מספר יושביה 30 נפש. משם יורדים ב־20 רגע לודי מירון ובו מגיעים ב־50 רגע אל

מָרוֹז. המקום הזה נזכר בתלמוד פעמים רבות (ירושלמי תענית ד; תוספתא דמאי ד ובמקומות אחרים). בו ישבו שמעון בר יוחאי ובנו אלעזר, ר' יוחנן הסנדלר, הלל ול' תלמידיו ושמאי. מענינת היא חורבת בית הכנסת העתיקה מהזמן מיד אחרי חורבן

הבית השני (הוא שיך לחברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה). ממנה קים עוד הקיר הדרומי הבנוי אבני גזית גדולות. מוֹזוֹת הפתח הן מעמודים בעלי אבן אחת. בבית בנוי נמצאים קברי ר' שמעון בר יוחאי ואלעזר בנו. בליל ל"ג לעומר, הוא לפי המסורה יום פטירת ר' שמעון בר יוחאי. מתאספים על קברו אנשים רבים מאד מצפת ומהסביבה ומיתר ערי הארץ לחוג את ההלולא דרבי שמעון. לעלוי נשמתו מדליקים שם הדלקות גדולות. ממרון יורדים צפונה אל הגיא. אחרי 30 רגע נמצאת מימין ספסופה (ירושלמי תרומות ח), בערבית ספסוף. פה ישנם שרידים מעטים של בית כנסת עתיק. אחרי 10 רגעים יורדים מכתף הגבעה לודי חלל. אחרי 40 רגע עוברים את ודי נצר ועולים משם ב-35 רגע אל כפר ברעם. בו ישבו יהודים אחר החורבן ובימי הבינים. מצפון-מזרח לכפר נמצאת חורבה יפה של בית כנסת מהזמן הראשון אחרי החורבן. לבית הכנסת הזה היתה אכסדרה של שני טורי עמודים בעלי כותרות יפות. השער מקושט בקשוט עשיר. מעל למשקוף נמצא כרכוב המפותח בפתוחי עלי גפן ואשכלות ענבים. מימין ומשמאל לשער נמצאים פתחים ומעל לכל אחד מהם הלון. במרחק חמשה רגעים מצפון-מזרח לבית כנסת זה נמצאים שרידים מבית כנסת שני. בו היתה כתובת עברית. שתושבי הכפר המרונים הוציאוה ויבנוה בקיר בית פרטי. מכפר ברעם שבים דרך אל-ג'יש (גוש הלב, מולדת הגבור יוחנן, ידועה בימי התלמוד בשמנה הטוב, מלחמות ב, 21, 2; מנחות פ"ה ובמקומות אחרים) בשתי שעות לצפת.

כו. מצפת דרך מושבות הגליל העליון ובנים לדמשק.

כרכיבה על סוס או על פרדה 26 שעה; מתולה 9 שעות, בנים 2 1/2 שעות. כפר חור 8 שעות, דמשק 7 שעות; לינה במטולה ובהור.

נוסעים בכביש דרך ראש פנה (ראה ע' 298) למחנים 2 שעות. המושבה הזאת נוסדה בשנת 1899 ע"י קבוצה מאחינו

שבגליציה, שעזבה אותה אחר כך ותעבור לרשות הברון רוטשילד. שטח אדמתה 2050 דונם. היום נמצאת פה קבוצה של 15 איש, העוסקים בפלחה על שטח של 800 דונם. על שאר השטח (1250 דונם) נוסדה בשנת 1920 חוה בשם אילת השחר (22 פועל) מצפון למחנים. מפה יורד הדרך (1½ שעות) למושבה משמר הירדן, השוכנת על יד גשר הירדן גִּסְרֵי בְּנַת יַעֲקֹב (גשר בנות יעקב). שבו עובר את הירדן דרך המלך העולה לדמשק. המושבה הזאת נוסדה בשנת 1890, שטח אדמתה 7569 דונם ומשקה פלחה. מספר יושביה 95 נפש. מפה עולה הדרך סמוך לאפיק הירדן ולשפת מי מרום בבקעה הצרה, שממערב לה מתנשאות הומות בולת גבוהות, במעבה יער הירדן, בתוך עצי האשל, שיחי ההרדוף והדפנה וקני הסוף משמיעות הצפרים את זמירותיהן. אחרי ¼ שעה מופיע אגן מי מרום, אחרי ¼ שעה עוברים את הנהל ודי־לִזְקָס, אחרי 10 רגעים את ודי הנדג ומגיעים אחרי 10 רגעים למושבה יסוד המעלה, השוכנת על השפה המערבית של מי מרום. המושבה הזאת נוסדה בשנת 1883 ע"י מהגרים מפולניה ובאה בשנת 1890 תחת הנהלת פקידות הברון רוטשילד, שהפכה את כל שטח המושבה לגן פרחים והקימה בה בית חרושת לעשית שממני בושם ותמרוקים. אף שהמקום מסוגל לכך בגלל האדמה הדשנה והאקלים הטרופי השורר בעמק העמוק, בכל זאת לא הצליחו הנסיונות, היום עוסקים אכרי המושבה (200 נפש) אך ורק בפלחה. שטח אדמתה 12.228 דונם. אקלים הקדחת של המושבה הוטב במעט ע"י נטיעות עצי האי־קליפטוס, (להזהר מפני עקיצות היתושים הנמצאים פה לרוב).

אגן מי מרום (בְּחֶרֶת אֶל־חֻלָּה) דומה בצורתו לצורת ים כנרת (אגם מהופך). ארכו 6 ק"מ, רחבו 4 ק"מ, עמקו 3—5 מ' ופניו 2 מ' מעפה"י. בחורף הוא מתרחב ממי הירדן הרבים המשתפכים אליו ובקיץ הוא מתכוץ ומסביבו נמצאות אז בצות רבות, שבהן תתהלכנה צפרי רקק רבות (שלכים, ברוזים וכו').

מעל למים מרחפים ענני יתושים שמעקיצותיהם צריך להזהר מאד. השם מי מרום (יהושע יא, ה, ז) אינו מתאים באמת לאגס־המים הזה, את המים האלה צריך לבקש בסביבות הכפר מרון. יוספוס (קדמוניות טו, 10, 3) קורא לאגס הזה בשם ים סמכוניטיים (Samachonitis) וכן גם נזכר בתלמוד בשם ימא דסמכא, ים סומכי או ים סופכי או ים הולתא.

מצפון לאגס הזה נמצאת שפלת בצות ברוחב 2 שעות הנקראת בערבית אַרְיִן אֶל־חֻלָּה. אדמתה מצמיחה קני גומא, עשבי נמי וסוף, שלתוך מעבם אי אפשר לחדור. בשפלה הזאת יושבים בדוים מסכנים (אֶל־עִזְרָנָה) וצוענים מלוכלכים החיים על הציד והדוגה ועל מרעה הבקר. בבצות מתגלגל התאו וגם חזיר היער יופיע פה לפעמים. יוספוס קורא לשפלה הזאת הולתא (Ulatha).

מיסוד המעלה עולה הדרך (1 שעה 50 רגע) לקדם, היא קדש נפתלי (יהושע כ, ז), שהיתה עיר עתיקה מאד ומולדת ברק בן אבינעם (שופטים ד, ז). תגלת פלאסר לכדה ויגלה את יושביה (מל"ב יא, כט). בסוף ימי הבית השני היתה לצורים, שלחצו שם את ישראל. טיטוס התבצר בה (מלחמות ד, 2, 3).

בכפר הערבי (קדם) — 484 מ' מעפ"י — ישנן עתיקות אחדות. על יד המעיין נמצאים ארונות מתים של אבן, שאחדים מהם משמשים שקתות. מצפון־מזרח למעיין עומד בית קבר בנוי אבנים גדולות. הלאה מזרחה נמצאים ארונות־מתים אחדים, בצלעותיהם הצובות שושנים יפות ומכסהים מפותחים יפה. יותר מזרחה עומדים שרידים מבנין גדול (אולי הם שרידי מקדש רומי?). חלק מהקיר המזרחי עם שער גדול ושני שערים צדדיים. בכפר ישנם עמודים וחמרי בנין עתיקים.

הדרך עולה צפונה ועובר אחר 45 רגע ע"פ חורבות העומדות על ההר. אחרי 10 רגעים רואים משמאל על ההר את הכפר אַם חַיִּיב ובאים ב־15 רגע למים, היא אולי מישא הנזכרת בנבול

הצפוני של א"י בתחום עולי בבל (תוספתא, שבועות ד). הכפר בנוי על שתי גבעות נפרדות. מיד אחרי מים רואים שרידי מסלה רומית. אחר 45 רגע נמצאות על ההר מימין חורבות המצודה מְנַרְהָ. בקצה רכסי הרי נפתלי רואים את בקעת הירדן, מי מרום והר הרמון ומערב את מצודת תְּפַנִּין, היא תבנית (ירושלמי שבועות ד), שהיתה בגבול הארץ הצפונית ומבצר חזק היה בה בימי הערבים והצלבנים. מצפון רואים את הונין, שאליה מגיעים אחר 35 רגע.

הונין — 900 מ' מעפה"י — היא רחוב (יהושע יט, כח), שהיתה עיר בצורה ואֲשֶׁר לֹא יִכּוּל לְלַכְדָּהּ. גם בימי הביניים היתה הונין מבוצרת היטב והיתה שומרת על דרך האורחות בין בנים ובין ים התיכון. המבצר נחרב ע"י הרעש בשנת 1837. מהאבנים הגדולות המהוקצעות אשר בבנינים התחתיים הקימים עד היום נראה שהמבצר הוא עתיק. המבצר מוסב תעלה ברוחב 6 מ' ובעומק 6 מ'. המראה משם נפלא ומקיף חבל ארץ גדול.

מהונין יורר הדרך במורד זקוף אל העמק. אחר $\frac{1}{2}$ שעה נמצאת בעמק החוה החדשה תִּלְ-חַי (מְלָחָה). שטח אדמתה 1000 דונם. במרחק 35 רגע מצפון-מזרח לתל-חי נמצאת בחבל פורה מאד סמוך לנהר אֶל-הַצְּבָנִי החוה החדשה תְּפַנִּרָה. פה הסתדרה קבוצה של פועלים על שטח של 500 דונם. צפונה לתל-חי (35 רגע) נמצא הכפר הנוצרי אֶבְל הַבְּנוּי על תל אבל בית מעכה (שמו"ב כ, טו). בין אבל לתל-חי נמצאת החוה כפר גלעדי (730 דונם) על אדמת המושבה מטולה. שלש החוות הנזכרות נחרבו ע"י בדוים שודדים באביב תר"פ (1920) ונעזבו מאת עובדיהם אחרי מלחמה קשה עם השודדים. שבה נפלו חלל אחדים מהם וביניהם המפקד טרומפלדור.

מטולה היא הצפונית שבמושבות העבריות בארץ-ישראל. היא בנויה על הר בקצה עמק עיון המשתרע בין הר הרמון ללבנון. אוריה זך ומבריא והמראה ממנה יפה מאד על

הר הרמון ועל הלבנון. היא נוסדה בשנת 1896. שטח אדמתה 16.730 דונם ומשקה פלחה. מספר יושביה 240 נפש. שכני המושבה העברית הם דרוזים. (במטולה אפשר ללון בבית המלון הקטן או בבית אחד האכרים). ממטולה יורדים דרומה-מזרחה ומגיעים ב־50 רגע לגשר אֶרֶנָה, שבו עוברים את נהר אֶל־הַצְּבָנִי, שהוא נחל המקור העקרי של הירדן. בנחל הזה זורמים מים רבים העוברים בחורף על גדותיו וממלאים את הבקעה בצות. רוכבים הלאה דרומה-מזרחה. למעלה, ממזרח, עומד הוֹלֵי נְבִי סִיד יהודה. אחר 45 רגע נמצא במרחק קטן מהדרך מימין (מדרום) תל אֶל־קֶצִי — 154 מ' מעפה". על התל הזה עמדה העיר ליש, שהיתה לצידונים. בני דן לכדוה ויקראוה בשם דן, בערבית קצִי (שופטים יח, כט).

העיר הזאת היתה בנבול ארץ־ישראל מצפון (מדן ועד באר שבע, שמוא ג, כ). ירבעם שם בֶּדֶן אחד משני ענלי הוהב (מליא יב, ל) ואחרי שנים אחדות כבשה בן־הרדד מלך אים (מליא טו, כ).

על ראש התל (גבהו 9—12 מ') נמצא קבר מוסלמי תחת אלון הסון. בצלעו המערבית נמצאת ברכה, שממנה יוצא זרם מים גדול ואתו מתאחדים בברכה הגדולה מי מעין אחר אשר בקצה הדרומי־המערבי של הגבעה. ממנה יוצא הנחל אֶל־דָּן, שעשרו במים גדול פי שלשה מזה של הנחל אֶל־הַצְּבָנִי ופי שנים מזה של הנחל בני־ם. הלאה דרומה מתאחדים שלשת הנחלים האלה לנחל אחד הנקרא מפה והלאה ירדן. (ראה ע' 23) מפה עולה הדרך בתוך יער עצים ובין נחלי מים ב־40 רגע אל בְּנֵי־ם — 329 מ' מעפה".

במקומה עמדה העיר העתיקה בעל גֶּד תחת הר הרמון (יהושע יג, ה).

היונים הקימו במערה אשר מעל למקור הירדן במה לאליל הסחד פֶּן ויקראו לעיר בשם פנים (Panes) וממנו השם הערבי. על ידה היתה המערכה הגדולה של אנטיוכוס הגדול (מלחמות ג, 7, 9). הורדוס בנה פה מקדש לכבוד אוֹטֶסְטוֹס קיסר. בנו פיליפוס

בנה את העיר ויקראנה בשם קסריה פיליפי (Caesarea Philippi). אז היתה עיר גדולה עם בנינים יפים. אנריפס השני, שהרחיבה ובנה אותה מחדש, קרא לה לכבוד נירון קיסר בשם נירונים (קדמוניות כ, 9, 4). טיטוס חנה בה וחננ בה את חג הנצחון על ירושלים במשחקי הוירה (מלחמות ז, 2, 1). בתלמוד נקראה בשם קסריון או פנים או פמיים (סוכה כז, מנלה ה, תוספתא בכורות ח). במאה הרביעית אחרי הספירה הרגילה היה בבנים מושב של בישוף. בימי הצלבנים נלחמו עליה ועל המבצר א־צִיבִיבָה הערבים והנוצרים פעמים רבות, ולבסוף נהרס המבצר בפמדות הסולטן אל־מַעַז.

בנים בנויה "תחת הר הרמון" בין שני גאות הבאים מן המזרח. מצפון לה יוצא גיא שלישי. המים הרבים הזורמים בנחלים מפרים את הסביבה ומרוים אותה, והיא מצמיחה צמחים למכביר. הכפר הנוכחי בנוי ברובו בתוך חומות המבצר העתיק. מדרום לו שוטף הנחל ודי זַעֲרָה המתחבר קצת יותר למטה עם נהר בנים. שברי העמודים הנמצאים פה מוכיחים, שהעיר העתיקה השתרעה הרבה יותר לצד דרום. בצפון העיר בנוי מבצר חזק. מגדלי־הפנה העגולים של החומות (שלשה מהם עודם קיימים) בנויים אבנים גדולות מהוקצעות. באמצע הקיר הדרומי של המצודה נמצא שער עתיק. הכתובת הערבית הנמצאת בו נכתבה בזמן מאוחר. מפה עוברים בגשר את הגיא. בתוך החומה בנויים עמודי שחם.

מקור הירדן נמצא מתחת לקצה המערבי של הר המצודה. המערה הגדולה שהיתה פה לפני נהרסה כמעט לגמרי ע"י רעידות האדמה ומתחת להריסותיה זורם זרם גדול של מים זכים. במקום הזה היה המקדש היוני פניון וכן גם היכל הורדוס. מראש הצור המראה יפה על בנים והסביבה.

במרחק שעה אחת מצפון עומדת המצודה הגדולה והיפה קלעת א־צִיבִיבָה הבנויה על גבה צר הנפרד ע"י גיא מהר הרמון. אורך המצודה החזקה הזאת, שנבנתה על ידי הצלבנים ונתחדשה על ידי הערבים (ראה הכתובות הערביות) 440 מ' ורחבה 110 מ'. מהחלק המזרחי של המצודה, שהוא נפרד מיתר הלוקה ונבוא מהם, אפשר להשקיף היטב על פני

כל המצודה. נהדר הוא המראה מהמצודה ע"פ הסביבה הקרובה ועל ההרים הרחוקים. רואים את בניס, את מי מרום ואת ההרים מעבר לירדן. מצפון-מערב נשקפת המצודה קלעת א-שקיף הבנויה על אחד מהרי הלבנון מעבר לנהר א-ליטני, ממערב רואים את הונן מדרום את זַעֲרָה וענפית, מדרום-מזרח את עין קַנְיָה.

מבנים עולה הדרך ע"י וְדִי-זַעֲרָה (1 שעה 40 רגע) אל מי פילה — Phiala — (מלחמות נ', 10, 7). בערבית ברכת רם, היא ים קטן הנמצא בתוך לוע הר געש כבוי, שגבהו 1024 מ'. אורך הברכה 630 מ', רחבה 480 מ' ועמקה 45—60 מ' ומימיה דלוחים. לפנים חשבו, שהברכה הזאת מכלכלת את מקור נהר בניס. לפי אנדה מקומית עמד במקום הברכה כפר, שנתכסה במים בגלל מדות סדום של תושביו.

מפה עולה הדרך בשעה וחצי לכפר הדרוזים מְג'ֵדָל א-שָׁמֶס (1153 מ'). מהר חרמון יורדים פלגי מים ומורדיו מכוסים עצים רבים, בתוכם בעקר צפצפות ושיחי הדס רבים, ואבני בולת גדולות. הלאה הולך הנוף ומקבל צורה ולקנית. אחרי 55 רגע באים לרמה הפוריה מְרַג' א-ל-ח'צ'ר. ע"פ הכפר הנקרא בשם זה עובר נהר מְעַנְיָה, מצד שמאל מתנשא שיאו החשוף של הר חרמון המכוסה שלג רב עוד בסוף חודש אייר. מצד ימין משתרע העמק הגדול ממזרח להר חרמון ומדרום עמק הבשן הרחב ורמת גולן, שבו רואים את העירה קְנִיטְרָה (ראה ע' 310) והרחק מדרום-מזרח מתנשאים הרי חורן. אחר מהלך שעה בחבל הבולת מגיעים בעוד חצי שעה לחוה מְזֻרְעַת בית גֶן הנמצאת על הנחל היפה נהר א-ל-ג'ֶנְנִי, הצומח פה עשיר מאד. על הנחל נמצאות צפצפות רבות ושחנות-מים אחדות. הדרך עולה הלאה על רמת גבנונים, שעליה נשקף תמיד ראש הר חרמון העטוף שלג, והוא עובר אחרי 1 שעה ו-25 רגע על הכפר הינה הנקרא בתקופה היונית-הרומית אינה. אחר חצי שעה באים אל פֶּפֶר

חֹרֶה, שבו לנים. ממערב לכפר נמצאות חורבות מקדש רומי. ממקום רם ע"י הנחל המראה יפה על המישור מדרום. במרחק 5 רגעים ממזרח לכפר חור עוברים את נהר אל-ערני ובאים לפתימא (1101 מ'). אחר שעה אחת עוברים את נהר פַּרְפָּה, הוא הנהר פרפר (מל"ב ה' יב), ואחר עוד שעה ורבע מגיעים לקַטְנָא המוקפת גנים ופרדסים, שבהם שוטפים נחלי מים. מפה והלאה רוכבים בדרך העגלות, אחר 2 שעות נמצא מימין הכפר מַעְצֻמְיָה, ומשמאל משתרעים רכסי הגבעות קַלְבַּת אל־מֶזְהָה, משני עברי הדרך משתרעים כרמים יפים. אחרי חצי שעה עוברים בין גנים ופרדסים המבשרים את קרבת דמשק. אחר 40 רגע נמצא הכפר אל־מֶזְהָה, מפה 25 רגע לשער דמשק.

כו. מצפת בעגלה דרך משמר הירדן וקניטרה לדמשק.

12—13 שעות: משמר הירדן $1\frac{3}{4}$ —2 שעות, קניטרה $3\frac{1}{2}$ —4 שעות, דמשק $7\frac{1}{2}$ —7 שעות. מצפת דרך ראש פנה, מחנים ואילת השחר למשמר הירדן ראה עמוד 303.

על יד משמר הירדן עוברים את הירדן בג'סר בנת יעקוב. הגשר הזה נמצא 13 מ' מתחת לפני ים התיכון, ורוחב הירדן במקום הזה בערך 25 מ'. הגשר בנוי אבני בזלת והוא סמוך על 3 קשתות. במקום הזה עברה מימים מקדם דרך האורחות הגדולה העולה מהים לדמשק ולארם נהרים. לפני הבנות הגשר (במאה החמש עשרה בערך) עברו במעבר הירדן אשר על ידו. לכן היה לנקודה זו ערך תכסיסי, ופעמים רבות נערכו בה מערכות, הגשר הנוכחי תוקן בפעם האחרונה בפקודת ג'זר פשה. על גדות הירדן גדלים שיחי הרדוף, זקום (*Balanites aegyptiaca*), גו'מא ושיחים אחרים וקני סוף. מעבר לירדן משתרעת ארץ גולן (ג'ולן) הנקראת על שם העיר גולן בבשן, שהיתה למנשה (דברים ד, מג; יהושע כ, ה). כאשר עולים על כתף הרמה (15 רגע) מתגלה מראה יפה. אחרי

45 רגע רואים משמאל את הכפר דבורה ומימין את נַעֲרָן. אחר
 30 רגע חורבת כפר נַפְחָה. פה מתחיל יער אלונים. אחר חצי
 שעה רואים מימין את הר הגעש הכבוי תל אבו־לַח־נְנוּר. אחר
 עוד חצי שעה מימין תל אבו־יוֹסֵף וכפרים משרקסיים אחדים
 ומשמאל תל אבו־אֶנְדָא ואחר 40 רגע מגיעים אל
 קניטרה. — 1007 מ' מעפה"י.

העירה הזאת היא מקום מושב מושל המחוז גולן השייך לפלך
 חורן. יושביה 1800 נפש. הם משרקסים. מערבים. כושים וכו'.
 מפה נמשכת מסלה רומית עתיקה לבְנִיִּים (ראה ע' 306). הדרך
 משתרע מקניטרה לדמשק צפונה־מזרחה בעמק גִ'דוֹר (גדור?
 ר"ה כנ. תוספתא ר"ה ב) המפורסם במרעהו הטוב. מימין רואים
 במישור את הגבעה הוולקנית הבודדת תל הַרְהָ. אחר שעה מימין
 הכפר גִ'בֵּע. אחר $\frac{1}{4}$ שעה משמאל תל דְּבָה. אחר באים אל יער.
 אחר חצי שעה עוברים בגשר את הנחל מַעֲנִיָה. מפה עד הנחל
 אל־גִ'נְנִי משתרע הדרך (2 שעות) בעמק נְקָר סַעֲסַע. אצל הכפר
 סַעֲסַע עוברים את הנחל מַעֲנִיָה ואחר 20 רגע את הנחל אל־עֲרִנִי.
 אחר $\frac{3}{4}$ שעה עוברים על הַיֵּן א־שִׁיחַ. אחר עוד $\frac{3}{4}$ שעה באים
 לכפר בְּנֹבֵב. הבנוי על שתי גבעות של גִ'בל אל־אֶסוֹד. אחר עוד
 $\frac{3}{4}$ שעה מגיעים לתחנת מסה"ב דְּרִיא. הסביבה הפוריה והעשירה
 בגנים ובפרדסים מבשרת את קרבת דמשק. אחר 40 רגע באים
 לכפר אל־קַדֵם. מפה מגיעים ב־10 רגעים לשער בְּנֹבֵת אֵלֵלָה
 של העיר דמשק.

דמשק.

בתי מלון. מלבד בית המלון הקטן. מלון ירושלים, העומד במדרגה נמוכה, אין פה
 בתי מלון ליהודים. בתי המלון לתורים הם: הוטל ויקטוריה, הוטל ד'אורינט,
 שניהם סמוכים לתחנת ברמבה במערב העיר. מאכל כשר משונים במלון
 ירושלים (בעליו בן־ציון לוי). בבתי המלון צריך לעמוד על המקח.
 קונסוליות. הקונסוליה האמריקאית והקונסוליה הספרדית ברחוב צלחיה, בא־נח
 הממשלה הצרפתית ברחוב הנוצרים, הקונסוליה האנגלית במזרח העיר בין
 נהר ברדה ובין בֶּב אל־עֲמֵרָה.

בית דאר ותלנרף ממול לארמון הממשלה במערב העיר, בנק עותומן ברחוב חמידיה, לבנקו די רומא ולבנקים של בירות יש בדמשק באי כה,

בתי כנסת. בדמשק ישנו מספר גדול של בתי כנסת ותפלה, שאחדים מהם הם עתיקים מאד, המפורסמים שבהם הם בְּנֵי אֶל־פֶּרְנָנִי, בְּנֵי אֶל־רֶעִי, בְּנֵי שָׁמַע וּבְנֵי עֵנוּיִם, בכל אלה ישנם תְּנִיִּים (בשם תְּנִי יקרא קשוט ספר התורה) יקרי־ערך.

בתי מרחץ. בתי המרחץ התורכים שבדמשק מפורסמים בכל ארץ הקדם בכל ימים והדרם וכדאי לבקרם ולהתרחץ בהם, המפורסמים שבהם הם הַמֶּם אֶל־קֶשְׁנִי, חַמֵּם אֶל־דְּרוּשִׁיָּה וְחַמֵּם אֶל־מֶלְכִי.

עגלות. לעגלות אין תעריף וצריך לעמוד על המקח, מורי־דרך. רצוי שהתירים היהודים יקחו מורה־דרך דוקא מאת היהודים יושבי העיר וישאלו בעצת מורי בתי הספר, השומעים שפות אירופיות.

האקלים. החורף בדמשק קר ואין מסיקים בבתי העיר כי אם בכתי המלון, הימים החמים מתחילים במרץ ובקיץ חם מאד, חום של 36° — 40° צלזיוס ביום שכיח ולעומת זה מתקרר האוויר בערב, צריך להזהר מפני ההתחלפות הפתאומית של הטמפרטורה.

דמשק היא בירת המדינה סוריה הערבית (מזרח) הנמצאת תחת הממשלה העליונה של צרפת, והיא העיר הכי גדולה בסוריה בכלל. היא מצטיינת באפיה המזרחי ובתכונותיה המיוחדות, יותר מהעתיקות ומהבנינים אשר בה מענינים את התיר החיים ברחובות ובשוקים וסביבות העיר הנהדרות.

הערבים קוראים לה אֶל־שָׁם (הצפונית), אבל גם בשמה הספרותי דִּמְשֶׁק יקראו לה. העיר שוכנת 691 מ' מעפה"י בקצה המערבי של מדבר סוריה ומוקפת הרים משלשה צדדים, מצפון לה משתרע מול הלבנון צפונה־מזרחה אל תוך המדבר; אצל העיר נמצא מצפון־מערב ההר החשוף גִ'בֶּל קֶסְיוֹן, שהוא ההמשך המזרחי של הר חרמון, המכלכל במימיו את נאות דמשק, בדרום סוגרים רכסי הרי הגעש של גִ'בֶּל אֶל־אֶסְוֶד וגִ'בֶּל אֶל־מִנְעָה בעד עמק דמשק. יערות עציים, פרדסים וגנות מקיפים את העיר במרחק של ארבע שעות לצד מזרח ולצד דרום, ממול-

הלבנון ומהחרמון יורדים נהרות נחלי מים אל מישור דמשק ופה הם מתפלגים לפלגים רבים המשקים את גני העיר ופרדסה ויוצאים לאגמים הנמצאים במרחק של שש שעות ממנה לצד מזרח. מלבד אמנה (או אבנה) ופרפר נהרות דמשק המהוללים בפי נעמן שר צבא ארם בגלל טיב מימיהם (מל"ב ה, יג) — בערבית נהר בַּרְדָּה (הקרה) ונהר בַּרְבַּר — גם נהר אֶסְפַּרְנִי, נהר אל-אֶעוּנִי ועוד. החשוב בהם הוא נהר אמנה (אל-ברדה) המתפלג לשבעה פלגים, אשר שנים מהם מספיקים מים לעיר ויתרם מתפלגים אל הגנים. הערבים המתארים לעצמם בדמיונם את גן-העדן עפ"י המתואר בקראן כגן מלא עצי פרי נחמדים, שביניהם זורמים פלגי מים ובצלם יושב הצדיק ונהנה מפרות הגן. העריכו את דמשק עם פרדסיה כגן העדן התחתון, ומשוררי ערב ימלאו פיהם תהלתה ותשבחתה. "דמשק היא עין המזרח", היא "כתם החן בלחי התבל". יפים ונהדרים הם באמת הגנים המקושטים בכל ימות השנה בצבעים ובגונים שונים. בחורף, עת תפוחי הזהב והלימונים הכתומים יעדו את ירק העצים בפרדסים, יתכסו השקדים בלבנת השלג של פרחיהם. אהריהם יפרחו באביב עצי תפוח-הזהב בזמן שעצי האגוזים מתכסים ברחוש עליהם וזמורות הגפנים עולות ומטפסות על ענפיהם, ובימי חג השבועות יתלו רבבות אלפי המשמשים הצהובים על עציהם מעל למצע-הדשא הירוק, ובסוף הקיץ יוסיפו הרמונים האדומים כדם קסם מיוחד למראה נוף הגנים. נאות דמשק הן אוצר הפרות של כל סוריה והן מספיקות גם פרות ועצים לארץ ישראל.

קורותיה. דמשק היא עיר עתיקה, שהיתה ידועה כבר בימי אברהם (בראשית יד, טו). בימי דוד היתה העיר הראשה בארם הדרומית. דוד לכדה וישם בה נציבים (שמו"ב ה, ה—ו). בימי שלמה יסד לו רוזן ממלכה בדמשק ויהי שטן לישראל כל ימי שלמה (מל"א יא, כג, כד). מצב המדינה החיצוני של ממלכת ישראל היה תלוי תמיד ביחסה

לממלכת ארם דמשק (מל"א פרק טו וכו'; מל"ב פרק ה, יב, יג יד, טו וטז). כאשר לכד רצין מלך ארם את אילת, קרא אהז לתגלת-פלאסר מלך אשור לעזרה והוא בא וכבש את דמשק ומאז נבלעה העיר הזאת באשור. היא נפלה יחד עם כל ארצות קדמת אסיה בידי פרס, ובנפול ממלכה זו כבשה אלכסנדר הגדול. אחרי מותו נלחמו עליה הסליקים והתלמים. בשנת 112 לפני הספירה הרגילה חלקו ביניהם האחים החורגים אנטיוכוס גריפוס ואנטיוכוס קיזיקינוס את סוריה, והאחרון מלך בה וגם על בקעת הלבנון ועל פיניקיה. אחריו מלכו בני גריפוס בדמשק. בשנת 85 לכדה הרת מלך ערב ותהי לו עד אשר נפלה בידי טיגרנס מלך ארמניה. בשנת 64 כבשה פומפיוס ויעש את סוריה לפרובינציה רומית. הורדוס בקר בדמשק את הפרוקונסול סיקסטוס ציור אשר נתן לו את בקעת הלבנון, והוא בנה בעיר זו תיאטרון וגמנוזיון. אז ישבו בה יהודים רבים ורובם נרצחו בזמן חורבן הבית השני. התרבות המקומית היתה בלי"ם חשובה. העיר היתה כבר אז מרכז מסחרי ותעשייה חשובה היתה בה. היא היתה מתוכת בין מסחר הארצות שעל חוף ים התיכון ובין המזרח. שפתה היתה שפת ארם ודתה היתה דת עבודת הבעל והעשתרות וכדומה. כמובן חדרו גם לדמשק תורות יון ורומא ומנהגיהן. — הערבים התקרבו בימים קדומים מאד לערבות דמשק. שבט ערבי שישב תחת ראשו ג'נדב בתוך גבולות ארץ ארם (דמשק) עזר לבן-ההד במלחמתו בשלמנאסר השני מלך אשור (854 לפה"ס). ממלכת בני נביות התפשטה בזמנים ידועים עד הנה, ושבטי הבדווים נגשו אליה במסעי השוד שלהם. חשובה היתה דמשק גם לביצנטים כעיר השומרת על גבול המדבר, ובתקופה הנוצרית גדלה בה השפעת הנוצרים. במלחמות ביצנין ופרס סבלה דמשק מאד. עם כבוש דמשק ע"י האסלם (635) מתחילה בעדה תקופת הפריחה הכי גדולה. הכליף מעוֹיָה מבית אומיה

כונן בדמשק את כסא מלכותו ותהי למרכז המדינה האסלמית הגדולה ולמרכז התרבות הערבית הצעירה. בנינים יפים ושוקים גדולים נבנו בה והעיר היתה הומיה מעם רב. עבד-אללה אבו-ל-עבס עשה טבח נורא בבית אומיה (750) ויעביר את ממשלת האסלם מדמשק לבגדד. מסבת המלחמות הפנימיות התכופות והתחלפות מושליה ירדה דמשק אח"כ פלאים. הסלג'וקים לקחה מידי מושלי מצרים הפטמיים (1016), לשוא נסו הצלבנים פעמים רבות לעלות על דמשק, אשר מושליה הציקו להם תמיד. הנסיך נור א-דין, שכבשה בשנת 1153, קשטה ויפארה ויבצרה בחומות חדשות, הוא בנה בה מסגדים ובתי ספר רבים ויתקן את בארותיה. צלח א-דין עשה את העיר הזאת למרכז פעולותיו המלחמתיות, צבאות המונגולים של הולגו (1260) והתתרים של ע'ז'ן ח'ן (1300) שדדו את העיר וישרפו רבים מבתיה ויהרגו בה עם רב. בעלות תימור לנק (1399) על העיר, שלמה לו כופר מיליון זהובים, הוא עזבה אמנם, אבל הוא הוביל משם את חרשי ההרבות לסמרקנד ולכורון. שהפיצו שמה את סוד מלאכת המחשבת של הרבות דמשק, ושם פורחת האומנות הזאת עד היום, בעוד אשר כמעט נשכחה מלב יושבי דמשק. מאז הלכה וירדה העיר ירידה עצומה ותאבד את קסמה וזהרה החיצוני.

בשנת 1516 כבש הסולטן התורכי סלים הראשון את דמשק, ומאז היתה היא העיר הראשה של הפלך התורכי סוריה. ביחד עם זה היתה למרכז הערבים אשר בסוריה ובארם נהרים, עד שהתרחבה העיר בירות ותקה את מקומה, הטבח שערכו הדרוזים בנוצרים בדמשק ובלבנון (1860) הביא לידי התערבות מעצמות אירופה, וצבא צרפת דכא את הדרוזים וישחרר את הלבנון, אז הגרו דרוזים רבים מהלבנון אל חורן, ונוצרים רבים עזבו את דמשק ויתישבו בבירות.

הישוב היהודי בדמשק הוא עתיק מאד, מימי דוד ועד היום לא נתבטל לעולם, בכל ימי הבינים ישבו יהודים רבים בדמשק,

ומספרם גדל בימי ממשלת העותומנים. המסחר הגדול היה בידיהם, ולכן קמו מהם עשירים רבים, אשר כחם והשפעתם היו גדולים מאד בחוגי הממשלה. האחים פרחי, שהיו שלחני הממשלה בדמשק, נהלו במשך יותר משנה (1821—1822) בעזרת חיל הממשלה וציה שעמדו תחת פקודתם, מלחמה כנגד המורד עבד-אללה פשה. פחת עכו, בגלל הרצח שעשה באחיהם חיים פרחי. אחרי עלילת הדם שהיתה בדמשק (1840) ואחרי הטבח בנוצרים עזובה רבים והנשארים נדלדלו וירדו. — עם כבוש סוריה ע"י צבאות ההסכמה (אוקטובר 1918) ומסירת החבל המזרחי של הארץ עם דמשק בידי הערבים בתור מדינה ערבית העומדת תחת חסות צרפת מתחילה לדמשק תקופה חדשה.

חלקי העיר ויושביה.

העיר נחלקת לשמנה חלקים שונים הנחלקים גם הם לרובעים ולרחובות, שבהם ישבו תושבי העיר לפי דתיהם ועסקיהם. רובע היהודים נמצא בפנה הדרומית-המזרחית של העיר העתיקה. היא מתחילה בשער הקטן (בב א-צ'ע'יר) וסופה בשער המזרחי (בב א-ש'ר'ק). מצפון לרובע הזה נפרד ממנו ע"י הרחוב הארוך (א-סוק א-ט'ויל), הנזכר בברית החדשה, נמצא רובע הנוצרים. יתר הרובעים הם מוסלמיים. כל רובע נחלק לרובעים קטנים, שהיו לפנים סגורים בדלתים, הבתים מפורסמים בקשומם הנהדר, שעפי"ר איננו נכר מבהוץ מצד הרחוב. החצרים מרווחות מאד ומרוצפות לוחות אבן או לוחות שיש מגוונים, באמצע נמצאת ברכה גדולה עם מזרקה, המתכלכלת ממי הנהר אמנה (פַרְדָּה); מסביב לברכה יגדלו עצי תפוחי זהב ולימונים, רמונים, שיחי יסמין ופרחים. מצד דרום נמצאת בדרך כלל האכסדרה (לִיּוֹן). היא אולם גדול הפתוח לצד צפון ותקרתו בנויה בקשתות מחודדות, מקום נהמד לשבת בו. על יד הקירות מסביב עומדים מרפודים (דִּיּוֹן). והקירות מקושטים במלאכת סווד או בתשובצת (לפעמים פסוקים

מהקראן). פה יושבים גרי הבית במשך כל היום ובערב. מאחורי החצר הראשונה נמצאת חצר שניה המסודרת כראשונה ולפעמים יש מאחוריה עוד חצר שלישית.

מספר יושבי דמשק מגיע לפי האומדן עד 250.000 נפש. שלשה רבעים מהם מוסלמים, 15.000 יהודים (לפני המלחמה היו עשרים אלף ויותר) ובערך 50.000 נוצרים. היהודים מדברים ביניהם ערבית וחיים לפי מנהגי המקום. שמות רבים ממשפחות יהודי דמשק מזכירים אותנו את גדולי העדה ועשיריה בתקופת הפריחה של עדת היהודים בדמשק. בימי המלחמה נוסד בעיר זו ישוב אשכנזי ע"י גולי ארץ-ישראל. היום נמצאים שם כעשרים אשכנזים. עדת היהודים נמצאת במצב ירוד ואין לה מוסדות צבוריים, כי אם מה שעשו בשבילה חברות יהודיות אשר מבחון. ועד החנוך של ההסתדרות הציונית פתח שם גן-ילדים, בית ספר לבנים ובית ספר לבנות. גם הכי"ח מחזיקה פה בגן ילדים ובבתי ספר לנערים ולנערות. למוסלמים יש 248 מסגדים ובתי מדרש, בתוכם 71 מסגדים גדולים, שבהם נאסף העם ביום הששי לתפלה בצבור. יתרם היו לכתחלה בתי מדרש, אשר בהם היו יושבים לפנים חכמים ותלמידיהם ועסקו בתורה.

באחדים מהם ישנם בתי עקד ספרים. היום יש בדמשק רק חמשה בתי מדרש, שבהם לומדים בעקר את תורת הדת, באורי הקראן ומסורת האסלם; מלבד זה גם תורת המשפטים, פילוסופיה (ביחוד תורת ההגיון) ודקדוק הלשון. יש גם בית ספר לרפואה, בית ספר למלאכת מחשבת ובית ספר צבאי. גם בתי ספר עממיים ובתי ספר תיכוניים ישנם, אבל לא לפי ערך מספר התושבים. בדמשק מפותחה הרושת המעשה יותר מאשר ביתר ערי סוריה. התעשייה העקרת היא תעשיית האריגים. ב-10.000 מארגות עושים פה אריגי משי, צמר וצמר-נגפן. ידוע הוא אריגי המשי הנקרא על שם העיר (דִּמְסֵט). האריג המנוון המשור בחוטי כסף או זהב המשמש וילאות לחלונות ולפתחים, מכסות

לספות ומפות לשלחנות, נפוץ בכל ארץ הקדם. יתר ענפי התעשייה של דמשק הם: רהיטי עץ משובצים צדף, מלאכת מקשה (בתיקה) בנחושת ובנחושת-קלל, מלאכת צורפי זהב וכסף וביחוד פיליגראן, כבישת פרות וכו'. בעלי המלאכות השונות מאוגדים יחד מאז ומקדם באגודות המיוחדות לכל מלאכה, וכל המלאכות נעשות ברחובות מיוחדים הנקראים על שמם.

בדמשק כמו בכל הערים הגדולות של ארץ הקדם, הרחוקות עדין פחות או יותר מהשפעת האירופים, מתגלים החיים הצבוריים בשוקים וברחובות; הכל נעשה בחוץ. רצונך להכיר את דרכי חיו של הערבי, את אפיו ותכונותיו המתבטאים בתנועותיו, במשאו ובמתנו, בפתגמיו ובחרודו העממי, לך לך אל השוק והתבוננת למהלכי חיו שם, בפנת הרחוב יושב לו הסופר וכותב בקשות וקובלנות וכו' בעד הפלחים הבדוים והנשים הסוכבים אותו בכנופיות כנופיות. אנשים למאות מתהלכים בשוקים וברחובות ומכרזים על טיב סחורותיהם בתהלות ובתשבחות המתובלות בחרוזים יפים, המיוחסים לטיב הסחורה, למקורה, לתכליתה, ולפעמים מעוררים חרוזיהם היפים צחוק. מוכרים הם מים חיים, מי שוש, לימונדה עשויה ממיץ כל מיני פרות ומבושמה בבשמים שונים, כעכים, עוגות ותפינים וכל מיני מרקחת, פרות וירקות ופרחים, בתוך הצעקות וההכרזות של המוכרים וצלצלי הכוסות יתערבו קולות זמרת הקבצנים וקריאות הקוראים לתפלה מראשי מגדלי המסגדים.

השוקים הכי חשובים נמצאים מסביב למצודה (אל-קלעה). אם ילכו מבתי המלון האירופים לאורך הנחל ברדה יבואו למגרש רחב, שבאמצעו נמצאת מזרקה מוקפת עצים. מדרום לו נמצא ארמון הממשלה ובית מועצת העיר, מצפונו בית משפט הקרימנלי ובית הדואר והתלגרף ואחריו ממזרח השוק היפה המכוסה כפה סוק עלי פשה, הוא בעקר שוק לפרות ולטבק. כאשר יעברו בו יגיעו מזרחה למגרש גדול, הנקרא סוק אל חיל, לפניו שוק לסוסים,

מפה נלך מזרחה ברחוב אשר מדרום למגרש הזה ונעבור על חניות התבואה והקטניות. פה שוק לגמלים בזמן הליכת אורחות העולים למכה ושיבתם. אחריו נמצא שוק הפרות. מפה נפנה ימינה (דרומה) אל רחוב קטן, שבו נבוא אל עץ גדול אשר נוטע, לפי דברי התושבים, בשעת הולדת מהמד. מצד ימין (ממערב) יוצא אל רחוב זה דרך העגלות הנמשך מארמון הממשלה. מצד שמאל מתלכד בו שוק עושי האוכפים (סוק א־פְרוּגִיד). פה רואים כל מיני אוכפים וסרגים, טפיטנים ורסנים וכל יתר הפצי הלבשת הסוסים והחמורים וקשוסם. משוק האוכפים נשוב אל העץ הגדול ונמשיך את דרכנו דרומה ברחוב שוק חרשי הנחשת (סוק א־נַחֲסִין), אשר שם נמצאים בתי המלאכה של חרשי הנחשת, העושים סירות, מחבות, קערות, ספלים, קומקומים לבשל בהם קהוה וטסים גדולים המשמשים טבלאות לשלהנות הנמוכים של הערבים. משמאל נמצאת הכניסה אל המצודה. המצודה נבנתה בשנת 1291 ע"י מלך אל-אשרף ונתחדשה ע"י ביברס. היא מוקפת תעלה ברוחב 6 מ' ובעומק 4 מ'. מעל לתעלה הדרומית בנוי היום שוק היונים (ראה למטה). מסדה של המצודה עתיק הוא וחומותיה חזקות מאד. ממערב נמצא שער גדול ומזרח לו שער קטן. בפנותיה בנויים מגדלים בולטים עם גורות (בסך הכל 12). מתחת לשער הכניסה עומדים ארבעה עמודים עתיקים.

ימינה נמשך רחוב המוביל אל שוק הבלאות (סוק אל-קַמִּילָה = שוק הכינים). שבו מוכרים חוץ מבגדים ישנים גם כלי זין וכלים אחרים ישנים. גדולה ההמולה והרוחק בשוק זה בשעה שהמוכרים במכירה פומבית רצים מחנות להנות ומכרזים בקולי קולות את המחיר האחרון.

הלאה נמצא מימין ארמון הצבא הגדול. ממולה, משמאל, הכניסה לשוק היְוֵנִים (סוק אל-אַרְוֵס). הוא אחד אולמי השוק הכי גדולים. הסוחרים מציעים פה לפני התיר

כל מיני הפצים: כלי נשק, שריונים, בגדים, מטפחות, שטיחים, עתיקות, מטבעות, אבנים טובות, מקטרות, תיקים לטבק וכו' וכו'. הם דורשים הרבה ולוקחים מעט, לפעמים מוכרים הם את החפץ בחלק החמשי מכפי המחיר ששתו עליו לכתחלה. בשוק הזה נמצאים כמעט כל החיטים היונים התופרים בגדים אירופיים ליושבי העיר, גם כל מיני כובעים ומגבעות (תרבושים) העשויים בארץ ובאירופה נמצאים פה למכירה, שפופרות המקטרות הארוכות עשויות עץ הפקק והתולות בחוטי זהב וכסף. חרבות דמשק, שידותיהן משובצות צדף ומתכת הן עפ"י רוב תוצרת התעשייה האירופית, הנשלחת בכמות גדולה לארץ הקדם.

ההמשך הישר של שוק היונים הוא השוק החדש והיפה המכוסה והרחב סוק אל-חמידה, אשר שם נמצאים בתי אוכל ממתקים ומגדנות ערביים המסודרים באופן עשיר, בקצה שוק היונים מסתעף שמאלה רחוב, שבו מוכרים מקטרות-מים (נרגילה). את הצנצנת ממלאים מים והעשן עובר באמצעות השפופרת מהמקטורת אל המים ומהמים דרך השפופרת הארוכה אל פי המעשן.

מהשוק הזה נכנסים ימינה אל סמטה, שבה מוכרים כלי זכוכית וחרסינה, כלי שלחן ובית תבשיל, על שלחנות קטנים בחוץ מונחת הנא, שבה צובעות הנשים הערביות את צפרני אצבעותיהן, בבקבוקים קטנים נמכר שמן-זרדים.

הלאה באים אל סוק בַּב אל-בְּרִיד (ע"ש שער המסגד הנמצא שם). בו נמצאות הנויות האריגים, שבהן מוכרים אריגים אירופיים רבים ושונים, ביחוד אחרי הצהרים גדולה התנועה בשוק הזה, כי אז הולכות הנשים המעולפות בסדינים לבנים ופניהן עטופות צעיף מחנות לחנות לקנות את צרכיהן, על הזר להזהר מלהסתכל בסקרנות בפני היפיפות המוסלמיות, בקצה הרחוב הקרוב רואים משמאל את בית המרחץ הגדול והיפה (חַמַּם אל-קַשְׁנִי), אצלו משמאל מסתעף שוק המשי (סוק אל-תריד), היום נמכרות בו

בעקר סחורות המנופקטורה. ממנו באים אל הח'נים (בתי המסחר הגדולים). בראשונה נמצא ח'ן אל-חריר (המשי). היום הוא מקום עושי הכובעים. על ידו עובר הרחוב אל רחוב רחב המתרחב לשמאל לשוק מכוסה עם שני טורי עמודים. בו נמצאות מצד שמאל חניות הסנדלרים. שבהן ערומות ערמות גדולות של נעלים מכל המינים ומכל הגונים במחירים זולים. בסוף שוק המשי בנוי בית אסעד פשה. הוא אחד הבתים הכי יפים שבדמשק (ברשות אפשר לבקרו). מפה מוביל הדרך הלאה לשוק אהר. שבו מוכרים ממתקים וסממנים. מפה מגיעים אל הח'ן הכי גדול והכי יפה. הוא ח'ן אסעד פשה. למטה מסביב לחצר ובעלית הדיוטה הראשונה נמצאות חניות. אחרי פסיעות אחדות יגמר הרחוב בשוק הארוך (סוק א-טויל). הרחוב הזה נמשך בקו ישר כמעט דרך כל העיר ממערב מזרחה ותוצאותיו בשער המזרחי (בַּב א-שַׂרְקִי). הוא נקרא גם דרך הישר (דֶּרֶב אַל-מִסְתֵּקִים). שרידי העמודים שעמדו ברחוב זה בימי קדם נמצאים עוד בבניני הבתים הבנויים שם. בדרומו נמצא הח'ן סלימן פשה. שבו נמכרים אריגי משי ושטיחי דמשק ופרס יפים.

בשוק אריגי המשי נמצאות למכירה כל תוצאות הרושת המעשה המקומית. כמו מטפחות מגוונות לראש ולצואר (פֶּפִּיָה). סודרים יפים (שֶׁרְבָה) ואריגי משי יקרים. מפות לשלחנות מרוקמות רקמת משי מגוון על יסוד אריג צמר שחור או אדום. יפים הם הבגדים המרוקמים בציורים ובגונים יפים. רבות הן ההמילות (עֵבִיָה) בצבעים ובגונים שונים העשויים צמר או צמר גפן ומטפחות המשמשות מצנפות למגבעות המוסלמים (לֶפֶּה). בסוף שוק המשי יוצאת שמאלה סמטה. שתוצאותיה בשוק צמר-הגפן (סוק אל-קטן). אנחנו מתקרבים אל רובע הפלחים והבדוים. מצד שמאל רואים את הצר המסגד הגדול א-פֶּנְיָה. הצר המסגד המרוצפת שיש מרובעת היא. בצד נמצא מהלך בין ששה עמודים. השער

העקרי מצד מזרח מקושט בסטֶלְקִיטִים יפים. מגדל המסגד מצופה כלו זגוג ירוק וכחול (קֶשְׁנִי) וגורתו הסובבת אותו בעליה מוקפת סורג אבן עשוי מלאכת מחשבת.

על יד המסגד הזה נמצא שוק הבשמים (סוק אל־עֶפְרָיִן). פה נמכרים בשמים וסממנים בכמיות גדולות.

נפנה ימינה אל הרחוב העובר לרוחב שוק הבשמים ונלך בו צפונה. הרחוב הרחב הזה שאנו הולכים בו הוא אחד הרחובות הראשיים של דמשק והוא נמשך כמעט ישר מדרום לצפון. משני עבריו נמצאות מסעדות רבות. אחרי פסיעות אחדות יוצאים אנו מהשוק המכוסה ונכנסים אל שוק החרשים (סוק אל־חֶרְשִׁין). המסגד הגדול והיפה אשר בשמאל הוא גִ'מֶע אל־חֶרְשִׁין, אחריו נמצא משמאל המסגד היפה והעתיק אל־גִ'מֶע אֶדְרוּשִׁיה. שעל שמו נקרא הרחוב בהמשכו. הלאה משמאל בית המרחץ היפה תָּמֶם אֶדְרוּשִׁיה. אחרי פסיעות אחדות באים שוב אל שוק היונים.

בקור ברובע היהודים.

הולכים מבתי המלון האירופיים מזרחה לאורך הנהר ברדה. על יד בית הדואר והתלגרף פונים דרומה ועוברים במגרש הרחב אשר בין בית מועצת העיר ובין בית המשטרה. ממול לארמון הממשלה פונים שמאלה והולכים לקראת המצודה. פה נמשך רחוב ארוך ישר דרומה, העובר ע"פ ארמון הצבא (מימין) וחמם אל־מֶלְכִי והיוצא אל השוק הארוך, אשר בו גובל מדרום רובע היהודים בקצהו המזרחי.

רובע היהודים שבדמשק הוא אחד ממושבות היהודים היותר עתיקים בתבל, כי מעולם לא בטל ישוב יהודי בדמשק (ראה קורות העיר, ע' 314). הרובע הזה נמצא בפנה הדרומית־המזרחית של העיר. לצדו הצפוני יגביל אותו השוק הארוך (סוק א־טוּיִל) הנקרא

גם הדרך הישר (סוק אל מִסְתָּקִים, ראה ע' 317), למזרח יגיע כמעט עד בֶּב אֶשְׂרָקִי (השער המזרחי) לפאת מערבית-דרומית יגמר ברובע שֶׁעוֹר ולצד דרום תפריד חומת העיר בינו ובין הגנים. הרובע הזה הוא גיתו במלוא מובן המלה, רחובותיו הם סמטות צרות ומלוכלכות, עקומות ומפותלות. הבתים בנויים צפופים זה ליד זה והחצרות מהוברות זו לזו ע"י סבך של מהלכים ומדרגות. הרחובות העיקריים הם רחוב תִּלְגִי מצד דרום; מקביל לו מצד צפון הרחוב תִּלְה, שבו נמצא שוק השבוע (סוק אל-גִּמְעָה). לרחוב הזה מגביל אל קְרוֹנָה (הקרן) הנמצא בקצה הרובע, מצד מערב נמשך הרחוב אֶסְתְּלִיָּה ועל ידו נמצא החלק הוֹשֵׁב־שֵׁשׁ, הוא מרכז העניים והדלים המרודים, מענין לבקר את הצרות היהודים ובתיהם בפנים ולהסתכל בחייהם ולבקר גם אחדים מבתי הכנסת העתיקים (ראה ע' 311).

המידן. יוצאים מרובע היהודים לצר מערב לרובע שֶׁעוֹר, עוברים ברובע הזה לארכו ומגיעים אל הרחוב הנקרא בשם סוק אֶסְפַּנְיָה. הוא נמשך דרומה-מזרחה, תקרתו מונחת על קשתות אבן בגובה 9 מ'. בשוק הזה קונים הפלחים והבדווים את כל צרכיהם בבגדים וכלים, בסוף השוק נמצא הבנין היפה של מְדְרֶסַת אֶסְפַּנְיָה ששערו וחלונותיו מקושטים בסטלקטיסים. מימין לו עומד המסגד גִּמְע אֶצְפוֹנִיָּה הבנוי אבנים לבנות ושחורות ומקושט בערבסקות יפות. ממולה בצד שמאל נמצאת הכניסה אל בית הקברות מְקַבְרַת בֶּב אֶצְרִיר, הלאה משמאל נמצא בית-קבר עם שתי כפות, ובצד ימין הַגִּמְע אֶשְׁיִבְנִיָּה ומדרשאות הרבות אחרות. ע"י הַגִּמְע אל-אדן נכנסים אל המידן אם נשוח את תכנית העיר דמשק לכף, הנהו הרובע מִיֶּדֶן יֶד־הַכֶּף, הפרור הזה איננו עתיק ביותר, על המסגדים ההרוסים הרבים או הנוטים לנפול עברו לכל היותר מאות שנים אחרות, הבתים פשוטים יותר מאשר בעיר, בשוק נמצאים בתי המלאכה של הנפחים ושם צבורים

חמרים גדולים של תבואה. יפה ומענינת היא תמונת השוק בשעה שאורחות המסחר באות. בשורה ארוכה הולכים הגמלים ועל ידם הברווים הפראים הלבושים סחבות. ביניהם יביא גם החורני את תבואת שדהו אל השוק והקורדי יוביל את עדר צאנו אל הקצב. הברווים העשירים רוכבים על סוסים אצילים דוהרים ומזוינים בחניתות ארוכות או ברובים. פה ושם רואים גם דרווי נכבד רוכב על סוסו הדוהר והמקושט יפה. מצנפתו (טורבן) לבן כשלג והוא מזויין בחנית. אקדוח חרב ורובה. פעמים בשנה אפשר לראות את כל הטפוסים האלה במבט אחד. ביום יציאת אורחת העולים למכה וביום שיבתה משם. במידן נמצא מספר גדול של מסגדים ואחדים מהם יפים מאד. ברובע הקלה נמצאים בתים יפים ובתי אריגה רבים.

חומת העיר. בשובנו אל הנ'מע אל-אדין, שממנו יצאנו לבקר את המידן, נבקר גם את בית הקברות (מִקְבְּרַת בַּב אֶצְרִיר). שבו קבורת פִּטְמָה, בתו האהובה של הנביא, ושתי נשיו. מעבר לבית הקברות נמצא המסגד ג'מע אל-ג'רֶה. משם נתחיל לסובב את חומת העיר (2 - 2½ שעות).

שנים-שלשת הנדבכים התחתונים של חומת העיר מוזמן הרומאים מוצאם והם מורכבים יחד בלי טיה ביניהם. הנדבכים התיכונים הם מוזמן הערבים והעליונים מוזמן התורכים. בתוך החומה בנויים מגדלים מרובעים ועגולים, שרובם נמצאים במצב רעוע. על אחד המגדלים נמצאת כתובת ובה שמו של נור א-דין ושנת 664 להג'רה (1171). אחריו רואים מימין לשדה קבר עם כפה לבנה, בו קבור לפי דברי המאמינים בלל אל-חֶפְשִׁי (הכושי), המאזין של מהמד. אצל הקבר נמצא מגדל-מסגד. הלאה נמצא בחומה שער סתום, הוא בַּב קִיסָן, אשר נבנה מקיסן הידוע בימי מַעְוִיָּה. בפנה המזרחית הדרומית רואים שרידי מגדל ישן בנוי אבנים מהוקצעות, ממולו באלכסון תחנת האורחות הבאות מבגדד. המביאות פעמים-שלש

פעמים בשנה שמיחי פרס וטומבק (טבק פרסי) למקטרות המים ומובילות מפה לשם סחורות אירופיות. הלאה לאורך החומה עובדים עושי החבלים. על החומה בנויים בתים אחדים של רובע היהודים. פה נמצא השער המזרחי (בב אֶשְׂרָקִי). השער הזה הוא רומי והיה לכתחלה שער משולש. השער הגדול גבוה 11.6 מטר ורחב 6.3 מטר ושערים קטנים לו מכל עבר. היום רק השער הקטן הצפוני פתוח ומשמש שער העיר והשנים האחרים סתומים. מעל לשער נמצא מגדל מסגד.

בין החומה המזרחית וקרנה הצפונית-המזרחית רואים מימין על יד הקברים בנין הרום. לפי המסורה הנהו הבית הזה בית נעמן שר צבא מלך ארם (מל"ב ה. א). גם בפרק הזה של החומה נמצאים פרקים עתיקים. המגדל אשר בקרן-הזווית נבנה ע"י מֶלֶךְ אֶצְלָח אִיּוֹב, אחד הסולטנים האחרונים של משפחת האיובים. במקום ששם הרחוב נוטה הצדה נמצא בית-הקבר הגדול של אַרְסֶלְקִי, הוא שיחי מפורסם שחי בימי נור אֶדִין. בלכתנו דרך שער בית-הקבר הזה צפונה נגיע ברגעים אחדים לצוֹפְנִיָה, הגן הגדול אחד ממקומות התענוגים הראשיים של בני דמשק. הרחוב אשר משמאל עובר זרוע אחת של הנהר ברדה ומוביל לשער תומא. גם פה בנויים בתים אחדים על החומה. מדרום לשער תומה נמצא רובע הנוצרים. לצד מערב מוביל הדרך לאורך החומה העתיקה נורוע הברדה. הנקראת פה אל עֶקְרָפְנִי. פה בנויה החומה אבנים גדולות ומוצאה כנראה מתקופת הביצנטים. על השפה השמאלית של הנחל נמצא רובע הבורסקים ועושי הכובעים (מַחֵלֶת אֶל-פְּרָאִין). אח"כ באים לשער בֶּב אֶפְלֶם ומגיעים דרך סמטה צרה בין החומה העתיקה להחדשה לֶבֶב אֶל-פְּרָדִים ומעבר לברדה לֶבֶב אֶל-עֶמְרָה. מפה מובילה סמטה צרה אל שוק מקטרות המים.

מסגד האומיים, המסגד הגדול הזה (נִמְעַ אֶל־אֱמוּנִי) נמצא בקצה המזרחי של סוק אל חמידיה. נכנסים אליו דרך בֵּבַּ אֶל־בְּרִיד אשר בקצה שוק מוכרי הספרים.

הכליף וְלִיד (705—715) בנה את המסגד הזה במקום כנסייה נוצרית, שהיתה לפניו מקדש אלילים־רומי. הבנין הזה שבנוהו 1200 אומנים מקושטא מחמרים יקרים מאד, היה מהולל כאחד מפלאי העולם, פעמים אחדות נשרף המסגד, כפעם האחרונה בשנת 1893, ונבנה מחדש.

מהבנינים הקדמונים קים עוד שער הכבוד היפה הנמצא ממערב למסגד. אורך המסגד 131 מ' ורחבו 38 מ'. בפנימיותו מכירים את סגנון הבסיליקה. המסגד נחלק ע"י שני טורי עמודים לשלשה אולמים. מעל לעמודים הגדולים (7 מ') עומדים עמודים קטנים ועליהם מונחות קורות מצוירות ומעליהן מתנשאים גגות האולמים. לצד החצר פתוח המסגד. בכותל המערבי כתובים באותיות גדולות שמות ארבעת הכליפים הראשונים אבו בקר עמר עותמן ועלי. בכותל הדרומי ועל ראשי העמודים כתובים פסוק הקראן. בכותל הזה מעל לבימה נמצאים שלשה חלונות גבוהים עם שממשות מגוונות יפות.

הכפה סמוכה על בנין בעל שמנה צלעות, שבכל אחת מהן קרועים שני חלונות. אולם הרוחב בנוי מארבעה עמודי תוך המצופים שיש מגוון. מעל לאגף המזרחי מתנשאת כפה בנויה ע"ן מוזהב. פסיעות אחדות מימין לכפה נמצאת בימה יפה. החצר הגדולה של המסגד מוקפת אולמי־עמודים. על כותרות העמודים סמוכות 47 קשתות. מאחורי האולמים המקיפים את החצר בנויים חדרים לחכמים ולתלמידיהם. במערב החצר נמצא מסגד יפה הנקרא קֶבַת אֶל הַזֵּנָה (כפת האוצר). באמצע החצר קבת אֶל־נֻפְרָה, שבה מתרחצים המאמינים לפני התפלה. במזרח קֶבַת אֶסְעָה (כפת השעה). מדרום־מערב מתנשא מגדל־מסגד, שהוא דוגמה יפה של הבניה הערבית. הוא בעל שמנה קצוות ושלוש גורות לו. זו

מעל לזו. הוא מתחדד למעלה ויוצא בכפתור, שבו תקוע חצי הירח. המראה ממנו יפה מאד. מכאן נראה את כל העיר וסביבותיה הרעננות וההרים החשופים הסובבים אותן. מגדל שני בנוי מצפון ומגדל שלישי מדרום-מזרח.

בפנה הדרומית-המערבית של מסגד האומיים נמצא שוק הנגרים. ממנו באים ימינה לשוק צורפי הזהב. פה אפשר לעלות במדרגות לגג השוק ולהביט אל תוכו דרך האשנבים. השוק מפה רואים את כל החולונות הנמצאים בקיר החצוני הדרומי של המסגד. בערך בקצה אולם הרוחב של המסגד רואים את השרידים הנפלאים של שער משולש עתיק המקושט בפתוחי ציצים ובעלים. על המשקוף נמצאת כתובת יונית.

בשוק הנגרים נמצא השער הדרומי של המסגד. בִּב אֲזִיִּדָה (שער ההוספה). בסוף השוק פונים שמאלה אל השער המזרחי בִּב גִּרְוִן. השער הזה הוא שער משולש, והשער הבינוני גם הוא נחלק לשלשה על ידי עמודים יפים ולפני השער נמצא אולם. בימי קדם היה השער מחובר ע"י אולם-עמודים למקדש. מתחת למדרגות נמצא בור משנת 1020, בלכתנו מפה שמאלה אל הסמטה הסמוכה עוברים אנו על המדרשות השייכות למסגד. הלאה (משמאל) נמצא בחצר אחת בית קברו של צלח אֲדִין. בפרשת הדרכים הקרובה נמצאת מימין מדרשת מִלִּיךְ אֲטִיִּהֶר ביברס, שנבנתה בשנת 1279, הוא בנין יפה מבחוץ ומבפנים. בקירות נמצאות תמונות משובצות. בבנין הזה קבורים ביברס ובנו ובו נמצא אוסף ספרים וכתבי יד. ממול לבנין הזה בנה בנו של ביברס מסגד, שגם הוא הנהו דוגמה יפה של אמנות הבניה הערבית.

טוֹלִים בסביבות דמשק.

טוֹלִל לַגְזִבֵּר (בענלה $\frac{1}{2}$ שעה). יוצאים משער תומא מצפון-מזרח אל דרך האורחות העולה צפונה לחומין. חמת. ארס-צובא ותדמור. על יד זרוע הנהר אמנה (ברדה) ומעבר לו נמצאים גנים

נהדרים, הפתוחים לקהל המטילים ובתי קהוה יפים. בכפר ג'ובר היה מימי קדם ישוב יהודי, בימי הבינים עד הזמן האחרון היתה בו עדה יהודית גדולה, והיום יושבים בו רק משפחות אחדות של יהודים. בדרום-מזרח הכפר נמצא בית כנסת עתיק, שיהודי דמשק מבקרים אותו בזמנים ידועים. בבית הכנסת הזה ישנם ספרי תורה עתיקים מאד עם תגים (ראה ע' 311) יפים ומעניינים. סמוך לכניסה נמצא הדר, שלפי המסורה משה בו אליהו הנביא את הזאל למלך על ארם (מל"א יט, טז) ואת אלישע בן שפט לנביא (שם, שם טז). מאחורי המקום הזה מראים הדר אחר, שבמקומו הביאו העורבים לחם ובשר לאלהו (שם, יז, ט).

טיול לצלחיה ולג'בל קסיון.

דרך העגלות לשם יוצא צפונה-מערבה, משני עבריו נטועים גנים ובנויים בתים. אחר 15 רגע עוברים את הנחל תורה הבא מנהר אמנה ואחרי עוד 10 רגעים מגיעים לא-צלחיה הבנויה לרגלי ג'בל קסיון על זרוע האמנה הנקראת בשם יזיד, והיא נחשבת לפרור של דמשק. מספר יושביה 12,000 נפש. ישובה נוסד במאה החמשית ע"י תורכמנים שאליהם נספחו אח"כ קורדים. מעת שקריטה נספחה ליון, הגרו הגנה מוסלמים רבים משם, רוב בניני המסגדים והמדרשות היפים נפלו, אולם בחורבותיהם עוד אפשר להכיר פה ושם את קשוטם הארכיטקטוני והציור היפה. המסגד הכי יפה בנוי ע"י קבר מחי אדין אבן אל-ערב, שהיה פילוסוף, מיסטיקון ומשורר במאה השלש-עשרה. תושבי דמשק באים להשתטח על קברו. על ידו קבור גם עבד אל-קדר, נסיד אלג'יר הידוע, שמצא מפלט בדמשק. צאצאיו מכובדים גם היום בקרב תושבי דמשק.

מאחורי צלחיה עולים על ג'בל קסיון הקרה, במעלהו בנוי רובע חדש. משם ועוד יותר מראש ההר (25 רגע) ע"י קברון של אג'צר צופים על פני סביבות דמשק המשוטחות כשטיח ירוק לרגלי הצופה. מדרום מתנשאים ג'בל אל-אסוד ג'בל אל-מנע

ומאהוריהם מתרוממים ראשי הרי הורן ומצפון-מערב נמשכים רכסי מול-הלבנון הגבוהים והקרחים.

הר קסיון קדוש למוסלמים. לפי מסורתם שכן אדם במקום הזה, אהרי שגרשו אלהים מִן העדן, ואברהם הכיר פה את אלהים ומחמד הגיע במסעותיו עד הנה. במורד ההר הצפוני נמצאת קֶבֶת אל-ארבעין, שבה קבורים לפי האגדה העממית 40 נביאים מוסלמים. מההר יורד דרך מערבה לְדַחְמַר (1/2 שעה). במקום הזה נמצאים בתי העשירים מיושבי דמשק. מפה אפשר לשוב במסע'ב או בעגלה (11 1/2 ק"מ) על יד הנחל ברדה לדמשק. עמק הברדה מכוסה בצומח עשיר מאד, ביחוד יפים עצי האגוז הגדולים המפיצים צל רב. מרובים המטילים בעמק ועל גדות הנחל. באמצע העמק נמצא בית הכנסת האורחים הגדול תַּפְיָה, שנבנה בפקודת הסולטן סלים הכובש בשנת 1516.

הרוצה לקבל מושג נכון מעושרן של גאות דמשק שאין דוגמתו במקום אחר ומפירתו הבלתי הפוסקת של גן העדן התחתון, יסע מזרחה לאורך הנהר ברדה עד לאגמי דמשק. לפנים היו בכבר הזאת בנינים נהדרים, שמהם נשארו רק שרידים בתוך הגנים והפרדסים. בהמש שעות מגיעים לכפר עֵתִיבָה סמוך לַבְּחֶרֶת אל-עֵתִיבָה. במרחק 40 רגע מדרום לעתיבה משתפך הברדה אל האגם. אחר 1/2 שעה באים לַחְרֵן אל-עוֹמִיד. במקום הזה עמד מקדש עתיק, שנשארו ממנו שלשה עמודים יוניים. מפה שבים בארבע שעות לדמשק.

מדמשק לבעלֶבֶךְ.

מדמשק נוסעים במסעהיב המשק-בירות עד חֶיֶק; 78 ק"מ, 3 שעות. פה עוברים לרכבת אחרת, ההולכת לבעלֶבֶךְ: 26 ק"מ, 2/4 שעה. בכעלֶבֶךְ נמצאים ארבעה בתי מלון לתורים וצריך לעמוד שם על המקח.

הרוצה לנסוע לבעלֶבֶךְ יעלה בתחנת בְּרַמְבָּה אשר ממערב העיר ברכבת ההולכת לבירות. הרכבת עולה לאורך אפיק הנהר ברדה. בדרך רואים מימין את גִּבְלֵ קסיון ומשמאל את רכסי

קִלְבַת אֶל־מָזָה וְעוֹבְרִים עִ"פ דְמַר עֵין אֶל־הָמָי אֶל־גִּדְדָה.
 עֵין פִּיגִיָה מִימֵן הַמְעִין הוּזָה נַחֲשֵׁב לַמְקוֹר הָרֵאשִׁי שֶׁל הַנְּחַל
 בַּרְדָּה. מַעַל לַמְעֵרוֹת הַמְעֵינּוֹת מַתְנַשְׂאוֹת רַמָּה, שְׁעָלֶיהָ עוֹמְדוֹת
 בְּצֵל חוֹרֶשֶׁת עֵצִים נִפְלָאִים חוֹרְבוֹת מִקְדָּשׁ עֵתִיק, שֶׁהִיא בְּנוֹי
 אֲבָנִים עֲנֻקוֹת. אַח"כּ בָּאִים לְסוֹךְ וּדֵי־בַרְדָּה. הַמְקוֹם הַזֶּה עוֹמֵד
 בְּמוֹצָא הַמְעַבֵּר שְׁבִין הָרִים גְּבוּהוֹת וְתוֹלָלוֹת וְשָׁבוּ סָלָל לֹו הַנְּחַל
 אֶת אֲפִיקוֹ. עַל גְּדוֹת הַנְּחַל נְטוּעִים פְּרָדְסִים יִפִּים. בְּמִקוֹם הַזֶּה עֹמְדָה
 אֲפִילָה לְיוֹנִיָּה, שֶׁהִיָּתָה הָעִיר הָרֵאשֶׁה שֶׁל הַחֶבֶל אֲבִילָנָה, אֲשֶׁר
 קְלִינּוּלָה נִתְּנָה לְאַגְרִיפָס הָרֵאשׁוֹן וְקְלוּדִיוֹס נִתְּנָה לְאַגְרִיפָס הַשֵּׁנִי
 (קְדֻמוֹנִיּוֹת י"ט, 5, 1).

בְּתוֹךְ הַסְּלָעִים הַקְּרוּבִים לְכַפֵּר נִמְצְאוֹת מְעֵרוֹת קְבָרִים. עַל
 הַהַר מֵרָאִים אֶת הַמְקוֹם (נְפִי הַבֵּיל—הַבֵּל), אֲשֶׁר שֵׁם הָרֵג, לְפִי
 הַמְסוּרָה הַמְקוּמִית, קִין אֶת הַבֵּל אַחִיו. אֲצֵלוֹ חוֹרְבוֹת מִקְדָּשׁ עֵתִיק
 וּבֵית־קֶבֶר. — עַל יַד הַגִּשְׁרִי בְּמֵרְחָק 10 רִגְעִים גְּבוּהַ מְסוֹךְ וּדֵי בַרְדָּה
 עַל הַשְּׂפָה הַשְּׂמַאלִית שֶׁל הַנְּחַל הַצּוֹבָה בְּתוֹךְ הַסְּלָעִים מְסֻלָּה רוֹמִית
 בְּרוּחָב 4—5 מ', שֶׁנַּחֲצָבָה, לְפִי הַכְּתוּבָת אֲשֶׁר בְּקִיר הַסְּלָע, בִּימֵי
 הַקִּיסָרִים מֵרְקוֹס אוֹרְלוּסִוֹס וְלוּצִיוֹס וְרוֹס (בְּחֲצֵי הַשָּׁנָיִם שֶׁל הַמָּאָה
 הַשְּׁנִיָּה). בְּמֵרְחָק פְּסִיעוֹת אַחְדוֹת מֵהַמְסֻלָּה הַרוֹמִית עוֹבֶרֶת תַּעֲלַת
 מִים עֵתִיקָה הַחֲצוּבָה לְמַחְצָה בְּסָלֵעַ. הַמְסֻלָּה עוֹבֶרֶת בְּמִנְהַרָה וְאַח"כּ
 הִיא עוֹבֶרֶת אֶת הַנְּחַל בַּרְדָּה וְנִמְשַׁכֶּת הַלָּאָה צְפוּנָה לְאוֹרֶךְ אֲפִיקוֹ
 שֶׁל נְחַל בַּרְדָּה בְּבִקְעַת אֲזוּבְדָנִי בֵּין הָרִים גְּבוּהִים. הַבִּקְעָה הַזֹּאת,
 בְּעֶרְךְ שְׁעָה בְּרוּחָב, עֲשִׂירָה בְּמִים וְנְטוּעָה עֵצִים רַבִּים, בִּיחוד עֵצֵי
 תְּפוּחִים, מְשַׁמְשִׁים אֲגוּזִים וְצַפְצַפּוֹת.

בְּקִצָּה הַצְּפוּנִי שֶׁל הַבִּקְעָה מְגִיעָה הַמְסֻלָּה לְעִיר הַמְּחֹז
 אֲתָן בְּרֶךְ גִּי — 1185 מְעַפָּה"י. מְסַפֵּר יוֹשְׁבֵיָה 7500 נַפְשׁ. מְפֹרְסִמִּים
 הֵם תְּפוּחֵי אֲזוּבְדָנִי וְגַם עֲנָבֵיָה טוֹבִים מְאֹד. מִפֶּה עוֹלָה הַמְסֻלָּה
 בֵּין רַכְסֵי הָרֵי מוֹל־הַלְּבִנּוֹן, עוֹבֶרֶת עַל עֵין הַזֶּה וּמְגִיעָה עֵי
 סַרְעֵיָא לְנִקּוּדָה הַכִּי גְבוּהָ (1405 מ') בְּהָרֵי מוֹל־הַלְּבִנּוֹן. מִפֶּה

המראה נהדר על רכסי ההרים. מאזובדני יורדת המסלה צפונה ומג'סר אֶרְמֵנָה (1321 מ') צפונה-מערבה לִיְהוּפּוּפָה ומפה מערבה בבקעה העמוקה והצרה של ודי יהפופה עד צאתה מהרי מול-הלבנון אל בקעת הלבנון. בבקעה גדלים אלונים ועצי שרק אחרים וורדים, בנחליה זורמים מים רבים ומשני עברי הבקעה מתרוממות חומות ההרים; אחרי לכתה רגעים אחדים בבקעת הלבנון מגיעה הרכבת אל רִיֵק — 929 מ' מעפה"י. פה עוזבים את הרכבת ההולכת הלאה לבירות ועולים לרכבת העולה לבעלבך. המסלה עולה צפונה בבקעת הלבנון (יהושע יא, יז), בערבית אל-בַּקְעָה היא בקעה ישרה המשתרעת בין הלבנון למול הלבנון מצפון לדרום. פלגי המים הרבים היורדים מההרים משני עברי הבקעה מרוים את אדמתה ומפרים אותה, והם מתכנסים לנהרות א-לִיטְנִי (Leontes) ואל-עֶצִי (Orontes), שמקורותיהם סמוכים לבעלבך. בספרות הקלסית נקראת הבקעה Coelesyria. בדרך לבעלבך רואים את הכפרים הרבים אשר בקצה המערבי של הבקעה: מעֶלְקָה-זְחֵלָה, פֶּרֶךְ נוּה, שֶשֶׁם מְרֵאִים אֶת קֶבֶר הַנְּבִיא נַח (ארכו 30,4 מ'), אֶבְלָה, תַּמְנִין העליונה ותחתונה עם 200 מערות קברים, שפיותיהן חצובים בסננון פיניקי; תַּלְיָה, מְגִדְלוֹן, דוּרִים (מימין) מאחוריה רואים את מחצבי בעלבך.

בעלבך.

היא עיר מחוז של חבל הלבנון ובנויה בקצה המזרחי של בקעת הלבנון (1150 מ'). לא רחוק ממנה נמצאת פרשת המים שבין הנהר אֶלִיטְנִי ובין הנהר אֶל־עֶצִי. מספר יושביה 2500 נפש, חצים מוסלמים וחצים נוצרים.

השם הערבי הנוכחי של המקום מתאים לשמו העתיק (משנה מעשרות), השם הזה, כן גם השם היווני הֵלְיוֹפּוֹלִיס (Heliopolis—עיר החרס) מראים על עבודת אליל השמש, שלכבודו בנו סה מקדשים, מטבעות מהמאה הראשונה מראות שבעלבך היתה אז מושבה רומית, אחד הקסרים הביצנטים בנה בה בסיליקה, הרומאים הקימו בה מקדשים מפוארים, אבו עֵבִידָה, שר צבא הערבים וכבש את העיר (637) במסעו

מ'משק לחמץ, מבצר בעלבך מלא תפקוד חשוב במלחמות ימי הבינים, העיר ומבצרה נחרבו בשנת 1260 ע"י הלוגה ובשנת 1400 ע"י טימורלינק, הנשאר מהחרבנות נהרס ע"י רעידות האדמה.

מבצר בעלבך מתרומם ממערב לעירה הנוחכית והוא מוקף גנים בתוך המבצר ישנן חרבות שני מקדשים גדולים מהמאה השניה אחה"ס, הבנויים על בנינים תחתיים ענקיים. הכניסה אל המבצר נמצאת בקרן הדרומית-המזרחית דרך הבנינים התחתיים (על יד השער משלמים דמי כניסה). מצד זה וכן מצפון ומזרחה נמצאים אולמים ארוכים בתקרות קמורות. עליהם סמוכים אולמי המדרגות, טורי העמודים וקירות הבנינים המקיפים את החצרים הגבוהות. בבנינים התחתיים ישנן שתי לשכות צדדיות נמוכות, אחת מתחת לפנה הצפונית-המזרחית והדרומית-המזרחית של חצר המזבחה. הלשכה הדרומית שהיא עודנה שמורה היטב, מקושטה באופן עשיר מאד. בין עמודי התוך הקורינטיים נמצאים שקעים יפים. התקרה הקמורה מקושטה בתמונות בולטות יפות. בהיות עמדו ארבעה עמודים יוניים, אולמי המדרגות בנויים ממזרחה מעל לבנין תחתי חזק 6 מ' מעל לקרקע. המעלות שהיו לפניהם נעלמו. אולמי המדרגות הם בנין מרובע בעומק של 11 מ'. משנים עשר העמודים שעמדו בו מלפנים, נשארו רק הבסיסים. על שלשה מהם כתובות רומיות, שלפיהן בנו אנטונינוס פיוס ואליה דומנה את המקדש. משני עברי אולם-השער נמצאים בנינים גבוהים. מבחוץ סובב אותם כרכוב בגובה אולם השער ומבפנים הם מקושטים בעמודי תוך, שקעים וכו'. מלמעלה בנו עליהם מגדלים בימי הבינים. בקיר האחורני של אולם השערים המקושט באופן עשיר נמצאים שלשה שערים. רק השער הקטן משמאל פתוחה היום.

החצר החיצונית היא בעל ששה קצוות באורך 60 מ' וברוחב 76 מ'. מסביב לה היו בנויים אולמי עמודים. הלשכות הצדדיות שהיו פה נהפכו ע"י הערבים למצודות הגנה.

דרך שער משולש (רק אחד משלשת השערים נשאר) נכנסו מהחצר החיצונית אל הצר המזבחה. ארכה של זו 135 מ' ורחבה 113 מ'. גם היא היתה מוקפת משלשה צדדים אולמי עמודים ולשכות צדדיות. קשוט הקירות עשיר מאד: עמודים קורינטיים עם כותרות יפות וביניהם שקעים עליונים ותחתונים. שבהם עמדו פסלים. באמצע החצר בערך לפני המדרגות שממערב, שבהן עלו למקדש הגדול, עמד המזבחה הגדול. בחפירת שעשו במקום הזה גלו את מסדו של המזבחה. מצפון ומדרום לו היו ברכות ארוכות. לוחות האבן שהקיפו את הברכות האלה היו מפותחים בפתחי ציצים ועלים ותמונות בולטות אחרות. מעל למזבחה הוקמה אח"כ בסיליקה, ששרידיה עדין נכרים. מדרום לבסיליקה היתה ברכה, שהיתה כנראה מחוברת אל בית המרחץ. מהמקדש הגדול, שהיה מוקדש בראשונה לאליל השמש ובאחרונה לאליל יופיטר, נשארו רק שרידים מעטים. עוד מרחוק נשקפים ששת העמודים הענקיים (גבהם בערך 19 מ') של אולם העמודים. כותרותיהם קורינטיים. הקורה המהברת אותן נחלקת לשלש מעליה אזור עם בליטות הנושאות כנראה אריות קטנים. מעליהן ישנן בליטות קורינטיזיות וכרכוב גבוה. גבהם ביחד 5,3 מ'. לפנים עמדו מכל צד באורך אולם העמודים 18 עמוד ובכל צד ברחבו 10 עמודים. רבים מהם פרורים ע"פ האדמה.

מדרום-מזרח למקדש הגדול עומד המקדש הקטן, הוא מקדש השמש. הנקרא גם מקדש בכוס. הוא אחד הבנינים העתיקים הכי יפים בסוריה ונמצא עדין במצב טוב. הוא בנוי על בנין תחתי ואין לו שום קשר וחבור עם המקדש הגדול. לפניו אין חצר חיצונית ובמדרגות עלו מצד מזרח ישר אל שער המקדש. לאולם-העמודים היו מכל צד באורך 15 עמוד וברוחב ממערב 8 עמודים. לפני השער עמדו מכל עבר 2 עמודים. גובה העמודים ביחד עם כותרותיהם הקורינטיים 16 מ' והם נושאים כרכוב גבוה עם אזור כפול יפה. הכרכוב מחובר אל קודש הקדשים ע"י לוחות

אבן גדולים מאד הבנויים באופן אומנתי בצורות הנדסיות שונות, ובהם תמונות של קיסרים ואלילים הבולטות מתוך פטורי עלים. המוסלמים השחיתו את התמונות, מצד דרום עומדים עוד ארבעה עמודים המחברים יחד, מהנשארים נשארו רק הבסיסים. מצד מערב עומדים שלשה עמודים הקשורים יחד ע"י לוחות האבן. מצד צפון נשארו כמעט כל העמודים. בתקרה נמצאות תמונות בולטות יפות. מהאולם החיצוני באים אל שער המקדש הבנוי באופן הכי נפלא. משני עבריו עמדו עמודים. מזוות השער מפותחות באופן הכי עשיר בפתחי ציצים וזמורות גפנים ובציורים אחרים. המשקוף בנוי משלש אבנים. למטה מפותח נשר האוחז בין צפרניו מטה ובמקורו זרי ציצים ארוכים. משני עברי השער נמצאים פתחים קטנים, ומעליהם משתרע אזור מסביב לקירות. בכניסה אל קודש הקדשים בנויים מימין ומשמאל עמודי תוך עם לולים. אורך קודש הקדשים 27 מ' ורחבו 22,5 מ'. קשוט הכתלים, העמודים וכותרותיהם והשקעים עשיר מאד.

החומה המקפת את המבצר. המקדש הגדול בנוי על מקום רם מעל לבנינים תחתיים גדולים. מצפון-מערב ומדרום לבנינים האלה היתה בנויה חומה חזקה. המרחב בין החומה ובין הבנינים היה ממולא באבנים גדולות. ממזרח הוצאו האבנים, ששמשו לבנינים אחרים, ובמקום המלוא נוצרה תעלה עמוקה. פה רואים את יסודות הבנין: 13 נדבכים הבנויים אבנים מהוקצעות, גובה כל נדבך 1.15 מ'. בקרן הצפונית-המערבית נמצא שער לבנינים התחתיים. מעל לשער משמאל נמצא פתח סתום עם עמודי-תוך קורניטיים. החומה החיצונית בנויה אבנים ענקיות היוצאות מגדר הרגיל. שלשה נדבכים היו, שגובה כל אחד מהם 4 מ' בערך. הנדבך התחתון בנוי אבנים שארכן 9.50 מ' וגבהן 4 מ' ועבין יותר מ-3 מ'. הנדבך התיכון אשר ממערב מורכב רק משלש אבנים ענקיות, שארכן 19.52, 19.45 מ' ו-19.21 מ' וגבהן 4 מ' בערך ועבין יותר משלשה מטרים. הנדבך

העליון חסר. בתוך האבנים הצובים חורים מרובעים, מצד מערב בנויה הומה ערבית על גרבי ההומה העתיקה.

בתוך העירה וממזרח למבצר בנוי מקדש הונוס, הוא בנין עגול המתקים עד היום. קודש הקדשים הבנוי בחצי עגול מוקף אולם-עמודים הבנוי משמנה עמודים קורינטיים בעלי אבן אחת. ביניהם עשויים בתוך קיר קודש הקדשים שקעים ומעליהם קורה קמורה הסמוכה על עמודי-תוך קורינטיים. מלמעלה סובב את קיר קודש הקדשים זר המפותח בפתוחי עלים ומעליו כרכוב בולט המקושט באופן עשיר מאד. מזוזות השער עשויות אבן אחת. בפנים ישנם עוד שלשה שקעים. בזמן הנוצרים שמש הבנין הזה כנסיה נוצרית, לכן נמצאים עוד בקירות מבפנים עקבות של צלבים.

לרגלי גבעת שיח' עבד-אללה, במרחק חצי שעה מדרום-מערב לבעלבך, נמצאים מחצבי האבנים העתיקים, שמשם לוקחו כנראה האבנים לבנין מבצר העיר ומקדשיה. פה רואים אבן אחת גדולה (חגיר אל-חבלה — האבן המעוברת), שהוכנה כנראה לבנין חומת המבצר ולא נפרדה עדין מהסלע. ארכה 21,35 מ', גבהה 4,33 מ' ועביה 4 מ'. לפי זה עולה משקלה עד 1000 טון. מראש הגבעה נהנים ממראה נהדר על בעלבך, על מבצרה, על המישור היפה ועל ראש הר צנין. מצפון רואים את הר מניטרה, שצלעותיו מכוסות יער ובקעה הקטנה המפרידה את הר בעלבך מאת מול-הלבנון ממזרח את המעין רם אל-עין. למעלה על הגבעה נמצא קבר המוקף שברי עמודים, בהמשיכנו את דרכנו במדרון הגבעה צפונה-מזרחה, נגיע לגל שברי עמודים ואחרי רגעים אחדים למערות גדולות עם קברים. מפה אפשר לשוב לבעלבך. אם נמשיך את הדרך על כתף הגבעה, נבוא ב-20 רגע לרם אל-עין הוא מקור הליטני. אצלו נמצאות חורבות שני מסגדים, שאת האחד מהם בנה מלך אטיהר ביברס ואת השני בנה מלך אל-אסעד. מפה נגיע ברבע שעה בדרך המשתרע בין שדרות עצים יפים לבעלבך.

מבעלבך לבירות.

מסלת-הברזל בעלבך-דין 26 ק"מ (כ 1/4 שעה), בדין מחכים לרכבת ההולכת מדמשק לבירות. ריק-בירות 66 ק"מ (כ-51/4 שעות). ממעלקה עד בירות עולה הרכבת בלבנון ויורדת בו. מתחנת אל-ג'דידה (47 ק"מ) הולכת היא 32 ק"מ במסלת שנים.

מבעלבך יורדת המסלה דרומה בבקעת הלבנון עד לדין. מפה היא נמשכת דרומה-מערבה בבקעה לאורך ודי יחפופה. עוברת את הנהר ליטני ומגיעה למעלקה אשר לרגלי הר הלבנון. מעלה קה היא כפר מוסלמי גדול ותחנת מסהב של העיר הלבנונית זחלה אשר על ידה. זחלה — 945 מ' מעפ"ה — מוקפת חורשות עצי תות, גני עצי פרי וכרמי גפנים ובנויה על גדות הנחל אל-ב'רדוני, היורד בבקעה עמוקה מג'בל צ'נין. אורה נחמד ומבריא. יושביה 18.000 נפש, כלם יוגבים, כורמים ועוסקים בתעשית המשי. המזורים, הכנסיות, בתי הספר ובתי החסד אשר בה שייכים לישועים או למשלחת הבריטית-הסורית.

אחר מעלקה מתחילה העליה על הרי הלבנון. אצל שתורה מתלכדת המסלה עם דרך העגלות בירות-דמשק. אח"כ עוברים ע"פ סייד נייל, אל-ג'דידה ואל-מרנת. יפה הוא המראה מפה על הר הרמון. מפה והלאה עולה המסלה במעלה המזרחי הזקוף של ההר, מגיעה לנקודתה הכי גבוהה בלבנון (1485 מ'), עוברת במנהרות של בידר (ארכה 360 מ') ומדינג' (280 מ') ויורדת לעין צופרי, ב'ח'דין ועלי מימין רואים את הנחל ודי חמנה הזורם בגיאו הירוק. שלשת המקומות האלה משמשים מעונות קיץ ליושבי בירות ולעשירי מצרים והאי קפריסין. אורם זך ומבריא ובסביבותיהם נטועות חורשות אורנים ועצים אחרים ופלגי מים זורמים מההרים אל הגאיות. בירידה מהלבנון במורדו המערבי מתפתלת המסלה בפתולים רחבים שבהם יתחלף תמיד המראה היפה על מורדי ההרים, אל תוך הבקעה הפוריה והמעובדת של ודי שחרור, על חוף הים ועל הים עצמו. על יד

עָרִיא, עוברת הרכבת במנהרה קטנה. אצל ג'מְהוּר מתלכדת המסלה שוב עם דרך העגלות. בפְּעֵבְדָא נהנים ממראה יפה על בירות ומפרצה. מפה יורדת המסלה לאל־חֶדָת ונמשכת אח"כ צפונה במישור החוף, עוברת ע"י גֵן רֶפְתָם פשה את דרך העגלות העולה לרמשק, אח"כ את נהר בירות ואת הכביש העולה לטריפולי ומגיעה לתחנה הגדולה בצפון העיר. מפה היא הולכת לאורך שפת הים עד לתחנה אשר ע"י הנמל.

בירות.

בתי מלון. הוטל מטרופול, הוטל ד'אורינט, שניהם סמוכים לחוף; הוטל רויאל, ויקטוריה הוטל בפנים העיר. בית מלון יהודי לתירים אין. מלון רבינוביץ הוא בית ממדרגה שלישית. בו אפשר להשיג מאכל כשר.

בנקים. חברת אנגליה-פלשטינה ובנק עותומן על יד החוף, בנקו די רומא בסוק א־טוּיל.

משרד לתירים: סניף חברת האקספרס ארץ-הישראלית בבנק אנגליה-פלשטינה. שם אפשר לקבל את כל הידיעות ע"א ארץ-ישראל וישובה העברי.

קונסוליות. הקונסוליה של הולנדיה וספרד במרכז העיר. לבריטניה הגדולה יש בבירות באות"כ מדינת מיוחדת, משרדה מול ארמון הממשלה הצרפתית.

מסלות חשמליות ועגלות. מסלות חשמליות: 1. מנהר בירות דרך פֶלֶס די לאוניון מדרום עד לחץ אנטון בֶּנֶן. 2. מפלס די לאוניון (מדרום) ליער האורנים (ממערב). 3. מפלס די לאוניון (מדרום) לפוֹרן א־שֶבֶק על דרך דמשק (הורשת אורנים שניה). 4. מפלס די לאוניון (מצפון) עד למנדל המאור ע"י רֶס בירות. לעגלות אין תעריף, וצריך לעמוד על המקח 1

מרחצאות. בתי מרחץ תורכיים טובים נמצאים כמעט בכל רחוב, המחיר 10 ג'יב, מנבות וכיו"ב 5 ג'יב, מרחץ בים ממערב להוטל די לאורינט (2 ג'יב), לא להרחיק לשוט בים מפני סכנת הנחשולים 1

בירות שוכנת לחוף הדרומי של המפרץ הבטוח סנט. גיאורג ברצועת המישור הצרה שבין הר הלבנון ובין הים, $33^{\circ}50'$ ברוחב הצפוני, $35^{\circ}30'$ באורך המזרחי.

מישור החוף מכוסה גנים ופרדסים. מאחוריו עולים תלולים הרי בתר, שמדרגותיהם מעובדות היטב וראשיהם מכוסים שלג עד

הקיץ. אקלים בירות ממוזג. הטמפרטורה הממוצעת של חדש ינואר עולה ל-14,50° ושל אוגוסט ל-28,50° צלזיוס והטמפרטורה הממוצעת של כל השנה היא 21,60°. בחורף הממוזג יפרחו פרחים רבים בכל המישור, ובגנים יגדלו תמרים. אויר הים מחליש את כח החום בקיץ, רק באוגוסט ובספטמבר, בזמן שאויר-הים הקריר נעדר והחום עולה למדרגה גבוהה. עולים יושבי בירות על הלבנון (ראה ע' 335) לבלות שם את חדשי הקיץ החמים. החדשים הנעימים בשנה הם פה כמו בא"י נובמבר ודצמבר, כעבוד גשמי החרף הראשונים. בירות נחשבת להכי בריאה בערים השוכנות על חוף סוריה.

קורותיה. במכתבי תל אל-עמרנה נזכרת העיר בשם ברות בתור ממלכת אמנירה שחסה בצל ממשלת מצרים, אומוניה נהרג ע"י המורד אוירו, אשר כונן בסוריה ממלכה אמורית עומדת ברשות עצמה בימי פרעה אחנתון (1380 - 1362 לפה"ס). העיר הזאת היתה בנבול אנשי נבל, שנחשבו על הענף הצפוני של הכנענים הפיניקים, היא נחרבה בשנת 140 לפסה"ג במלחמת הירושה, שהיתה בין טריפון ובין אנטיוכוס השביעי, פומפיוס בנה אותה ותהי לקולוניה רומית בשם Colonia Julia Augusta Berytus על שם בתו של אוגוסטוס קיסר, היא נקראת על המטבעות מימי הקיסר קרקלה גם בשם אנטוניאנה, הורדוס, אנריס הראשון והשני פארוה בהיכלים יפים, בתירתאות ובמריחצאות לכבוד מלכ רומא, טיטוס חנה בה (מלחמות א, 11, 21—22; ז, 3, 1; קדמוניות טו, 11, 2; יז, 10, 9; יט, 7, 5; כ, 9, 4), באמצע המאה השלישית נוסד בה בית ספר למשפטים, שהגיע לפריחה גדולה, כבר אז היתה מפורסמה תעשיית המשי של בירות, ברעידת האדמה, שהיתה בשנת 529, נווקה העיר, ומאו אבד ערכה, הערכים ככשוה בשנת 685, במשך מאה וחמשים שנה היתה, חוץ מהפסקות אהדות, בידי הצלבנים. נסוך הדרוים סח'ר אדין (ראה ע' 82), שיוסד לו בסוריה בעזרת היוניציאים והאפיפיור, מדינה עומדת ברשות עצמה, עשה את בירות למרכז ממשלתו, הוא הרים את מצב המסחר בעיר ועשה בה תקונים רבים אחרי אשר התורכים נצחו הכו את בנו עלו זהרנהו ואותו הובילו שב לקושטא וימיתוהו שם, שבה סוריה עם בירות לידי התורכים, במאה התשע עשרה הלכה 'התפתחה שוב, ובימי ממשלת מצרים גדלה התנועה בחופה, בשנת 1840 ירה עליה הצי האנגלי ואו שבה לתורכיה, בסכת טבח הנוצרים שהיה בדמשק בשנה זו (ראה ע' 315) הגרו משם רבים מהם לכירות, ומאו הלכה השפעתים הלך וגדלה בעיר זו ומסחרה ותעלותה הלך הלך ורב. בשנת 1860 הופיע בנמלה צי צרפתי, שהוריד בה צבא והכריח את תרכיה להשיר באיטונותיה של הלבנון.

בירות היא מרכז הממשלה הצרפתית בסוריה ומרכז קולטורי תשוב לסורים הנוצרים ולתעמולה של הכנסיות הנוצריות

השונות במזרח. בה מושב ארכיבישוף לטיני, שהוא בא־כח האפיפיור בסוריה, בישוף יוני־אורתודוכסי, אפטררך מרוני והאפטררך של הכנסיה היונית המאוחדת של המזרח (המסגורר הליפות גם בדמשק ובאלכסנדריה).

מספר יושבי בירות — 190,000 נפש. השפעת המוסלמים שבבירות, אשר מספר נפשותיהם מלבד 1000 דרוזים עולה ל-65,000 נפש, איננה נבלטת. לעומת זה גדולה השפעת הנוצרים המטביעים את הותמם על עיר זו. התושבים הנוצרים הם 45,000 יוני־אורתודוכסים, 40,000 מרונים, 15,000 יונים מאוחדים, 2000 לטינים, 2100 פרוטסטנטים מילידי הארץ, 1000 קתולים סוריים, 300 ארמנים מאוחדים, 6000 אירפים. להם 38 כנסיות, 44 בתי ספר לנערים, 26 בתי ספר לנערות, שבהם ילמדו עפ"י החדשות. מצב השכלתם של יושבי בירות הולך הלוך וטוב. בניהם מבקרים את בתי הספר המצוינים של המשלחות השונות השטות ומוסדות ההשכלה הגבוהים מועילים הרבה להרמת מצב ההשכלה בכלל בבירות נמצאים 20 בתי דפוס (בתוכם בתי הדפוס המצוינים של הישועים הצרפתים ושל האמריקאניים), שבהם נדפסים 16 עתונים ועשרה קבצים ערביים. בירות היא מרכז מסחר הספרים הערביים. את כל החיל הרב הזה עשו הבירותים בהשפעת חברות־המסיתים הזרות והודות למוסדותיהם המצוינים.

מוסדות הצרפתים: הישועים מחזיקים באוניברסיטה St. Joseph הנתמכת ע"י הממשלה הצרפתית, והיא מכילה שלש מחלקות: לרפואה, לתיאולוגיה ולמדעי המזרח. בה גם בית מדרש לכהנים ולמורים ובית ספר תיכוני. מלבד המוסדות האלה יש להם בית דפוס גדול, שהדפים ספרים חשובים רבים, ובתי ספר לנערים. בכל סוריה יש להם בתי ספר רבים, שבהם לומדים כחמשה עשר אלף תלמיד ותלמידה. ליתר אגודות הכהנים והנזירות הצרפתיים יש בבירות מנזרים, בתי ספר לבנים ולבנות, בתי ספר למלאכה, בתי חנוך ובתי יתומים ובית הולים גדול.

המסיתים האמריקאים התחילו לעבוד בבירות בשנת 1821. הראשונים היו הפרסביטרים. יש להם בית תפלה, בית מדרש למורות, בית ספר, בית הנוך נערות ובית דפוס גדול, שבו מדפיסים ספרים ערביים, שבועון ערבי וירחון לילדים. הקולג' הסורי-הפרוטסטנטי מכיל מחלקה לרפואה, שבו יתחנכו רופאים ורוקחים, בית מדרש לתיאולוגיה ומחלקה לתורת המשפטים, מכינה ומצפה אסטרונומי. בכלל יש לאמריקאים בסוריה 106 תחנות מיסיוניות עם 115 בתי ספר, שבהם מתחנכים יותר מששת אלפים תלמיד ותלמידה.

לגרמנים היו בבירות בית חולים גדול, בית יתומים גדול ובית ספר תיכוני לבנות עם בית הנוך, ובית מרפא למשוגעים באספורה הקרובה לבירות.

גם למסיתים השוטים, לאיטלקים, ליונים, למרונים ולכתות דתיות אחרות יש בבירות וביתר ערי סוריה ובכפריה בתי ספר תיכוניים ועממיים ומוסדות הסדר רבים.

הקהלה העברית מונה 3500 נפש, כלם ספרדים-סורים מלבד אי-אלו אשכנזים. מוסדות צבוריים אין לה. הכי"ח מחזיקה פה בבית ספר לנערים ובית ספר לנערות עם גן ילדים ולועד ההנוך גן-ילדים. בתי התפלה נמצאים ברובע היהודים.

בירות היא עיר המסחר הראשה של סוריה. היא מוצאת אל החוף את יבול הארץ ואת תוצרת תעשייתה ומכניסה את תוצרת התעשייה העולמית, חמרים בלתי מעובדים לתעשייה המקומית וצרכי מזון. בנמלה גדולה תמיד התנועה. בשנת 1910 נכנסו לנמל בירות 2340 אניות מפרשים, שהכילו 3007 טון, 1135 אניות קטור שהכילו 1,701,287 טון. בשנת 1912 היה ערך הסחורות המובאות לנמל בירות 1,497,500 ל"ש, וערך הסחורות המוצאות משם 525,600 ל"ש. הסחורות באו מבריטניה (46.3%), איטליה (8.9%), אוסטריה-אונגריה (8.4%), גרמניה (8.1%), צרפת (7.2%), תורכיה (4.2%), רוסיה (4.1%), בלגיה (3.5%) ומארצות אחרות (9.3%).

ויצאו אל צרפת (80%), בריטניה (7.6%), מצרים (3.2%), תורכיה (2.5%) ולארצות אחרות (7.7%).

בבירות אין עתיקות. שברי עמודים, תשבצות, ארונות מתים ומערות קברים אחדים נמצאים בקרבת כף בירות, רחובות העיר העתיקה צרים ומרצפותיהם רעועות יפה הוא המגרש הגדול פלס די' ל'אונים המקושט בגנים על ידו בנויים ארמון הממשלה, קסרקטין ובתי קהוה רבים, ברבעים החדשים, המשתרעים על מדרון כף בירות ממערב ובנבעת דימיטרי ממזרח, ישנם רחובות רחבים, מעונות עשירי בירות וגנים יפים, מכל מקום יפה המראה על ההרים וצלעותיהם המכוסות ירק העצים ועל הים. יושבי בירות מטילים עפ"י רוב בדרך דמשק העובר דרומה על בית קברות היהודים ובית קברות הפרוטסטנטים ומגיע בהצי שעה להורשת אורנים, שנוטעה במצות פחר אדין, כדי למנוע בעד התפשטות גבעות החול. מסלה השמלית הולכת מפלס די' ל'אוניון עד כאן. אחרי עוד הצי שעה נמצאת אל-הומיה. פה קבר פרנקו פשה, מי שהיה המושל הראשון של הלבנון המשוחרר וקבר הסופר הידוע פרים א-שדיק, מפה אפשר לשוב לבירות או דרך אל חדת במסלת הברזל או בדרך טריפולי במסלה החשמלית.

מקום טיול אחר הוא הר דימיטרי, הולכים ברחוב דרב אנהר מזרחה, עוברים על מנזר הפרנציסקנים ועולים ימינה על ההר אשר מעבר לבית החולים היוני, משמאל נמצא הקולג' המרוני. לפני בית הספר של הכי"ה פונים שמאלה בדרך העולה לברכה התחתונה של תעלות המים של בירות, על מעלה ההר נראה שיחים, עצים ושדות תבואה. במרחק 5 רגעים מעבר לברכה נמצא בית קברות וקבוצת אורנים, משם מראה נהדר על בירות ועל הים ולצד מזרח על הלבנון, אפשר לשוב בירותה ברחוב טריפולי. לכף בירות הולכת מסלה חשמלית עד מגדל המאור, היא עוברת על בית החולים של היוחנים ועל הקולג' האמריקאי. ע"י

מגדל המאור משתרעת הדרך בעקומים על שפת הים. ממול לשני האיים הקטנים נמצאות על שפת הים מנהרות יפות אחדות, הנקראות מנהרות היונים. בגדול אשר בשני איי הסלע אשר ממולך בים נמצא שער טבעי גדול. נחמד הוא מחזה המנהרות והסלעים לאור השמש בטרם תשקע ותסתתר בים.

שיולים בסביבות בירות.

השיול לנהר אל-פלב הוא מענין גם כנלל יסי הגוף וגם כנלל הצורות המענינות והכתובות הנמצאות על הכף. לשיול זה צריך להקדיש חצי יום, המרחק לשם במסה"ב $\frac{1}{2}$ שעה, בענלה $1\frac{1}{2}$ שעה וברכיבה על סוס לאורך שפת הים 2 שעות, דרך העגלות היוצא מפלס די ל'אוניון עובר בראשונה לרגלי גבעת דימיטרי מצפון. משמאל נמצאים על שפת הים בניני הבקורת. מעבר לתחנת מסלת הברזל הישנה עובר הדרך את נהר בירות בנשר יפה. אחרי 14 רגע עוברים את הנחל עֲדוּיָה. הדרך נמשך הלאה בין גנים יפים, ביחוד בין מטעי עצי תות. על ההרים מימין רואים כפרים רבים. אחר 10 רגעים אל-ג'ִיִּדְהָ, אחר 5 רגעים נהר אל מוֹת (נהר המוֹת), אחר 35 רגע נהר אַנְטְלִיס. אחרי 35 רגע דְּבִיָּה. פה נמצאים הברכה ובית המכונות של תעלת המים לבירות הבאים ממי נהר אל-פלב. מסלת הברזל נמשכת לאורך חוף הים. הדרך עובר את פסי מסה"ב וסובב את הכף הסלעי היוצא אל הים. אחרי 20 רגע באים לגשר אשר על נהר אל-כלב מעבר-ההרים אשר פה מלא תפקיד חשוב גם בימי קדם וגם במלחמת הצלבנים הראשונה ובמלחמות אברהים פשה. קרוב לדרך הנוכחי השתרעה המסלה הרומית, שהוצבה בסלע בימי הקיסר מרקוס אנטוניוס. גבוהה יותר היתה מסלה קדומה יותר, לפי הכתובות המצריות והאשוריות וכתבות אחרות הנמצאות שם. הכתבות המצריות מתארות את מסעי רעמסס השני. באחת הכתובות האשוריות של שלמנאסר השני נקרא הכף בשם בְּעִלְיִרְס. הכתובות כתובות על לוחות החצובים בתוך קיר הסלע בעומק של 11–15 צ"מ.

סמוך לגשר נמצאת כתובת המשלחת הצרפתית של 1860/61 הכתובה בלוח שבו היתה כתובת עתיקה. במרחק של 6 מ' מדרום לה הרוחה כתובת אשורית ובה צורת מלך שידו מורמה. אצלה צורה אשורית שרק את ראשה אפשר להכיר. (ד) מעל למסלה העתיקה צורה אשורית שנמחקה. החוק יותר נראה גם כתובת רומית וכתובת יונית. גבוהה יותר, נמצאת צורה אשורית ועל ידה לוח מצרי עם כרכוב (המלך פרעה מקריב קרבן לאליל השמש רע). הלאה, במרחק 30 מ', כתובת אשורית עם צורת מלך. אחרי 35 מ' לוח מצרי גדול עם כרכוב (פרעה ואליל מצרים העליונה נו אמון. על ידו כתובת אשורית המסמרת את דבר כבוש מצרים ע"י אסר-חדון מלך אשור וגרוש המלך תרהקה. על יד הכתובת צורת אסר-חדון בזקנו המסולסל, לבוש בגד ארוך וכובע על ראשו. בידו השמאלית המונחת על החזה הוא אוחז את שרביטו וידו הימנית נטויה.

היונים קראו לנהר אל-כלב (נהר הכלב) ליקום (נהר הזאב). מקורו נמצא במורד הר צנין והוא משתפך אל הים מתוך בקעה עמוקה וצרה, במרחק 12 ק"מ מצפון לבירות. לפי האגדה היה הצוב מתוך הסלעים אשר בים ממול לשפכו כלב, שהיה נובה בהתקרב האויב. מעל לנהר נמצאים שלשה גשרים: גשר המסלה, גשר גדול שבו עובר דרך העגלות וגשר קטן עתיק, שנבנה ע"י האמיר בשיר בשנת 1828/29.

גם בימי קדם עברו את הנהר על גשר שהיה במקום הזה. ע"י הגשר הקטן ישנה כתובת ערבית, המודיעה שהסולטן סלים בנה פה גשר. בין הגשר הקטן ובין הגשר הגדול מודיעה כתובת רומית ע"ד בנין המסלה הרומית בימי מרקוס אנטוניוס. מצפון לבקעת הנהר יורדת תעלת מים עתיקה. מתחת לה נמצאת כתובת בכתב היתדות, המזכירה את נבוכדנאצר השני מלך בבל.

מענין גם לבקר: את א. ג'פיל, היא העיר הכנענים גבל (מל"א ה' יח; יחזקאל כו. ט) השוכנת על הקצה הצפוני של מפרץ בירות.

היונים קראו לה Byblos, כיום היא עיר חוף קטנה של הלבנון עם 1500 תו'. פה בית קברות גדול של הכנענים, ארונות מתים רבים ועמוד יהורמלך המפורסם, גם עתיקות מצריות. נוסעים לשם במסה"ב (רכבת הולכת בכל שלש שעות) עד למעמלתין (55 רגע) ומשם בעגלה ($1\frac{3}{4}$ שעה), ב. ברמנה על מדרון הלבנון. — 720 מ' מעפה"י היא עירה עם 3000 תו'. דרך עגלות לשם 4 שעות. ג. לעלי על מדרון הלבנון — 150 מ' מעפה"י (ראה ע' 335). היא עירה עם 3000 תו'. בעגלה $2\frac{1}{2}$ שעות וברכבת במסה"ב בירות-דמשק (21 ק"מ) $1\frac{1}{2}$ שעה. במקומות האלה וכן גם במקומות אחרים הבנויים על מדרוני הר הלבנון מבליים תושבי בירות האמידים ואורחים רבים ממצרים ומהאי קפריסין את חדשי הקיץ החמים. האויר שם קריר ונעים מאד ומהם מראה נחמד על הרי הלבנון ובקעותיו. בתי מלון טובים ומרווחים מקבלים את האורחים. אולם רק בעלי ישנן מסעדות של יהודים ומאכלים כשרים.

מבירות דרך צידון, צור ועכו לחיפא.

בעגלה מבירות לצידון 5 שעות ומצידון לצור $4\frac{1}{2}$ שעות (מהיר העגלה עד צור 80—80 פרנק). מצור לעכו ברכיבה על סוס 7 שעות, לפני שנים מספר התחילו לסלול כביש בין עכו לצור, אבל הוא הניע רק עד רס א-נקרה, מעכו לחיפא בעגלה $2\frac{1}{2}$ שעות או במסה"ב (17 ק"מ) 40 רגע, בסיה 19—20 שעות. לינה בצידון במלון ערבי ובצור במנזר הלטיני.

לקורות ארץ פיניקיה, רצועת החוף הצרה אשר אנו עוברים בה בין בירות לחיפא היא ארץ פיניקיה (כנען). לפני, בתורה (בראשית י, יט) נקראו יושבי החוף צידונים עיש עירם הראשית, וכן גם בשירי הומירוס, הם קראו לעצמם כנענים (שם, שם). עפ" התורה הנם הכנענים מכני הם (שם, שם ו), לפי הסופרים היונים באו הם מחופי הים האדום, ולפי הרודוט מחוף מפרץ פרס מוצאם, שפתם דומה לשפת עבר, והם הצטינו בתור סוהרים חרוצים, שתוכובין מסחר הארצות השונות השוכנות על חופי ים התיכון וייסדו בהן מושבות ונקודות מסחר, הברושים משניה, הארו מלבנון ואלונים מבשן שמש להם לבנין אניותיהם תורניהם ומשוטיהם ומשש מצרים עשו מפרשים לאניותיהם (יחזקאל כז, ה—ז); לעמים האחרים וביחוד ליונים הראו את הדרך לצאת מים התיכון דרך מצר ניבלתר לאוקיינוס

האטלנטי, להם מיחסים את הפצת הכתב באירופה, גם אמנות ככל ורתה, תורת החשבון, המדות והמשקלים מסרו הם לעמים האחרים, גדולה היתה ביחוד אמנתם במלאכת הבניה, הם עבדו לבעל ולעשתרות והקימו להם כמות על כל הר גבוה ותחת כל

עץ רענן ובסעיפי הסלעים אשר על הנחל והקריבו להם קרבנות ונסכו להם נסך.

למלכים שהתיחסו ביהוסי משפחה לאלהיהם, היתה מועצת זקנים, וגם לעם היתה השפעה על מהלך המדינה באמצעות מועצת העם, כנראה היו לכתחלה צור וצידון מדינה אחת, כי גם הצורים קראו לעצמם צידונים, הם עמדו בכל תוקף במלחמתם עם אשור ובבל. בהתחבר צור וצידון וארוד לברית המשולשת (מרכזן היה טריפולי = העיר המשולשת) הגיעו לידי פריחה גדולה, זה היה בימי ממשלת מלכי פרס, שבשביולם בנו צי גדול. גם כנפלן בידי אלכסנדר המשיכו לפרוה, אולם בהוסד העיר אלכסנדריה אשר במצרים, עבר אליה מסחר ערי פיניקיה ואלו האחרונות הלכו הלוך וירוד, הלוך ומדלדל.

מבירות לצידון: 5 שעות.

מבירות עולה הדרך דרומה במישור לחדת (55 רגע) ומפה

לא־שׁוֹיֶפֶת (25 רגע), אחר היא נמשכת הלאה בתוך יערי עצי זית

(30 רגע), יורדת לחוף הים ומגיעה (8 רגעים) לחין אל־חֶלְדָה.

פה נמצא בית קברות גדול. אחרי 20 רגע עוברים על הנהר א־נְעִימָה

וע"פ מטעי עצי התות ואח"כ על הכפר מַעֲלָקָה, אחר 25 רגע

עוברים בגשר ברזל על נהר א־דְמוּר, שעל גדותיו גדלים שיחי

הרדוף, סובבים את הכף רס א־דְמוּר ומגיעים לתחנת העגלות

סַעְדִיָה, נוסעים 25 רגע על שפת הים ומגיעים לכפר הגדול אל־

גִיָה המוקף גנים יפים, פה נמצא חין א־נְבִי יוֹנָס. לפי האגדה

הערבית הקיא הדג את יונה במקום הזה אל היבשה, פה היתה

בימי קדם פורפיליאון, שבה נצח אנטיכוס הגדול על תלמי פילופטר

בשנת 218 לפסה"נ. על מדרון ההר משמאל בנוי הכפר בְּרַגְיָה.

אחרי 25 רגע עוברים את הכף רס גִדרָה ומגיעים שוב אל שפת

הים, אחר 35 רגע רואים בפעם הראשונה את צידון, אחר 15 רגע

עוברים את הנחל אל־אֲוֹלִי (היונים קראו לו Bostrenus), משמאל

לגשר נמצא גן (בֶּסְטֵן א־שִׁיחַ), שבו גלו בשנת 1903 חומות

ענקיות ממסדי מקדש אֶשְׁמוֹן וכתובות המלך בודש תרת.

מפה מרחק של 33 רגע לצידון.

צידון.

בערבית צִידָא, שוכנת כיתר הרי הכנענים על כף הר הנשקף על אי-הים הנמצא למולו. מצד היבשה משתרעים הרחק לצד צפון ולצד מזרח פרדסים נפלאים, שבהם גדלים עצי תפוחי זהב ולימונים, שקדים, משמשים, מוז ותמרים. מעבר למישור הירוק מתרוממות הגבעות הקדומות ומאחוריהן מתנוססים הרי הלבנון המכוסים שלג.

קורותיה. בשירי הומירוס מכונה צידון העשירה במתכות והצידונים נקראים יודע אֶמְנֹת. בזמן קדום יסדו הצידונים מושבות (קרטנו וכו'), אבל אחיז עלתה צור עליה. הצידונים מהוללים כחכמי התכונה, כאומנים בחשבון וכנוסעי הים. גם בהיותה תחת הממשלה העלוונה של ממלכות אסיה פרח המסחר בצידון. בהתקומם העיר נגד אחשורש השליש אוכוס נהרסה ונחרבה (351 לפסגה). לאלכסנדר מוקדון פתחה ברצון את שעריה עוד בימי הרומאים היו לה ארכונטים, מועצת זקנים ומועצת העם. בזמן כבוש האסלם היתה חלשה ותמסור את עצמה בידי הערבים. במלחמות הצלבנים עם הערבים נחרבה העיר פעמים אחדות ונבנתה שוב. בשנת 1260 הרסו המונגולים ובשנת 1291 נפלה שוב בידי המוסלמים. חומותיה נהרסו במצות מלך אל-אשרף. נסיך הדרוים פחר אדי (ע' 82) בחר בה למושב לו, ומאז שבה להתפתח. הוא נתן זכויות שונות לסוחרים האירופים ומסחרה גדל. הנסיך הקים לו בעיר ארמון יפה ובתי מסחר לסוחרים. המסחר במשי הביא עושר לצידון, שהיתה עיר החוף של דמשק עד שנבנתה מסיב מכירות לדמשק. בשנת 1840 נהרסו חומותיה שהקימה ממשלת מצרים עיי יריות הצי המאוחד של מעצמות אירופה.

צידון היא עיר הפלך הדרומי של מדינת הלבנון ובה נמצא חול משמר צרפתי, מספר יושביה 13000 נפש, מהם 9000 מוסלמים, (בהם דרוזים רבים), 800 יהודים ויתרם נוצרים, ילדי היהודים מבקרים את בית הספר של הכי"ח ואת בית הספר של ועד החנוך. למוסלמים בתי ספר לנערים ולנערות, כן גם לעדות ולהברות המסיתים הנוצריות השונות, כנסיות, בתי ספר ובית יתומים. מסחר המקום הולך וגדל. בשנת 1910 נכנסו אל חוף צידון 109 אניות קיטור שהכילו 61,166 טון ו-1449 אניות מפרשים שהכילו 15,720 טון. הסחורות הראשיות המוצאות מפה הם פבשים (פרות מיובשים), שעורה, תפוחי זהב, לימונים, טבק ושמן זית. ערך הסחורות המוצאות עלה ל-50,000 ל"ש ובערך כזה היו הסחורות המובאות.

בדרום־מזרח העיר בנויה המצודה קלעת אל־מַעֵה על תל, שבו נמצאים שבלולים רבים של החלזון. בקצה הצפוני־המזרחי של העיר עוברים בנשר הקמור על 8 קשתות לאי הקטן קלעת אל־בַּהַר. פה נמצאות חורבות מצודה עתיקה, כנראה היא מהמאה השלש עשרה. מסביב לאי, ביחוד מדרום־מערב ישנם שרידי סכרים שהיו בנויים על שפת הים מאבנים גדולות. הנמל הצפוני העתיק עודנו מתקים. מצפון חוסים עליו סלעים שביניהם נמצאים שרידי סכרים. במצות פח'ר א־דִין נסתמה הכניסה אל הנמל, למען מנוע את הצי התרכי מהכנס אר תוכו. גם על לשון היבשה ממערב לנמל נמצאים שרידי חומות עתיקות ומצד מזרח שתי ברכות. גם הנמל הדרומי (המצרי) נסתם במצות פח'ר א־דִין.

העיר העתיקה השתרעה יותר לצד מזרח. בסלעי הסיד אשר שם נמצא בית הקברות העתיק. פה ישנם שלשה מינים של כי מערות קברים: א) מערות בעלות זווית ישרות, שאל תוכן יורדים דרך מנהרה אשר ארכה 3—4 מ' ורחבה 1—2 מ'. למטה נפתחים שני פתחים לתאים הפשוטים, אשר מלבד אחדים יוצאים מן הכלל, אינם מחוברים יחד. רֶגֶן סוּבַר, שהמערות האלו הן הכי עתיקות, מערות דומות להן נמצאות גם במצרים. ב) מערות קמורות עם כוכים לארונות המתים בקירות או בעמק הקרקע. אליהן יורדים במדרגות. בתקרה נמצאים אשנבים לכניסת האויר. מערות כאלה נמצאות ביחוד בדרום־מזרח בית־הקברות והן מזמן מאוחר יותר מהראשונות. ג) מזמן עוד יותר מאוחר הן המערות המסוידות והמצוירות מבפנים לפי הטעם היוני־הרומי ושבהן עפ"י רוב כתובות יוניות. לאחדות מהן אשנבים. לפעמים נהפכו מערות בסגנון עתיק ונשתנו למערות בסגנון חדש יותר. אחדות ממערות הקברים נפלו ואחדות נסתמו בעפר. גם ארונות המתים שונים הם. במערות א נמצאים ארונות שיש פיניקיים וגם ארונות עופרת וארונות המכוסות במכסות בעלי שלש קצוות. הארונות שבמערות ב עשויים עפ"י רוב חומר ולא לה שבמערות ג צורת אמבטיות מצוירים באופן עשיר בזרים ובציורים אחרים.

לבקור בית הקברות דרוש חצי יום. הקברים הכי חשובים נמצאים מדרום-מזרח לעיר. יוצאים את העיר דרך שער עכו ובאים אחר 3 רגעים לְוֵלִי נְבִי סִדוֹן. יהודי צידון מעריצים את הקבר הזה בשערם שהוא קבר זבולון. אצלו נצב עמוד יפה. אחרי 4 רגעים עוברים את נהר אֶל־בְּרַע'ט, אחר 2 רגעים נמצאות מימין ומשמאל לדרך מערות הקברות הכי חשובות (מְעִירַת אַבְלוֹן). קירותיהן מצוירים. בתאים נמצאים ארונות מתים אהדים. פה מצאו גם את ארון אשמונור מלך צידון. הנמצא היום בלובר בפריז. מעבר לנהר סניך בנוי הֶ'ן. אחר 10 רגעים סִידַת אֶל־מִנְטְרָה עם חורבות מצודה. מפה המראה יפה. המערה אשר מדרום לחורבות היתה כנראה מקדש לעשתרות. מקדש כזה נמצא גם ע"י הכפר מְעִדוּשָׁה (10 רגעים מדרום). שם, במערת אֶל־מְקוֹדוּרָה הצובה בסלע צורת אשה מכוערה. על יד הכפר אֶל־הַלְלִיָּה מצפון-מזרח לצידון מצאו בשנת 1887 ארונות מתים. בתוכם גם את הארון היפה הידוע בשם ארון אלכסנדר. הנמצא בבית הנכאת בקושטא.

מצידון לצור: $4\frac{1}{2}$ שעות.

הדרך משתרע על שפת הים או קרוב אליה. בראשונה נוסעים בתוך פרדסי צידון ועוברים את נהר בְּרַע'וט, אחר 20 רגע יעברו את הנחל הגדול נהר סֶנִיךְ. אחר 27 רגע את ודי תִּישׁ. הגבעות מתקרבות יותר לשפת הים. אחר 10 רגעים עוברים את נהר אֶזְהֶרְנִי, אחרי נסיעה של 10 רגעים בחול יעברו את נהר אֶל־עַדְסִיָּה. אצלו תל וח'ן אֶל־בְּרַק עם מעין גדול וגנים. באפיקי הנחלים גדלים שיחי הרדוף. אחר 20 רגע עוברים את ודי אֶל־עֶקְבִיָּה. על שפת הים בנוי המנדל בְּרַג' אֶל־חֶצֶר. אחר 10 רגעים מגיעים לעין אֶל־קֶנְטְרָה ואצלו הֶ'ן. אחר 7 רגעים רואים מאחור את צידון ותיכף מגיעים לחורבות צָרְפֶּת אשר לצידון (מל"א י, ט). שלשם הלך אליהו הנביא במצות ה'. על שפת הים (מימין)

נמצאים עקבות בנינים עתיקים, מצפונם בית קברות עתיק. משמאל על ההר בנוי הכפר הערבי צַרְפַּנְדָּה. במקום ששם ישב ע"פ המסוהה אליהו, בנוי היום וְלִי בשם אל-הַצֵּר. עוד בימי הבינים היתה במקום הזה עיר בשם סַרְפַּתָּה, שהצלבנים עשוה למושב של בישוף. אחרי 23 רגע עוברים את נהר חֵיצְרָנִי. לפניו ע"י אֶסְפֶּסְקִיָּה נמצאות עתיקות (מערות עם ציורים וכ"ו).

אחרי 4 רגעים עוברים על חורבות ובית קברות (משמאל לדרך). למעלה על ההר בנוי הכפר אֶנְצֵרְיָה. אחרי עוד רגעים אחדים מגיעים אל עַד לֹוֹן, היא כנראה Ornithopolis של סטרבו. במקום הזה יש בית קברות גדול המשתרע ממדרון ההר עד לשפת הים. עפ"י רוב נמצאות בו מערות של 2 מ' באורך 2 מ' ברוחב ובהן קברים משלשה צדדים. הקברים האלה הם מהזמן של אחרי התקופה הנוצרית. מערה גדולה אחת (מַעֲרַת אֶל־בְּוִי) נמצאת מימין לדרך ומצפון לה נצבת מצבה (עמוד) מצרית. על שפת הים הצובה בסלע ברכה יפה. גם על יד הדרך נמצאים קברים, בורות ומעצרות שמן.

אחרי 7 רגעים רואים משמאל את הכפר סְאִירָה עם הוֹלִי נבי סְאִיר ומימין עמודים אחדים ומערות קברות. אחר 10 רגעים עוברים את הנחל אבו־ל־אֶסְוֹד על יד גשר הרום. מפה והלאה הולך הדרך ומתרחק משפת הים. אחרי רגעים אחדים עוברים ע"פ שני סלעים (משמאל), שבהם הצובות שתי מערות ובקירותיהן ציורים שונים וכתובת יונית. גם בקיר אשר על יד המערות חרותים ציורים וכתובות יוניים וכנעניים. אחרי 22 רגע נמצאים (משמאל) הקברים קְבוּר אל־מְלוּך (קברי המלכים). על יד בנין עתיק מאד נמצא ארון מתים ענקי המקושט באופן עשיר מאד ואצלו עוד ארנות מתים, שהאחד מהם לא נפרד עדין מהסלע.

אחרי רגעים אחדים מגיעים אל שפת נהר אל־קַסְמִיָּה (נהר אֶל־יִטְנִי, Leontes), שבאפיקו העמוק והמתפתל בעקומים גדולים

שׁוֹטְפִים מִים רַבִּים אֶל הַיָּם. עוֹבְרִים אֶת הַנְּהַר בְּנֶשֶׁר וּמְנִיעִים לַחַיִּץ. סִמּוֹךְ לוֹ עַל מַעְלָה הָהָר נִמְצְאוֹת הוֹרְבוֹת בְּשֵׁם בְּרָגִי אֶל־הָוָא (מִצּוֹדַת הַרוּחַ). מִפֶּה וְהַלְאָה מִתְרַחֵב מִיִּשׁוּר הַחֹף. אַחֵר ½ שְׁעָה עוֹבֵר הַדֶּרֶךְ אֶת הַנְּחָל וְדִיל־מִזְבֵּאָה וּמִתְקָרֵב שׁוֹב אֶל שַׁפַּת הַיָּם. שְׁעִי הוּא מִשְׁתַּרְע בַּעֲבֻר אֶת וְדִיל־עַל־חֶמְרָנִיָּה עַד הַגִּיעוּ (½ שְׁעָה) אֶל צוֹר.

בְּעֶרְבִית צוֹר וְהַיּוֹנִים קְרָאוּ לָהּ בְּשֵׁם Tyrus. הַיּוֹם עִירָה קִטְנָה עִם 6500 תּוֹשְׁבִים, מֵהֶם 3500 מוֹסְלָמִים וְהַשָּׂאֵר נוֹצְרִים. עֵדָה יְהוּדִית אֵין שָׁם. צוֹר הִיא עִיר מַחֲזוֹ שֶׁל גְּלִיל הַלְּבָנוֹן. לְמוֹסְלָמִים יֵשׁ פֶּה בְּתֵי סֵפֶר עִמְמִיִּים וְתִיכּוֹנִים לְנְעָרִים. לְפֻרְנָצִיִּסְקֵנִים וּלְנֹזִירוֹת הַצֶּרְפֶּתִיּוֹת. לְמִסִּיתִים הַבְּרִיטִים וְלִיּוֹנִים בְּתֵי סֵפֶר לְבָנִים וּלְבָנוֹת וּבֵית חֲנוּךְ עוֹרִים. מִסְחֵר צוֹר עָבַר לְגַמְרֵי לְבִירוֹת, אֶךְ עוֹד מוֹצִיאִים מִפֶּה מַעֲטָ צֶמֶר גִּפְן, טֶבֶק וְאַבְנֵי רִיחִים מִחוּרָן. לְקוֹרוֹתֶיהָ. צוֹר הִיא עִיר עֵתִיקָה מְאֹד, שְׁבָה קְשׁוּרוֹת אֲנֹדֹת רַבּוֹת, לְפִי הָאֲנֹדָה הַכִּנְעֻנִית נוֹלְדָה בָּהּ הָאֵלִילָה עִשְׁתְּרוֹת, הַיּוֹנִים מִיַּחְסִים לְעִיר זוֹ אֶת הַמִּצְאָת עִבּוֹדַת הָאֲדָמָה וְנֹדֹל הַנֶּפֶס וְעוֹד הַמִּצְאָת אַחֲרוֹת, הָעִיר הָעֵתִיקָה שְׁכֵנָה לְחֹף הַיָּם מִצַּד הַיִּבְשָׁה וּבְנִינֵי הַנְּמֹל וּמַחֲסֵנוּ הִיוּ בְּנוֹיִים עַל שְׁנֵי אֵיִם סְלַע בִּים אֲשֶׁר מְמוּל לְחֹף, חִירָם מֶלֶךְ צוֹר מְלֹא אֶת הַיָּם בֵּין הָאֵי הַגְּדוֹל הַקְּרוֹב לְחֹף וּבֵין הַחֹף וּבִנְהַת תַּעֲלוֹת לְהַעֲבִיר בְּהֵן מִים מִהַחֹף אֶל הָאֵי, וְאֶת הָאֵי הַגְּדוֹל חָבַר בְּסִכְרֵי אֶל הָאֵי הַקָּטָן, עַל הָאֵי הַזֶּה עֵמֶד מְקֻדָּשׁ וְעַל הָאֵי הַגְּדוֹל הֵיחָה בְּנוֹיָה הָעִיר הָעֵתִיקָה עִם הַיִּכְלֵי הַמֶּלֶךְ, מְקֻדָּשׁ בַּעַל, מְקֻדָּשׁ עִשְׁתְּרוֹת וְשׁוֹק, בְּמִקְוֵם הַכִּי נְבוּהָ (מֵאַחֲרוֹי אֲרַמּוֹן הַמְּשַׁלְּהָ הַנּוֹכַחִי שֶׁנִּכְנָה עֵי אֲבֵרָהִים פֶּשֶׁה) עֵמֶד כְּנֵרָהָ הַמְּקֻדָּשׁ הַמְּרַבּוּי, מִמְּשַׁלַּת מְלַכֵי צוֹר הַשְּׁתֵרֵעָה נִם עַל הַלְּבָנוֹן, חִירָם שֶׁלַח לְדוֹד וּלְשַׁלְמָה חֲרָשֵׁי עֵץ וְחֲרָשֵׁי אֲבָן, עֲצֵי אֲרָזִים וְעֲצֵי בְרוֹשִׁים מִן הַלְּבָנוֹן וְהֵבֵב לְכָל הַפְּצֵם לְבָנִין בֵּיתָם וּבֵית ה' (שְׁמוּיָה ה', י"א; מְלִיא ה', כ"ד; ט', י"א) וְאִז יִתֵּן הַמֶּלֶךְ שְׁלָמָה לְחִירָם אֶת אֶרֶץ כְּבוֹל, עֲשָׂרִים עִיר בְּנִלְוִל (מְלִיא ט', י"א-י"ג), לְבָסִם שֶׁל נְנִידֵי עִיר הַמִּסְחֵר הַגְּדוֹלָה נִבְהָ וְיִוֹשְׁבֵיהָ הַשְּׁחִיתוּ אֶת מְדוֹתֵיהֶם, וְעַל זֹאת מִסְרִים אֹתָם הַנְּבִיאִים בְּשֶׁבֶט מוֹסְרָם (יִשְׁעִיָה כ"ג, יחֻקָּאֵל כו"כ), מְלַכֵי אֲשׁוּר צִרוּ פַעֲמִים אַחֲרוֹת עַל הָעִיר וְלֹא יִכְלוּ לְלַכְדָּהּ, וְהִנְהַגָּה עֲצֻמֹת נִשְׂאָרָה לָהּ נִם תַּחַת הַמְּשַׁלְּהָ הָעֵלְיוֹנָה שֶׁל אֲשׁוּר, הַצִּירוֹים מִסְרוּ צִי גְדוֹל לְפָרֶס, אֶלְכַסְנֵדֶר רָצָה לְשַׁבֵּר אֶת כַּח עוֹסֵם, הוּא הִרָם אֶת חֶלֶק הָעִיר, שְׁהִיָּה בְּנוֹי עַל חֹף הַיָּם וְהִיָּה גְדוֹל בְּמֵאֹד (בְּמִרְחָק 2 שְׁעוֹת מִנְהַר אֶל קְסַמְיָה מִצְפּוֹן וְעַד רֶם אֶל־עֵין מִדְרוֹם) וּבַחֲמֵרֵי הַבְּנִינִים שֶׁלֹּו בְנָה אֶת הַסִּכְרֵי שְׁבִין הַחֹף וְלֹאֵי, שֶׁרַחְבּוֹ הִיָּה 60 מ' וְאַרְכּוֹ 500 מְסִיעָה, וּבְאוֹסֵן כּוֹז יִכּוֹל הוּא לְהַתְקָרֵב לְעִיר הָאֵיִים, שְׁבַעֵה חֲדָשִׁים צַד עֲלֶיהָ, וְהָעִיר לֹא

נחרבה לגמרי. 17 שנה אח"כ עמדה במשך 15 חדש בפני אנטיגנוס. רק התחרותה של המסכהרית אלכסנדריוה נרם לירידתה ממצבה הנכבד, וישיבה היו אויבים ליהודים ובימי החורבן לחצו אותם מאד, גם בימי התלמוד ישבו בה יהודים, והנצרות חדרה אל תוכה כמעט בראשית ימיה, עוד בימי היווניזמוס היתה צור העיר הראשה והכי גדולה בפיניקיה, בימי כוזרוס מלך פרס עזרו יושביה היהודים לפרסים במלחמתם עם הביצנטים, הערבים לכדוה ויושבו בה פרסים רבים, עוד בימי הבינים היתה צור עיר חשובה ובצורה מאד, כנלל מריכות המצביאים הערבים הצליחו הצלבנים לכבשה, וצלה ארדין לא יכול ללכדה, הקיסר הגרמני פרידריך ברביוסה נקבר בה, אחרי שנפלה עכו בידי הערבים הוכרחה הצלבנים לעזוב גם את צור והערבים החריכוה, נסיונות פח"ר ארדין להרים את צור משפל מדרגתה לא הצליחו.

העירה הנוכחית בנויה בקצה הצפוני של האי, שהיה לפניו ממול לחוף. ממערב ומדרום לעיר נמצאים על האי שדות תבואה ובית קברות. סכר אלכסנדר נרחב ע"י החול, שהעלה הים משני עבריו. רחבו על יד החוף בערך 2 ק"מ וע"י האי רק 600 מ'. עוד אפשר להכיר את מקום החומה העתיקה, ששהתרעה מהקצה הדרומי-המזרחי של האי לפניו עד לסלע בים ממערב-דרום-מערב. קו המבצר של הצלבנים נמשך לאורך השפה הדרומית. עוד ישנם פה שרידי מגדלים, ובתוכם נמצא בגן אחד המגדל האלגרי. חומר הסלעים אשר על יד החוף מכיל שכרי זכוכית, שהתמוזגו עם החול לגוש מוצק אחד. מדרום נמצאת שורה של תאים עתיקים מזמן הכנענים הטוחים בטיח קשה מאד. תעודתם של אלה לא ידועה. גם ממערב ישנן עוד הריסות המבצר של ימי הבינים ובים מונחים שברי עמודים ושרידי בנין אחרים. עתיקות כמעט שאין שם כלל, אבני בנין עתיקות רבות הובלו לעכו ולבירות. החורבה הכי מענינת אשר בצור היא הכנסיה של הצלבנים בקרן הדרומית-המזרחית של העיר. הנמל הנוכחי נמצא במקום הנמל העתיק הצפוני, הנקרא הצידוני. בו מכירים את עקבות בניני נמל עתיקים. הנמל הדרומי, המצרי, סתום כלו בחול הים.

על יד הגבעה אל-מעשוק, הנמצאת במרחק של $2\frac{1}{2}$ ק"מ ממזרח לצור, היה מקוה המים של צור. שם נמצאים שרידי ברכות גדולות. המים הועלו הנה מהמעין הגדול רס אל-עין

הנמצא במרחק שעה מדרום לצור וממעינות אחרים, ומפה הובלו לעיר האיים. הצנורות אשר מתחת לאדמה עתיקים מאלה אשר מעליה. על ראש הגבעה עומד הוֹלִי אל-מַעְשִׁיק וצלעותיה מכוסות שברי בנין, ארונות מתים וגתות שמן. מאחורי הגבעה נמצא בית קברות קטן. עיר המתים של צור משתרעת על פני רכסי הגבעות אשר במזרח והיא מענינת ביותר ע"י אל-עוֹתִין. מערות קברים רבים נפלו, הקברים רקים ואין בהן כתובות.
מצור לעכו: 7 שעות.

הדרך לרס אל-עין נמשך דרומה ע"י שפת הים. ע"י האחוזה אר־שידִיה, במרחק רבע שעה מהים, נמצאות שלש ברכות גדולות. התעלה האחת הנמשכת מערבה, היא כנראה מזמן הרומאים והשניה היא מהתקופה הערבית. בעשרה רגעים מגיעים לברכה הגדולה של רס אל-עין. היא בעלת שמנה צלעות בלתי שוות עובי הומותיה 7.5 מ' ובתוכה נמצא המעין הגדול. החומות בנויות בזמנים שונים והן מוטחות מבפנים, אבל המים התרו מתחתן והם זורמים להם הימה, ומשקים את כל הסביבה המצמיחה ירק רב. לפנים גדלו באדמה המושקה קני סופר. כל החבל מפה ולדרומה עשיר בעתיקות. בדיר קָנון, במרחק $\frac{1}{2}$ שעה מדרום-מזרח לרס אל-עין הצובות בסלע צורות מוזרות, ומערות-סלעים רבות ישנן פה. דרומה ע"י פְּלִיָּה נמצאים בתי קברות וארונות מתים. כל החבל היה מיושב מאד, בו היו כפרים גדולים ולהם היו בורות, גתות-שמן וקברים הצובים בסלעים. כך היה המצב גם בגליל בגבול ישראל. מול פְּלִיָּה עובר הדרך את הנחל אל-אֵזִיה ע"י גשר עתיק.

מעבר לנחל מתקרבים ההרים אל שפת הים. פה (במרחק שתי שעות מצור) מתחילה העליה על רָס אל-אֵבִיץ—הכף הלבן הנקרא ככה על שם החיב הלבן והקשה המעורב בשכבות צורי חלמיש. וגם פלינוס קורא לו Promontorium Album ושאר הסופרים הקדמונים כנוהו בשם Scala Tyriorum (מלהמות ב,

10, 12), הוא סולמת צור (שנת טי, כתובות קיב ובמקומות אחרים) שנחשבה לגבול הצפוני של ארץ־ישראל. בכניסה אל מעבר ההר מצאות בנובה פני הים מערות סלעים חצובות בידי אדם. העליה קלה, הדרך עתיק ובקרקע הסלע מוצאים עקבות עתוקים של אופני עגלות. בארבעים רגע עוברים את כף ההר. בראשו בנוי חץ אל־אחמה, כנראה הוא מגדל־צופים או מגדל־מאור ישן. מימין נופל כף ההר זקוף (60 מ') אל הים. במורד ההר (משמאל) בנוי בְּרֵיג' אל־בִּיצָה, הוא מגדל צופים חדש. הדרך היורד לְחֶרְבַת אֶסְפַּנְדְרוֹנָה חצוב למחצה בסלעים.

אסכדרונה היתה מבצר, שנבנה בימי אלכסנדר סרוס (לכן נקרא Alexandroschene) לשמירת המעבר בכף ההר. בימי ובימי קַרְקָלָה סולל גם הדרך העובר בו. בלדוין הראשון, מלך ירושלים, בנה מחדש את המבצר (1116) בכדי לתקוף מפה את צור. בהרים משמאל נמצאים מבצרים רבים (קלעת שִׁמְע במרחק שעה אחת ממזרח ועוד). אחר 22 רגע ע"י הדרך נצב עמוד, משמאל נמצאות מערות קברים. אחרי רגעים אחדים מגיעים לוּדֵי חֶמּוּל. על ידו חורבות אֶס־עוֹמִיד. פה עמד כנראה מבצר, שממנו נשארו עוד שברי עמודים (כותרות יוניות). פה מצאו כתובות כנעניות, ספינפסים וצורות אחרות. אחרי 22 רגע באים לחץ אֶנְקוֹרָה, על ידו מעין מים טובים ואצלו כתובות ערביות מאת מלך אֶמְ'הִיר ביברס, שתקן את הדרך בשנת 1294. רכסי הרי נִ'בל מִשְׁקָח מתקרבים אל הים. אחר $\frac{1}{2}$ שעה עולים על כף ההר רֶס אֶנְקוֹרָה, העליה עליו אינה קשה ביותר. מפה רואים בפעם האחרונה את צור (הרחוקה 4 שעות). עוברים את מעלה ההר. עליו נמצאים סלעים עם חפרורים רבים. במורדו התלול רואים בפעם הראשונה את כל עמק עכו ואת הכרמל. על שפת הים מימין נמצאים שרידי מגדל ישן.

אחרי רס אֶנְקוֹרָה הולכים רכסי ההרים ומתרחקים שוב מחוף הים. המישור מושקה ממי המעינות והנהלים, והוא מיושב ומעובד

היטב. משמאל נמצא עין מְשֻׁרְפָה, אולי הוא משרפות מים (יהושע יא, ח). הלאה רואים אל־בִּצָה, עוברים את הנחל פְּרֻכְבָּה ואחר 30 רגע את ודי־ל־קֶרֶן, הבא מלב ראת הגליל העליון. על יד מוצאו אל הים שכנה אכזיב (יהושע יט, כט), היום נמצא במקומה הכפר הערבי א-זיב עם חורבות מענינות. אחר 50 רגע עוברים בגשר את נהר מְפֻשׁוּה, אחר 18 רגע את ודי־ל־מְגִזְוֵה. משמאל נמצא הכפר אל־מְזוּרְעָה, אחרי 4 רגעים עוברים גיא ובאים לכפר א־סְמִירְיָה, מהכפר אל־כְּפִירָה יוצאת תעלת המים העתיקה של עכו. אחר 20 רגע עוברים בגשר את הנחל א־סְמִירְיָה, אחר $\frac{1}{2}$ שעה עוברים מתחת לקשת התעלה. לפניו משמאל בנוי ארמונו של עבד־אללה פשה, מי שהיה מושל עכו ובנו של גִזְר פשה. מעברה השני של הקשת נמצא משמאל הכפר אל־פְּחִיגָה, לרגלי ההרים ועליהם בנויים כפרים רבים, פונים ימינה ונגשים בירידה לעכו (20 רגע), סובבים את חומותיה ונכנסים אל העיר דרך שעה היחיד אשר מדרום.

על אדות עכו ראה ע' 294.

מעכו לחיפא ראה ע' 244.

הישגות ההקלאי העברי בארץ-ישראל בשנת תר"פ.

מספר הוצאת	אופיו של המושג	מספר תושבין	שטח ברוגמים	שנת יסודו	שם המושג
277	חות פועלים	קבוצת פועלים	2000	תרע"ד	קלנדריה
245	מושב	52	1050	תרנ"ד	מוצא
246	חות פועלים	קבוצת פועלים	1500	תר"פ	קרית יערים (רל"פ)
198	בעלי-העובדים יושבים בירושלם	—	3000	"	רמה (מצפה)
108	מושב	150	4700	תרנ"ה	ערשוק
"	חות פועלים	30	1900	תרס"ט	חולדה
"	"	30	4800	תרע"ב	כפר-אורייה
247	"	קבוצת פועלים	6900	תרע"ג	גזר (אבו שויחה)
255	בית ספר הקלאי	150	2617	תר"ז	מקוה ישראל
256	מושב	1350	14634	תרמ"ב	ראשון לציון
257	מושב עובדים	80	300	תרע"ב	נחלת יהודה
259	מושב	1060	14200	תר"ל	רחובות
"	"	200	2800	תרמ"ב	גם ציונה — ורי חנין

א. יהודי.

מספר המסמך	אופיו של המושב	מספר המסמך	שטחו בדונמים	שנת יפודו	שם המושב
260	מושב	145	2050	תרס"ח	באר יעקב
"	"	360	15200	תרל"ד	מוזבת בתיה (עקרון)
"	"	180	5970	"	גדרה (קטורה)
261	"	170	5620	תרנ"ז	באר שובה (קסטינה)
"	דוח פועלים	35	6000	תרע"א	רותמה
262	"	120	2330	תרס"ז	בן-שמן
256	מושב	2850	24000	תרל"ט	פתח-תקוה
"	מושב עובדים	180	765	תרס"ח	עין-גנים
255	שייכת לאברי פתח-תקוה	—	125	תרמ"ב	יהודיה
257	—	קבוצת פועלים	103	תרפ"ז	גן-מנושפתייה
263	דוח פועלים	30	4226	תרע"ב	ב. שומרון.
"	גדרה בומי המלחמה	—	7230	תרס"ד	כפר מלל (עין-חיה)
264	מושב	300	34000	תרל"א	כפר סבא
"	דוח פועלים	פועלים	6000	תרע"ד	חדירה
					ודי חוארת

מספר המסמך	שם המושב	שנת ויד	שם המושב
264	חוף נטעים	תרס"ה	חפצי-כה
265	חוף פועלים	תרע"ג	כרכור
"	"	"	זרנגנה והמכביה
"	"	800	קסריה
266	"	6976	מרה
"	"	5843	פ'רני
267	מושב	7233	זכרון יעקב
"	"	6900	שפיה
"	"	80	בת-שלמה (אם אל-גימל)
"	מושב דינים	259	פנפורח
268	מושב	7200	עתלית
272	חוף פועלים	5000	כרמל
287	מושב וחוף	9415	ג. הגליל התחתון.
"	חלק מארמחה מעונד ע"י קב"פ	22000	מרחביה חל ערש

מספר תעודת	אופיו של המושב	מספר תושביו	שטחו בדונמים	שנת יסודו	שם המושב
289	מושב ודור	326	15000	תר"ש	סגרה
294	"	100	7000	תרס"ז/ט	כנרת
295	דור פועלים	30	800	תרע"ג	ביתניה
"	מושב	150	10000	תרס"ב	מלחמיה
"	"	250	14000	"	כפר תבור (מסדה)
296	"	425	23000	"	יבנאל (ימה)
"	"	80	3500	תרע"א	פוריה
297	דור פועלים	85	5000	תרס"ה	בית-נן (בית-נן')
"	מושב	32	2900	תרע"ג	שרונה
"	דור	קבוצת פועלים	6500	תר"ע	מצפה
"	דור פועלים	"	1800	תר"פ	מנרל (מנדל)
298	מושב	600	43785	תרמ"ב	ראש פנה
301	דור פועלים	קבוצת פועלים	2500	תר"פ	מירון

ד. דגלית העליון.

ראש פנה
מירון

מספר המסמך	אופיו של המושב	מספר המושבו	שטחו בדונמים	שנת יסודו	שם המושב
301	חוות פועלים	קבוצת פועלים	1300	תר"פ	בירי"א
"	מושב	30	6000	תרנ"א	עין זיתים (עין זית)
302	חוות פועלים	קבוצת פועלים	2050	תרנ"ב	מחנים
303	" "	" "	7569	תר"פ	אילת השחר
"	מושב	95	12228	תר"ן	משמר הירדן
"	" "	200	1000	תרמ"ג	יסוד המעלה
305	חוות פועלים עזובה	—	500	תר"פ	תל-חי
"	" "	—	730	" "	חמרה
"	" "	—	12800	" "	כפר גלעדי
"	מושב	240	—	תרנ"ו	משולה
294	חוות פועלים	40	3000	תרס"ד	ד.י. בעבר הירדן מזרחי.
"	" "	30	800	תרע"ג	דגניה א
"	מושב עזובה	—	3500	תרמ"ז	ב " "
"	" "	—	78000	—	בני יהודה
"	" "	—	—	—	אדמת חברון רוטשילד
"	" "	—	—	—	בגולן

רשימת שמות החיות והעופות, הצמחים והדוממים
והמלים המחודשות ותרגומם בלועזית.

השם המדעי	באנגלית	בגרמנית	
	water-Melon	Wassermelone	אבטיה
	melon	Zuckermelone	אבטיה צהוב
	pumice-stone	Bimsstein	אבן ספוגות
	pear	Birne	אנס
	sumach	Sumach	אוג
	dwarf-hamster	Zwerghamster	האוגר הננס
Gazella arab.	arabic gazelle	arabische Gazelle	אורזול
	Scotch-fir	Kiefer	אורן
Pinus			אורן ירושלים אי
Aleppensis			אורן ארם-צוכא
Thymian			אזוב
Zizyphus			אטד
spina Christi			
			אטריות
			(משפחת צמחים)
deer		Reh	איל
stag		Hirsch	אילת השרה
terpentine-tree		Terebinthe	אלה
oak		Eiche	אלון
mourning-oak		Traueiche	אלון בכות
stone-oak		Steineiche	אלון הסלע
gallnut-oak		Knoppereiche	אלון העפצים
kermes-oak		Kermeseiche	אלון התולעת
sparrow		Sperling	אנקור
spinach		Spinat	אספנד

השם המדעי	באנגלית	בגרמנית	
	lucern	Luzerne	אספסות
	asparagus	Spargel	אספרגולס
	peach	Pfirsich	אפרסק
	hare	Hase	ארנבת
	tamarix	Tamariske	אשל
	potash	Kali	אשילג
	pistachio-tree	Pistazie	בטנה
	melangane	Melangane	במיה
	swon	Schwan	ברבור
	duck	Ente	ברוז
	cypress	Zypresse	ברוש
	yellow-hammer	Ammer	גבתון
	wren	Zaunkönig	גדרון
	carrot	Möhre	גזר
	coot	Wasserhuhn	גירית
	papyrus	Papyrus	גמא
	rush	Binse	גמי
Calciumsulfat			גפרת שידן
Trachoma			גַרְעֵנָה
	Indian millet	Mohrhirse	דוחן
	hoope	Wiedehopf	דוכיפת
	durra	Kafferkorn	דורה
	eagle	Adler	דיה
	antelope	Antilope	דישון
	gourd	Kürbis	דלעת
	pepermint	Pfefferminz	דנדנה
	laurel-tree	Lorbeerbaum	דפנה
	sparrow	Sperling	דרור
	oleander	Oleander	הרדוף

השם המרעי	בגרמנית	באנגלית	
	hippodrome	Hippodrom	זירה
	nightingale	Nachtigall	זמיר
	giraffe	Giraffe	זמר
	cameleon	Chamäleon	זקוח
	quince	Quitte	חבוש
	lily	Lilie	חבצלת
	shrew-mouse	Spitzmaus	חדף
	silicic acid	Kieselsäure	חומצת החלמיש
	mole	Maulwurf	חולד
	lynx	Luchs	חולדה
	siskin	Zeisig	חורפי
	sow	Wildschwein	חזיר היער
	marl	Mergel	חיב
Bacillus			חידק
	arabic cloak	arab. Mantel ('Abâje)	חמילה
	pea	Erbse	חמצה
		Asphalt	חמר
	lettuce	Lattich	חסא
	fossil	Fossil	חפרור
	eggfruit	Eierfrucht	חציל
	St. John's bread	Johannisbrot	חרוב
	mipe	Schnepfe	חרטומן
	lynx	Sumpfluchs	חתול הבצה
	fallow-deer	Damhirsch	יחמור
	owl	Eule	ינשוף
	steinbock	Steinbock	יעל
	mosquito	Stechmücke	יתוש
	turf	Torf	כבול
	flamingo	Flamingo	כוחלנה

השם המדעי	באנגלית	בגרמנית	
Lawsonia alba			כופר
	pelican	Pelikan	כוס
	mosquito-net	Moskitonetz	כלה
Calciumchlorid			כלור שידן
	kummel	Kümmel	כמון
	coriander	Koriander	כסבר
	cabbage	Kohl	כרוב
	cauli flower	Blumenkohl	כרובות
	cellery	Sellerie	כרפס
	parsley	Petersilie	כרפס שבנהרות
	camel-lentil	Kamellinse	כרשינה
	leek	Lauch	כרתי
	mastix	Mastix	לוט
	lizard	Eidechse	לטאה
	rape	Rübe	לפת
Chlormagnesium			מגנזיום כלורי
	banana	Banane	מוז
	ach-tree	Esche	מילה
	rock-salt	Steinsalz	מלה גביש
	salpetre	Salpeter	מלחת
	cucumber	Gurke	מלפפון
	soap-works	Seifensiederei	מסבנה
		Macchien	מצעות-דשא
	marmot	Murmeltier	מרמטה
	apricot	Aprikose	משמש
	sediment	Sediment	משקע
		Nebk מין עין הנקרא בשמו הערבי	נבק
		Bachstelze	נחלאל
	stone-marten	Steinmarder	נמיה

השם המדעי	באנגלית	בגרמנית	
	sluggard	Schläfer	נמנמן
Nympheum		Nympheum	נמפיה
	sparrow-hawk	Sperber	ניץ
	wood-pecker	Specht	נקריה
Bromnatrium			נתרון ברומי
Chlornatrium			נתרון כלורי
	soap	Seife	סבון
	beet	Mangold	סלק
	squirrel	Eichhörnchen	סנאי
	swallow	Schwalbe	סנונית
	tomato	Tomate	עגבניה
	crane	Kranich	עגור
	azerole	Azerole	עוזרד
	chamois	Gemse	עז-הבר
	vulture	Geier	עזניה
	bat	Fledermaus	עטלף
	ichneumon	Ichneumon	עכבר פרעה
	hedgehog-mouse	Wühlmaus	העכבר הקפורי
	lark	Lerche	עפרוני
	willow-tree	Weidenbaum	ערבה
	wild donkey	Wildesel	ערוד
	chestnut	Kastanie	ערמון
	juniper	Wachholder	ערער
Magnesiumcarbonat			פחמת מגנזיום
Calciumcarbonat			פחמת שידן
	rue	Raute	פיגם
	drainage	Entsumpfung	פצוד
	silk-cocon	Seidenkokon	פקועה
	coloquinthe	Koloquinthe	פקועה

השם המדעי	באנגלית	בגרמנית	
	tortoise	Schildkröte	צב
	fig-cactus	Feigenkaktus	צבר
	hyena	Hyäne	צבוע
	eel	Aal	צלופח
	abele	Pappel	צפצפה
	tragant-gum	Tragantgummi	צרי
	crow	Krähe	קאת
	partridge	Rebhuhn	קורא
Leguminosae			קטניות (משפחה)
	throstle	Drossel	קבלי
Chlorcalcium			קליון כלורי
	hemp	Hanf	קנבוס
	artichoke	Artischocke	קנרס
	hedgehog	Igel	קפוד
	asthma	Asthma	קנרת
	bottle-gourd	Flaschenkürbis	קרה
	cucumber	Schlangengurke	קשוח
	a kind of cucumber gourd	Gurkenkürbis	קשות
	bison	Wisent	ראם
	furge	Ginster	רותם
	vegetable earth	Humus	רקבובית
	oats	Hafer	שבולת שועל
	dill	Dill	שָׁבֵת
	jackal	Schakal	שועל מצרי (תן)
	fennel	Fenchel	שומר
	sesam	Sesam	שומשים
	plum	Pflaume	שוּיף
	granite	Granit	שחם

השם המדעי	באנגלית	בגרמנית	שחתה
	dysentry	Dysenterie	שחתה
	acacia	Akazie	שטה
		Schwefelsaurer Kalk	שיר המצת הגפרית
Clorcalcium			שירן כלורי
	partridge	Steinhuhn	שכוי היער
	desert fowl	Wüstenhuhn	שכוי המדבר
	quail	Wachtel	שלו
	gecko	Gecko	שממית החומה
	haricot	Feldbohne	שעועית
	rye	Roggen	שפון
	rabbit	Kaninchen	שפן
Influenza			שפעת
	sykomore	Sykomore	שקמה
	bustard	Trappe	שקנאי
	niche	Nische	שקע
	gum	Gummi	שךך
	mulberry	Maulbeere	תות
	clover	Klee	תלתן
	crocodile	Krokodil	תנין
	lupine	Lupine	תרמוס
	turkey-cock	Truthahn	תרנגול-הודו
	mosaic	Mosaik	תשבוצת

מפתח לתכנית ירושלים והסביבה הקרובה.

א. בסדר אלף-ביתי.

הרוסים			אוניברסיטה עברית, מנרש		
מס' 59, 77, 1, 6, ח 5			ב 1, 2		
בתי חולים.			אפטררכיות.		
מס' 74, ח 4, 5	האיטלקי		מס' 64, ו 8	הארמנית	
ט 5	בקר חולים		49, ו 6	היונית	
ט 5	הגרמני		55, ז 7	הלטינית	
71, ,	לחולי עינים העברי		ח 5	בית הנוך עורים	
ח 9, 10	האנגלי		ד 7	בית החפשית	
ל 3	לחולי הרוח		ז 4, 5	בית נכאת חקלאי	
ז 7, 53, ,	היוני		ח 5	בית הספרים מדרש אברבנל	
טי 10	למצורעים		ט 4	בית העם	
טי 4	למשלחת האנגלית		א 7	בית פני	
ה 7, 8	משנב לדרך		ז 7	בנק אנגלי-פלשטינא	
י 4	העירוני				
ז 6, 76, ,	הצרפתי (סנט לואי)		ברכות.		
ח 5	רוטשילד		ד 6	אל-אכבט	
ח 6	הרוסי		ה 5	בית-חסדא	מס' 1
כל 4	שערי צדק		ו 7	חזקיה	
בתי יתומים ויתומות.			ד 6	ישראל	
ח 5	מס' 94	1 דסקין	ט 6, 7	ממילה	
י 3		4 הסורי	ז 9, 8	הסלטן	
י 5	69, ,	5 הספרדי	ה 9	השילה	
ט 5	79, ,	7 תושיה			
י 5	81, ,	8 תליתקומי			
ט 5		3 המעון לבנות ישראל			
ח 4		2 הכללי (וינגרטן)			
ט 2, 3	72, ,	6 ציון			
			בתי הכנסת אורחים.		
			ו 6	האוסטרי	מס' 22
			ז 6	נוטר דס דה פרנס	
			ו 5	סנט פול	
			ז 6, 7	קזה נואובה	56, ,

הכותל המערבי מס' 16 ה 7

כלבא שבוע, מערת ו 3

כנסיות.

האבסינית ח 4

האנגלית ו 3, 4

הגואל ו 7

גת-שמנא הרוסית ד 5

המטבלים מס' 68 ט 4, 5

פטרנוסטר ב 7

קבר הנוצרי ו 6

הרוסית ח 5

כפר א-טור ב 6

מנדל דוד ז 7

— פואל ז 7

— צופים א כ 6

מוריסטן ו 7

מחכמה ה 7

מלונים.

אלנבי מס' 85 ז ח 6

מרכזי ז 7

הגדול החדש ז 7

העירוני ו 7

מנזרים.

האבסינים מס' 58 ו 6

אחיות ציון ה 6

הארמנים מס' 37, 5 ו 8

הדרוישים ה 6, ו 5

הדומיניקנים ו 4

חנה הקדושה מס' 2 ד 6

היינים מס' 20-21, 35 ה 6, 18 ו 6

הכרמליות ז 6, 47-46, 44-39

המטבלים ב 7

המטבלה ל 8

הקופטים מס' 57 ו 6

בתי מושב וקנים.

האשכזי לפני ל 3

הספרדי ל 3, 4

בתי תפלה.

אורח חיים מס' 30 ו 7

בית-אל , 31 ו 7, 8

חב"ד , 27 ו 7

ר' יוחנן בן-זכאי , 32 ו 8

סכת שלום , 28 ו 7

תפארת ירושלם , 34 ו 7

בתי ספר.

בימ"ד הארמנים מס' ו 8

— היונים , 54 ז 7

— למורים העברי , 80 י 6

בית ספר למל ט 4

כצלאל , י 6

בתי ספר חכ"ח י כ 5

ישיבת עץ חיים , 26 ו 7

— מאה שערים ח 4

— תורת חיים , 23 ח ו 6

ת"ת הספרדי , 36 ו 8

— עץ חיים ט י 4

— מאה שערים ח 4

גיא בן-הנום ו ה 7

גיא טירופויון ו 5-9 ה

הגחון ה 8

גן אנגלי ט י 2, 3

גן העיר , 84 ח 6

הר הכית ד ה 6, 7

הר הותים א ב ג 3-7

הר המשחית ג 8-101

הצר המטרה ו 5

יד אבשלום ד 7

6 ד	קבר מרים	6 ז	45 מס'	הסרנציסקנים
2 ו	— שמעון הצדיק	ז ח 7,6	89 ,	יוסף הקדוש
9 ו	קברי מלכי בית דוד			
3 ז	— המלכים	7 ה		מסנדים
7 ה	— הנביאים	7,6 ה		אקצא
1 למעלה מט	— הסנהדרין	7 ד		צחרה
	קונסוליות	7 ז		מצבת זכריה
5 ט	מס' 91	7 ז	68 מס'	המצודה
7 ט	90 ,	6 ה	4	מצודת אנטוניה
5,4 ט	67 ,	6 ז		— גלית
6 ז	יונית	ד ה 7,6		מקום המקדש
5 ח	מס' 92			מרחצאות
6 ז	צרפתית	4 ט		בתי הורנשטיין
7 ו	הקראים, חצר מס' 33	7 ו		חמס אל-בסרק
6 ה	קשת אקסהומו , 21	6 ד	מס' 3	— סתי מרים
7 ה	— רובינסון , 18	7 ה	,	— אל-עין
	רובעי העיר.	7 ו	66 ,	— א-שפא
8 ז ו 7 ז	הארמני			משרדים
8 ז ו 7 ז	היהודי	6 ז	מס' 86	דואר ותלגרף
ד ה 5-הו	המוסלמי	6 ח	83 ,	ועד הצירים
7 ז ו 6 ז	הנוצרי	7 ז	88 ,	מועצת העיר
	רחובות.	5 ו		מושל המחוז
5 ד 6 ד	רחוב בכ חטה	4 א		המושל העליון
7 ו	— הבזר	ד 6-ה 9		נחל קדרון
7 ו 6 ז	— בכ ח'ן א-זית	4 א		סנטוריון גרמני
6 ז 6 ז	— דיר אל-פרנג'	8 ה		עיר דוד
7 ו	מידן	10 ה		עין רוגל
7 ה	חרת א-שריף	ד ה 7,8		העפל
6 ו	רחוב הנֶכָּה	8 ה		ציון (העת'קה)
3 ז 7 ז	— יפו	ו ז 8,9		ציון (החדשה)
7 ו	— חביד	8 ח		קבר הורדוס
8 ז 7 ו	— היהודים	6 א		— חולדה הנביאה
6 ו	— הסוריה	7 ד		— משפחת חויר
8 ז 6 ז	— הנוצרים	6 ו	מס' 48	— ישו הנוצרי
		5 ו		— עיפי גורדון

7	ה 6	בב אל־קטנין	מס' 12	7	ה 14	בב א סלסלה
	6 ז	תחנת הברואות	82	6	ה 9	— אל־עטם
	10 ח	תחנת מסה'ב		6	ד 6	— א־צהריה

ב. בסדר המספרים.

28.	ביהכ"נ, סכת שלום'	1.	ברכת בית חסדא
29.	מנזר הסורים	2.	מנזר חנה הקדושה
30.	ביהכ"נ, אורח חיים.	3.	בית מרחץ חמם סְתִי מרים
31.	בית אל' של המקובלים	4.	מצודת אנטוניה
32.	ר' יוחנן בן־זכאי	5.	מנזר דרווישים
33.	חצר הקראים	6.	הסריה העתיקה
34.	ביהכ"נ, תפארת ישראל'	7.	כסא שלמה
35.	מנזר יוני	8.	בב חָטָה
36.	בית תלמוד־תורה לספרדים	9.	בב אל־עטם
37.	מנזר דרווישים	10.	בב אל־נצר
38.	אל־מעמניה	11.	בב אל־חדיד
39—44.	מנזרים יוניים	12.	בב אל־קטנין
45.	מנזר הפרנציסקנים	13.	בב אל־מטרה
46—47.	מנזרים יוניים	14.	בב א־סלסלה
48.	קבר הנוצרי	15.	בית המשפט אל־מחכמה
49.	האפטררכות היונית	16.	הכותל המערבי
50.	ח'ן אל־קפט	17.	בב אל־מערבה
51.	מלון מרכזי	18.	קשת רובינסון
52.	המלון הגדול החדש	19—21.	מנזרים
53.	ביח היוני	21.	קשת אַנְסֶה־הומו
54.	בימיד יוני	22.	בית הכנסת האורחים האוסטרי
55.	האפטררכות הלטינית	23.	ישיבת תורת חיים
56.	בית הכנסת האורחים קוה נוא־בה	24.	ארמון הממשלה הישן
	של הפרנציסקנים	25.	מסנד אל־ברמי
57.	כנסית הקופטים	26.	ביהכ"נ בית יעקב וחורבת ר' יהודה החסיד
58.	כנסית האבסינים	27.	חב"ד

77. בית הכנסת אורחים רוסי	59. מנזר רוסי
79. ית היתומים, תושיה'	60. כנסיה גרמנית פרוטסטנטית
78. מוסד גרמני-קתולי	61. מנדל היפוקוס
80. ביי"מ למורים העברי	62. מנדל פזאל
81. בית היתומים הגרמני תליתקומי	63. המצודה (אל־קָלֶע, מנדל דודי)
82. תחנת הבריאות	64. האסטררכות הארמנות
83. משרד ועד הצירים	65. מנזר ארמני
84. נן העיר	66. בית המרחץ חָמֵס א־שָׁפָא
85. מלון אלנבי	67. הקונסוליה הגרמנית
86. בית הדואר והתלנרף	68. כנסית המטבלים האמרקנים
87. הבנק העברי (אנגליה-פלשתינא קומפ)	69. בית היתומים הספרדי
88. בית מועצת העיר	70. נְבִי כְּמֶר
89. יוסף הקדוש	71. בית הולי עינים עברי
90. הקונסוליה האמריקנית	72. בית חפץ
91. האיטלקית	73. בית הנכאת החקלאי
92. הספרדית	74. ביה"ח האיטלקי
93. בית הנדך עורים	75. הכמרות הגרמנית
94. בית היתומים דסקין	76. ביה"ח הצרפתי סנט לואי

מ פ ת ח

(ה' היריעה והמתאים לה בערבית "אל" ו"א" — אינן נכללות בסדר האלף-בית).

עמוד		עמוד	
4	ואמצעי התנועה	247	אָבוּ שׁוֹשָׁה
8	אִזְקָה	329	אבילה ליוניה
8	אִזְקָה	329	אבילנה
	אורניטופולים, ר' עדלון	305	אבל בית מעכה, תל
77	אושא	330	אֶבְלָה
5	אותומובילים	20	אבני אש
36	אחו		אבני חול
70	אחו	66	אבני מצבה
82	אַחְמַד גִּזְרִי	20	אבני שחם
22	איים	20	אבני שיד
277	אילון	228	אבן מישע
303	אילת השחר	109	אבן העזר
66	אימים	91	אֶבֶן פְּרוּחַ'
68	אי־שֶׁבֶשֶׁת	67	אברהם
87	אישתורי הפרחי	94, 83	אברהים פשה
353	אכזיב	102	אגם סֶרְבוּנִי
281	אלון מורה	73	אגריפס
215	אלוני ממרא	66	אדומים
72	אלכסנדר ינאי	20	אדמת לבה
103, 72	אלכסנדר מוקדון	76	אדריאנוס
232	אלעלה, חורבות	74	אדרכמונים
226	אֵם בְּרָק	73	אוגוסתוס
	אֵם גִּיּוֹנִיהַ, ר' דגניה	338	אוניברסיתה, "יוסף הקדוש"
			אופני הנסיעה בפנים הארץ

עמוד		עמוד	
309, 20	גולן —	25	אֲדָרְגִי —
235	גלעד —	305	חֲבִיב —
304, 23	אֲרִיז אֶל-חִילָה	352	אֶל-עֹמֵד —
71	אריז יהודה	267	אֶל-עֵלֶק —
29	הנגב —	224	אֶל-פּוּיִן —
343	פיניקיה —	66	אמורים
66	רפאים —	59	אָמֶם
351	אֲרִשִׁיָּה	105	אנטדון
71	ארתחששתא	73	אנטיגנוס
106, 71, 66	אשדוד	72	אנטיוכוס אפיפנוס
	אֲשׁוּעַ, ר' אשתאל	73	אנטיפס
50	אשכנזים		אסדוד, ר' אשדוד
220	אשל אברהם	352	אֶסְכַּנְדְּרוֹנָה
105, 86, 75	אשקלון	55	הֲאֶסְלֶם
67	אשר	102	אֶסְמַעִילִיָּה
108	אשתאל	339	אֶסְפוּרִיָּה
210	באר בית לחם	272	אֶסְפִּיָּה
261, 99	באר טוביה	67	אפרים
260, 107, 100	באר יעקב	64	אפריקאים
220, 49, 4	באר שבע	28	אקלים
215	= שרה	77	ארבל (ארבד)
277	בארות		אֶל-אֲרֵדָן, ר' ירדן
246	בַּב אֶל-יָד	214	אָרְטֶם
70	בבל	72	אריסטובול השני
	בְּבִלוֹס, ר' גבל	64	ארמנים
53	בדוים	81	ארסוף
64	בְּהָא, בהאים	279	אריז אפרים

עמוד		עמוד	
214	בית זכריה, חורבות	42	בהמות הבית
247	— חורון	344	בוסטרינוס
261	— חנין	353	אל־בְּחַיָּה
199	— חנינא	335	בְּחַמְדוֹן
294	— ירה, חורבות		בְּחַרְתִּי אֶל־חֹלֶה, ר' מי מרום
	— הכרם, ר' עין כרם	328	בְּחַרְתִּי אֶל־עֵתִיבָה
280	— לבן	98	בילו
111, 61, 15	בית להם		בִּיסָן, ר' בית שאן
	— נמרה, ר' נמרה	269	ביר בְּדוּיָה
214	— צור, חורבות	279	— זית
246	— נקובא	269	— אל־פְּנִיסָה
72	— סיליקוס	220	— לְפִיָּה
110	— צַפְפָּה	220	— אל־מְקַנָּת
290	— שאן		— א־סַפְע' ר' באר שבע
109	— שמש	220	— אל־סַקְטִי
77	— שערים	55	בִּירָם
72	— תלמי		בִּירוֹת
	בית ינייה (מושבה	336, 14, 4	אל־בִּירִי, ר' בארות
294, 100	עברית)		בִּית־אֶפְסָא
201	ביתיניה (כפר)	199	— אל (בית אין)
109, 76	ביתר	278, 69	— גִּלָּא
80	בלדוין	212	— גִּן (בית גִּין)
274	בְּלַד א־שִׁיחַ	297, 100	— הגן, ר' עין גנים
290	בְּלוֹאֵר		— גִּרְגִּיה
217	אל־בְּלוּטָה	261	— דגון (בית דגין)
	בלום, ר' שיחור לבנת	249	— הדפוס הראשון
97	בלומנטל, יוסף	90	— היני
280	בְּלוּטָה	201	

עמוד		עמוד	
64	בְּרָבְרִים	25	אֶל-בְּלָקָא
266	אֶל-בְּרָג'	101	בלפור
352	בְּרָג' אֶל-בִּיצִ'ה	98	בני יהודה
349	בְּרָג' אֶל-הוּא		בני נעים, ר' נעים
344	בְּרָגִ'ה	264	— סעב
301	בְּרִיא	67	בנימין
65	בריטים	86	בנימין מטודילה, ר'
267	אֶל-בְּרִיקָה	306, 81, 20	בנים
	אֶל-בְּרָה, ר' ברכות שלמה	262, 107, 100, 16	בֶן-שֶׁמֶן
76	בר-כוכבא	344	בְּסִטָּן אִישִׁיה'
213	ברכות שלמה	335	בְּעֵבְדָה
308, 20	ברכות פִּילָה (ברכת רם)	306	בעל גד
328	בְּרַמָּכָה	279	בעל הצור
343	בְּרַמָּנָה	330, 14	בעל־בֶּק
58	בְּרַעֲלִ	353	אֶל-בִּצָּה
309	בְּתִימָא	28, 22	בצות
6	בתי מלון	51	בצלאל
	בְּתִיר, ר' ביתר	78	בצרה
267, 98	בֵּת שֶׁל מָה	240	אֶל-בְּקוּע (עמק)
19	גבולות הארץ		אֶל-בְּקוּע, ר' פקיעין
73	גבינוים		אֶל-בְּקַע, ר' עמק רפאים
342	גָּבֵל (ג'ביל)		אֶל-בְּקַע, ר' בקעת הלבנון
238	גָּבֵל אוֹשַׁע	26	בקעת בית הכרם
	— אֶסְדוּם, ר' הר סדום	24, 23, 21	— הירדן
327, 311, 310	— אֶל-אֶסְדוּד	330	— הלבנון
235	— גִּלְעָד	24	— עציון גבר
		289	— רמון

עמוד		עמוד	
80	גוטפריד מבויזן	26	— ג'רמק
309, 25, 21	גולן	63	ג'בל א-דרוז
261	ג'ולס		ג'בל א-טור (אל-קבלה).
106	אל-ג'זרה		ר' הר גרזיים
302, 87, 77, 20	גוש חלב	230	— א-טרפויה
247, 100	גזר	105	— אל-מנטר
20	ניאולוגיה	311, 19	— אל-מנע
262	גיא חרשים		— מר אלס, ר' הר הכרמל
220	גיא המלח	352	— משקה
110	גיא השושנים		— נפא, ר' הר נבו
261	אל-ג'יה (בשפלה)	63	— נצארה
344	אל-ג'יה (בחוף סוריה)	232	— ציע'ה
20	גיר	335	— צנין
	אל-ג'יש ר' גוש חלב	327, 311	— קסיון
206	גלגל (ע"י הירדן)	230	— שיהן
66	גלי אבנים	268	ג'פע (בשרוק)
77, 27	ה-גליל		גבעה (גבעת בנימין)
66	גלילי אבנים		גבעת שאול
336	ג'מהור	277	גבעון
87	גמוז	277	גבעת המורה
286, 4	ג'נין	26	גבעת פנחס?
257	גן מונטיפיורי	280	גד
	ג'גן א-צור	67	גדור? ר' א-סלט
236	ג'סיוס פלורוס		אל-ג'דידה (בלבנון)
73	ג'סר בנת יעקוב	335, 329	אל-ג'דידה (ע"י בירות)
309, 98	— אל מג'מע	341	גדרה (מושבה)
295, 291	— ארמנה	260, 108, 106, 98	ג'פר
330		326	

עמוד		עמוד	
90	דון יוסף נשיא (נקסום)		ג'עוֹנָה, ר' ראש-פנה
330	דוּרִים	38	גפן
286	דוּתָן, תל	279	גפנה (ג'פָּנָה)
230	דיבון (דִּיבֹן)	8	גִּרָה
261	דִּיר אֶסְנִיד	65	גרמנים
218	— אל-אַרְבָּעִין	34	גרענת
103	— אל-בֵּלַח	103, 67	גרה, הורבות
208	— אל-כֶּלֶת	239	גרש, גרשה (גִּרְשֵׁ)
	— עֵבֶן, ר' אבן העזר	15	גשר אֶדְמִיָּה
351	— קִנּוּן	205	— אל-עִזְרֵינִיה
77	אֶדְפִּי	306	— אֶרְגִּיר
246, 100	דָּלַב (קרית יערים)	66	גת
328	דָּמַר	288	גת חפר
310	ד מ ש ק	207	דאך, הורבות
67	דן (שבט)	267, 22	דאר
306, 69	דן (עיר)	19	דֶאָרֶת אֶתְלֹול
235	דָּרַב אל-חַג	310	דְּבוּרָה
82, 62	דרוזים	220	דביר
310	דְּרִיא	45	דגים
71	דריוש	294, 100	דגנייה
8	דִּרְע	9	דואר ותלגרף
261	הוּג	68	דוד
82	הולגו	229	דוֹינָה
305, 81	הוגין	20	דולומיטים
73	הורדום	66	דולמים
75	הורדום אנטיפס	65	דומיניקנים
72	הורקנוס השני	45	דוממים

עמוד		עמוד	
25	הרי גלעד	65	היכלנים
20	— געש	76	הילנו המלכה
34	— חברון	78	הירקליוס
25, 19	— חורן	3	הכנות לנסיעה
25	— יהודה	347	הַלְלִיָּה
25	— ירושלים		הַמִּזְהָ אֶפְנָן עָלַי אֶפְנָן מִחֶמֶד
25	— שמרון	62	אל-הָדִי
99	הרצל דר'	329	אל-הָמִי
243	הרצליה		הר אפרים, ר' הרי שמרון
19	השקפה גיאוגרפית	290, 68, 26	— הגלבע
238	דְּדֵי אֶבְנֵי-לֶ-אֶסֶד	233	— גלעד
344	— ל-אוּלִי	283, 280, 15	— גריזים
351	— ל-אִוְיָה	308, 34, 23, 19	— חרמון
290	— ל-אִשָּׁה	299	— כנען
226	— ל-בְּדוֹן	272, 26, 22, 16, 14	— הכרמל
214	— ל-בִּיר	234	— פֶּרֶךְ
291	— ל-בִּירָה	56	— המוריה
199	— בית חנינא	224	— מסדה
215	— ל-בְּלוֹט	231	— נבו
286	— בְּלַעְמָה	226	— סדום
227	— בְּרַגִּי	26	— סרטבה
335	— ל-בְּרֻדְוֵי	280, 15	— עיבל
222	— גִּזוֹ	51	— צופים
279	— ל-גִּיב	284	— שמרון
298	— ל-גִּמוֹס	296, 295, 26	— תבור
280	— ל-גִּרְב	101	הרברט סמואל
236	— גִּרְיע	80	הרון ארשיד
		26	הרי הגליל

עמוד		עמוד	
234, 227	וְדִי-לִפְרֹךְ	203	וְדִי גִרִיר
353	פְּרַפְרָה	240	גִּרְשׁ
353	לִמְגִנוֹנָה	266	אֲדַפְלָה
295	לִמְדִי	228	וְעֵלָה
349	לִמְזַבְּאָה	230	וְעֵלָה
227	לִמְלוֹחָה	303	לִוְקָם
(בנגב)	לִמְלָה, ר' גיא המלח		לִוְרָה, ר' גיא השושנים
272	לִמְלָה (בכרמל)		אֲזַרְקָא, ר' נחל התנינים
257	מְסַרְרָה	24	מַעֲיָן
348	נְבִי סְאִיר	224	חִדְשָׁה
236	אֲנֻוּעָמָה	264	חֻוְאֶרֶת
226	נַחְפֵּר	220	חִלּוּל
227	אֲנַמְרָה	302	חִלָּל
224	נַמְרֻוּה	352	חַמּוּל
	נַמְרִין, ר' מי נמרים	335	חַמְנָה
302	נַצֵּר	349	לִחְמֵרְנִי
	אֲנַר, ר' נחל קדרון	201	לִחֻוּץ
	אֲנַר (בעבר הירדן מזורחה)	298	לִחְמָם (ע"י ים כנרת)
236			לִחְמָם (בעבר הירדן מזורחה)
224	סָבָה	240	
221	אֲסַפֵּעַ	259, 97	וְדִי חֲנִין
201	אֲסֹדֶר	227	חִסְלוֹן
234	אֲסַלְטַנִּי	223	חַצְצָה
239	סְלִיחִי	279	לִחְרַמְיָה
224	סִיל	208	לִכְבֹּלֶת
	סְלוּמָן, ר' גיא חרשים	298	כְּרוּזָה

עמוד		עמוד	
347	ודי תיש	297	ודי סרונה
65, 63	וילהלמה	224	עגן —
110	אל-ולגיה	341	עדוניה —
249	ולוי אמם עלי	227	עויה —
348	אל-ח'צר —	232	עיון מוסא —
351	אל-מעשוק —	229	עין א-סת —
348	נפי סאיר —	246	עלי —
347	נפי סידון —	298	ל-עמוד —
329	א-זבדני	214	ל-ערוב —
67	זבולון	223	ל-ערניה —
102	זנויק		ל-עריש, ר' נחל מצרים —
66	זוזים	297	פג'ם —
44	זוחלים		פרה, ר' נחל פרת —
335	זחלה	234	א-ציר —
	א-זיב, ר' אכזיב	227	א-צירע —
37	זית	108, 27	א-ציר —
267, 98, 97, 14	זכרון יעקב	239	קטין —
66	זמזמים	222	ל-קריה —
2	זמן הנסיעה	353	ל-קרן —
	זמרון, ר' זכרון יעקב	298	א-רבדיה —
308	זערה	239	א-רמימין —
265, 100	זרגניה	289	רמנה —
71	זרובבל	237	שעיב —
	זרעין, ר' יזרעאל	335	שחרור —
10	חבורים לארץ ישראל	296	שערה —
	חברה אמריקאית	221	א-שריע —
65	לחקירת א"י		

עמוד		עמוד	
270, 51, 48, 14, 4	ח' פ' א'	132	חברה עברית להקירת א"י
41	חית הארץ		חברת אקספרס
80, 62	ח'כ'ים ב'א'מר א'ל'לה	16	ארץ ישראלי
91	חלוקה	62	חברה פלשתנאית-רוסית
215, 87	חלהול	216, 48, 14	חברון
	אל-ח'ליל, ר' חברון	19, 4	חג'ז
293, 21	חמי טבריה	262	חדיד (אל-חדיתא)
230	חמימת	296	אל-חדיתה
21	חמם א-זרקא	264, 99, 22	ח'דרה
321	חמם אל-מ'ל'כי	344, 336	אל-חדת
21	חמם א-צרת	108, 100	חולדה
32	חמסין	66	חומות הענקים
291	חמת	22	ח'הוף
21	חמת-גדר	280	חורה
5	ח'נים	81, 75	חורבות
	ח'ן אל-א'חמר (בדרך	77	חורבות בתי כנסת
201	ליריחו)	66	חורים
352	ח'ן אל-א'חמר (ע"י צור)	305	ח'מ'רה
298	— גב יוסף	20, 19	חורן
201	— ח'מרור		חומא, ר' עזמות
344	— אל-ח'לדה	70	חוקיהו
103	— יונס	40	חטה
344	— א-נ'בי יונס	56	ח'טיב
352	— א-נ'קורה	289	ח'ט'ין
310	ח'ן א-ש'חי	95	ח'טי שריף
	ח'ס'בן, ר' השבון	268	ח'ידרה, חורבות
		92	חיים אבולעפיה, ר'

עמוד		עמוד	
298	חֲרַבַּת אֶל-עַסְלוֹהַ	234	חֶפְאָר אֶל-חַנְבִּינִין
239	— אֶל-פְּקַעֲזָן	264, 100	חֶפְצֵי-בַה
236	— אֶצֶז	24	חֲצִי-הָאֵי .הַלְשׁוֹן
77	— קִסְיוֹן	102, 19	— סִינִי
222	— אֶל-קָצֶר	223	חֲצִצָּה
	— אֶרְבָּה, ר' רַבַּת מוֹאֵב		חֲצִצּוֹן תֹּמֵר, ר' עֵין גְּדִי
40	חֲרוֹב	298	חֲרַבַּת אָבּוֹ שׁוֹשָׁה
85	חֲרוֹהַ	298	— אָבּוֹ זֶלְפָּה
	חֲרֹם רַמַּת אֶל-חֵ'לִיל,	295	— אֵם גִּבִּיל
	ר' אֶלוֹנִי מִמְרָא		— אֵם גֵּרָה, ר' גֵּרָה
328	חֲרָן אֶל-עוֹמִיד	232	— אֵם א-סֶמֶךְ
45	חֲרָקִים	77	— אֵם אֶל-עֶמֶד
	חֲרַשַׁת הַגּוֹיִם	200	— בֵּית טוֹלְמָא
290, 287	(אֶל-חֲרַתִּיהַ)	199	— אֶל-בְּרָגִי
232	חֲשׁוֹבִין	230	— בְּרֹזָה
267	אֶל-חֵ'שִׁים	199	— אֶל-גִּזּוֹן
72	חֲשׁוֹמֹנָאִים		— גִּלְגִּיל, ר' גִּלְגַּל
67	חֲתִים	230	— גִּפְרָה
8	חֲטָבָה	269	— דְּסַטְרִי
291, 77, 75, 14	חֲבַרְיָה	110	— אֶל-יְהוּד
82	חֲטָהִיר אֶל-עֶמֶר	230	— אֶל-כְּפִיבָה
207	חֲטָחִין א-סָפֶר		— כְּרוֹה, ר' כְּרוֹים
264	חֲטָלְפָרִים	230	— לֵב
17	חֲטָרִיסְטִיקָה יְהוּדִית	289	— מְסַבָּנָה
	חֲטָר מִלְכָא, ר' הַרִי שְׁמֵרוֹן		— א-נְבִרְתִין, ר' כֶּפֶר נְבוּרִיהַ
73	חֲטָרְכוֹת		— אֶל-עַל, ר' אֶלְעָלָה
73	חֲטָטוֹם		

עמוד		עמוד	
72	יוהנן בן הורקנוס	10	טיליפון
41	יונקים	269	א-טירה
79	יוסטיניאן	237	טירוס
90	יוסף קארו, ר'	9	טלגרף
92	— נשיא (נקסוס)		טלחה, ר' תל חי
250	יזר		טלעת א-דם, ר' מעלה אדומים
287	יזרעאל	29	הטמפרטורה
330	יחפופה	210	טנטור
21	ים האדום	267	טנטורה
70, 20, 19	— אילת	20	טריאס
	— חולתא, ר' מי מרום		טריכה, ר' בית זרה
292, 23, 14	— כנרת	46, 21	טרכונה
204, 24, 23, 21, 14	— המלה	289	טרען
	— סומכי, ר' מי מרום	64	טשורקסים
	— סופכי " " "		
	— סטכוניטים " "	113, 68	יבוס
	ימה, ר' יבנאל	296	יבלעם, חורבות
93, 82	ימן	296, 106, 100	יבנאל
	ימניא, ר' יבנה	261	יבנה (יבנה)
107	ימניא על הים	259	יהוד (יהודיה)
303	יסוד המעלה	67	יהודה
90	יעקב בירב, ר'	72	יהודה אריסטובול
96	— דה רוטשילד	92	— החסיד, ר'
36, 14, 4	יערות	77	— הנשיא, רבי
	יפה, ר' יפיע	49	יהודים
250, 99, 36, 14, 4	יפו	68, 66	יהושע
288	יפיע	71	יהושע הכהן הגדול
		76	יוהנן בן זכאי, ר'

עמוד		עמוד	
23, 14	הִירְדָן	87	יִצְחָק חִילוֹ, ר'
206	יֵרִיחוֹ	90	יִצְחָק לֹרִיא, ר'
291, 235, 24, 21	יֵרֵמוֹךְ	89	יִצְחָק שׁוֹלֵל, ר'
61	יֵשׁוּעַ הַנוֹצְרִי	99	יִק"א
67	יֵשׁשׁכָר	69	יִרְבַּעַם בֶּן נִבְט
34	יֵתוּשִׁים	70	יִרְבַּעַם הַשְּׁנִי
163	בֵּב אֶל-חֶבֶס	111	יְרוּשָׁלַם
163	אֶל-חֲדִיד	133	אֲבִיסִינִים
161	חֲטָה	187	אֲבֵן יִשְׂרָאֵל
171	חֵץ א-זֵית	146	אֲבֵן הַשְּׁתִיָּה
167, 135, 125	אֶל-מַעֲרֵבָה	187	אֵהֵל מֹשֶׁה
125	א-נְבִי דָאוּד	157	אֹרוֹת שְׁלֹמֹה
163	א-נֶצֶר		הֶאוֹנִיבְרִסִיתָה הָעֵבְרִית,
165, 142, 126	א-סֶלְסֶלָה	195	מִגְרֵשׁ
163	א-פְּרִי	189	אֲחוּה
125	סִתְנָא מְרִים	121	אִילִיָּה קִפְטוֹלִינָה
163	אֶל-עֵזְרָנְמָה	122	אֶפְתָּחֵר אֶדְוָלָה
161	אֶל-עֵטִם	169	אֶל-קִלְעָה
142	אֶל-עֵרֵב	195	אַרְמוֹן הַמִּמְשָׁלָה
159, 125	א-צִ'הֶרִיָּה	133	אַרְמֵנִים
142	אֶל-קֶבְלָה	134	אַרְמֵנִים מֵאוֹחַדִים
164	אֶל-קֶטְנִין	181, 161, 125	בָּב אֶל-אַסְבָּט
159, 125	א-תּוֹבָה	142	אֶל-גִּנָּה
152	בּוֹר הַמֶּלֶךְ	142	דָאוּד
152	בֵּימַת הַקִּיָּן	180, 125	אֶזְהָרָה

עמוד		עמוד	
175, 112	ב"ה תפארת ירושלם	120	ביציתא
174	בית המדרש בית-אל		בִּיר אִיּוֹב, ר' עִיֵן רַגֵל
173	— מנחם ציון	149	— אל-אֲרוּחַ
174	— סכת שלום	152	— אל-וֶרְקָה
130	בית מחסה לחולי הרוח	162	הבירה
129	בית מרפא לעינים	178, 111	בית הדואר והטלגרף
190	בית הנכאת החקלאי	118	— זואה
177	בית ספר גובט	130	— זקנים ספרדי
189	בית ספר למל		בית החולים בקור
	בית הספרים הלאומי	187, 174, 129	חולים
189, 132	(מדרש אברבנאל)	190	— האיטלקי
189	בית העם	176, 129	— משגב לדרך
195	בית פני	189, 187, 158	— רוטשילד
	בית קברות הללי המלחמה	128	— שערי צדק
195	הבריטים	189	בית הועד הכללי
131	בצלאל	130	בית הנוך עורים
	אל-בֶּקַע, ר' עמק רפאים	183	— החפשית
116	בְּרִים	188	— יעקב
	ברכת אמיגדלון, ר' ברכת	130	— היתומות הכללי וינגרטן
	הזקיהו		— היתומים בלומנטל
181	— אל-אֶסְבֵּט	130	(ציון)
162	— בית חסדא	130	— דסקין
169	— הזקיהו	130	— תושיה
162	— ישראל (אסראין)	188	— הסורי
186	— מַמְלָה	172, 112	בית הכנסת בית יעקב
183	— המלך		— ר' יוחנן
186	— אֶסְלָטָן	174, 112	בן זכאי
184	— השילה	174	— של הרמב"ן

עמוד		עמוד	
	וְדִי א-נֶה, ר' נחל קדרון	190	בתי האונגרים
130	ועד הסיוע	111	— הבנקים
127	— הצירים לא"י	189	— הורנשטיין
187	זכרון טוביה	189	— ורשא
189	זכרון משה	111	— מלון לתירים
	החברה הפלשתינאית-	175	— מחסה
133	הרוסית	112	— מרחץ
187	חברת כל ישראל הברים	132	— נכאת
159	חומות הר הבית ושעריה	131	— ספר
172	חורבת ר' יהודה החסיד	111	— תפלה ומדרש
166	חֲפֻצֵת אֶל-חֲתָנֶיהָ	186	בְּפֶל אֲבוֹ טוֹר
129	החלוקה	189	גבעת שאול (שכונה)
164	הַמֶּם אֶל-עֵין	170	גולגולתא
164	— א-שָׁפָא	186	גִּזְרֵת אֶל-עֵנָב
112	הפצי זכרון	185	גיא בן הנם
180	הצר המטרה	163, 137, 118	גיא טירופויון
175	הצר הקראים	183	גיהון
	אֶל-חֶרֶם א-שְׂרִיק, ר' הר הבית	181	גן גת-שמנא
171	חֶרֶת אֶל-בֹּזֵחַ	128	הדסה
124	ה־טוֹפּוֹנְרֵפִיָּה הַנוֹכְחִית	137	הר הבית
	מַטְטוֹר פֶּרְעוֹן, ר' יד אבשלום	194	— הזיתים
113	יבוס, יבוס	122	— המוריה
189	יגיע כפים	183	— הר המשחית
182	יד אבשלום	194	— צופים
134	יונים מאוחדים	122	— ציון
186	ימין משה	164	אֶל-רֹד
133	יעקובים	193	וְדִי ל-ל-גִּזְרֵת

עמוד		עמוד	
128	מוסדות לבריאות	126	ירושלם החדשה
128	— צדקה וחסד	132	ישיבות
131	— תרבותיים	129	כוללים
170	מוריסטן	134	ה-כותל המערבי
130	מושב הזקנים הכללי	171	כנסית הגואל
187	מוזרת משה	181	— מרים
165	אל-מחפמה	156	כנסת זכריה
151	מחכמת דאוד	187	— ישראל
188	מחנה יהודה	152	אל-בס
174	מידן	161	כסא שלמה
184, 118	מי השילה		כפר א-טור, ר' בית פני
128	מכון פסתור	183	כפר שילה (כפר סלון)
196	מנזר הכרמליות	188	כרם
152, 141	מסגד אל-אקצא	196	כרם א-ציד
156	— הארבעים	188	לפתא
141	— הסלע	190	מאה שערים
164	ה-מסלה העולה	169, 123, 117	מגדל דוד
184	מסלת שדה כובס	168, 119	— היפיקוס
131	ה-מעון ליתומות	162, 119	— מרים
	מערת ירמיהו, ר' חצר המטרה	169, 119	— פזאל
190	— כלבא שבוע	157	— הפנה
	— צדקיהו (מערת)	178, 118	— פסיפנוס
179	אל-קמין	167	— קסיסטוס
193	— שמעון הצדיק	195	מגרש האוניברסיטה
183	מצבת זכריה	187	— הרוסים
169	ה-מצודה	152	מדרש שלמה
162, 116	מצודת אנטוניה	127	מוסדות היהודים
115	— אקרה		

עמוד		עמוד	
132	עדת המוסלמים	178	מצודת גלות
133	— הסורים	113	— ציון
133	— הקופטים	137	מקום המקדש
187	עזרת ישראל	187	משכנות ישראל
	עין אם א-דַרְגִי, ר' הניחון	111	משרד ועד הצירים
185	עין רגל	111	— לתירים
182	עמק המלך		אֲרֻבֵי דָאוּד, ר' ציון
209	— רפאים	189	נְבוּ כְמֹר
114	עפל		— מוסא
112	עתונים	137	— סמויל
186	פרברי העיר	188	נחל קדרון
188	פליטי רוסיא	181	נחלת ציון
176	ציון	187	נסיעות בארץ-ישראל
162	א-צלחיה	1	נפתוח? ר' לפתא
	קבור א-פֶלְטִין, ר' מערת	142	סְבוּל קָאָט בֵּי
	כלבא שבוע	171	סוק אל-חֻנְיָת
	— אל-קֶצֶת, ר' קברי	171	— אל-לְחָמִין
	הסנהדרין	171	— אל-עֶשְׂרִין
177	קבר דוד המלך	187	סכת שלום
196	— חולדה הנביאה	134	סוורים בירושלם
182	— חזיר		סְלוֹן, ר' כפר שילה
182	— יהושפט		עגלות לנסיעות
170	— ישו	112	ה-עדה הארמנית
183	— הרע"ב מברטנורא	133	— היונית-האורטודוכסית
	קברי המלכים, ר' מערת	132	— הלטינית
	כלבא שבוע	133	— ה-עדה הארמנית
197	— הנביאים	127	עדות היהודים

עמוד		עמוד	
193	שִׁיחַ גִּרָה	193	קברי הסנהדרין
183, 122	ה-שילח	151	קֶבֶת אֶל-חֶצִיר
190	שכונת הבוכרים	151	— אֶל-מְעַרְגִי
190	— כולל זיבניבירגן	151	— אֶל-נָבו
125	שער האריות	141	— א-צִהֲרָה
167, 125	— האשפות	161	— שְׂקִיף א-צִהֲרָה
166	— ברקלי	111	קונסוליות
125	— דמשק	129	קופות ר' מאיר בעל נם
180, 125	— הורדוס	134	קופטים
159	— הוהב	137	קורות הר הבית
178, 125	ה'— החדש	113	קורות העיר
167, 158	— חולדה		אֶל-קִלְעָה, ר' המצודה
167, 157	ה'— היחיד		קָצֵר גְּלוּדָה, ר' מצודת גלות
168, 125	שער יפו	163	קשת אקסיהומו
167	— המעלות	164	— וילסון
159	— המפקד	166	— רובינסון
167	— המשנה		
166	— הנביא	169, 126	רובע הארמנים
118	— הנזירים	171, 126	— היהודים
125	— הפרחים	162, 126	— המוסלמים
176, 125	— ציון	166	— המערבים
165	— קיפונום	170, 126	— הנוצרים
181, 162, 125	— השבטים	169	רחוב דוד
159	— שושן	174	— חב"ד
178, 125	— שכס	171	— היהודים
165	— השלכת	184	— יפו
187	שערי חסד	170	— הנוצרים
188	— ירושלם		

עמוד		עמוד	
185	ה־תּוֹפֵת	188	שְׁעָרֵי צֶדֶק
128	תַּחֲנַת הַבְּרִיאוֹת הָעֵבְרִית	167, 159	— רַחֲמִים
209	תַּלְפִּיּוֹת	188	— שְׁלֵמָה
289, 64	כֶּפֶר בְּנֶה	353	אֶל-בְּבִירָה
263, 100	כֶּפֶר מִלֵּל	310	בּוֹפֵב
77	כֶּפֶר נַחֹם	290	בּוֹפֵב אֶל-חָא
77	— נְבוּרִיא	78	כּוֹסְרוֹם מִלֶּךְ פֶּרֶם
263, 99	כֶּפֶר סַבֵּא	64	כּוֹשִׁים
295, 100	כֶּפֶר תְּבוּר	265	כִּפּוֹן
66	כַּפְתּוּרִים	23	כִּכַר הַיִּרְדֵּן
298, 77	כְּרוּזִים, הוֹרְבוֹת	351	כְּלִילָה
81	כְּרוּזִיִּים	79	כְּלִיפִים
	אֶל-כֶּרֶךְ, ר' קִיר מוֹאֵב	325	כְּלִיף וְלִיד
	אֶל-כֶּרֶךְ, הוֹרְבוֹת	79	— עֵמֶד
294	(עַל שְׁפַת יָם כְּנַרְת)	61	כְּנַסְיָה יוֹנִית-אוֹרְטוֹדוֹכְסִית
330	כֶּרֶךְ נוּה	62	— רוֹמִית-קַתּוֹלִית
265, 100	כֶּרֶם ל, ר' הַר הַכְּרַמֶּל	78	כְּנַסְיּוֹת בִּיצַנְטִיּוֹת
	אֶל-כֶּרַמֶּל " "	67	כְּנַעֲנִים
	כֶּרֶם נוֹב, ר' תַּמָּר, הוֹרְבוֹת	294, 100	כְּנַרְת
71	כֶּרֶשׁ	58	כְּפִיָּה
279	כְּבוֹנָה (א-לֶבֶן)	108, 100	כֶּפֶר אוֹרִיָּה (כֶּפֶר־רִיָּה)
335, 67, 14	כְּבוֹנָן	302, 77	כֶּפֶר בְּרַעַם
	א-לֶבָּא, ר' טַרְכוּנָה	305	כֶּפֶר גַּלְעָדִי
81	לואי העשירי	308	כֶּפֶר הַחֹר
107, 48, 4	לֹוד	289	כֶּפֶר הַטִּיָּה
97	לודויג אויגוסט פרנקל, דר'	89	כֶּפֶר הַנְּנִיָּה

עמוד		עמוד	
63	מוסלמים	90	לוי בן הביב, ר'
55	מופת	32	ה-לחות
244, 99	מוצא	246	לטרון
89	מורסקוס	306	ליש
309	אל-מזה	227	ה-לשון
260	מזכרת בתיה	297	לשרון
	אל-מזרעה (על שפת	55	מאזין
227	ים המלח)		ה-מבנה הניאולוגי של
353	אל-מזרעה (סמוך לעכו)	20	הארין
308	מזרעת בית ג'ן	287	מגדו
	מחמד אבן אסמעיל	297, 100	מנדל
62	אדרזי	105	מנדל גד
80	אבן טולון	308	מנדל א-שמש
80	אל-אכשיר	330	מנדלון
96, 83	עלי		מדבא, ר' מידבא
85	רשד	36	מדבר
83	מחמוד השני	222, 25, 24	מדבר יהודה
302, 99	מהנים	19	— סוריה-ערב
273	אל-מהרקה	19	— סיני
229	מהרשת	25	— ציון
7	מטבעות		אל-מדוה, ר' מודעית
76	מטבעות עבריות	68	מדון
305, 99	מטולה	335	מדירג'
231	מידבא	19	מואב
237	מידן אל-עבד	66	מואבים
105	מיומס	262, 16	מודעית (מודיעים)
257, 28, 22	מי הירקון	87	מונגולים
		68	מונרכיה

עמוד		עמוד	
207	מעין אלישע	267	מימם
21	מעינות מי מינרליים	303, 98, 23	מי מרום
232	מעיני משה	236	מי נמרים
201	מעלה אדומים	264	מינת אֶבֶן זַבֻּרָה
223	מעלה הציץ		מירון, ר' מֵרוֹן
344	מעֶלְקָה (בחוף סוריה)	305	מישא (מים)
335	מעֶלְקָה (בבקעת הלבנון)	27, 21	מישור החוף
343	מעֶמְלָתִין		מכון גרמני אבנגלי למדע
309	אל-מעצֻמָּה	65	עתיקות הארץ הקדושה
347	מעֶרֶת אַבְלוֹן	280	מכמתת, חורבות
269	מערת אליהו	9	מכס
348	מעֶרֶת אֶל-בְּיִז	6	מפרי
218	מערת המכפלה	110	אל-מֶלְחָה
306, 23	— פמים	295, 100	מ ל ח מ י ה
350	אל-מעֶשׂוֹק	91	מלחמת המילניצקי
242	מפרץ בירות	80	ממלכת ירושלים
19	— עקבה	110	מנחת ?
28	מצב האקלים	67	מנשה
34	— הבריאות	224, 46	מסדה
19	מצבה הגיאוגרפי של הארץ		מֶסְהָא, ר' כפר חבור
47	מצב הכלכלה	4	מסלות הברזל
199	מצפה (נבי סמויל)	261	אל-מֶסְמִיָּה
297, 100	מצפּה (מושבה)	284	מֶסְעוּדִיָּה
344	מקדש אשמון	102	מסעים
280	— שכם	205	מעבר הירדן
332	— השמש	296	מְעַדָּר
255, 97	מקוה ישראל	347	מְעוֹדוּשָׁה

עמוד		עמוד	
329	נְבִי הַפִּיל		אל־מִשְׁהָה, ר' גת חפר
215	— יוֹנָם	23	מראה פני הארץ ומימיה
202	— מוֹסָא	290	מֵר אֱלִים
306	— סִיד יְהוּדָה		מִרְגֵי אֶפְנַי עָמַר, ר' עמק יזרעאל
	— סְמוּל, ר' מצפה	308	— אל־חֲצִיר
238	— שְׁעִיב	279	— אל־עֵיד
	נְבִלִים, ר' שכם		— עֵיוֹן, ר' עמק עיון
264	נְהַר אֶבְנֵי זְבוּרָה	335	אל־מִרְגֵית
	— אבנה, ר' נהר אמנה	301	מְרוֹן
312	— אמנה	266, 100	מִרְח
341	— אֲנִטְלִים	287, 100	מִרְח בִּיה
28	— אֲסַפְנֵדְרוֹנָה	227	אל־מִרְקָסִיד
312	— אל־אֶעֹנִי	90	מִשָּׁה אֵל שִׁיךְ, ר'
341	— בִירוֹת	94	— מוֹנְטִיפּוֹרִי
306, 23	— בְּנִים		— בֶן נַחֲמָן גִּירוֹנְדִי
	— בְּרַבֵּר, ר' נהר פרפר	87	ר' (רמ"בן)
	— בְּרֻדָה, ר' נהר אמנה	90	— מִטְרָאנִי, ר'
347	— אל־בְּרַעוֹט	303, 48	מִשְׁמֵר הִירְדֵן
26	— גִּלּוֹד	31	מִשְׁקַל הָאוֹיֵר
308	— אל־גִּנְנִי	7	מִשְׁקָלִים
344	— אֲדָמוֹר	353	מִשְׁרָפוֹת מִים?
266, 28	— אֲדִכְרָלָה	235, 79	מִשְׁתָּא, חוֹרְבוֹת
347	— אֲזוּהֲרֵנִי	63	מִתּוֹלִים
266, 28	— אֲזוּרְקָא	70	נְבוֹכַדְנֶאֶצַּר
348	— חֲיֶצְרֵנִי	239	נְבִי אוֹשֵׁעַ
306, 23	— חֲצַבְנִי		— דְחִי, ר' נבעת המורה

עמוד		עמוד	
22, 19	נהל מצרים	341	נהר אל-בלב
227	— הערבים	306, 23	— אֶלְדָן
198	— פרת	330, 19	— אֶלְיַמְנִי
274, 28, 26	— קישון	341	— אֶל־מֹת
108, 27	— שורק	308	— מַעֲנִיָּה
28	— התנוניב	264, 28	— אֶל־מַפְגֵּר
257	נהלת יהודה	353	— מַפְשׁוּחַ
71	נחמיה	344	— נַעֲיָמָה
97	נטר, קרל		— נַעֲמִין, ר' שיחור לבנת
	ניקופולים, ר' עֲמֹם	312	— סַבְרָנִי
28	נמלים	27	— סַבְרִיר
236	נמרה	347	— סַנִּיק
1	נסיעות בארץ ישראל	347	— אֶל־עַדְסִיָּה
259, 107	נס ציונה		— אֶל־עֹנִיעוֹ ר' מי הירקון
222	נעים	330	— אֶל־עֲצִי
310	נַעֲרָן	309	— אֶל־עֲרָנִי
83	נפוליון בונופרטה	28	— אֶל־פְּלֶאק
310	נפח	309	— פּרפר
67	נפתלי	348, 19	— אֶל־קַסְמִיָּה
63	נצארים	27	— רוֹבִין
288, 48	נצרת	27	נוב
310	נקר סַעֲסַע	269, 65	נוי-הרדהוף
353	סְאִירִיָּה	89	ה-נוסע האלמוני
326	סביבות דמשק	267	אֶזְוֵלָה
227	א־סַבְחָה	230, 24	נחל ארנון
	סבסטיה, ה. שמרון	239, 235, 24	— יבוק
289, 99	סַנְרָה		

עמוד		עמוד	
90	סמיכה	289	סֶהַל אֶל־אֶהְמָא
353	א־סְמִירָה	280	— אֶרְמִחְנָה
232	סִמְךָ	286	— אֶל־עֶרְבָה
269	א־סְמִיר	4	סוּאִין
71	סנבלט	352, 26	סולמת צור
279	סַנְגִּיל	54	סוגיים
267	סגדינה	75	סוסיתה
90, 77	סנהדרין		א־סוּפִיר, ר' שפיר
	סן א־נַפְרָה, ר' צנברי	329	סוק וְדִי בְרָדָה
76	ספטימוס סִוִּרוֹס	60	סורים
70	ספסופא (סַסְפָּא)	61	סוריס־נוצרים
49	ספרדים	335	סיד גִּיל
344	סַעְדִּיה	347	סידת אֶל־מְנַטְרָה
310	סַעְסַע	285	סילה (סִילַת אֶצִּיהָר)
246	סרים		סילון, ר' שילה
329	סַרְעִיא		סיל אֶל־מוֹנִיב, ר' נחל ארנון
	סרפתא, ר' צרפת	233	— עַמֵּן
83	עבד־אללה פשה	227	— אֶצִּירַע
85	עבד אֶל־הַמִּיד	103	— אֶשְׁלָלָה
95	עבד אֶל־מַגִּיד	103	— אֶשְׁרִיעַ
58	עֶבְיָה	80	סלניזקים
23	עבר הירדן מזרחה	238, 16, 15	א־סֶלַט
25	— מערבה	89, 82	סלים הראשון
67	עברים	72	סליקום
87	עגילון	101	סמואל, הרברט
5	עגלות	291, 23, 14	סִמָּה

עמד		עמד	
299	עין אל-הַמָּרָה	348	עדלון
287	— חרד	88	עובדיה מברטנורה, ר'
	— חי, ר' כפר מלל	66	עוים
	— אל-הַרְמִיָּה (בעבר	21	אל-עִזֹר
239	הירדן מזרחה)	15	עִזֹר אל-מִזְרַע
279	— אל-הַרְמִיָּה (באפרים)	227	— אֲצִפְיָה
110	— ילֹ	280	עֹרְתָה
241	— כְּרוֹן	351	אל-עֹתִין
245	— כָּרֶם	103, 98, 48, 15	עֹזָה
	— כְּתָם, ר' מצפה (המושבה)	70	עויה
239	— אל-מִצְטָבָה	277, 198	עֹמֹת
239	— מִשְׁרָפָה	71	עורא
207	— אֲנוּעָמָה	199	אל-עֹזְרִיָּה
228	— סָדָה	277	עֲתֹרוֹת אֲדָר (עֲטָרָה)
279	— סִינְיָעוּ	279	עֲטֹרוֹת אֲפֵרַיִם (עֲטָרָה)
207	— אֲסֻלְסָן	239	עֵין אֵם רַבִּיעַ
214	— עֵיטָם (עֵין עֵיטָן)	238	— גִּדְדוֹר
329	— פִּיגָה	222	— גְּדִי
198	— פָּרָה		— גְּלוּדָה, ר' עֵין חֶרֶד
213	— פְּרוּגָה	286	— גָּנִים (גִּנִּין)
335	— צוֹפֵר	258, 100	עֵין גָּנִים (מוֹשְׁבָה)
213	— צֶלֶח	207	עֵין דּוֹךְ
308	— קִנְיָה	281	— דַּפְנָה
239	— אֲדָמָן	237	— הַסִּי
	— שָׁמֶס, ר' בית שמש	301, 99	עֵין זֵיתִים (עֵין זֵיתוֹן)
197	— אל-עֵיסוּיָה	201	— אל-חֹיִן
		329	— חוֹר

עמוד		עמוד	
198	ענתות (ענתא)	274, 48, 4	ע כ ו
	עסקלן, ר' אשמלון	343, 335	עֲלִי
290, 4	עפולה	63	עֲלִי אֶבֶן אֶבֶן טֹלֵב
69	עציון גבר	77	עֲלָמָא
37	עצי פרי	89, 55	עֲלָמָא
20	עקבה	66	עמונים
324	אל-עקרבני	247	עמוס
260, 108, 98	עקרון	68	עמלק
286	ערבה		עֲמֹן, ר' רבת עמון
	אל-ערפה, ר' עמק הערבה		עמק בית
236	ערבות יריחו	290, 274, 28, 26, 21	שאן
234	— מואב	214	— ברכה
53	ערבים	21, 20	— הבשן
222	ערב בני נעים	310	— ג'דור
235	— בני צ'חיר	298, 293, 37	— גינוסר
222	— אל-ג'הלון	26	— זבולון
221	— עזויה	47	— אל-חולה
222	— תעמרה	286, 28, 26, 20	— יזרעאל
215	ערוב	19	— עיון
230	ערוער, חורבות	274, 22	— עכו
108, 99	ע ר ט ו ף	208	— עכור
336	עריא	209	— רפאים
102	אל-עריש	280	— שכם
7	ערך המטבעות	248	ענבה
236	ערק אל-אמיר	308	ענפית
221	עשר		ענניה, ר' בית הנינא
66	עשתרות קרנים	66	ענקים

עמוד		עמוד	
35	ה־צומה	328	א־לְעֵתִיבָה
276	צופים	268, 100, 81	עַתְלִית
349, 22, 16	צור	308	פּוֹלָה
69	צורים	72	פּוּמְפִיּוּס
345, 16	צִידוֹן	296, 100	פּוּרִיָה
69	צידונים	344	פּוּרְפִילִיאוֹן
25	צִירַת א־לְבַלַע	82	פְּחִיר א־דִין
80	ה־צלבנים	71	פַּחַת יְהוּדִיא
81	צִלָּה א־לְאִיּוֹבִי	67	פִּינִיקִים
81	צִלָּה א־דִין	227	א־לְפִיפָה
327	א־צִלְחִיָּה	53	פִּלְחִים
263	צִמִּיל	68, 67	פִּלְשֵׁתִים
294	צַנְבְּרִי הוֹרְבוֹת		פִּלְשֵׁתִינָה הַרְאֻשׁוֹנָה
77	צפורי	73	הַשְּׁנִיָּה וְהַשְּׁלִישִׁית
299, 99, 48, 14	צַפְת		פְּמִים, פְּנִים, ר' בְּנִים
87	צריפין	70	פֶּקַח בֶּן רַמְלִיָּהוּ
108	צרעה	94, 49	פִּקִיעִין
249	צַרְפַּנְד (ביהודה)	64	פִּרְנָקִים
268	צרפנד (בשרון)	97	פִּרְנָקֵל, דֶּר' לֹדוֹג אֹנוֹסֶט
347	צרפנד (צרפת, בגליל)	70	פִּרְעָה נָכָה
259	צרפנד א־לְחֶרֶב	258, 107, 97, 14	פַּתַח תְּקוּהָ
347	צרפת		צָאֵדָה, ר' צִידוֹן
21	צרת השטר	97	צְבִי קְלִישָׁה, ר'
82	קֶאֶס		א־צִהְרִיָּה, ר' דְּבִיר
247	א־לְקַבֵּב	222	צִהְרַת א־פּוֹקִיָּה
348	קְבוּר א־לְמִלּוֹךְ	246	צוֹבָא
215	קבר גד הנביא	229	א־צְוִינָיָה

עמוד		עמוד	
	קיר מואב (קיר הרש)	302	הלל —
228, 24, 15	קיר הרשת	347	זבולון —
329, 309	קלבת אל־מֶזֶה	280	יוסף —
73	קלודיום	239	נבי אושע —
	קלוניה, ר' מוצא	293	רב אמי —
280	קליין	293	ר' יוחנן בן זבאי —
21	קלירוהי	293	ר' יצחק נפחא —
97	קלישר, ר' צבי	293	דיש לקיש —
277, 100	קלנדיה	293	ר' מאיר בעל נם —
114	קלעת אל־ברך	293	הרמב"ם —
307	— אֶצְבִּיבָה	293	ר' עקיבא —
235	— צַבֵּעַ	302	ר' שמעון בר יוחאי —
352	— שִׁמְעַ	210	רחל אמנו —
308	— אֶשְׁקִיף	302	שמאי —
	קנה' ר' כפר כנה	199	שמואל הנביא —
102	קנטרה	105	שמשון —
310	קניטרו	3	קדחת
261	אל־קסטינה	310	אל־קדם
245	קסטל	304	קדש נפתלי (קדם)
265, 22	קסריה		קוב, ר' אל־קבב
205	קצר אל־יהוד		קורות ישוב הארץ
235	— מִשְׁתָּא	66	ותרבותה
237	— אל־עבד	76	קולוניה איליה קפיטולינה
230	— שִׁיחַן	77	קונסטנטיין
34	קצרת	64	קופטים
52	קראים	309	קִטְנָא
55	קראן	234	קִטְרְנִי

עמוד		עמוד	
335, 330	רִיק		קרית יערים (קִרְיַת אֶל-אֲנָב,
278	רֶם-אֶלְלָה	246	אָבִי עִזְשֵׁי)
87	רַמְבַּ"ן		קרית ספר, ר' דביר
55	רַמְדֵּן		קֶרֶן סְרַטְבָּה, ר' הר סרטבה
277	רמה בבנימין (א-רם)	207	קֶרְנֵטְנָה
26	רמה בנפתלי (א-רמה)	217	קֶשְׁקֵלָה
40	הֶרְמוֹן	67	רְאוּבֵן
289	רמון המתואר		רֵאשׁוֹן לְצִיּוֹן (מוֹשְׁבָה)
248, 107, 99, 48	רמלה	256, 108, 107, 97, 14	רֵאשׁוֹן לְצִיּוֹן (ראש רבני ירושלים)
239	אֶרְמִיָּיִם	93	רֵאשׁ פְּנֵה
239	אֶרְמֵן	298, 97, 48, 14	ראש הפסגה?
236	רמת גִּנֵּן א-צור	232	רבת-מואב
351, 26	רֶם אֶל-אֲבִיָּן	230	רבת עמון (רבת בני עמון)
344	— גִּדְרָה	233, 71, 64, 15	רוֹגֵב
344	— א-דְמוֹר	280	הֶרְרוּחוֹת
235	— אֶל-מֶרְכָּב	31	רוחמה
352, 26	— א-נְקוּרָה	261, 100, 15	רוֹטְשִׁילֵד
334	— אֶל-עֵין (מקור הליטני)	96	אֶרְוִיד
	— אֶל-עֵין (מקורות מי הירקון)	221	רַחְבַּעַם
270	הירקון	69	רְחוּבוֹת
283	— אֶל-עֵין (עיי שכם)	259, 100, 14	רִיחֵן, חורבות
351	— אֶל-עֵין (של צור)	230	ריכרד לב-הארי
66	רפאים	81	אֶרְיָנָה
103, 102, 4	רפיה	288	ריניקולורה, ר' אל-עריש
70	רצין מלך ארם		
351	אֶרְשִׁיזְיָה		

עמוד		עמוד	
276	שַׁעֲפָתַי	68	שְׂאוּל
267, 98	שְׂפִי הַ	344	א-שְׂוִיפָתַי
261	שְׂפִיר	281, 52	שׁוּמְרוֹנִים
259, 27, 22, 15	הַשְּׂפֵלָה	100	שׁוֹנֵי
304	שְׂפֵלֶת הוֹלְתָא	290	שְׂפָא
40	הַשְּׂקָד	19	שְׂטָה הָאָרֶץ
297, 100	שְׂרוּנָה (הוּה עֵבְרִית)	20	שִׁיר הַיּוֹרָה
257	שְׂרוּנָה (מוֹשְׁבַה גֵרְמָנִית)	92	שִׁיחַ מִיְהוּד אֶל-עַמֶּר
94, 77	שְׂפָרַעִם	88	— אֶל-יְהוּד
	א-שְׂרִיעַי ר' הִירְדֵן	384	— עַבְד-אֱלֹהִים
209	שְׂרַפָּתַי	227	— צֵלָה
32	שְׂרָקִיָּה	274, 28	שִׁחְוֹר לְבַנָּת
335	שְׂתוּרָה	36	שִׁיחִים
77	תְּאֻדוֹסִיוִס הַשֵּׁנִי	230	שִׁיחַן חוֹרְבוֹת
38	הַתְּאֵנָה	34, 3	שִׁיחַתָּה
58	תְּבִינ	279, 87	שִׁילָה
	תְּבִינָה ר' תַּמְנָה	281, 48, 15, 4	שִׁכָּם
305, 81	תְּבִינִין (תְּבִנִית, תְּפִנִית)	3	שִׁלְשׁוּל
70	תְּגֻלַּת-פְּלֹאֶסֶר	68	שְׁלֵמָה הַמֶּלֶךְ
81	תּוֹרְכִים	90	שְׁלֵמָה הַלּוֹי אֶלְקוֹבִיָּן, ר' י
63	תּוֹרְכַמְנִים	89	שְׁלֵמָה מוֹלְכוֹ
49	תּוֹשְׁבֵי הָאָרֶץ	70	שְׁלֵמַנְאֶסֶר
10	תִּלְיָפוֹן		א-שְׂשָׁם, ר' דְּמֶשֶׁק
82	תִּימּוֹרְלִינְק	68	שְׁמוּאֵל הַנְּבִיא
98	תִּימְנִים	3	שְׁמִירַת הַבְּרִיאוֹת
328	תְּפִיָּה	67	שְׁמַעוֹן
13	תְּכִינּוֹת שֶׁל נְסִיעוֹת בְּא"י	284, 15	שְׁמֵרוֹן

עמוד		עמוד	
	תל עֲצוּר, ר' בעל חצור	227	תל אֲבֵי הַרְיָה
275	— אל-פְּחָד	310	— — ל-ח'נזר
227	— א-צ'רֵע	310	— — יוֹסֵף
306, 23	— אל-קִצִּי	310	— — א-נְדָא
330	תְּלִיָּה	254	ת ל א ב י ב
72	תלמי	347	תל אל-בְּרֵק
109	תמנה		— גְּזֹרָה, ר' גזר
330	תמנין	25	— אל-גִּנָּה
46	תמר, חורבות	310	— דָּבָה
6	תנאי הדירה והמזון		— דְּגִיּוֹן, ר' בית דגון
8	תעודות-מסע		— דוּתָן, ר' דותן
4	תעלת סואין	23	— דָן
48	תעשיה		— חוּם, ר' כפר נחום
39	תפוחי זהב	305	ת ל - ה י
78	התקופה הביצנטית	310	תל חֲרָה
58	תְּרַבּוּשׁ		— נמריק, ר' נמרה
279	תְּרַמוֹס עִיָּא	269	— א-סִמְךָ
69	תרצה	105	— אל-עֲנִיּוֹל
82	תתרים	287, 100	ת ל ע ד ש

תְּקוּנִים.

תחת העוים	העוים	18	שורה	103	עמוד
. כול	יכול	20	.	.	.
. גבל	ג'בל	1	.	105	.
. בבתיה	בגניה	25	.	110	.
. מצפון	מדרום	17	.	115	.
. וספר	סופר	אחרונה	.	119	.
. תלמד תורה	תלמוד תורה	3	.	132	.
. סירים	סורים	8	.	134	.
. המשולביות	המשולבות	3	.	142	.
. למוקה	המוקה	10	.	144	.
. תמורה	טמירה	26	.	145	.
. מיכסים	מיחסים	17	.	162	.
. תב'	תכ'	17	.	168	.
. הצובות	חצובות	29	.	172	.
. שלרנלה	ש'לרנלה	5	.	182	.
. תב'	תכ'	14, 11, 8	.	188	.
. אחריי	אחריו	28	.	189	.
. חוּשׁ בְּשִׁי	חוּשׁ-בְּשִׁי	10	.	322	.
. שְׁעִיר	שְׁעִיר	14	.	.	.
. צ"ל המאון של מהמד	צ"ל המאון של מהמד	24	.	323	.
. בְּב אֶשְׂרָקִי	בְּב אֶשְׂרָקִי	4	.	324	.
. לצופניה. הוא גן גדול. אחד וכו'	לצופניה. הוא גן גדול. אחד וכו'	16	.	.	.

עמוד 325	שורה 18	פסוקי הַהַת פסוק.
"	20	שמשות . שמשות.
326	7	המלה השוק אחרי האשנים היא מיותרת.
"	8	החלונות תחת החלונות.
327	27, 26	קַבֵּת אֶנְצָר . קברון של אֶנְצָר.
"	28	וּגִבֵּל אֶל־מָנַע . גִּבֵּל אֶל־מָנַע.
328	7	דָּמַר . דְּהַמַּר.
"	14	בִּלְתִּי . הַבְּלָתִּי.
"	26	צִ"ל בַּתְּחַנַּת בְּרַמְפָּה.
329	1	אֶל־ גִּדְיָה תַּחַת אֶל־גִּדְיָה.
"	2	אחרי המלה מימין חסרה נקודה.
"	6	צִ"ל שְׁבִין חוֹמוֹת־הַרִים נְכוּהוֹת וְכוּ'.
"	26	טוֹבוֹת תַּחַת טוֹבִים.
330	2	צִ"ל אֶרְמָנָה יְחֻפּוֹפָה.
"	8	לְבַעֲלֶבֶךָ .
"	17	וְהַתְּחַתִּינָה תַּחַת וְתַחַתוֹנָה.
"	18	מִגְדָּלוֹן תַּחַת מִגְדָּלוֹן.
331	26	פְּתוּחַ תַּחַת פְּתוּחָה.
332	7	בַּחפִּירוֹת . בַּחפִּירָה.
"	16	אחרי המלה לשלש חסרה נקודה.
"	20	פְּזוּרִים תַּחַת פְּרוּרִים.
"	28	הַקּוּרִינְטִיּוֹת . הַקּוּרִינְטִיִּים.
335	8	מִסְהָב . מִסְהָב.
"	17	אֶל־מִרְנִית . מִרְנָת.
"	21	בְּחֻמְדִּין . בַּחֲמֻדִּין.
336	12	חִבְרַת . חִבְרָת.
"	24	2 1/2 גִּרְשִׁים . 2 גִּרְשִׁים.
337	8	כַּעֲבוּר . כַּעֲבוּהָ.

	עמוד 337	שורה 10—11	צ"ל אַמוֹנִירָה.
	" "	16	אנטוניאניה.
	" "	17	מלכי תחת מלכ.
	" "	20	כבר אז היתה וכו'.
	" "	25	אחרי המלים תקונים רבים חסרה נקודה.
	" "	"	עלי תחת עלו, שבי תחת שב.
	" "	29	השפעתם תחת השפעתים.
	" "	30	ותעשיתה הלכה תחת ותעליתה הלך.
	" "	31	להכיר תחת להשיר.
	" "	33	חשוב " חשוב.
	" 338	3	הכנסיה " הכנסוה, המתגורר תחת המסגורר.
	" "	13	לפני המלה החדשות חסרה המלה השטות.
	" "	14	להשמיט את המלה הישטות אחרי השונות.
	" "	16	אחרי המלה בכלל חסרה נקודה.
	" 340	5	" " רעות " "
	" "	6	" " בגנים " "
	" "	"	צ"ל פֶּלֶס די ל'אוניון.
	" 341	20	אחרי נהר אל־כלב חסרה נקודה.
	" 342	4	(ד) מיותרת.
	" "	10	מספרת תחת מסמרת.
	" "	28	צ"ל מענין גם לבקר את י. א. ג'פיל.
	" "	"	היא עיר הכנענים גבל.
	" 343	22	להשמיט את הנקודה אחרי המלה כנען.
	" "	23	עפ"י תחת עפ"י.
	" "	26	צ"ל שתוכו בין.
	" "	27	שמשו תחת שמש.
	" "	29	התיכון " התכוי.
	" 345	8	יודעי " יודע.

עמוד 345 שורה	11	השלישי תחת השליש.
" "	12	להוסיף נקודה אחרי שעריה.
" "	16	פח"ר א"דין תחת א-די.
" "	22	חיל משמר " חול משמר.
" "	28	1449 " 1949
" 346 "	14	להשמיט את המלה כי לפני מערות קברים.
" "	19	בעומק תחת בעמק.
" "	27	המכוסים " המכוסות.
" 347 "	5	אל-ברע'וט " אל-ברע'ט.
" "	21	הנבעות " הנכעות.
" "	28	לצידון " לצידון
" "	3	המסורה " המסורה אל-ח'צ'ר
תחת אל-ח'צ'ר.		
" "	4	צ"ל סרפתה.
" "	27	ארונות תחת ארנות.
" 349 "	2	חורבות " הורבות.
" 350 "	2	צ"ל המסחרית של אלכסנדריה.
" "	15	שהשתרעה תחת ששהתרעה.
" "	19	שברי " שפרי.
" 351 למעלה "		אל-אביץ' " אל-אביץ'.
" שורה "	10	צ"ל א"ר שידיה.
" "	13	להוסיף נקודה אחרי המלה שוות.
" "	22	הצובים תחת הצוב ים.
" 352 "	3	נמצאות " נמצאות.
" "	4	עתקים " עתקים.
" "	7	אל-ביצה " אל-ביצה.
" "	8	להרפת " להרפת.

עמוד 352 שורה	20	גִּבְל	תחת גִּבְל	
353	3	בְּרִכָּה	בְּרִכָּה, רמת הגליל	
			תחת ראת הגליל.	
	10	לפניה	לפניו.	
	17-16	274	294	
359	6	אבן ספוגית	אבן ספוגות.	
	10	אורזיל	ארזול.	
360	1	אספסת	אספסות.	
	2	אספרגוס	אספרגלס.	
361	4	זקית	זקות.	
362	8	כרובית	כרובות.	
364	15	קצרת	קנרת.	
	16	קרה	קרה.	
	17	קשוא	קשוח.	
	27	שומשום	שומשים.	
367	7		ברשימת בתי התפלה חסר בית התפלה הגדול בית יעקב בחורבת ר' יהודה החסיד מס' 26, 71.	
377	9	דיר אֶבֶן תחת דיר עֶבֶן.		
400	1	אל־עֶבֶב	אל־אֶבֶב.	
	21	אֶרְוִיךְ	אֶרְוִיךְ, וכן צריך בכל פעם לבא סמן ההכפלה וההדרגשה (∞) מעל ל־ר אחרי אות הידיעה א־.	
201	4	העיר	תחת העיר	
205	29	הירדן	הירדי	
209	20	בקרוב.		
214	19	בנוי	בנו	
219	29	אלון	אלו	

עמוד	228	שורה	10	וכאשר	תחת כאשר
"	"	"	13	הזה	הז "
"	250	"	5	רחוב	"
"	"	"	17	בצפון	בצפוי "
"	251	"	1	בבנין	בבני "
"	"	"	4	יונה	ונה "
"	256	"	29	בית העם	"
"	261	"	2	גדולה	גדולה "
"	273	"		מלמעלה	הכרמל חכרמל "
"	281	"	30	נתנו	נתני "
"	293	"	16	על	על "
"	299	"	17	במלון	במלו "
"	305	"	3	מנרה	"
"	310	"	30	ובין	וביי "

